પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માશ્રી શ્રીમન્નથુરામશર્મા આચાર્યજીપ્રણીત પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન:

(સઘળાં પુસ્તકો છાપેલી કિંમતથી પોણી કિંમતે વેચાય છે.)

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો:-ઉપનિષદો: બાર મુખ્ય મૂળ ને ટીકાસાથે, તથા ૧૦૬ ઉપનિષદોનો સાર રૂ. ૩-૪-૦ **વેદાંતદર્શન:** સૂત્રો, અન્વય, અન્વયાર્થ ને વિસ્તૃત ગુજરાતીટીકાસહિત પાકું પૂંઠું છપાય છે. **શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા:** મૂળ શ્લોક, પદચ્છેદપદાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્યદીપિકાનામની વિસ્તૃત ટીકાસાથે પાંચમી આવૃત્તિ રૂ. ૩-૮-૦ **ભગવદ્ગીતાદિ પાંચ રત્નો** [ઈશ્વરગીતા] ગુજરાતી ટીકા સાથે રૂ. ૧-૦-૦ **શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સરલાટીકા:** ત્રીજી આવૃત્તિ, સાદું પાકું રૂ. ૦-૯-૦, બોર્ડપટીવાળું પૂંઠું રૂ. ૦-૧૦-૦ **પાતંજલયોગદર્શન:** મૂલ સૂત્રો, એક સંસ્કૃત ટીકા, સૂત્રાર્થ ને વિસ્તૃત વિવેચનસહિત રૂ. ૨-૧૦-૦ **સાંખ્યપ્રવચન:** મૂલ સૂત્રો, એક સંસ્કૃત ટીકા, સૂત્રાર્થ ને વિવેચનસાથે બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧-૨-૦ **શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો:** શ્રીશંકરભગવાન્‌ના નાના મોટા અઢાર ગ્રંથો મૂળ ને ગુજરાતી ટીકાસાથે સુધારાવધારાવાળી બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧-૮-૦ **પંચદશી:** મૂળ શ્લોકો, સંસ્કૃતમાં અન્વય ને ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી ટીકાસાથે રૂ. ૩-૪-૦ **પંચદશીસાર:** રૂ. ૦-૮-૦ **વિવેકભાસ્કર પ્રથમરશ્મિ:** રૂ. ૦-૯-૦ **વિવેકભાસ્કર દ્વિતીયરશ્મિ::** કાચું પૂંઠું રૂ. ૦-૮-૦ પાકું ... ૦-૧૨-૦ **વિચારસાગર:** પદ્યભાગનું સરલભાષાંતર ટિપ્પણીસાથે રૂ. ૦-૫-૦ **સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર:** રૂ. ૦-૧-૦

યોગવિદ્યાના ગ્રંથો:-યોગકૌસ્તુભ: અષ્ટાંગયોગના અભ્યાસમાટે અત્યંત ઉપયોગી. આસનોનાં ચિત્રો, યોગના પ્રકાર ને યોગની મહત્તા આદિ સોળ પ્રકરણોના વિસ્તારયુક્ત, છઠ્ઠી આવૃત્તિ. છપાય છે. **યોગપ્રભાકર:** રૂ. ૦-૪-૦ **નાથસ્વરોદય:** રૂ. ૦-૩-૦ **મહાત્માશ્રીનાં પત્રો:-સદુપદેશદિવાકર પ્રથમકિરણ:** ત્રીજી આવૃત્તિ:

રૂ. ૦-૯-૦ સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીયકિરણ બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૧૦-૦ સદુપદેશદિવાકર તૃતીયકિરણ રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશ દિવાકર ચતુર્થકિરણ: રૂ. ૧-૨-૦ સદુપદેશદિવાકર પંચમકિરણ રૂ. ૦-૧૩-૦; આ પાંચે ગ્રંથોમાંનાં ભિન્ન ભિન્ન અધિકારવાળા સાધકોને લખાવેલાં પત્રોમાંથી જિજ્ઞાસુઓની અનેક શંકાઓનાં સમાધાન ઘેર બેઠાં મળી શકે એમ છે. **પત્રકલ્પમંજરી:** બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૪-૦.

<u>શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ:</u>-લગભગ ૪૦ વર્ષસુધી પ્રત્યેકવર્ષની આષાઢી ને કાર્તિકીપૂર્ણિમાએ ભક્તિ, જ્ઞાન ને યોગનો વહેવરાવેલો ઉપદેશપ્રવાહ. ઉપદેશગ્રંથાવલિ **અંક ૧ થી ૧૦** ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૭-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ **અંક ૧૧ થી ૨૫** ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૯-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ **અંક ૨૬ થી ૩૫** ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ **અંક ૩૬ થી ૫૮** રૂ. ૧-૨-૦ **શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૫૯ થી ૭૩ (વેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો અને શ્રેયોભાવના)** બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૮-૦

<u>દૃષ્ટાંતોસાથે ઉપદેશનાં પુસ્તકો:</u>—**પરમસુખી થવાના ઉપાય:** ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧-૦-૦ **બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીશ સાધનો:** રૂ. ૦-૯-૦ **સુબોધકલ્પલતા:** ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૭-૦

<u>ભક્તિ, જ્ઞાન ને યોગમિશ્ર નાનામોટા ગ્રંથો:</u>-**પરમપદબોધિની:** રૂ. ૦-૧૪-૦ **રાસપંચાધ્યાયી:** રૂ. ૦-૫-૬ **સદુપદેશમાળા:** રૂ. ૦-૩-૬ **મનુષ્યમિત્ર:** રૂ. ૦-૫-૦ **પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ:** રૂ. ૦-૫-૬ **સ્વાભાવિકધર્મ:** રૂ. ૦-૩-૦ **ઉલટીવાણીનું સ્પષ્ટીકરણ** રૂ. ૦-૧-૬ **દુરાચારગિરિવજ્ર:** રૂ. ૦-૪-૬ **વિનોદમાલા:** રૂ. ૦-૫-૦ **સનાતનધર્મનું નિરૂપણ:** રૂ. ૦-૧-૬ **સુવિચારચંદ્રિકા:** રૂ. ૦-૫-૦ **મહામંત્રમાલિકા:** બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૪-૦ **ભક્તિસુધા:** ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે. **વૈરાગ્યસુધાકર** બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૧-૩.

परमसुखी थवाना उपाय

અથવા

પૂજ્યચરણ બ્રહ્મીભૂત મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં

કેટલાંક

धार्मिक व्याख्यानोनो संग्रह

સંપાદક

માણિક્યવર્મા (માણેકલાલ નાનજી)

વરતેજ-કાઠિયાવાડ

પ્રકટકર્તા

પાછલા પૃષ્ઠપર જણાવેલા જિજ્ઞાસુઓતરફથી

શ્રી૦ પુરુષોત્તમ વલ્લભ

૧૧૪, ગ્રે સ્ટ્રીટ, ડરબન-નાતાલ

દોહરો

શ્રદ્ધાપ્રીતિ રાખીને, ઉરમાં ધરે ઉપાય;
અનુષ્ઠાન તેનું કરે, પરમસુખી તે થાય.

તૃતીયાવૃત્તિ પ્રતિ ૧૧૦૦

સર્વાધિકાર વ્યાખ્યાતાશ્રીને સ્વાધીન

શાકે ૧૮૬૩ સંવત્ ૧૯૯૮ ઇ. સ. ૧૯૪૧

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરનાર ગૃહસ્થોનાં નામો

પુરુષોત્તમ વલ્લભ	દુર્લભ વલ્લભ
કલ્યાણજી ભાણાભાઇ	ગંગારામ ડાહ્યા લાલા
ડાહ્યા માધવ	ઘેલા દયારામ
મણિલાલ હરિભાઇ	ઠાકોરદાસ હરકીસન
વસનજી હરિભાઇ	ગંગારામ ડાહ્યા માધવ
દુર્લભ ફકીર	ઝીણાભાઇ ગોવિંદજી
દામોદર દયારામ	હરગોવિંદ દયારામ
છોટુભાઇ ઘેલાભાઇ	ચુનીલાલ જગજીવન
પ્રભુ પ્રાગ	ભૂખણ ગોકળ
ઉત્તમ ગોવિંદ	

નવસારી—ગુજરાત　　　　હાલ **ડર્બન—નાતાલ**

આ અને આનંદાશ્રમનાં અન્ય સર્વ પુસ્તકો

મળવાનું સ્થળઃ—**વ્યવસ્થાપક—આનંદાશ્રમ,**

બીલખા—કાઠિયાવાડ

શ્રીભગવતસિંહજી ઇલેક્ટ્રિક લિથો એન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

માલીક—પારેખ કેવળચંદ કાનજીભાઇએ છાપ્યું—ગોંડલ

ॐ

તૃતીયાવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

આ ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિ સંવત્ ૧૯૮૯માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. તે ખપી જતાં તેની આ તૃતીયાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

કાર્તિકસુદિ ૯/૧૯૯૮

વ્યવસ્થાપકટ્રસ્ટીમંડળ

શ્રીઆનંદાશ્રમ, બીલખા–કાઠિયાવાડ.

ॐ

દ્વિતીયાવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિ સંવત્ ૧૯૮૪ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. જિજ્ઞાસુઓતરફથી તેનો સારો ઉપાડ થવાથી તથા કેટલાક સજ્જનો-તરફથી તેની વિશેષ પ્રતો એકસાથે ખરીદાઈ વાચકોમાં વિનામૂલ્યે વહેંચવાથી તેની ૧૬૦૦ પ્રતો ખપી જતાં અને સજ્જનોતરફથી તેની માગણી ચાલુ રહેતાં તેની આ દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

મનના દુષ્ટ વિકારોને હણી શાંતિસુખ મેળવવાના તથા શ્રી-પ્રભુપ્રાપ્તિના વિવિધ સુંદર સરલ ઉપાયોને અનેક દૃષ્ટાંતો ને યુક્તિઓવડે દર્શાવતા આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ સૌને ઉપયોગી એવા આ ધાર્મિક પુસ્તકનો લાભ ગુજરાતી ભાષા જાણનારાં ભાઈ-બહેનો વિશેષ ને વિશેષપણે ઉઠાવે એવી તેમને હાર્દિક ભલામણ કરવામાં આવે છે.

ભાદ્રપદસુદિ ૧૨/૮૯
(વામનદ્વાદશી)
શ્રીઆનંદાશ્રમ, બીલખા

લિ૦
શ્રીનાથપાદપદ્માનુરાગી
માણિક્યવર્મા

॥ ॐ ॥

ઉપોદ્ઘાત (પ્રથમાવૃત્તિનો)

"निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥"

હે અર્જુન ! સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને માટે તું ત્રણ ગુણથી રહિત થા–ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કર.

મુખપૃષ્ઠપર જણાવ્યા પ્રમાણે પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા શ્રી ૧૦૮ **શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં (શ્રીમન્નાથભગવાનનાં)** કેટલાંક વ્યાખ્યાનોનો સમૂહ આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ એ આ વ્યાખ્યાનસમૂહનો વિષય છે.

તમોગુણ, રજોગુણ ને સત્ત્વગુણ એ ત્રણ આ વિશ્વના પરિણામી ઉપાદાનકારણરૂપ માયાના ત્રણ ગુણો વા સ્વભાવો છે. એ ત્રણ ગુણો માયાના સ્વરૂપભૂત છે. માયાથી અભિન્ન છે. માયાનો પ્રકાશપ્રવૃત્તિનિવારક અજ્ઞાનરૂપ–જડતા વા મૂઢતારૂપ–સ્વભાવ તે **તમોગુણ**, માયાનો પ્રવૃત્તિ-જનક ચંચલતારૂપ સ્વભાવ તે **રજોગુણ**, ને માયાનો સ્ફૂર્તિયુક્ત શાંતિ-સુખની યોગ્યતાનો તથા જ્ઞાનની યોગ્યતાનો જનક સ્વભાવ તે **સત્ત્વગુણ**.

સમગ્ર જડ પદાર્થો ને ચેતન પ્રાણીઓનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણે શરીરો માયામાંથી ઉપજેલાં હોવાથી તમોગુણ આદિ ત્રણ ગુણોવાળાં છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો આ જગત્ ત્રિગુણમય વા ત્રિગુણરૂપ છે. આમ હોવાથી પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં પણ એ ત્રણ ગુણો રહેલા છે.

તમોગુણરૂપ દ્રવ્ય કાળું, ભારે ને મંદગતિવાળું છે, રજોગુણરૂપ દ્રવ્ય લાલ ને તમોગુણરૂપ દ્રવ્યના કરતાં ન્યૂન ભારે તથા ચંચલ છે, અને સત્ત્વગુણરૂપ દ્રવ્ય શ્વેત ને રજોગુણતમોગુણરૂપ દ્રવ્યકરતાં ઘણું હલકું ને સ્થિરજેવું છે. એ ત્રણ ગુણનું પ્રમાણ પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં તેના પૂર્વજન્મોનાં કર્મોના સંસ્કારાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કોઇ

જીવના હૃદયમાં તમોગુણ વધારે, ને રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય છે; કોઇ જીવના હૃદયમાં રજોગુણ વિશેષ, ને તમોગુણ તથા સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય છે; ને કોઇ જીવના હૃદયમાં સત્ત્વગુણ વધારે ને રજોગુણ તથા તમોગુણ ન્યૂન હોય છે. એમ ભિન્ન ભિન્ન જીવોના હૃદયમાં તેમના પૂર્વજન્મોનાં કર્મોના સંસ્કારાનુસાર એ ત્રણ ગુણોના ન્યૂનાધિકપણાનું પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને એમ હોવાથી તેમના અંતઃકરણના ભિન્ન ભિન્ન બંધારણપ્રમાણે તેમના અંતઃકરણના રંગાદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે.

કર્મફલપ્રદાતા સત્તાના નિયમાનુસાર સંસ્કારપ્રમાણે જીવના શરીરમાં તથા અંતઃકરણમાં થતા રાસાયનિક ફેરફારથી, તથા બહારની વિવિધ પ્રકારની ઉદ્બોધક સામગ્રીની અસરથી જીવના હૃદયમાં ક્યારેક સત્ત્વગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે, ક્યારેક રજોગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે, ને ક્યારેક તમોગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે. જ્યારે જ્યારે જે જે ગુણનું પ્રધાનપણું હોય ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણ પોતાનાં કાર્યોને ઉપજાવે છે.

પ્રધાનતાને પામેલો તમોગુણ અપ્રકાશ-અસ્ફૂર્તિ,-શિથિલતા, જડતા, આળસ, પ્રમાદ, તંદ્રા તથા અતિનિદ્રા આદિ દોષોને ઉપજાવવા-વડે મનુષ્યના શરીરમનને ભારે બનાવી તેને સુખજનક સ્વકર્તવ્યમાં યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવા દેતો નથી. એ વેલા અંતઃકરણનો રંગ-શ્યામ હોય છે. પ્રધાનતાને પામેલો રજોગુણ સાંસારિક પ્રાણિપદાર્થોમાં બહુવિધ રાગદ્વેષને ઉપજાવી કામક્રોધાદિ દોષોવડે મનુષ્યના અંતઃકરણ-ને ચંચલ ને દુઃખી રાખી સુખરૂપ વસ્તુમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિર થવા દેતો નથી. એ વેલા અંતઃકરણનો રંગ લાલ હોય છે. પ્રધાનતાને પામેલો સત્ત્વગુણ નિર્મલ તથા સુખદ છતાં મનુષ્યના અંતઃકરણને બહારના નાનાવિધ જ્ઞાનમાં તથા સુખમાં જોડી રાખી તથા તે જ્ઞાનનું ને સુખનું અભિમાન ઉપજાવી, મનુષ્યને દુઃખરહિત પરમસુખરૂપે સ્થિતિ કરવા દેતો નથી. સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાને સમયે અંતઃકરણનો રંગ શ્વેત હોય છે.

ગુણ એટલે દોરી. જીવને આ અસાર ને દુઃખદ સંસારમાં દોરીની પેઠે બાંધી રાખનાર હોવાથી માયાના ઉપર કહેલા ત્રણ

સ્વભાવોને ગુણ એવું નામ શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઉપર પ્રમાણે ત્રણે ગુણો મનુષ્યને બ્રહ્માનુભવરૂપ–સ્વસ્થિતિરૂપ–મોક્ષની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં વધતાઓછા વિઘ્નકર્તા છે. પરમસુખેચ્છુએ–મુમુક્ષુએ–સ્વપુરુષાર્થવડે એ ત્રણ ગુણોઉપર જય મેળવવો જોઇએ, અર્થાત્ તે તે ગુણો-વડે અંતઃકરણમાં ઉપજતા હાનિકર વિકારોને તેણે વશ વર્તાવવા જોઇએ.

મનુષ્યને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરાવનાર તથા પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ કરાવનાર બ્રહ્માભિન્ન સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન શાસ્ત્રવિહિત સ્વકર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન કરવારૂપ પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. તમોગુણ એ પુરુષાર્થનો પરમવિરોધી હોવાથી જીવાત્માને વિશેષ હાનિકર છે. એ તમોગુણને જિજ્ઞાસુએ શુદ્ધરજોગુણવડે એટલે શાસ્ત્રીય શુભ પ્રવૃત્તિના સેવનવડે જિતવો જોઇએ. પશ્ચાત્ તેણે એ શુદ્ધરજોગુણનો જ્ઞાનજનક પ્રકાશ, શાંતિસુખ તથા સ્ફૂર્તિને (સ્વકર્તવ્યમાં યોગ્ય જાગૃતિને) આપનારા સત્ત્વગુણવડે જય કરવો જોઇએ, ને છેવટ જ્ઞાન તથા સુખનું અભિમાન મૂકાવી પરમપદરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિરતા રખાવનાર અંતઃકરણની પરમનિર્મલસ્થિતિરૂપ શુદ્ધસત્ત્વ-ગુણવડે, જ્ઞાન તથા સુખનું અભિમાન ઉપજાવનાર સત્ત્વગુણનો જય કરી પોતાના અંતઃકરણને ઉક્ત શુદ્ધસત્ત્વગુણને સેવનારું કરવું જોઇએ. આવી શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળી સ્થિતિ એ જીવના અંતઃકરણનો પરમ વિકાસ વા પરમ ઉત્કર્ષ છે. આ સ્થિતિનેજ ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણરૂપ વા ગુણાતીતપણારૂપ કહે છે. દૃઢ બ્રહ્માનુભવવાળી આ સિદ્ધ દશા છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર મહાપુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ગુણાતીતનાં લક્ષણો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છેઃ—

श्रीभगवानुवाच ॥

" प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

શ્રીભગવાન્ બોલ્યાઃ—"હે પાંડવ! સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ પ્રકાશ, રજોગુણના કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિ ને તમોગુણના કાર્યરૂપ મોહ એ સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલાં હોય તો જે પુરુષ તેનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમજ તે નિવૃત્ત થયેલાં હોય તો જે તેમને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છતો નથી; વળી જે ઉદાસીનની પેઠે રહ્યો થકો ત્રણ ગુણોવડે સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી, ને સર્વ પ્રવૃત્તિમાં ત્રણ ગુણોજ વર્તે છે એવા નિશ્ચયમાં સ્થિત રહ્યો છતો કોઇ પણ સાભિમાન પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; જે સુખદુઃખને સમાન ગણનારો, સ્વસ્થ, (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો,) માટીનું ઢેફું પત્થર ને સોનું જેને સમાન છે એવો, પ્રિય તથા અપ્રિયને સરખાં માનનારો, ને નિંદાસ્તુતિને તુલ્ય ગણનારો તથા ધીર (વિષયોથી પોતાની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારો) છે, તેમજ જે માનાપમાનમાં ને મિત્રના તથા શત્રુના પક્ષમાં સમભાવથી વર્તનારો છે, અને જેણે કર્મોના સાભિમાન સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરેલો છે એવો મહાપુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે."

આવું ગુણાતીતપણું પરમદુર્લભ છે. પુણ્યશાળી જીવ દીર્ઘકાલપર્યંત આદરપૂર્વક નિરંતર સેવેલા શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થવડે તથા શ્રીઅંતર્યામિપ્રભુથી અભિન્ન શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાવડે એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ત્રણ ગુણોમાં તમોગુણ તથા રજોગુણ મનુષ્યને વિશેષ બાધકર્તા છે. સત્ત્વગુણ તેટલો બાધકર્તા નથી, પણ વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવામાં ઊલટો તે બહુ ઉપયોગી છે. પરમાર્થના અભ્યાસની (બ્રહ્માભ્યાસની) બહુ ઉંચી સ્થિતિએજ સત્ત્વગુણનું પ્રતિબંધકપણું જણાય છે, ને તે સમયેજ તેનું પ્રતિબંધકપણું શુદ્ધસત્ત્વગુણવડે દૂર કરવાનું હોય છે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તો જિજ્ઞાસુએ પોતાના અંતઃકરણમાં તમોગુણથી તથા રજોગુણથી ઉપજતા દુષ્ટ

વિકારોને દબાવી રાખી ક્રમે ક્રમે તેને નિર્મૂલ કરી નાંખવાના હોય છે, ને સત્ત્વગુણની ઘણામાં ઘણી વૃદ્ધિ કરવાની હોય છે. આવો પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ પોતાનો વ્યવહાર શાસ્ત્રીયરીતે સુખપૂર્વક ચલાવતો છતો પરમાર્થનાં સાધનોમાં સહેલાઇથી આગળ વધી શકે છે.

આ વિશ્વમાં દોષાપનયન (દોષોનો ત્યાગ) ને ગુણાધાન (શુભ-ગુણોની પ્રાપ્તિ) એ બે જીવના કલ્યાણમાટેનાં બહુ અગત્યનાં સાધનો છે. વાસ્તવિક કહીએ તો સમજુ મનુષ્યે વિશ્વમાં જન્મ લઇને મુખ્ય એટલુંજ કરવાનું છે, કે જેવડે તે પોતાના ઇચ્છિતને પ્રાપ્ત કરી શકે. પ્રેયસ્ને માર્ગે (વ્યાવહારિક સુખને માર્ગે—આ લોકનાં સુખથી માંડીને બ્રહ્મલોકસુધીનાં સુખના માર્ગે) કે શ્રેયસ્ને માર્ગે (પારમાર્થિક સુખને માર્ગે—સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને માર્ગે)—બંને માર્ગે—ચાલનારને આ વાત બહુ ઉપયોગી છે. ત્યજવાયોગ્ય દોષોના ત્યાગમાટે તે દોષોનાં સ્વરૂપ ને તેને ત્યજવાનાં સાધનો, ને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય શુભગુણોની પ્રાપ્તિમાટે તે શુભગુણોનાં સ્વરૂપ ને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો અભ્યાસી મનુષ્યે સૂક્ષ્મરીતે જાણવાં જોઇએ; અને એટલામાટે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ પોતાના ગ્રંથોમાં આ વિષયનું સ્થલે સ્થલે બહુ ભાર મૂકીને અનેકરીતે નિરૂપણ કર્યું છે.* તેઓશ્રીના પ્રવચનમાં પણ આ વાત બહુ આગળ પડતી હોય છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં પણ આ વાત અભ્યાસીઓ સ્પષ્ટ જોઇ શકશે. ખરેખર ! સાધનજ (દોષોનો ત્યાગ ને શુભગુણોની પ્રાપ્તિજ) બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે, કે જેના અભાવથી પરમસાધ્યરૂપ બ્રહ્મ જે પોતાનુંજ સ્વરૂપ હોઇ સર્વદા પ્રાપ્ત છે તે અપ્રાપ્તજેવું ભાસી રહ્યું છે. વ્યાવહારિક વા પારમાર્થિક કલ્યાણને ઇચ્છનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે તમોગુણ આદિ ત્રણ ગુણોનાં સ્વરૂપ, તેનાં કાર્યો એટલે તેથી ઉપજતા અંતઃકરણના વિકાર-રૂપ દોષો, ને તે કાર્યોનાં (દોષોનાં) પરિણામો સત્શાસ્ત્રથી ને મહા-પુરુષોનાં વચનોથી જાણવાં જોઇએ, ને સ્વવિચાર તથા સ્વાનુભવથી

* પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીપ્રણીત શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિના ભિન્નભિન્ન અંકો, સ્વાભાવિકધર્મ, મનુષ્યમિત્ર, શ્રીપત્રકલ્પમંજરી, સુવિચારચંદ્રિકા ને શ્રીસદુપદેશદિવાકરનાં ચાર કિરણો આદિ પુસ્તકો જુઓ.

તેનો નિશ્ચય કરી દોષાપનયન ને ગુણાધાનરૂપ પોતાના અભ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં આ વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે, જેને પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ જિજ્ઞાસુજનોના ઉપયોગને અર્થે આ ગ્રંથગત પોતાશ્રીનાં વ્યાખ્યાનોમાં બહુ પ્રકારે વિસ્તાર્યું છે.

વ્યાખ્યાનોની ભાષા સરલ છે. વળી પૂજ્યચરણ મહાત્માશ્રીએ વ્યવહારપરમાર્થના બહુશ્રુતપણાવડે તથા બહોળા આનુભવિક જ્ઞાનવડે વ્યાખ્યાનગત નિરૂપ્ય વિષયોનું સ્ફોટન કરતાં તેને અનેક વ્યાવહારિક ને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંતોથી રસિક કર્યા છે. તેમજ પ્રસંગને લગતી ગુજરાતી, જૂની ગુજરાતી, જાડેજી, હિંદી ને માગધી ભાષાની સાખીઓ તથા દુહા આદિથી તથા સંસ્કૃત શ્લોકોથી શુભભાવોત્તેજક બનાવ્યા છે. એટલે આ ગ્રંથ જનસમૂહના અંતઃકરણને આકર્ષક તથા શુભ પોષણ આપનાર થશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

સામાન્ય અધિકારવાળા મનુષ્યોને પોતાના જીવનની સુધારણાને અર્થે, ને ઉચ્ચ અધિકારવાળા મનુષ્યોને કૃતકૃત્યતાની કોટિપર લઇ જવાને માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે. જૂદા જૂદા ધંધાદારીઓ, સત્તાધારીઓ. સેવકો, શ્રીમંતો, ગરીબો, રાજાઓ, ગૃહસ્થો, ત્યાગીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને–સંક્ષેપમાં ભિન્ન ભિન્ન અધિકારવાળાં સર્વ સ્ત્રી-પુરુષોને–આ ગ્રંથ સુહૃદ્‌ની પેઠે ઉપકારક થશે એમ કહેવામાં કાંઇ અતિશયોક્તિ થતી નથી.

આ વ્યાખ્યાનોની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ કહેતાં પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીના જીવનનું કાંઇક દિગ્દર્શન કરાવીશ તો તે વાચકોને ઉપકારક થશેઃ–

સનાતનધર્મના ઉદ્ધારને અર્થે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી આશરે ચાળીશેક વર્ષથી સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એ વાત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ-રીતે તેઓશ્રીના સંબંધમાં આવનાર સજ્જનોથી અજાણી નથી. તેઓ-શ્રીની પ્રતિભા ને સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત છે. સંસ્કૃતગુજરાતી–ઉપરાંત અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી ને મરાઠી ભાષાના પણ તેઓશ્રી જ્ઞાતા છે. સનાતનધર્મના સર્વદેશી જ્ઞાનઉપરાંત તેઓશ્રીનું વિશ્વના ભિન્ન ભિન્ન મતપંથોનું જ્ઞાન ને વિવેચનશક્તિ તથા ભિન્ન ભિન્ન મતોનો સમન્વય

કરવાનું બલ અદ્‌ભુત છે. તેઓશ્રીની વક્તૃત્વશક્તિ ને સ્વર હૃદયંગમ છે. તેઓશ્રીની ધર્મનિષ્ઠા, પવિત્રતા, નિયમિતતા, વ્યવસ્થા, આત્મસંયમ, ગુણાનુરાગ, કર્તવ્યનિષ્ઠા ને સર્વધર્મપ્રતિનો સમભાવ જિજ્ઞાસુઓને અહોપણું ઉપજાવનારાં ને ઊર્ધ્વગામી કરનારાં છે.

કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનવિષે, તેમજ તેને લગતાં વિવિધ સાધનોવિષે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનેક ગ્રંથાદિ લખીને ગુજરાતી-ભાષા જાણનારી પ્રજાઉપર પૂ૦ મહાત્માશ્રીએ ભારે ઉપકાર કર્યો છે. ગુજરાતીભાષાની ઉત્પત્તિપછી તત્ત્વજ્ઞાનના કઠિન ગ્રંથોનો—સર્વ ઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતદર્શન, શ્રીપાતંજલયોગદર્શન ને સાંખ્યદર્શનનો—ગુજરાતીમાં રસ ચખાડનાર પ્રથમ પુરુષ તેઓશ્રી છે. એઓશ્રીના નાનામોટા ગ્રંથાદિની સંખ્યા ૫૭ ઉપરની થવા જાય છે. યોગ અને વેદાંત એઓશ્રીનો મુખ્ય વિષય છે, છતાં લોકોનાં અંતઃકરણોની સ્થિતિ જોઇ તેમને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા ઉપાસનાના (ભક્તિના) ને આત્મ-જ્ઞાનના અધિકારી બનાવવામાટે ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકાદિદ્વારા તેઓશ્રીએ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ આદિમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનો ઘણો ફેલાવો કર્યો છે. એઓશ્રીના ઉપદેશથી કેટલાક બ્રાહ્મ ક્ષત્રિયવૈશ્યોએ સ્વધર્મના અજ્ઞાન તથા પ્રમાદાદિ દોષોથી ગુમાવેલું પોતાનું દ્વિજત્વ શાસ્ત્રીય પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કેટલાંક વર્ષોપહેલાં બહુ વેગથી ચાલી રહેલા ક્રિશ્ચિયાનિટિને વા જડવાદને અનુસરતા સુધારાના પ્રવાહમાં તણાઇને નાસ્તિકજેવા વા અર્ધનાસ્તિકજેવા થઇ ગયેલા ઘણાઓ પુનઃ સ્વધર્મપરાયણ થયા છે, અને અન્ય અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ એઓશ્રીના પવિત્ર ઉપદેશનો લાભ મેળવી સનાતનધર્મના અનુષ્ઠાનદ્વારા શાંતિસુખ પ્રાપ્ત કર્યાં છે.

કાઠિયાવાડમાં ધર્મવૃદ્ધ્યર્થે સ્થપાયેલા પૂ૦ મહાત્માશ્રીના પાંચ આનંદાશ્રમો છે. તેમાંના સૌરાષ્ટ્રના ભૂષણરૂપ શ્રીગિરનારસમીપ આવેલા બીલખાના આનંદાશ્રમમાં તેઓશ્રી મુખ્યભાગે નિવાસ કરી રહે છે. બીલખા આનંદાશ્રમમાં તેઓશ્રીએ સંસ્કૃત પાઠશાલાની તથા સનાતનધર્મના ઉપદેશકો તૈયાર કરવામાટે સનાતનધર્મવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે.

ગ્રંથોદ્વારા ઉપદેશનો ફેલાવો કરવા ઉપરાંત જિજ્ઞાસુજનોની વિનતિપરથી પૂ૦ મહાત્માશ્રી ભારે શ્રમવડે ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે પ્રવાસ કરીને પણ પોતાના અમૂલ્ય ધર્મોપદેશનો લાભ સનાતનધર્મી પ્રજાને આપે છે. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મુંબઇ ને સિંધમાં કરાચી આદિભણી એવા અનેક પ્રવાસો તેઓશ્રીએ કર્યા છે. ઓગણોતેર વર્ષની અતિ-વૃદ્ધાવસ્થાએ પણ તેઓશ્રીનું આ પવિત્ર કાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક ચાલુ છે. સં. ૧૯૮૧ ના પ્રારંભમાં તેઓશ્રી પોરબંદરનિવાસી સ્વધર્માનુરાગી શ્રીયુત ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઇ લાખાણી વકીલની પ્રાર્થનાથી બીલખા આનંદાશ્રમથી પ્રયાણ કરી પોરબંદરમાં કેટલોક સમય બિરાજ્યા. ત્યારબાદ કરાચીના સાધકોના અત્યાગ્રહથી તેઓશ્રી સ્ટીમરમાર્ગે કરાચી પધારી ત્યાં કેટલોક સમય બિરાજ્યા, ને પછી મહારુદ્રાદિ ચાર યજ્ઞો કરનાર મુંબઇનિવાસી સદ્‌ગત શેઠ કલ્યાણજી ચતુર્ભુજ તથા શેઠ રણછોડલાલ ડાહ્યાભાઈ અને મગનલાલ ડાહ્યાભાઈ આદિ ગૃહસ્થોના આગ્રહથી ફાગણવદિ ૧૨ શે તેઓશ્રી મુંબઇ પધાર્યા.

પ્રથમ મલાડમાં શેઠ રણછોડલાલ ડાહ્યાભાઇને ત્યાં ફા. વ. ૧૨ થી ચૈ. સુ. ૬ સુધી તેઓશ્રીએ સ્થિતિ કરી હતી, ત્યારપછી ચૈ. સુ. ૭ થી વૈ. સુ. ૨ સુધી કાંદીવલીમાં* સદ્‌ગત શેઠ કલ્યાણજીભાઇનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ફુલકુંવરબહેનના આગ્રહથી તેમને ત્યાં તેઓશ્રી બિરાજ્યા હતા. વચ્ચે ભીમડીનિવાસી ચોખાના પ્રસિદ્ધ વ્યાપારી શ્રીયુત ત્રિકમલાલ મથુરભાઇ તથા શ્રીયુત માધવજી કાશીરામની પ્રાર્થનાથી તેઓશ્રીનું ચૈ. વ. ૧ થી ચૈ. વ. ૫ સુધી ભીમડી બિરાજવું થયું હતું, અને મુંબઇનિવાસી રાવબહાદુર શેઠ કરમશી દામજીનાં ધર્મજિજ્ઞાસુ પુત્રી શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેનની આગ્રહભરી વિનતિપરથી ચૈ. વ. ૯ થી ચૈ. વ. ૧૩ સુધી તેઓશ્રી મુંબઇ–માધવબાગમાં બિરાજ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં તેઓશ્રીનું બિરાજવું થાય ત્યાં ત્યાં નિત્ય શ્રવણ–ઉપદેશ ચાલુ રહેતાં, તે પ્રમાણે મલાડ, કાંદીવલી ને તગપદ મુંબઇની સ્થિતિ દરમિયાન દર્શન તથા સત્સંગમાટે આવનાર મનુષ્યોની ભારે ધમાલ છતાં નિત્યપ્રતિ બે સમયે

* મલાડ ને કાંદીવલી એ મુંબઇનાં પરાંજેવાં ગામડાં છે. મુંબઈના કેટલાક ધનાઢ્ય વેપારીઓ ત્યાં રહે છે.

આનો લાભ લીધો હતો. શ્રવણમાં વૈષ્ણવગૃહસ્થો પણ પુષ્કલ આવતા. તેમાંના ઘણા સજ્જનોએ પણ પૂ૦ મહાત્માશ્રીનાં ચરણારવિંદ સ્વસ્થાનમાં પધરાવ્યાં હતાં. મુંબઈમાં શેઠ અમૃતલાલ અમરચંદ માધવજી તથા રાવબહાદુર શેઠ કરમશી દામજીના પુત્રો આદિએ આગ્રહ કરીને પૂ૦ મહાત્માશ્રીને પોતાના બંગલાઓમાં પધરાવ્યા હતા. વરોલમાં શ્રોતાઓમાંના બે વૈષ્ણવગૃહસ્થોએ પોતાના હૃદયના ઉમળકાથી **યજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મની** તથા **ત્રિકાલી** લઘુસંધ્યાની હજાર હજાર પ્રતિઓ પોતાને ખર્ચે છપાવી જિજ્ઞાસુઓમાં વહેંચાવી હતી. દીર્ઘકાલના મહાયજ્ઞની (સત્રની) પેઠે રાત્રિદિવસ નવનવીન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ચાલ્યાજ કરતી. વીલેપારલે ઔદિચ્યપ્રશ્નસમાજતરફથી તે સમાજના મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલભાઈદ્વારા વીલેપારલે પધારી ઉપદેશાદિનો લાભ આપવામાટે આગ્રહ થતાં પૂ૦ મહાત્માશ્રી ચૈત્રવદિ ૧૪ શે કાંદીવલીમાં રાત્રિનું શ્રવણ કરાવ્યાપછી રાત્રિના દશને સુમારે વીલેપારલે પધાર્યા હતા, ને ત્યાં સ્વધર્મપાલનના વિષયઉપર આશરે દોઢેક કલાકસુધી વિસ્તૃત ને આકર્ષક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ભૂદેવો એથી ભારે પ્રસન્ન થયા હતા, અને તેમણે ઉછળતે હૃદયે

"આનંદ આનંદ આજ અપાર, વરતી રહ્યો છે જયજયકાર."

× × × ×

"ઉરે હતો જ્યાં રજતમ મેલ, સત્ત્વની થઈ ત્યાં રેલમછેલ."

ઇ. પૂર્ણ હર્ષના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા. પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી તળપદ મુંબઈમાં બિરાજ્યા તે દરમિયાન શ્રીલક્ષ્મીનારાયણના મંદિરસામેની મોટી ધર્મશાળામાં સવારે દૈવીસંપત્તિવિષે, ને રાત્રિએ અનન્યભક્તનાં લક્ષણવિષે વ્યાખ્યાન ચાલ્યાં હતાં. ત્યાં તો શ્રોતાઓની સંખ્યા ઘણી વધારે—આશરે બે ત્રણ હજાર—થતી, ને પૂ૦ મહાત્માશ્રીનાં ચરણસ્પર્શમાટે બંધુઓની એટલી પડાપડી થતી કે પરિચિત સજ્જનો આંકડા ભીડીને કુંડાળાની વચ્ચે પૂ૦ મહાત્માશ્રીને ચલાવતા. શ્રવણપછી પૂ૦ મહાત્માશ્રી ઊતારાપર પધારવાને મોટરમાં બિરાજ્યા પછી પણ ઘણા ભાઈઓ ચરણસ્પર્શમાટે દોડી આવતા. એમ શ્રવણ કરવાથી ઉપજેલો મુંબઈના ભાવિક બંધુઓનો ભાવ અપૂર્વ જોવામાં આવ્યો હતો.

કંદીવલીથી વૈ. સુ. ૩ જે પૂ૦ મહાત્માશ્રી પ્રથમ હલેણુ પધાર્યા હતા, ને ત્યાંથી પછી સુરત, દીવા, સીગામ, જંબુસર, ભરૂચ, વડોદરા, ગોધરા, કંકરપુર, ઠાસરા, ભાદરણ, અમદાવાદ, આણંદ, મોરડુંડ, ચુડા, જોરાવરનગર, જામનગર, રાજકોટ, જેતલસર જંકશન ને જૂનાગઢ, તે તે સ્થલના જિજ્ઞાસુઓના આગ્રહથી બિરાજી, આષાઢ સુ. ૯ મે **શ્રીબીલખા–આનંદાશ્રમમાં** પધાર્યા હતા. સ્થલે સ્થલે જિજ્ઞાસુઓનો ભાવ નવનવીન જોવામાં આવ્યો હતો; પધરામણીમાટે સ્થલે સ્થલેથી બહુ બહુ પ્રાર્થનાઓ આવતી; પણ સમયની ન્યૂનતાને લઈને સૌ જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છા તેમની માગણીપ્રમાણે પૂર્ણ કરી શકાતી નહોતી. કોઇને અઠવાડીઉં તો કોઇને ચાર પાંચ દિવસ, ને કોઇને તો માત્ર બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ દિવસ અપાયા હતા. ભરૂચ ને વડોદરાવાળા જિજ્ઞાસુઓને પણ બબ્બે દિવસ મળ્યા હતા. જંબુસર ને ગોધરામાં તો માત્ર એકેક ટંકજ પૂ૦ મહાત્માશ્રીનું બિરાજવું થયું હતું. સમયની ન્યૂનતા જિજ્ઞાસુઓના આનંદ ઉત્સાહમાં વિઘ્નરૂપ થતી, પણ આષાઢી પૂર્ણિમાપહેલાં યોગ્ય સમયે બીલખા–આનંદાશ્રમમાં પહોંચવામાટે તથા પ્રાર્થના કરનાર સૌ જિજ્ઞાસુઓને ઓછોવધતો સંતોષ આપવામાટે આમ કર્યાવિના અન્ય ઉપાય નહોતો. ટુંકા ટુંકા પ્રવાસમાં શ્રમ વિશેષ જણાતો, ને ઉષ્ણકાલના તાપ તથા કોઇ સ્થલે માર્ગની મુશ્કેલી એ શ્રમમાં વૃદ્ધિ કરતાં, તોપણ પૂ૦ મહાત્માશ્રી જિજ્ઞાસુઓની પ્રસન્નતાને અર્થે એ શ્રમ સહન કરતા, ને સૌને આનંદ આપતા. શીગામના માર્ગની ધૂળ ને રેતી તથા શીગામથી વળતાં જંબુસરથી ભરૂચ જતાં ટ્રેનમાં લાગેલો તાપ હજી સ્મરણમાં આવે છે, પણ તે સાથે આ પણ કહેવું જોઇએ કે શીગામના દરબારોનો ભક્તિભાવ તથા સેવાભાવ પણ દીર્ઘકાલપર્યંત ભૂલાશે નહિ.

પૂ૦ મહાત્માશ્રી જ્યાં જ્યાં બિરાજતા ત્યાં ત્યાં આનંદમંગલ વર્તાઇ રહેતાં, ને ધાર્મિક વાતાવરણ ફેલાઇ જતું. એ પ્રસંગે શ્રોતાઓ ભારે ઉત્સાહમાં આવી જતા, ઘણે સ્થલે સજ્જનોના પ્રેમના ઉછાળા જણાતા. પધરાવનાર જિજ્ઞાસુઓ પૂ૦ મહાત્માશ્રીની તનમનધનથી સેવા કરવામાં કચાશ રાખતા નહોતા, કોઇ કોઇમાં સર્વાર્પણની

ભાવનાઓ પ્રત્યક્ષ થતી કેટલેક સ્થલે જિજ્ઞાસુઓની પ્રેમવિવશતા જોવાતી. પૂ૦ મહાત્માશ્રીને બીમડી પધરાવનાર આગળ કહેલ એ ભાવિક ભૂદેવગૃહસ્થોની પ્રેમાશ્રુધારાઓ હજી મારા અંતઃકરણમાં લીલી છે. તેમણે પૂજ્યપાદશ્રીની પધરામણી કરેલા ઘરના આંગણામાં તથા સીડીના પગથીઆપર પાથરેલા વસ્ત્રોનો તથા પૂ૦ મહાત્માશ્રીને પગલે પગલે પગથીએ પગથીએ તેમણે ધરેલ શ્રીફલ ને રૂપીઆનો ભાવભર્યો વિવેક, આ લખતાં મારા સ્મૃતિપટમાં ઉપર આવે છે. જિજ્ઞાસુઓ પૂ૦ મહાત્માશ્રીના ઊતારામાટે સ્વચ્છ મકાનની તથા તેમાં પૂજન, એકદ, સ્નાનસ્થાન આદિમાટે બની શકે તેટલી સારી સગવડ કરતા, છતાં પોતાશ્રીની વૃત્તિ તો સામાન્ય સગવડમાં પણ ચલાવી લેવાની હતી એમ સૂક્ષ્મરીતે જોનારને પ્રસંગોપાત્ત જણાતું. મુંબઈના બંગલાઓમાં પૂ૦ મહાત્માશ્રી જેવી પ્રસન્નતાથી બિરાજ્યા હતા તેવીજ પ્રસન્નતાથી કાંકણપુરનામના ગામડાની ગામબહારની સાધારણ વાડીમાં આવેલ શુક્લ ભૂદેવજીની કુટિમાં બિરાજ્યા હતા. માત્ર ધર્મપાલનમાટે તથા પવિત્રતા સાચવવામાં આવશ્યક વ્યવસ્થા તેઓશ્રી ઇચ્છતા.

જેમ પ્રભુનો તેમ પ્રભુની માયાનો મહિમા પણ કાંઇ અદ્ભુત છે જે જ્યાં ન હોય, વા જે જ્યાં ન ઘટે તે માયા ત્યાં લાવી મૂકે છે, વા દેખાડે છે, સૌને પોતાનાં પરમપવિત્ર દર્શન ને સત્સંગવડે શુદ્ધ ભાવથી શાંતિસંતોષ ને આનંદ આપનારા સંત પુરુષોમાં પણ પ્રસંગે માયા કાંઇ વિપરીત દર્શાવે છે:—

માયા મહાબલવાન, તું તો ઐંદ્રજાલિકા;
સંતોને દુઃખદાન, દેતા તું દર્શાવતી !

પ્રિય વાચક બંધુઓ ! તમને આશ્ચર્ય થશે કે આ શું ? પણ તમે જુઓ કે આ વાત પણ સાચી છે ! સંસારતાપથી બળી રહેલાં ઘણાં હૃદયોને પ્રવાસમાં પૂ૦ મહાત્માશ્રીએ અલૌકિક શાંતિજનક ધર્મોપદેશથી તથા કોઇ અદ્ભુત અનુપમ કૃપાકટાક્ષથી ઠાર્યાં હતાં— તેમને આનંદમાં તરબોળ કર્યાં હતાં, અને કેટલાક ઉચ્ચ અધિકારીનાં હૃદયો પૂ૦ મહાત્માશ્રીના દર્શન તથા સત્સંગથી જાણે આ મૃત્યુલોકમાં દેવલોકનો આનંદ અનુભવતાં હોય એવું તેમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રાપરથી

જણાતું હતું, પણ આ બધું ક્યાંસુધી રહેતું ? જ્યારે પૂ૦ મહાત્માશ્રીનું પોતાને ત્યાંથી અન્ય સ્થલે પધારવું થતું, જ્યારે

મિલખો મિલખો અબ મેટ ગયો,
ચલખો ચલખો અબ હોઇ રહ્યો હે.

એવો સમય પ્રાપ્ત થતો ત્યારે ભાવિકોની સ્થિતિ બદલાઇ જતી. સુખને બદલે તેમનાં અંતઃકરણમાં દુઃખ છાઇ રહેતું. કેટલાંકનાં આનંદમય મુખ એ સમયે વીલાં થઇ જતાં. તેમની દુઃખદ મનોદશા તેમના મુખપર તરી આવતી. કેટલાંકનાં નેત્રોમાં શ્રાવણભાદરવો ચાલી નીકળતા. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ ખરૂંજ કહ્યું છે કે :—

"મિલત એક દારુન દુઃખ દેહી, બિછુરત એક પ્રાન હર લેહી."

એક (દુર્જન) પોતે મળીને દારુણ દુઃખ આપે છે, ને એક (સજ્જન વા સંત) પોતે છૂટા પડીને પ્રાણ હરી લેવાજેવું દુઃખ આપે છે. પૂ૦ મહાત્માશ્રીએ પ્રવાસમાં આવું વિયોગજન્ય પ્રાણહર દુઃખ ઘણાંને આપ્યું હતું ! ગણ્યા દિવસો ઘડીઓની પેઠે પૂરા થઇ જતા, ને આવાહન ને વિસર્જન જાણે સાથેજ થતાં હોય એમ ભાવિક જિજ્ઞાસુઓને લાગતું. પૂ૦ મહાત્માશ્રીને સ્ટેશનઉપર વળાવવા આવેલાં ભાવિકોનાં નેત્રો ને મન તેઓશ્રીના દર્શનમાં લાગી રહેલાં હોય ત્યાં સુસવાટા કરતી આવેલી ટ્રેન જોતજોતામાં ઉપડી જતી, ને સૂર્યાસ્તની પેઠે ભાવિકોના હૃદયમાં વિયોગજન્ય શોકરાત્રિનો સંચાર થઈ જતો ! અલ્પસમયમાંજ માયાનો બીજો પડદો પડતો. એક સ્થલે જ્યાં ઉપર પ્રમાણે થતું ત્યાં અન્ય સ્થલે થોડાજ કલાકમાં સૂર્યોદયના જેવો આનંદ વ્યાપી રહેતો. ભિન્ન ભિન્ન સ્ટેશનોએ પૂ૦ મહાત્માશ્રીના દર્શનમાટે તથા તેઓશ્રીને સામા લેવા માટે આવેલા સજ્જનો ટ્રેન ઉભી રહેતાં હર્ષભેર પૂ૦ મહાત્માશ્રીની સેવામાં દોડી આવી તેઓશ્રીના ભવતારક ચરણારવિંદ પકડી લેતા ને "**સદ્ગુરુ-દેવકી જે**" નો મંગલ ધ્વનિ સ્ટેશનમાં ગાજી રહેતો.

"સંત નદી અરુ મેઘજલ, તીનકી એકહીં ચાલ;
જહાં જહાં ઉનકા પગ પડે, **રજ્જબ** કરે નિહાલ."

એ પ્રમાણે પૂ૦ મહાત્માશ્રી જ્યાં જ્યાં બિરાજતા ત્યાં ત્યાં તેઓશ્રીના સત્સંગમાં આવનાર જિજ્ઞાસુઓને તેમના અધિકારપ્રમાણે નવી ધર્મપ્રેરણા, નવો ઉત્સાહ, નવું ધર્મબલ ને નવો ધર્માનંદ આપતા. સ્થલે સ્થલે તેઓશ્રીએ જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છાપ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ધાર્મિક વિષયોપર વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં, તથા તેમની ધર્મસંબંધી શંકાઓનાં સમાધાન કર્યાં હતાં. આનું ધર્મકાર્ય પ્રવાસમાં અખંડ ચાલ્યું હતું, ને તેથી ઘણાં શુષ્ક હૃદયોરૂપી ઠુંઠાંઓને નવપલ્લવિત થવાનો મહામંગલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. સંત પુરુષોનો ને તેઓશ્રીનાં ધર્મકાર્યનો મહિમા સમજ્યો કે વર્ણવ્યો જાય તેમ નથી.

મહાપુરુષની વાગ્ધાગને ઝીલવી એ મારા જેવા અલ્પમતિને માટે કઠણ કામ હતું, છતાં તેઓશ્રીની કૃપાથી જે કાંઇ ધર્મામૃત ઝીલાયું તે ગુર્જરપ્રજાસમક્ષ મૂક્યું છે. જે છે તે સઘળું શ્રીગુરુચરણારવિંદનું છે. મારું કાંઇ નથી. હું પણ તેઓશ્રીનો છું. તેઓશ્રીએ મોટી કૃપાવડે જાતે શ્રમ લઇને સઘળાં વ્યાખ્યાનોની પુનઃ શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરી છે, ને પુસ્તકરૂપે છપાવવાનો સઘળો શ્રમ પણ તેઓશ્રીએજ લીધો છે. શ્રીઇશ્વરની પેઠે અકારણ કારુણ્યના ભંડારરૂપ મહાપુરુષનો ઉપકાર અવર્ણ્ય છે, પરોપકાર એજ એવા મહાપુરુષોનું જીવનવ્રત હોય છે. અનુકૂલબુદ્ધિથી એમનું સામીપ્ય સેવનાર મનુષ્યજ તે સ્વબુદ્ધિઅનુસાર જોઇ શકે છે.

સંતપુરુષની વાણી કાંઇ અલૌકિક વસ્તુ છે. અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વગર એનું રહસ્ય સમજવું કઠિન છે. અધિકારી પુરુષોજ તેનો અમૃતથી અધિક એવો સ્વાદ પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવી શકે છે.

સત્સંગનો મહિમા કથ્યો જાય તેમ નથી. એક સંત કહે છે કેઃ—

"કિમ્ સુમેર કૈલાસ કિમ્, સબ તરુ તરુહી રહંત;
સતસંગતિ ગિરિમલયસમ, સબ તરુ મલય કરંત."

આ ગ્રંથ ઘેર બેઠાં પ્રત્યક્ષ સત્સંગરૂપ છે. દોષો ત્યજવાના ને શુભગુણો પ્રાપ્ત કરવાના વિવિધ ઉપાયો એમાં વર્ણવ્યા છે. પરમસુખી થવાનો રાજમાર્ગ આમાં ખુલ્લો મૂકયો છે. પૂર્વપુણ્યથી જેનાં ભાગ્ય ખુલ્યાં હોય તે એ માર્ગે ગમન કરે, ને

શ્રીગુરુકૃપાથી તેના મહાફલને પ્રાપ્ત કરે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિરૂપ શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિંદની કૃપા સૌઉપર વર્ષો ! સૌ સુખીઆં થાઓ ! ૐ

ભાદ્રપદસુદિ ૧૫ / ૧૯૮૩ શ્રીઆનંદાશ્રમ, બીલખા } લિ. શ્રીનાથપાદપદ્માનુરાગી માણિકયવર્મા

ૐ

परमसुखी थवाना उपाय

અનુક્રમણિકા

માણસને કોઇ પણ કેફી વસ્તુનું વ્યસન પહેલે દહાડે થઇ જતું નથી, પણ અભ્યાસવડે તે હળવે હળવે મનુષ્યના મનમાં ઘર કરે છે. મોહથી મનુષ્યો અનેક તરેહની કુટેવોમાં ફસાય છે. ૫૨–૫૩

પાંચ વિષયોપરનો મોહ. શબ્દવિષયના મોહથી હરણ પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે, ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને પડે છે. સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. રૂપવિષયથી મોહિત થઇને પતંગ અગ્નિમાં પડી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. રસવિષયમાં મોહિત થઇને માછલાં મરણ પામે છે. ગંધવિષયથી ભમરાનું મૃત્યુ થાય છે. ૫૩–૫૫

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજનજેટલાજ સેવવા જોઇએ. સાધક જો વિવેકને બહુ બલવાન્ કરે ને જાગૃતિ સેવે તોજ તેનાથી મોહને જિતી શકાય છે. જેના અંતઃકરણમાં વિષયદોષદર્શન સર્વદા બન્યું રહે છે તેને વિષયોથી બંધન થતું નથી, ને તેને અલ્પવિષયથી તૃપ્તિ ઉપજે છે. ૫૫–૫૬

મોહની ગહનગતિ. વિશેષ મોહને–અવિદ્યાને (અજ્ઞાનને)–ત્યાગવામાટે જડચેતનના વિવેકની જરૂર છે. જ્ઞાનીને જગત્ દેખાતા છતાં મિથ્યા શી રીતે લાગે? એક વસ્તુ બે રૂપે કેમ જોઇ શકાય? આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્તવ્યવહાર કરે તોપણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલતા નથી. ૫૬–૬૦

જડતા–અવિવેક–મૂઢતા–એ પણ તમોગુણજન્ય મોહનુંજ સ્વરૂપ છે. મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો જોઇએ. પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગબોટ છે. ૬૦–૬૧

૬ પરનિંદા ૬૧–૬૯

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષનું કથન ન કરો. જે મનુષ્ય પરનિંદા કરે છે તે મનુષ્ય મલમૂત્ર ઉસડનારા ભંગીજેવો છે. જીભ બે પ્રકારે માર મારે છે. ૬૧–૬૨

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા. ૬૨

બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારંનરસું જોવું જોઇએ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠાંક	પંક્ત્યંક	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૭	ત્રેપનનો	ત્રેપનમો
૩૧	૮	પશ્ચાતાપ	પશ્ચાત્તાપ
૩૭	૧૨	કાગળોનો	કાગળોના
૪૭	૧૧	ક્રોધની	ક્રોની
૫૭	૩	हृदने	दहने
૫૭	૪	ऽप्यज्ञान	ऽप्यज्ञाना
૫૭	૨૨	મલેચ્છોની	મ્લેચ્છોની
૫૯	૧૫	નિશ્રય	નિશ્ચય
૭૭	૧૨	સંસારીજી વો	સંસારી જીવો
૮૩	૧૦	આનંતાનંદ	અનંતાનંદ
૧૦૮	૮	નાટક	નાટકમાં
૧૨૩	૧૬	અનિષ્ઠ	અનિષ્ટ
૧૪૯	૯	तत्त्व	नन्व
૧૭૯	૯	અંતકરણમાં	અંતઃકરણમાં
૩૨૮	૪	અંતકરણનો	અંતઃકરણનો

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

परमसुखी थवाना उपाय

अथवा

मनुष्यना अंतःकरणमां रहेला त्रण गुणोना अतिक्रमणनां साधनो

પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો ઓછાવધતા પ્રમાણમાં હોય છે. કોઇના હૃદયમાં સત્ત્વગુણ વિશેષ, કોઇના હૃદયમાં રજોગુણ વિશેષ, ને કોઇના હૃદયમાં તમોગુણ વિશેષ રહેલ હોય છે. તમોગુણ આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ તથા અતિનિદ્રા આદિને ઉપજાવનારો છે; રજોગુણ વિષયાનુરાગ, ચંચલતા, અતિપ્રવૃત્તિ ને અશાંતિ આદિને ઉપજાવનારો છે; અને સત્ત્વ-ગુણ જ્ઞાનનું તથા સુખનું અભિમાન ઉપજાવનારો છે. મનુષ્યે વ્યવહાર-પરમાર્થમાં સુખી થવામાટે એ ત્રણે ગુણોને પોતાને વશ વર્તાવવાં શીખવું જોઇએ,—એ ત્રણ ગુણોનો જય કરવો જોઇએ, અને બીજા શબ્દમાં કહીએ તો તેણે ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરવું જોઇએ. પ્રથમ મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાંનો તમોગુણ બની શકે તેટલો ઘટાડી શુદ્ધ રજોગુણને બલવાન્ કરવો જોઇએ. પછી તેણે રજોગુણના ધર્મોને વશ વર્તાવી

સત્ત્વગુણને બલવાન્ કરવો જોઇએ. એ સત્ત્વગુણ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ નિશ્ચય કરી તેના ધર્મો જે જ્ઞાન ને સુખ તેનું અભિમાન પણ તેણે ત્યજવું જોઇએ. આ પ્રમાણે કરવું તેને ત્રણ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરવું અથવા અતિક્રમણ કરવું કહેવાય છે.

એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કેવી રીતે કરવું? એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરવાનું કહેવું એ ઘણું સહેલું છે, પણ તે કાર્ય કરવું ઘણું કઠિન છે. એને માટે બહુ સંભાળથી સતત મોટો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં એ ત્રણ ગુણોવિષે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. એ ત્રણ ગુણો નેત્રાદિ ઈંદ્રિયોના વિષય નથી. તેમના કાર્યવડે અંતઃકરણમાં તે ગુણોનું અનુમાન થઇ શકે છે. પોતાના અંતઃકરણમાં કયા કયા ગુણોના કયા કયા સ્વભાવો બલવાન્પણે વર્તે છે તે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણનું, પોતાની ઈંદ્રિયોનું અને તેવડે થતી પોતાની શારીરિક પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરીને નક્કી કરવું જોઇએ; ને પછી તે તે સ્વભાવોનો આગળ કહેવાશે તે તે સાધનોવડે જય કરવા તેણે બહુ ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો કરી શકે, તથા પોતાનો પરલોક સુધારી શકે એટલુંજ નહિ, પણ સ્વધર્મપાલનાદિવડે તે ક્રમમોક્ષ વા સદ્યોમોક્ષ પણ મેળવી શકે. હવે એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કયા ઉપાયવડે કેવી રીતે કરવું તે કાંઇક વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ તમોગુણના ધર્મોના જયસંબંધે કહેવાય છે. આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ, પરનિંદા, ભય ને ખેદ એ દોષો તમોગુણવડે મનુષ્યમાં ઉપજે છે. એ દોષો મનુષ્યને બહુ હાનિ કરનારા છે, માટે તે ત્યજવાયોગ્ય છે.

૧ આળસ

આળસનો ઉદ્યોગવડે જય કરવો. કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન થવા દેનારું શરીર તથા મનનું ભારેપણું તે આળસ. એ આળસ મનુષ્યની

ઉન્નતિમાં બહુ આડે આવે છે. ખરું કહીએ તો તે મનુષ્યની ઉન્નતિના દ્વારમાં આડા પડેલા એક મોટા પહાડજેવું છે. યોગવાસિષ્ઠમાં એક સ્થલે કહેવામાં આવ્યું છે કેઃ—

"आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः,
को न स्याद् बहुधनको बहुश्रुतो वा ।
आलस्यादियमवनिः ससागरांता,
संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥"

(જો આળસરૂપી અનર્થ આ જગતમાં ન હોત તો અહીં બહુ ધનવાન્ ને બહુશ્રુત (પંડિત) કોણ ન થાત? આળસથીજ સાગરપર્યંતની આ પૃથ્વી નરપશુઓ–મૂર્ખાઓ–વડે અને નિર્ધનોવડે ભરેલી છે.)

આળસનામનો દોષ મનુષ્યને બહુ પ્રિય છે. એક માણસ આખી દુનિયાની મુસાફરી કરીને પોતાને ઘેર આવ્યો. તેને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કેઃ–" તમે જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં મનુષ્યોને સૌથી વિશેષ વહાલું શું જણાયું?" તેણે તેને ઉત્તર આપ્યુંઃ– "આળસ" ખરેખર! મનુષ્યના મોટા ભાગને બેસી રહેવું બહુ ગમે છે. હાથપગ હલાવ્યા વિના કામ થઈ જતું હોય તો બહુ સારું એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે, પણ તે બને ક્યાંથી?

આળસ એ બુદ્ધિનો કાટ છે. તેને ઉદ્યોગરૂપી તીખી કાનસવડે ઘસી નાંખીને બુદ્ધિને સતેજ કરવી. જે કુંચી નિત્ય વપરાયા કરે છે તે ઊજળી રહે છે, ને જે કુંચી પડી રહે છે તે કુંચી કટાઈ જાય છે એ અનુભવની વાત છે; માટે મનુષ્યે શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને શુભકાર્યયુક્ત રાખવા સદા પ્રયત્નવાન્ રહેવું જોઇએ.

જ્યારે આળસ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને બગાડે છે, ત્યારે ઉદ્યોગ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને સુધારે છે. આ વિશ્વમાં ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય સર્વ કાંઇ મેળવી શકે છે. આળસ

આવ્યું કે તરત મનુષ્યે ઉદ્યોગપરાયણ થઈ જવું જોઈએ. તેણે નવરા નજ રહેવું જોઈએ-સર્વદા ઉદ્યોગી રહેવું જોઈએ.

કેટલાક ઉદ્યોગના વા પુરુષપ્રયત્નના કરતાં પ્રારબ્ધને બલવાન્ ગણે છે, પણ વાસ્તવિકદૃષ્ટિએ જોતાં ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્નજ બલવાન્ છે. **ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્ન પ્રારબ્ધનો પિતા છે.** પ્રારબ્ધ પૂર્વના પુરુષપ્રયત્નમાંથીજ બંધાય છે. પુરુષપ્રયત્નવડે મનુષ્ય ધારે તે મેળવી શકે છે, અને એટલામાટે શ્રીયોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુ-પ્રકરણના પાંચમાથી આઠમા સર્ગસુધી મુમુક્ષુઓને માટે પુરુષપ્રયત્નનો મહિમા બહુ બહુ પ્રકારે દર્શાવ્યો છે. બિલાડીજેવું સાધારણ પ્રાણી પણ પોતાના ઉદ્યોગી સ્વભાવવડે મનુષ્યને ઉદ્યોગી રહેવાનું સૂચવે છે.

બિલાડી ગાય કે ભેંસ રાખતી નથી, પણ તે ઉદ્યોગવડે-ઘેરઘેર ભટકીને-પોતાને જોઇતું દૂધ મેળવે છે. પ્રમાદી બૈરાં કે છોકરાં કે નોકર દૂધ ઉઘાડું મૂકી દે વા જેવી રીતે રાખવું કે ઢાંકવું જોઈએ તેવી રીતે રાખે કે ઢાંકે નહિ તેમાંથી તે પોતાનો અર્થ સાધી લે છે, પી જાય છે.

ઉદ્યોગી માણસ પોતાનો ધાર્યો અર્થ પાર પાડે છે. "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः" ઉદ્યોગી એવા પુરુષ-સિંહને વ્યાવહારિક લક્ષ્મી વા ધર્મરૂપ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

"ધીર પુરુષ જે હોય, વળી જે વિવેકવાળો,
દેશવિદેશજ તણો, ભેદ નહિ તેમાં ભાળો;
વસે જઈ તે જ્યાંહ, દેશ પોતાનો કહે છે,
નિજના કરબલથકી, તેહને જીતી લે છે;
હથિયાર દાઢ પૂછ નખથી, સિંહ વને ભમતો ફરે,
હણી દ્વિપેન્દ્ર તેહના લોહીથી, દૂર તરપ નિજની કરે." ૧

એ છપ્પામાં કહ્યા પ્રમાણે વિવેકી ને ઉદ્યોગી પુરુષસિંહ દેશ-વિદેશ ગમે ત્યાં જઇ પોતાની શુભ ઇચ્છા પાર પાડે છે.

ઉદ્યોગ યોગ્ય-ઉપકારક-જોઇએ. જેને પરિણામે દુઃખ વા ચિંતા થાય તે ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે નાટકો કે સીનેમા જોયા

કરવાં, અથવા મનના દુષ્ટ વિકારોને પ્રદીપ્ત કરે, તેવાં નોવેલો વાંચ્યા કરવાં, કે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરવું એ ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી.

ઉદ્યોગી મનુષ્ય ગમે ત્યાં પોતાનો સમાસ કરે છે. મુલતાનમાં એક સ્થલે સાધુઓનો નિવાસ હતો, ત્યાં એક સાધુ જઈ ચઢ્યા. ત્યાં પચાસ સાધુઓ રહેતા હતા. તે સ્થલે આવનાર એ સાધુ પુરુષે તે સૌની સાથે રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. ત્યાંના એક મુખ્ય સાધુએ તેમને કહ્યું કે:–"અહીં હવે કોઈને રહેવામાટે વિશેષ જગા નથી, માટે તમે બીજે સ્થલે જાઓ તો ઠીક." આવનાર સાધુએ કહ્યું:– "ભલે વિશેષ જગા ન હોય તોપણ જેટલી જગા છે તેટલીમાં તમને કોઈને અડચણ ન થાય તેવી રીતે હું રહી શકીશ. હું તેવી વિદ્યા જાણું છું. તમે કહો તો તમને કોઈને કોઈ અડચણ ન થાય તેમ તમારી સૌની સાથે ભળીને રહું, અથવા તમે કહો તો તમને કોઈને કાંઈપણ ભાર ન જણાય તેમ તમારા સૌના ઉપર પણ રહું. તે કેવી રીતે એમ જો તમે મને પૂછો તો હું તમને ઉદાહરણથી બતાવું." એમ કહીને તેમણે પાણીનો એક પ્યાલો ટંકટંક ભર્યો. પછી તેમણે પોતાની પાસેની સાકરની થોડી ઝીણી ભૂકી કાઢી તેમાં ધીમે ધીમે નાંખી. તે ભૂકી તે પાણીમાં ભળી ગઇ, અને તેમાંથી થોડું પણ પાણી બહાર ન નીકળ્યું. "જુઓ, આ પ્રમાણે હું તમારા સૌમાં ભળીને રહી શકું છું." પછી તે સાધુએ પાણીથી પૂર્ણ ભરેલા તે પ્યાલાઉપર એક જાઇનું પુષ્પ ધીમેથી મૂકી દીધું; અને તે પ્યાલામાંનું પાણી જરા પણ ન ઢોળાતાં તે પુષ્પ પાણીઉપરજ રહી શક્યું. તે બતાવીને તે સાધુએ અન્ય સર્વ સાધુઓને કહ્યું:–"આમ હું પુષ્પની પેઠે હળવો થઇને તમારા સૌના ઉપર પણ રહી શકું છું." સૌ સાધુઓ આ બનાવ જોઇ તેમની બુદ્ધિથી ચકિત થયા, ને આ કોઇ ગુણવાન્ પુરુષ છે એમ જાણી તેમને પોતાની સાથે રાખ્યા; અને તેમણે પણ પોતાના ઉદ્યોગી ને ભલા સ્વભાવવડે સૌ સાધુઓનું ભલું કરી સૌનાં મન મેળવી લીધાં.

ઉદ્યોગથીજ મોટા મનુષ્ય થઇ શકાય છે. સંસારમાં જે મોટા

માણસો થયા છે તેમાં સેંકડે નેવું ટકા જેટલા માણસો પોતાના ઉદ્યોગ-થીજ મોટા (ધનવાન્ ને પ્રતિષ્ઠિત) થયા છે. તેના મુંબઇ શહેરમાંથી પણ કેટલાક દાખલા આપી શકાય. કચ્છ, કાઠિયાવાડ ને ગુજરાતમાંથી કેટલાક ભાટીઆ, લોહાણા, વાણીઆ, પારસી ને વહોરા વગેરે કોમના કેટલાક ગૃહસ્થો જેઓ પ્રથમ સાધારણ સ્થિતિમાં મુંબઇ આવ્યા હતા તેઓ પાછળથી પોતાના ઉદ્યોગવડે ને પ્રભુકૃપાએ વ્યાપારાદિમાં આગળ વધી લક્ષ્મી અને મોટાઈ મેળવી શકયા હતા. દેશપરદેશમાં બનેલા એવા બીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય. વ્યવહાર કે પરમાર્થ-માં મોટા થવામાં ઉદ્યોગજ કારણરૂપ છે, આળસ કારણરૂપ નથી.

બાંધે તેની તરવાર નથી, પણ મારે તેની તરવાર છે.

બેઠાથી બેગાર ભલો. બેઠા રહેવાના કરતાં એટલે આળસુ રહેવાના કરતાં બેગાર એટલે કોઇની વેઠ કરવી તે પણ સારી કહી છે, કેમકે પેદાશવગરનું છતાં પણ તે કામ છે, અને કામ કરનાર માણસનાં શરીર, ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બલવાન્ રહેવાથી તે ગમે ત્યાંથી પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકે છે, ભૂખ્યોદુઃખ્યો રહેતો નથી.

આળસુ માણસ તો મુડદાજેવો છે. જેમ મુડદું પોતાના હાથપગ હલાવતું નથી તેમ આળસુ માણસને પોતાના હાથપગ હલાવવા ગમતા નથી. આ સ્થિતિ કેવી દયામણી છે ! તેનું પરિણામ શું આવે? દુઃખજ આવે. સિંહ વનરાજ કહેવાય છે, છતાં તેણે પણ શિકારમાટે ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ; કેમકે "સૂતેલા સિંહમુખમાં મૃગ નવ પેસી જાય."

પરમાર્થમાં તો પુરુષાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જેમ વ્યવહારમાં આગળ વધવામાટે યોગ્ય પ્રયત્નની જરૂર છે તેમ પરમાર્થ-માં આગળ વધવામાટે પણ પ્રયત્નની જરૂર છે. જો ખરું કહીએ તો પરમાર્થમાં એટલે પ્રભુની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવામાટે તો મોટા પુરુષપ્રયત્નની જરૂર છે. પરમાર્થના માર્ગસંબંધી જેમને અશ્રદ્ધા કે કોઇ પણ પ્રકારની શંકા હોય તેમણે કોઇ જ્ઞાતા પુરુષને આદર-પૂર્વક પૂછવું જોઇએ. પૂછનાર માણસ આળસુ માણસના કરતાં ઘણો

સારો છે. જે પૂછશે તે કોઇક દિવસ રસ્તે પડશે. જે આળસુ થઇને કાંઇ કરશે નહિ તે ધર્મમાર્ગમાં શી રીતે આગળ વધશે? શાસ્ત્રો તો પોકારીને કહે છે કે દ્વિજે નિત્યપ્રતિ પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિને અર્થે શાસ્ત્રોક્ત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાંજ જોઇએઃ—

" एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनत्रयम् ।
द्वादशाहमनग्निश्च शूद्र एव न संशयः ॥ "

(જે દ્વિજ એક દિવસ જપરહિત છે, ત્રણ દિવસ સંધ્યારહિત છે, અને બાર દિવસ જે અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો છે તે દ્વિજ નિશ્ચય શૂદ્રજેવોજ છે.) જપ, સંધ્યા કે અગ્નિમાં હોમ ન કરવાથી. દ્વિજ શૂદ્રજેવો થઇ જાય છે, એટલે તેની જાતિ બદલાઇ જાય છે એમ નહિ, પણ તેનું અંતઃકરણ તમોગુણના વધારાથી શૂદ્રજેવું મલિન ને મૂઢ થતું જાય છે, એટલે તે શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મવિચાર કરવાને યોગ્ય રહેતો નથી. ધાર્મિક કર્તવ્યમાં તેની શ્રદ્ધા નબળી પડી જાય છે, ને પછી તે ધાર્મિક કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ અંતે તે ધર્મમાર્ગને ભૂલે છે. પછી જેવો સંગ, જેવા વિચાર, ને જેવી ક્રિયા તે કરે છે, તેવો તે થાય છે. વળી નબળામાં નબળું ભળે છે, ને સારામાં સારું ભળે છે. છાશ કે મૂળાની સાથે "મીઠું લેશો" એમ પૂછાય છે, ને દૂધ કે કેળાં પીરસાય તેમાં સાકર કે ખાંડ લેવાનું પૂછાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મહીનતા હોય, ત્યાં જાતજાતનાં વ્યસનો સેવવાનો તથા નાટક ને સીનેમા આદિ જોવાનો ને આરોગ્ય તથા દ્રવ્યાદિની ખુવારી કરવાનો શોખ, અને અનેક દુર્ગુણો તથા એ સૌને પરિણામે અનેક દુઃખો આવી મળે છે, માટે મનુષ્યે ધર્મકર્મહીન નજ રહેવું જોઇએ. પરમાર્થ સાધવા માટેનાં કર્તવ્યસંબંધી આગળ વધીને કહીએ તો **નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ એ તો ધર્મનું પહેલું પગથીઉં છે.** માત્ર નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરીને બેસી રહેવાનું નથી. તેવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં પરમાત્માની ઉપાસના અને પરમાત્માની ઉપાસનાપછી પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવડેજ થાય છે.

માત્ર દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થતા નથી, અવિવેકીને તો એ દ્રવ્ય હાનિકર થાય છે. પૈસો પૈસો એવો પોકાર કરીને જે મનુષ્ય રાત્રિદિવસ તેનાજ વિચારમાં ને તેની પ્રાપ્તિમાટેની પ્રવૃત્તિમાં મંડ્યા રહે છે, અને સ્વધર્મપાલન કરતા નથી, તે અંતે શો લાભ મેળવે છે? કાંઈ પણ નહિ. ખાલી આવ્યા, ને ખાલી ગયા એટલુંજ. વળી પૈસો ન હોય ત્યારે મનુષ્ય ઘણીવાર નમ્રસ્વભાવનો રહે છે, પણ જ્યારે તેને પૈસો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ કોઇ બીજા પ્રકારનું સ્વરૂપ પકડે છે, અર્થાત્ તે બહુધા અહંકારી થઇ જાય છે. જેમ માદક ચીજોનો કેફ છે તેમ દ્રવ્યનો પણ કેફ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે; વિચારવાનની કે સંતપુરુષની વાત જૂદી છે. બાકી બીજાને તો દ્રવ્ય મદ ઉપજાવ્યા વિના રહેતું નથી. કોઇ કવિએ કહ્યું છે કેઃ–

" કનક કનકતેં સો ગુની, માદકતા અધિકાત;
યે ખાયે બૌરાત હૈ, યે પાયે બૌરાત. "

(કનક એટલે સોનાસાં–પૈસામાં–કનક એટલે ધતુરાનાં બીજના કરતાં સોગણું વધારે માદકપણું છે. ધતુરાનાં બીજ ખાવાથી માણસ ગાંડો થાય છે, ને સોનું–પૈસો–માત્ર મળવાથીજ માણસ ગાંડો થાય છે!) જેને મદ એટલે અહંકાર ઉપજ્યો તેની અધોગતિમાટે પછી પૂછવુંજ શું?

તમોગુણી મનુષ્યની ખોટી શંકા. કેટલાક અવિચારી મનુષ્યો કહે છે કેઃ–" જો પ્રભુ હોય તો તમે અમને બતાવો, એટલે અમે તેમને ભજીએ. " પણ ભાઈ! તમે શાંતિથી વિચારી જુઓ કે મનુષ્યને વ્યાવહારિક રાજાની કે મહારાજાધિરાજની મુલાકાત પણ બહુ પ્રયત્ને થાય છે, ત્યારે પ્રભુ તો મહારાજાધિરાજના પણ મોટા મહારાજાધિરાજ છે, તો તેનું દર્શન સામાન્ય યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને ઝટ દઇને શી રીતે થઈ જાય? અલ્પમતિવાળો, મલિન શરીરવાળો અને મલિન તથા ફાટ્યાંતુટ્યાં વસ્ત્રોવાળો એક ભંગી કોઇને કહે કેઃ–" જો ભરતખંડના મહારાજાધિરાજ પંચમજ્યોર્જ હોય તો તમે તે

મહારાજાધિરાજ પંચમજ્યોર્જની મુલાકાત મને અહીં બેઠાં કરાવો." કહો આ શી રીત બને? જો તેને પંચમજ્યોર્જની મુલાકાત લેવી હોય તો તેણે પોતાની યોગ્યતા વધારવી જોઇએ. તેણે પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખવું જોઇએ, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં જોઇએ, ઇંગ્રેજીભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ, તેણે ઇંગ્લાંડ જવામાટે દ્રવ્ય મેળવવું જોઇએ, અને ટાઢ સહન કરવાનું બલ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ; પછી ઇંગ્લાંડ જવાના ચાર રસ્તા છે તેમાંથી કયે રસ્તે તેને જવું છે તેનો તેણે નિશ્ચય કરવો જોઇએ. જો તેને ટુંકામાં ટુંકે રસ્તે જવું હોય તો બ્રિન્ડિસીને રસ્તે તેણે જવું જોઇએ, અને તે રસ્તાની ટિકિટ મુંબઇ-માંથી થોમસ કુક ઍન્ડ સનની કે પરદેશની ટિકિટ આપનારી બીજી કંપનીની પેઢીમાંથી મેળવવી જોઇએ. ટિકિટ મેળવીને પછી તેણે તે માર્ગે જનારી કોઇ પણ સ્ટીમરમાં બેસવું જોઇએ, ને પ્રવાસનો માર્ગ પસાર કરી પછી ઇંગ્લાંડના કિનારાપર ઊતરીને બકિંગહામપેલેસમાં કે વિન્ડસરકેસલમાં, અથવા જ્યાં શ્રીમાન પંચમજ્યોર્જની સ્થિતિ હોય ત્યાં તેણે જવું જોઇએ. પછી કોઇ યોગ્ય ગૃહસ્થાદિની ભલામણ-વિના જો તેમની સાક્ષાત મુલાકાત ન થાય તોપણ તેમના મહેલના દરવાજાપર કે તેમને નીકળવાના માર્ગપર ઊભા રહેવાથી સમ્રાટ્ પંચમજ્યોર્જનાં દર્શન તો તેને થશેજ. આ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યે પ્રથમ નિત્યકર્મવડે પોતાના અંતઃકરણની જોઇતી શુદ્ધિ કરી, પછી પ્રભુને મળવાની સાચી ઇચ્છા ઉપજાવી, તેઓશ્રીને મળવાનો પોતાને માટેનો યોગ્ય માર્ગ નક્કી કરી, પછી તે માર્ગે પ્રયાણ કરવું જોઇએ. એવા શાસ્ત્રોક્ત પ્રયત્નવિના પ્રભુ સમીપમાં સમીપ—અંતરમાં વસેલા—છતાં નજ મળી શકે એ ઊઘાડી વાત છે. **આળસુ માણસ વ્યવહારમાં પણ એ પાંદડે ન થાય, ત્યારે તેને પ્રભુનાં દર્શન તો શી રીતે થાય?**

પ્રભુનાં દર્શનમાટે તો વિધિવત્ પ્રયત્નની જરૂર છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન થાય, પણ તે પ્રયત્ન વિધિવત્ ન થાય

રૂપ બ્રહ્મનું લેશ પણ દર્શન થતું નથી, તો તે ભવસાગરનાં પારને તો શી રીતે પામી શકે ? માટેજ કોઇ કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"જળ ઉંડું બેડી જાજરી, કાંઠો ક્યાંઇ ન કળાય;
જેના ખૂટ્યા ખારવા, તેને વા પણ કવા વાય."

(ભવસાગરરૂપ જલ બહુ ઉંડું છે, જીવાત્મારૂપ પ્રવાસીની શરીરરૂપ હોડી જાજરી–નબળી–છે, અને જેમ સાગરનો સામો કિનારો ન જણાય તેમ ભવસાગરના સામા કાંઠારૂપ બ્રહ્મ ક્યાંઇ જણાતું નથી. વળી ઓછામાં પૂરું ઇંદ્રિયોરૂપી ખારવા ખૂટેલા છે, એટલે જેમથી પરમાત્મરૂપ સામા કાંઠાભણી વહાણ હંકારતા નથી, પણ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે અવળે માર્ગે વહાણ ચલાવે છે, અને દુર્દૈવથી અવળા નિશ્ચયો થવારૂપ કવા વાય છે.)

ભવસાગરમાં પ્રવાસ કરતો આવો જીવરૂપ પ્રવાસી મોટા દુઃખમાં સીદાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? જો તેણે **સંસારના મહાદુઃખથી છૂટવું હોય તો ત્રણ ગુણોથી ઉપજતા દોષોરૂપ શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું જોઇએ, અને દોષોરૂપ શત્રુઓ મરે ત્યાંસુધી એ યુદ્ધ સર્વદા ચાલુ રહેવું જોઇએ.** સ્મરણ આવે ત્યારે વિકારોની સામે થવાય, ને પાછું કાંઇ નહિ, એમ રગડદગડ ચલાવનારથી આ કામ થાય તેમ નથી. **શ્રીભગવાન** પણ અર્જુનને કહે છે કેઃ—" **तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च** " ॥ (હે અર્જુન ! તેટલામાટે સર્વ કાલમાં તું મારું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કર, અને આંતરશત્રુઓસાથે યુદ્ધ કર.) અર્જુનને કહ્યું છે, એટલે સર્વ જિજ્ઞાસુઓને કહ્યું છે એમ જાણવું. આવા આધ્યાત્મિક યુદ્ધસંબંધે તો કોઇને શંકા ઉપજવાનું કારણ નથી, પણ ગીતાજીમાં પાંડવકૌરવના સ્થૂલ યુદ્ધનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં કેટલાક શંકા કરે છે કેઃ—" **ભગવાને અર્જુનને વારંવાર ઉપદેશ આપીને ગોત્રમર્દન કરાવનારું તથા અનેક ક્ષત્રિયોનો નાશ કરાવનારું યુદ્ધ શામાટે કરાવ્યું ?** " આ શંકાનું પણ યુદ્ધનો પ્રસંગ નીકળતાં

નિરાકરણ થવું જોઇએ. એ નિરાકરણ એવું છે કે અર્જુન ક્ષત્રિય હતા, ને ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધ કર્તવ્ય છે. વળી એ યુદ્ધ જાણી જોઇને શત્રુઓને પીડવામાટે ઊભું કરેલું નહોતું, યુદ્ધ ન થાય તેમાટે વિષ્ટિ કરાવી હતી,–શ્રીકૃષ્ણપ્રભુદ્વારા વારણાવંત આદિ પાંચ ગામ આપવામાટે વિષ્ટિ કરાવી હતી, પરંતુ દુર્યોધને તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કેઃ–"એક સોયની અણીપર રહે તેટલી ભૂમિ પણ હું પાંડવોને નહિ આપું, પાંડવોમાં જો બલ હોય તો તે અમારી સાથે લડીને લે." આવી રીતે પરાણે પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ હતું, વળી તેને માટે સઘળી તૈયારીઓ થઇ ચૂકી હતી, બંને પક્ષે પોતપોતાને સાહાય્ય કરનારાઓને બોલાવી એકઠા કર્યા હતા, સેનાઓ રણભૂમિમાં ગોઠવાઇ ગઇ હતી, યોદ્ધાઓ લડવાને તૈયાર થયા હતા, અર્જુન પણ રથમાં બેસી લડવા નીકળ્યા હતા, અને પ્રભુને વિનતિ કરવાથી તેમણે તેનો રથ બે સેનાની વચ્ચે આણ્યો હતો. આવે સમયે યુદ્ધનો વિચાર છોડી દઇ અર્જુને પાછું ફરવું એ કોઇપણ રીતે યોગ્ય નહોતું, અને તેથી પ્રભુએ તેને કહ્યું કેઃ–"તું યુદ્ધમાંથી પાછો ફરીશ તો તારા દયા અને વૈરાગ્યના વિચારને કોઇ જાણશે નહિ, ને દુર્યોધન તથા કર્ણ આદિ તને નિર્બલ ને ભીરુ કહી તારી અપકીર્તિ કરવા લાગશે. એ અપકીર્તિથી તને મરણજેવું દુઃખ થશે, અને એ દુઃખને લીધે તારો ક્ષત્રિયસ્વભાવ પાછો ઊછળી આવશે, ને તું અત્યારે જે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે તેજ પાછો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થશે; પણ આ બધી તૈયારી ઠેકાણે પડી ગયા પછી કવખતનું તે યુદ્ધ કરવાથી તને શું ફલ મળવાનું હતું? માટે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ તું નિઃશંકપણે કર, અને તે પણ કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફલની આશાને છોડી માત્ર કર્તવ્યરૂપે કર. એથી તને બંને પક્ષે લાભ છે. યુદ્ધમાં હણાઇશ તો સ્વર્ગને પામીશ, ને શત્રુઓને જીતીશ તો પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય (તારા મોટા ભાઇ યુધિષ્ઠિરદ્વારા) ભોગવીશ. વળી કર્તાપણાના

"સાહેબકે દરબારમેં કમી કટ્કી નાંહી;
બંદા મોજ ન પાવહીં, ચુક ચાકરીમાંહી."

પ્રભુના દરબારમાં કોઇ વાતની કાંઇપણ ખોટ નથી, પણ દાસ કે ભક્ત ચાકરીમાં (ભક્તિમાં) ભૂલ કરે છે,—તે ઉદ્યોગી રહી કરવી જોઇએ તેવી તેમની ભક્તિ કરતો નથી તેથી તે પ્રભુ પાસેથી મોજ—પારિતોષિક-ઇનામ—પ્રભુની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થનારું ફલ—મેળવી શકતો નથી. કોઇ ખેડુત ગાડું હાંકીને પોતાને ખેતરથી પોતાને ઘેર આવતો હતો, રસ્તામાં તેના ગાડાનું પૈડું કાદવમાં ખુંચી ગયું, તે કેમે કર્યું નીકળે નહિ. તેણે મદદમાટે ઘણી વાર અન્ય મનુષ્યની રાહ જોઇ, પણ ત્યાં થઇને કોઇ માણસ નીકળ્યું નહિ. આથી તે મુંઝાઇ ગયો, ને કપાળે હાથ દઇને શોક કરતો બેઠો, તથા સાહાય્ય-માટે મનમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:—"હે પ્રભુ! આપ દીનદયાળ છો, આપ ગરીબના બેલી છો, આપ કૃપા કરીને કાદવમાં ખુંચી ગયેલું મારા ગાડાનું પૈડું બહાર કાઢો." આકાશવાણીદ્વારા પ્રભુએ કહ્યું કે:—"હું આળસુને સાહાય્ય કરતો નથી, ઉદ્યોગીનેજ હું સાહાય્ય કરું છું. ભલા માણસ! બેઠો છે શું? ઊઠ, ઊભો થા, એક હાથે પૈડાને ઉંચું કર, ને બીજે હાથે બળદને જોરથી હાંક, એટલે તારા ગાડાનું પૈડું કાદવમાંથી બહાર નીકળશે." તે ખેડુતે તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેના ગાડાનું પૈડું કીચડમાંથી નીકળ્યું, ને તે ગાડું ચલાવી પોતાના ઘરભણી ચાલતો થયો. **જો તમે પ્રભુભણી તમારા અંતઃકરણને શુભભાવનાથી વાળશો તો પ્રભુ તમારા ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે.**

"રામરામ રટતે રહો, જબલગ ઘટમેં પ્રાન;
કબહુક દીનદયાલકું, ભનક પરેગી કાન."

(જ્યાંસુધી તમારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તમે રામરામ એવું રટણ સતત કરતા રહો,—પ્રેમપૂર્વક પ્રભુનું સ્મરણ સતત કરતા રહો. દીનદયાળ પ્રભુના કાનમાં એ તમારા રટણનો અવાજ અવશ્ય ક્યારેક પણ પહોંચશેજ.)

પ્રભુને ભજવામાં અમુક ભાષાનીજ જરૂર છે એમ નથી. તમે ગમે તે ભાષામાં પ્રભુને ભજો. સર્વ ભાષાઓ તેમનીજ છે. પ્રભુભજનમાં માત્ર ભાષાનું કામ નથી, ભાવનાનું મુખ્ય કામ છે. વળી તેમાં ભાષાનું અભિમાન કરવાજેવું પણ નથી:—

"ભાષાને વળગે શું ભૂર ? જે રણમાં જીતે તે શૂર ;
સંસ્કૃત બોલ્યાથી શુ થયું ? શું પ્રાકૃતથી નાસી ગયું ?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનનો જાણે પાર."

સ્વર અને વ્યંજન મળીને બાવન અક્ષર, ત્રેપનમો અક્ષર એટલે પ્રણવ–ૐકાર–પ્રણવના વાચ્યાર્થરૂપ ઈશ્વર ને પ્રણવના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મ. તે ઈશ્વરને વા બ્રહ્મને જાણવાથી સંસારનો પાર પમાય છે.

આળસથી થતી હાનિઓ ને ઉદ્યોગથી થતા લાભોવિષે હજી પણ કેટલુંક કહેવાનું છે. તમે જો તમારું ભલું ચાહતા હો તો આળસને દૂર કરવા થઇ શકે તેટલો વધારેમાં વધારે પ્રયત્ન કરો. તમારો પ્રાપ્ત–વ્યવહાર તમે જાગૃતિથી કરો, અને તે સાથે તમારા જીવાત્માના કલ્યાણ-માટે સંધ્યાવંદન, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય ઇત્યાદિમાં; તેમજ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનમાં પણ તમારા અધિકારપ્રમાણે તથા આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા ને ધ્યાન ઇત્યાદિમાં પ્રીતિપૂર્વક મંડ્યા રહો.

ઉદ્યોગથીજ શુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. આળસથી મનુષ્ય ચાર પુરુષાર્થમાંનો કોઇપણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ને ઉદ્યોગવડે તે ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સંસારમાં ઉદ્યોગી મનુષ્યજ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રારબ્ધને માનનારા પણ શક્તિપ્રમાણે પુરુષાર્થ તો કરે છેજ. મનુષ્ય જ્યારે કોઇ કાર્યમાં નિષ્ફલ નીવડે ત્યારે કહે છે કે મારા પ્રારબ્ધમાં હતું તેમ થયું, પણ જો ઝીણી દૃષ્ટિએ જોઇએ તો તેણે પોતાનાથી બનતો ઉદ્યોગ ઇચ્છિત ફલ મેળવવામાટે કરેલો હોય છેજ. વસ્તુતાએ કોઇપણ મનુષ્ય પોતાના પ્રારબ્ધકર્મઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેતું નથી, માટે ઇચ્છિત ફલના લાભમાં ઉદ્યોગજ મુખ્ય છે. વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે.

પ્રમાદથી કોઇ વાર મનુષ્ય સવળાનું અવળું કરી બેસે છે. કાઠિયાવાડના એક સંસ્થાનમાં એવો એક દાખલો બન્યો હતો. ત્યાંના એક માજી કારભારીને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો, ને બીજા એક માજી કારભારીને ત્યાં તેમનાં માતુશ્રી ગુજરી ગયાં હતાં તેના શોકનો પ્રસંગ હતો. પહેલા કારભારીને હર્ષસૂચક પત્ર લખાયો, ને તેમાં ચાંદલાની રકમ મોકલ્યાનું જણાવ્યું, અને બીજા કારભારીને ખરખરાનો કાગળ લખાયો. એ કામ કરનાર કારકુનની ભૂલથી એ કાગળો અવળાસવળા બીડાયા. જેને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં ખરખરાનો કાગળ ગયો, ને જેને ત્યાં શોકનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં લગ્નસંબંધી હર્ષસૂચક કાગળ ને ચાંદલાની રકમ ગયાં! કેટલું ખોટું? બંને કાગળો તે કારભારીઓ તરફથી દરબારપાસે પાછા આવ્યા, ને તેને પરિણામે કાગળો બીડનાર કારકુનને બરતરફ થવું પડ્યું.

મનુષ્યે ખાવાપીવામાં, ઊઠવાબેસવામાં, હાલવાચાલવામાં, લખવાવાંચવામાં ને બીજી સર્વ ક્રિયામાં સાવધાનતા રાખવી જોઇએ. દાખલાતરીકે જમતાં જો જમવાના પદાર્થો જુએ નહિ તો ક્વચિત્ દાળમાં માખી કે કીડી આવી જાય એથી હિંસા, અપવિત્રતા ને ઊલટી કે ઊનવા થાય. જેમ પુરુષોએ તેમ બૈરાંએ પણ પોતાનું કામ સાવધાનતા રાખી કરવું જોઇએ. જો તે સાવધાનતા ન રાખે તો શાકદાળમાં મીઠું નાંખવું ભૂલી જાય, અથવા શંકા પડતાં બમણું નાંખી બેસે. સાવધાનતા ન રાખવાથીજ કેટલાંક બૈરાંના વાળ ખાવાની ચીજોમાં પડી જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે સર્વે કામ સાવધાનતાથી કરવું જોઇએ. કહ્યું છે કેઃ—

"दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतं वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥"

(મનુષ્ય ભૂમિને નેત્રથી પવિત્ર કરીને (બરાબર જોઇને) પગ મૂકે, ને વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને (બરાબર ગાળીને) જલ પીએ, અને સત્યથી પવિત્ર કરીને (હું જે બોલું છું તે સત્ય છે એમ નક્કી

કરીને) વચન બોલે, તથા મનથી પવિત્ર કરીને (આ કામ કરવા-યોગ્ય છે એમ મનવડે નિશ્ચય કરીને કામ કરે.)

જો મનુષ્યે ઉન્નતિ મેળવવી હોય તો તેણે પગેપગે પ્રત્યેક કામમાં જાગૃતિ રાખવી જોઇએ. જાગૃતિ ન રાખવાથી એક સહેજ વાતમાં પણ અણધાર્યું કેટલું દુઃખ આવી પડે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છેઃ—

એક ધનાઢ્ય શેઠનો વાણોતર પોતાના શેઠની આજ્ઞાનુસાર તે શેઠના આડતીઆને કાગળ લખતો હતો. તે વેલા દીવામાં દીવેલ ખૂટી જતાં કોઇ બોલ્યું કેઃ—"દીવામાં દીવેલ ખૂટી ગયું છે" એટલે કાગળ લખનાર વાણોતરે તે પણ કાગળમાં લખી નાંખ્યું, ને તે કાગળ વાંચ્યા વિના આડતીઆપર મોકલી દીધો. આડતીઆને તે કાગળ મળતાં તેણે જાણ્યું કે આ આશામી કાચી પડી જાય તેમ લાગે છે. કાગળ લખનાર વાણોતર આપણો ઓળખીતો છે। માટે તેણે યુક્તિથી મને ચેતાવ્યો છે. તેણે બીજા લેણદારોને ચેતાવ્યા. સૌએ એકદમ આવી પોતાના લેણામાટે તગાદો કર્યો, ને તેનું જોઇ જેમણે તે શેઠને ત્યાં વ્યાજે નાણાં મૂક્યાં હતાં એવા લેણદારોએ પણ શેઠ ઉપર તગાદો કર્યો. બધાને આપવા જેટલાં રોકડ નાણાં વેપારીપાસે તૈયાર ક્યાંથી હોય? પરિણામે બીચારા શેઠને દેવાળું કાઢવું પડ્યું. પ્રમાદી વાણોતરની એક નાની ભૂલનું પરિણામ કેટલું ભયંકર આવ્યું? **ખરેખર! પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે. જેમ વ્યવહારમાં પ્રમાદ દુઃખો ઉપજાવે છે તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રમાદ ભારે હાનિ** કરે છે. ભગવાન્ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કેઃ—

"न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततोऽहंधीस्ततो बंधस्ततो व्यथा ॥"

(અદ્દઢ જ્ઞાનીઓને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદના કરતાં બીજું કોઇ વધારે અનર્થ કરનાર નથી. તે સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી અવિવેક ઉપજે છે, અવિવેકથી દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિ ઉપજે છે,

દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિથી જન્મમરણરૂપ સંસાર ઉપજે છે, ને તે સંસારથી નાનાપ્રકારનાં દુઃખ થાય છે.)

આ વાતને વધારે વિસ્તારથી કહીએ તો સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ભેદજ્ઞાન ઉપજે છે, ભેદજ્ઞાનથી અનુકૂલજ્ઞાન ને પ્રતિકૂલજ્ઞાન ઉપજે છે, અનુકૂલજ્ઞાન ને પ્રતિકૂલજ્ઞાનથી રાગદ્વેષ ઉપજે છે, રાગદ્વેષથી અભિમાનપૂર્વક પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તે પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિથી કર્તાના અંતઃકરણમાં તેના સંસ્કારો પડે છે, તે સંસ્કારોવડે પુનઃ આ દુઃખમય સંસારમાં જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો પુણ્યપાપના સંસ્કારો રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કર્યા, તો પછી સંસાર અનિવાર્ય છે, માટે જો સંસારથી છૂટવું હોય તો સાવધાનતા રાખી આત્મસ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ.

મુમુક્ષુઓએ વેદાંતના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનવડે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન દૃઢ કરતા રહેવું જોઇએ, અને સર્વ દુઃખનું મૂલ જે સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ છે તેને ભૂલથી પણ ન સેવવો જોઇએ.

દ્વેષ તો પ્રત્યક્ષ રીતે તપાવનારો છે, પણ રાગ પણ અંદરથી તપાવનારો છે. જેમ અગ્નિ બાળે છે તેમ હિમ પડે છે ત્યારે તે પણ રીંગણી વગેરેનાં પાંદડાંને બાળી મૂકે છે. એ હિમનો અગ્નિ ટાઢો અગ્નિ છે, તેમ રાગજનિત અગ્નિનું પણ જાણવું.

સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદનું કેટલું બલ છે? પોતાના દેહની કોઇએ પાડેલું સ્થૂલદેહનું નામ ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને વટાવીને–જાગ્રદવસ્થાને તથા સ્વપ્નાવસ્થાને મૂકીને–ઠેઠ સુષુપ્તિઅવસ્થાસુધી પહોંચી ગયું છે. પાંચ દશ જણ સૂતા હોય તેમાંથી જેનું નામ દઇને સાદ કરવામાં આવે તે માણસ જ "હે" કહીને જાગી ઉઠે છે. આમ કોઇએ પાડેલા પોતાના નામમાં મનુષ્યને ગાઢ અહંબુદ્ધિ થઇ ગઇ છે, ને "तत्त्वमसि" ઇત્યાદિ વેદવચનો અને મહાપુરુષો તમારું સ્વરૂપ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મ છે એમ પોકારી પોકારીને કહે છે, છતાં તે માનવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનવડે

જીવ સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો છે, અને "**भ्रष्टस्य नान्या गतिः ।**" (ભ્રષ્ટ થયેલાની પતનવિના બીજી ગતિ નથી,) ને "**विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः**" (જેમ વિષ્ણુના ચરણારવિંદમાંથી ચ્યુત થયેલાં ગંગાજી સેંકડો મુખોવડે ખારા સમુદ્રને મળે છે, તેમ વિવેકભ્રષ્ટ (સ્વરૂપ ભૂલેલા) પુરુષનું સેંકડો પ્રકારે પતન થાય છે, મતલબ કે આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી મનુષ્યને અનંત દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.) એ ન્યાયે તે ઉત્તરોત્તર દુઃખના પ્રવાહમાં તણાયો જાય છે.

પ્રમાદે પંડિતને ખવરાવેલી મોટી ભૂલ. કોઇ કવિએ કહ્યું છે કેઃ–પ્રમાદનું બલ એટલું બધું છે કે તેણે પ્રથમ પોતાનું નામ પાડનાર પંડિતને પણ ભૂલ ખવરાવી છે. ખરી રીતે તે પંડિતને પ્રમાદનું નામ **प्रमाघ्न–प्रमा** એટલે બુદ્ધિ ને **घ्न** એટલે હણનાર–એવું પાડવું હતું તેને બદલે તેણે ભૂલ ખવરાવીને પોતાનું નામ **प्रमाद–प्रमा** એટલે બુદ્ધિ ને **द** એટલે આપનાર–એવું પડાવ્યું છે. પ્રમાદ એટલે અત્યંત મદ ઉપજાવનાર–ભાન ભૂલાવનાર–એવો પ્રમાદનો વાસ્તવિક અર્થ થાય છે, પણ કવિએ પ્રમાદનું બલ બતાવવાને **प्रमाद** શબ્દની બીજી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. પ્રમાદથી ઘણા અનર્થો ઉપજે છે. વ્યવહાર ને પરમાર્થ બંનેમાં તે હાનિ કરે છે, માટે તેનાથી ડરવું, અને જાગૃતિ રાખી કર્તવ્યમાં સાવધાન રહેવું. જે મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ હોય છે તે તેની ઇચ્છા-પ્રમાણે વ્યાવહારિક ને પારલૌકિક ઊંચી ઊંચી સ્થિતિઓ, અને મોક્ષ પણ મેળવી શકે છે. કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય વિદ્યા મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય ધન મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ રાજાનો માનીતો થઇ શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રસન્ન કરીને તેના લોકમાં (સગુણબ્રહ્મના લોકમાં) સ્થિતિ કરી શકે છે, અને કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ શ્રવણાદિ સાધનો સાધીને બ્રહ્મરૂપે પણ સ્થિત થાય છે.

૬ દીર્ઘસૂત્રતા

દીર્ઘસૂત્રતાથી થતી હાનિઓ. સૂત્રના લાંબા તાંતણાની પેઠે આવશ્યક શુભ કામ લંબાવવાનો જે કુસ્વભાવ તે દીર્ઘસૂત્રતા છે. કેટલાંક માણસો એવાં દીર્ઘસૂત્રી હોય છે કે "આ કામ સાંઝે કરીશું, કાલે કરીશું, થાય છે, શી ઉતાવળ છે? થશે," એમ કરતાં કરતાં કેટલાએ દિવસો, માસો ને વરસો વહી ગયા છતાં તેઓ મનુષ્યજીવનના બહુ અગત્યના કામનો આરંભ પણ કરી શકતાં નથી. એવાં દીર્ઘસૂત્રી માણસો પડ્યાં છે કે જેઓ એક ઘડીમાં થઇ શકે એવું કામ એક માસે, ને એક દિવસમાં થઇ શકે એવું કામ ૧૦ વર્ષે પણ પૂરું કરતાં નથી. એવા માણસને દીર્ઘસૂત્રતાનું શું પરિણામ આવે છે? "दीर्घसूत्री विनश्यति" દીર્ઘસૂત્રી વિશેષે કરીને અધોગતિ પામે છે—એજ. તે મનુષ્યે કરવા ધારેલું કામ માત્ર વિચારમાંજ રહી જાય છે. ઉત્તમ ક્રિયા સમયસર કરવાથી થનારો ઉત્તમ લાભ એવા દીર્ઘસૂત્રીઓ ક્યાંથી મેળવી શકે?

અગત્યનું શુભ કામ લંબાવવાથી તે નીરસ થઇ જાય છેઃ—

"आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥"

(લેવાનું, દેવાનું કે બીજું કાંઇ આવશ્યક કર્તવ્ય કરવાનું હોય તે જો તરત કરવામાં ન આવે તો કાલ તેનો રસ પી જાય છે.)

ઠરાવ પ્રમાણે અન્યની પાસેથી લેવાના પૈસા જો સમયસર લેવામાં આવે તો તરત પતી જાય છે, ને તે કામ જો લંબાવવામાં આવે છે તો પછી તે મનુષ્ય લેણદારનો દીર્ઘસૂત્રી સ્વભાવ જાણી જાય છે, અને તેથી તે પૈસા પતાવવામાં વિશેષ મોડું થાય છે, ને શ્રમ બહુ થાય છે. તે જાણે છે કે મોડું થશે તો ચલાવી લેશે. એજ પ્રમાણે કોઇને કાંઇ આપવાનું હોય તે જો સમયસર આપવામાં ન આવે તો પછી તેને તે આપતાં છતાં પણ તેનું મન પૂરું પ્રસન્ન

થતું નથી. બીજાં સમયસર કરવાનાં કામનું પણ એ પ્રમાણે જાણવું. મતલબ કે અગત્યનું કામ લંબાવવાથી તેનો રસ ઊડી જાય છે.

સમય ગયા પછી કરેલું તે નકામું. વળી કેટલાંક કામો એવાં હોય છે કે તે સમયસર કરવાથીજ ઉપયોગી થાય છે. સમય ગયા પછી જો તે કરવામાં આવે તો તે નકામાજેવાં થાય છે. કોઇની સાથે જો કાંઇ સંપેતરૂં મોકલવું હોય તો તે મનુષ્ય રવાના થયા પહેલાં યોગ્ય સમયે તેને તે પહોંચાડવું જોઇએ, કોઇ માણસ આગગાડીમાં બહારગામ જવાનું હોય, ને આપણે તેને મળવાનું હોય તો આપણે આગગાડીના સમયપહેલાં તેને મળવું જોઇએ. એવાં કામ સમયસર ન કરતાં જો તેમાં ઢીલ કરીએ તો પાછળથી તે કામ કરવાનો સમય રહેતો નથી, અને કરેલી મહેનત માથે પડે છે.

"સૂખે પીછે બરખા કહા? ગતજોબન કાન્તાય?
મુએ પીછે કહા ઔષધિ? ગતઅવસર ધન કાય?"

તૃણ ને મોલ આદિ સૂકાઇ ગયા પછી વરસાદ થાય તે શા કામનો? યુવાવસ્થા ગયા પછી સ્ત્રી મળે તે શા કામની? કેટલાક અણસમજુ મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતાં યુવાન્ કન્યાઓ-સાથે લગ્ન કરે છે તેનાં પરિણામ કેવાં ખરાબ આવે છે તે જ્ઞાતા પુરુષોથી અજાણ્યું નથી. રોગી માણસ મરણ પામ્યા પછી ઉત્તમ ઓસડ પ્રાપ્ત થાય તે શા કામનું? દ્રવ્યની આવશ્યકતાનો સમય ગયા પછી ધન મળે તે શા કામનું? યોગ્ય સમયે દ્રવ્ય ન મળ્યું ને દેવાળું કાઢ્યા પછી કોઇ તેને ધનની મદદ કરવા આવે તો તેનો શો ઉપયોગ? તેથી કાંઇ ગયેલી આબરૂ પાછી ન મળે, વળી **શુભસ્ય શીઘ્રમ્ શુભ કામ તો તરતજ કરવું.** કોઇ મનુષ્યને કોઇ શુભ કામમાં ૫૦ રૂપીઆ દાન કરવાનો વિચાર ઊઠ્યો, ને તે જો તરત આપવામાં ન આવે તો બીજે દિવસે હમણાં ખર્ચમાં છીએ, જો ૨૫ રૂપીઆ આપીએ તોપણ ચાલશે એમ તેને લાગે. ચંચલ ને લોભી મનનું ઠેકાણું નથી, ત્રીજે દિવસે તેને ૧૦ રૂપીઆ આપવાનો

વિચાર આવે. દશમાંથી વળી પાંચ આપવાનું મન થાય, અને અંતે નબળા મનવાળાને એમ પણ થાય કે હમણાં કાંઇ નહિ, આગળ ઉપર વાત. એમ રહ્યું રહી જાય, ને વખતે જીવન પૂરું થઇ જાય.

"લોહા કૈસા તાવ, જનમ યહ જાત હે."

તપાવેલા લોઢાના તાજેવો આ મનુષ્યજન્મ ચાલ્યો જાય છે. તપાવેલું લોઢું જો તામાં ને તામાં ટીપાણું તો ટીપાણું. જો ઠરી જાય તો પછી ન ટીપાય, તેમજ વેગમાં ને વેગમાં આરંભેલું કામ થઇ જાય. વેગ મોળો પડ્યા પછી તે જોઇએ તેવું ન થાય. "તાતે ધાએ કામ થાય" એમ વ્યવહારમાં આપણે સાંભળીએ છીએ.

સામાન્ય માણસનું મન થોડી વારમાં પણ બદલાઇ જાય છે, માટે સમજુએ સારા કામમાં ઢીલ ન કરવી. મન દિવસમાં દશ કે તેથી પણ વધારે રંગ ધારણ કરે તેવું છે.

"ઘડીક કીડી ઘડીક મકોડી, ઘડીક કેસરી સીં;
હેડા હેકડી ધારણે, ન રહે સજ્જે ડી."

"કબીર સો મન કીત ગયા? જો મન હોતા કાલી;
ડુંગર વૂઠા મેહ જ્યું, ગયા નવાણાં ચાલી."

મન ઘડીમાં કીડીજેવું, (અતિ નબળું,) ઘડીમાં મકોડાજેવું, (કાંઇક કાંઇક બલવાળું) ને ઘડીકમાં કેસરીસિંહજેવું (બહુ બલવાન) થાય છે. તે આખો દિવસ એક ધારણે (સરખી સ્થિતિમાં) રહેતું નથી.

કબીરજી કહે છે કેઃ—"મારું મન જે કાલે હતું તે આજે ક્યાં ગયું? જેમ ડુંગરઉપર પડેલા વરસાદનું જલ ઉતાવળે નવાણમાં ચાલ્યું જાય છે તેમ ઊંચે ગયેલું–ઉન્નત વિચારોવાળું ને ઉચ્ચ ક્રિયાઓવાળું થયેલું–સાત્ત્વિક મન ઘડીકમાં રજોગુણના ને તમોગુણના વધારાથી નીચે પડી જાય છે–તેની ભાવનાઓ બદલાઇ જાય છે; ને તે સાધારણ કે હલકી ભાવનાઓવાળું, અથવા કૃપણ ને શુભકાર્યના વેગવગરનું મંદ થઇ જાય છે. વળી શરીરનો પણ ભરોંસો નથી, માટેજ કહ્યું છે કેઃ—

"श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥"

(આવતી કાલે કરવાનું શુભ કામ જો અનુકૂલતા હોય તો આજે કરો. પાછલા પહોરમાં-બપોર પછી-કરવાનું કોઇ શુભ કામ હોય તો તે શુભ કામ જો સવારમાં સમય મળે તો સવારે કરો, કારણકે મૃત્યુ મનુષ્યે પોતાનું શુભ કાર્ય કર્યું કે નથી કર્યું તેની દરકાર કરતું નથી. તે તો ગમે ત્યારે ગમે તે સ્થિતિમાં ને ગમે તે દેશમાં આવી પહોંચે છે.)

મરણ આવતાં સર્વ કરણો કામ કરતાં અટકી જાય છે:—

"ધમણ ધમંદી રઇ વઇ, બુઝી વિયા ઇંગાર;
નહિ કડાકો હણે કોડમેં, રખે લડી વિયો લુહાર."

આ દુહો લુહારની કોઢને અને મનુષ્યશરીરને એમ બેઉને લાગુ પડે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપી ધમણ ધમાતી બંધ રહી ગઇ, બે નેત્રોરૂપી અંગારા બુઝાઇ ગયા, અને હમણાં હૃદયના ધબકારારૂપી ઘણનો કડાકો શરીરરૂપી કોઢમાં સંભળાતો નથી. રખેને જીવરૂપ લુહાર ચાલ્યો ગયો હોય. શરીર આવું વિનાશી છે. શરીરની કેવી ક્ષણભંગુરતા છે તે સમજુઓથી અજાણ્યું નથી. આમ હોવાથી મનુષ્યે શુભ કામ શીઘ્ર કરી લેવું જોઇએ. કોઇ કવિએ પણ એમજ કહ્યું છે કે:—

"કાલ કરે તો આજ કર, આજ કરે તો અબ;
કાલ અચાનક આયસી, તબ કરેગો કબ?"

રાત્રિદિવસરૂપી કાળી ઉંદરડી ને ધોળો ઉંદર આયુષ્યરૂપી વડવાઇને કાપી રહ્યાં છે. વડવાઇ કપાઇ ગઇ કે સંસારરૂપ અંધારા કૂવામાં પતન. આયુષ્ પૂરું થયે શરીર પડી ગયા વિના રહેશેજ નહિ. પોતાનું શરીર ક્યારે ને ક્યાં છૂટશે તે મનુષ્યને જ્ઞાત નથી, પણ જવાનું છે એ તો નક્કીજ.

"અજઙ્ઙ અજ વઇ, કલ્હ ડી બિયો;
રાઇ કેતરી ખમંદી, સાંહી માપ પિયો."

(આજનો દિવસ આજ ગયો, કાલે બીજો દિવસ થશે. આયુષ્-રૂપી અનાજના ઢગલામાં રાત્રિદિવસરૂપી માપ પડવા માંડ્યું–તેને માપથી ભરવા માંડ્યો, તો તે કેટલીક વાર પહોંચશે? મતલબ કે તરતમાંજ આયુષ્રૂપી અનાજ ખૂટી જશે.)

જીવન ક્ષણિક છે માટે દાન કરવાનું–યોગ્યપાત્રે અન્ન, વસ્ત્ર, જલ, ફલ, પુષ્પ જે આપવાનું–હોય તે વેલાસર આપો, સત્સંગ કરવા માંડો. ધાર્મિક કર્તવ્યનો શાસ્ત્ર અને મહાપુરુષદ્વારા ઝટ નિશ્ચય કરો, ને વગર-ઢીલે ધાર્મિક કર્તવ્યમાં લાગી જાઓ. સમજુએ પોતાના જીવનની એક મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી ન જોઇએ.

અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય તે વેલા શુભ કાર્ય કરી લ્યો. મનુષ્યાદિના મનમાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો બદલાતા ચાલે છે. સંસ્કારના આવિર્ભાવતિરોભાવથી, શરીરની અંદરના રાસાયનિક ફેરફારથી અને બહારના ગુણને ઉદ્દીપન કરનારા પ્રસંગોથી ગુણોનો ફેરફાર મનુષ્યના મનમાં થયા કરે છે. તેમાં પણ મનુષ્યોના મોટાભાગનું મન સત્ત્વગુણના ધર્મોને થોડું અનુસરે છે, ને રજોગુણના તથા તમોગુણના ધર્મને વધારે અનુસરે છે, માટે જ્યારે મનમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય ત્યારે જે શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય થાય તેને વેલાસર આચરણમાં મૂકો, ઢીલ ન કરો, કેમકે સત્ત્વગુણ તિરોધાન પામીને–લીન થઇ જઇને–જ્યારે પાછો રજોગુણ કે તમોગુણ વર્તવા લાગશે ત્યારે તમારો થયેલો શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય ટકશે કે કેમ એ એક પ્રશ્નની વાત છે. આમ હોવાથી અગાઉ તમને કહ્યા પ્રમાણે સજ્જનો "शुभस्य शीघ्रम्" (શુભકાર્ય તરત કરવું) એમ કહે છે. વળી વ્યવહારમાં કહેવાય છે કે "જો આપણે કામને એક દિવસ મૂકીએ તો તે કામ આપણને પાંચ દિવસ મૂકે છે."

સંસારના કામમાટે ધર્મનું બલિદાન ન આપો, વેદાજ્ઞાને ઉઠાવો. અમને ધર્મકાર્ય માટે વખત મળતો નથી એમ કહે-

નારની એ દલીલ ખોટી છે, મનુષ્યને સગાંવહાલાંઓના મરણપરણના પ્રસંગમાં જવું પડે છે, ને તેમાટે તેમને વખત મળે છે, કેમકે જો પોતે બીજાને ત્યાં જાય નહિ તો એવે પ્રસંગે પોતાને ત્યાં બીજું કોણ આવશે એવી મનુષ્યના મનને ભીતિ રહે છે. સંસારને માણસો સિંહ-જેવો સમજે છે, અને તેને માટે "अजापुत्रं बलिं दद्यात्"-ધર્મને બકરારૂપ ગણીને તેનું બલિદાન આપે છે,-આ કેવું અનુચિત છે? ખરી રીતે જોતાં વેદ એ રાજાજેવા છે. મનુષ્ય બીજાની આજ્ઞા ન માને તો ચાલે, પણ રાજાની આજ્ઞા તો તેણે અવશ્ય ઊઠાવવીજ જોઇએ. જો તેની આજ્ઞા ન ઊઠાવે તો તેને શિક્ષા થાય. વેદ જે પરમાત્મરૂપ છે તેની આજ્ઞા તો રાજાની આજ્ઞા કરતાં પણ અતિ અધિક મહત્ત્વવાળી છે. તેની આજ્ઞા ઊઠાવવામાં મનુષ્યે પ્રમાદ નજ કરવો જોઇએ.

"अहरहः संध्यामुपासीत"-દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરે એ વેદભગવાનની આજ્ઞા છે. તે આજ્ઞા તોડવાનું ફલ પણ વેદભગવાને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છેઃ— "अकृत्वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेन्नरः" દ્વિજ વૈદિક નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી પાપનો ભાગી થાય છે. ખેડુતને કોઇ ગૃહસ્થનું કરજ હોય, તો તે ગૃહસ્થ જ્યારે રાજાની અદાલતમાં ફરિયાદ કરે, અને તે સાબિત કરી પછી હુકમનામું કરાવે ત્યારે ખેડુતને તેની બીક છે, પણ તેને જો રાજાનું કરજ હોય તો રાજા તો પરભાર્યું ખેડુતનું ખળું કબજે કરાવે. તેમને ક્યાં ફરિયાદ કરીને હુકમનામું મેળવવાની જરૂર છે? ઇશ્વરના કરજનું પણ એમજ જાણવું. નામું નોંધવામાં મનુષ્ય કદાચ ભૂલ કરે, પણ ઇશ્વરની વ્યવસ્થા તો એવી છે કે ત્યાં તો રજે રજની યથાર્થ નોંધ થાય છે. ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાં કાંઇ નોંધવાનું રહી જતું નથી, વા ભૂલભરેલું નોંધાતું નથી. પુણ્યનું ફલ સુખ ને પાપનું ફલ દુઃખ સમયે (પુણ્યના કે પાપના સંસ્કારના પરિપાક) તેની મેળે આવીને કર્તાની આગળ ઊભું રહે છે; માટે જાગો, ને

સમજવું. તમને મનુષ્ય માનીને હું જયારે ત્યારે બીજાની આગળ કહેતા કે:–'મનુષ્યથી મને શું થઈ શકે તેમ છે? વાંદરાનું લશ્કર તે શા હિસાબમાં છે? મનુષ્યો ને વાંદરાં એ તો મારું ભક્ષ્ય છે; વળી બલહીન તપસ્વી મને શું કરનાર છે? આ માન્યતાનું પરિણામ શું આવ્યું તે તમે નજરે જુઓ છો."

ઉપાય ન કરવામાં આવે તો અલ્પ ભિધરસમાંથી ધીરે ધીરે વધીને ક્ષય થઇ જાય, ને માણસ મરણ પામે, અગ્નિનો એક નાનો તણખો પણ જો ગફલત રાખવામાં આવે તો તે વધીને ગામ બાળી નાંખે, અને વિષ અલ્પ લેવામાં આવે તોપણ પરિણામે માણસનું મૃત્યુ થાય. દક્ષિણદેશના એક સંસ્થાનના મહારાજા દવા વેચનારની ને દવા આપનારની ભૂલથી–કાંઇને બદલે કાંઇ (વિષમય) દવા અપાઇ જવાથી પ્રાણગત થયા! વ્યાપારને અંગે વ્યાપારી યોગ્ય કરજ ધ્યાન પહોંચાડીને કરે તેમાં હરકત નહિ, [જો કે પોતાની મુડીથી વ્યાપાર કરવો એ ઉત્તમ વાત છે,] પણ જે ખાવાપીવાને માટે કે મોજશોખને માટે કરજ કરે જાય છે, ને ઉપજખર્ચનો વિચાર કરતો નથી તે અંતે કરજના બોજામાં દબાઇ જાય છે, ને આબરૂ ગુમાવે છે. ઉપરાંત અનેક ગરીબો ને વિધવાઓ આદિની મરણમુડીઓ પોતાને ત્યાં રહી જવાથી તેમના શાપ તે પોતાના શિરપર વહોરી લે છે, ને પાપભાગી થાય છે. જે બીજાના પૈસા પચાવી પાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાના દુષ્ટ વિચારથી કરજ કરે છે, ને પછી દેવાળું કાઢે છે તે તો મોટું પાપ કરે છે એમ જાણવું.

કામ લંબાવવાથી તે કામ કરવાની સારી તક જતી રહે છે. વિવાહમાં માંડવો નાંખવા સૌ આવે, પણ જો વિવાહ–પછી તરત તે માંડવો છોડવામાં ન આવે તો પછીથી તે છોડવા માટે કોઇ ભેગા ન થાય. એ વાતનો જેને અનુભવ થયો હશે તેને ખબર હશે. થયું થઇ જાય છે, ને રહ્યું રહી જાય છે, માટે શુભ કામને લંબાવવું નહિ. આગગાડી, ટ્રોલી અથવા ધક્કાગાડી ને

મોટર વગેરે જો વેગમાં આવ્યાં તો પછી તે નવું બલ આપ્યા વિના પણ કેટલાક સમયસુધી ચાલ્યા કરે છે, તેમ અંતઃકરણ વેગમાં ને વેગમાં ઘણું કામ કરી નાંખે છે. શુભ વેગ અંતઃકરણમાં પ્રકટ્યો હોય તેનો તરતજ લાભ લેવો.

અશુભ કામને લંબાવવું તેમાં લાભ છે. મનમાં જો અશુભ કામ કરવાનો વેગ ઉપજ્યો હોય તો તે દબાવવો, ને તે કામ આગળઉપર કરવાનું મનને સમજાવવું. આમ કરવાથી સમય જતાં તે વેગ કદાચ શમી જાય, ને પાપથી બચી જવાય. એસંબંધે એક મુનિપુત્રનું ઉદાહરણ છે. તે મુનિપુત્રનું નામ ચિરકારી હતું. ચિરકારી એટલે કામને લંબાવનારો. એક વખતે તેની માતાનો કાંઇ અપરાધ લાગવાથી ચિરકારીને તેના પિતાએ કહ્યું કેઃ—"તારી માતાનું માથું કાપી નાંખ." આટલું કહીને તે મુનિ જપાદિનું અનુષ્ઠાન કરવાને વનમાં ચાલ્યા ગયા. પાછળથી કેટલેક સમયે પોતાની ધર્મપત્ની અપરાધરહિત છે એમ તેમને વિચાર કરતાં લાગ્યું; ને પોતે પોતાના પુત્ર ચિરકારીને કરેલી આજ્ઞામાટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, પણ પોતે જાણતા હતા કે પોતાનો પુત્ર ચિરકારી છે, એટલે કદાચ તેના સ્વભાવપ્રમાણે આ કામ પણ તેણે લંબાવ્યું હોય. ચિંતામાં ને ચિંતામાં તે પોતાના આશ્રમપર પાછા આવ્યા, તો પોતાની ધારણા ખરી પડેલી તેમણે જોઇ. પોતાનાં ધર્મપત્નીને તેમણે જીવતાં જોયાં, ને પ્રસન્ન થયા. થયું એવું કે પોતાના પિતાની આજ્ઞા થયા પછી તે આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ચિરકારી તૈયાર થયો, પણ ત્યાં તેને વિચાર આવ્યો કે "आज्ञा गुरूणामविचारणीया"—માતા પિતા આદિ ગુરુઓની આજ્ઞાને તેમાં સંશય આણ્યા વગર પાળવી જોઇએ—એવી જોકે શાસ્ત્રાજ્ઞા છે તોપણ આમાં તો જીવનમરણનું સાટું છે. માતાજેવી માતાને મારે હણવી છે માટે આ કામ તરત કરવાજેવું નથી. આમાં તો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઇએ, એવી રીતે વિચારમાં ને વિચારમાં લગભગ એક વર્ષ વીત્યું છતાં તે નિર્ણયપર ન આવી

શક્યો, ને ત્યાં તો તેના પિતા આવી પહોંચ્યા, ને તેની માતા બચી ગયાં.

જે કામને લંબાવે તેના પરથી માણસનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. આજકાલ કરતાં કામનો છેડોજ ન આણે તેવો ગપ્પી માણસ પોતાપ્રતિનો બીજાનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. એવાને ભરોંસે કોઈ કામ મૂકતું નથી. તેવો દીર્ઘસૂત્રી માણસ વ્યવહારમાં આગળ વધી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાંથી ઊલટો તે પાછળ પડે છે. જે વ્યવહારમાં જાગૃતિથી તરત કામ ન કરી શકે તે પરમાર્થમાં શું કરવાનો હતો? વ્યવહાર એ પરમાર્થ શીખવાની શાલા છે. તેમાં તૈયાર થાઓ, એટલે તમારો પરમાર્થ પણ બહુ સારો થશે. લાલાની પેઠે કામને લંબાવ્યા ન કરો, પણ તરત કરવાનું કામ તરત કરો. જે કામ વિચારીને કરવાનું હોય તે કામ વિચાર કરીને પણ વેલાસર કરો. તેને માટે દિવસોના દિવસો, મહિનાના મહિના ને વર્ષોનાં વર્ષો નકામાં કાઢી નાંખો નહિ. **લાલોનામે** કોઇ માણસ કોઇ કચેરીમાં કારકુન હતો. અરજદાર માણસો પોતાના કામને લગતા કાગળોની નકલો લેવામાટે તેની પાસે આવતા. તેને લાલો "હમણાં લખી આપીશ, બે કલાકપછી થશે, સાંજે આવજો, કાલે તમારું કામ ચોક્કસ થયું જાણજો," એવા જવાબ આપ્યા કરતો. આખરે લાલાના એવા કેટલાયે વાયદા વીતી જતા, છતાં લોકોનું કામ બાકીજ રહેતું, તેથી લાલાને માટે નીચેનો દુહો જોડાયો હતોઃ—

"પલકે દો પખવાડીએ, ઘડીકે દો માસ;
જાકું લાલા કલ કહે, વાકા કોન હવાલ?"

કાલભગવાનનું વારંટ. સરકારનું વારંટ બજતાં કદાચ જરા ઢીલ થાય, પણ કાલભગવાનનું વારંટ તો ગમે ત્યારે તરતજ બજે. એની કોઇથી ના નજ પાડી શકાય. એવા દાખલા બન્યા છે કે કાલ આવી પહોંચતાં દરદીથી વીલમાં સહી કરતાં પોતાના નામના બે અક્ષર લખાયા, ને ત્રણ ન લખાયા! માટે દેહનું ક્ષણભંગુરપણું,

લક્ષ્મીની ચપલતા, વિષયોનું દુઃખદપણું ને અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના જ્ઞાનનું પરમસુખદપણું નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને ધાર્મિક કર્તવ્ય કરવામાં પ્રમાદ કે દીર્ઘસૂત્રતા ન રાખો; પણ જાગૃતિ રાખીને તરત કામ કરવાનો સ્વભાવ કેળવો. જે દીર્ઘસૂત્રતાને છોડે છે તે પોતાને પ્રાપ્ત કરવાના સ્થાનના લાંબા માર્ગને બહુ ટુંકો કરી નાંખે છે, ને વેલાસર ઇચ્છિતને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વના પુણ્યથી દ્વિજશરીરને એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના શરીરને પામીને વૈદિક ધર્મના પાલનવડે પરમાત્માને પામવાની ઊંચી તક સમજુએ ન જવા દેવી જોઇએ.

કર્તવ્યને બહુ લંબાવવામાં સાર નથી, કેમકે કરવાનું ઘણું છે. આયુષ્ તો પાણીના પૂરની પેઠે ચાલ્યુંજ જાય છે. નિત્ય-કર્મ તો પાશેરામાં પહેલી પુણીસમાન છે. તે પછી ક્રમે ક્રમે બીજાં સાધન સાધવાનાં છે, ને તે સિદ્ધ કરેજ કાર્ય સરવાનું છે. કાનકવિએ ભવાયાને ઉદ્દેશીને જિજ્ઞાસુઓને નીચેના કુંડલિયાથી સારો બોધ આપ્યો છે:—

“ અક્કલ બિચારો આપકી, ગઇ આધેરી રાત,
અજહુ ભેશ ગનેશકા, કહાં ખેલકી બાત ?
કહાં ખેલકી બાત ? જુકન અજહુ નહિ આયા,
કહાં ઝંડા મનિહાર, રામદે રંગ સવાયા;
કહે સુકવિયાં કાન, દિનકર ભયો ઉજારો,
ગઇ આધેરી રાત, અક્કલસેં આપ બિચારો. ”

હે વેશ ધરનારા સજ્જનો !—જિજ્ઞાસુ સજ્જનો ! આપની અક્કલનો વિચાર કરો. અર્ધી રાત તો વીતી ગઇ—અર્ધી આવરદા ચાલી ગઇ—છતાં હજી ગણેશનો વેશજ આવ્યો છે—માત્ર સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મજ કરો છો—તો પછી આગળ જે સારા વેશ આવવાના છે—નવધાભક્તિ સાધતાં પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, વા યમ-નિયમાદિ સંપ્રજ્ઞાતયોગનાં સાધનો, અથવા શ્રવણમનનાદિ જ્ઞાનનાં સાધનો સાધવાનાં છે—તેની તો વાતજ શી કરવી ? હજીસુધી જુકણનો

(વિદુષકનો વા ભીવાંભીભીનો) વેશ આવ્યો નથી, તો ઝંદા-ઝુલણુ ને તેજો મોદી, ઠાકરીઓ ફંસારો, ને લાલમણિયાર એ આદિ અગત્યના વેશો, ને સવાયો રંગ જમાવનાર રામદે સજુણાંનો વેશ તો ક્યાંથી આવે?—ભક્તિ, યોગ, કે જ્ઞાનનાં બહિરંગસાધનો સિદ્ધ થયાં નથી, તો પછી તેનાં અંતરંગસાધનો સિદ્ધ કરીને પ્રભુની પ્રાપ્તિ વા આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનું તો શી રીતે બને? કાનકવિ કહે છે કે હવે તો પ્રાતઃકાલ થવા આવ્યો—ઝગઝગીઉં થવા આવ્યું—સૂર્યનારાયણના પ્રકાશનું આગમન પ્રત્યક્ષ જણાવા લાગ્યું—ધોળો દિવસ થવા આવ્યો—વૃદ્ધાવસ્થા સારી રીતે આવી ગઇ. હવે બાકીના મોટા વેશ તમે ક્યારે કાઢશો?—અગત્યનાં સાધન ક્યારે સાધશો? આપ અક્કલથી વિચાર કરો, ને ક્રમે કરીને ઉતાવળે વેશ કાઢો—મોક્ષનાં બાહુ અગત્યનાં સાધન ક્રમે કરીને સત્વર સિદ્ધ કરો.

---

૪ अव्यवस्था

અવ્યવસ્થા કેમ દૂર થઇ શકે? તમોગુણનું અતિક્રમણ કરવા માટે તમોગુણના આળસ, પ્રમાદ તથા દીર્ઘસૂત્રતા એ ત્રણ દોષો દૂર કરવાસંબંધી કહેવાયું. હવે તમોગુણજન્ય અવ્યવસ્થાનામનો દોષ દૂર કરવામાટે કહેવાય છે. વાતો કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, કાર્યસિદ્ધિમાટે તો યોગ્ય પ્રયત્ન થવો જોઇએ. પ્રથમ ધીરજથી વિચાર કરીને પોતાના અંતઃકરણના દોષોને ઓળખવા જોઇએ, અને પછી તે તજવા માટે આગ્રહવાળો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એવો આગ્રહવાળો પ્રયત્ન ત્યારેજ થઇ શકે કે જ્યારે તે પ્રયત્નથી થવાના ફલમાં શ્રદ્ધા હોય. એ ફલમાં વાસ્તવિક શ્રદ્ધા ત્યારેજ ઉપજે કે જ્યારે તે ફલનું માહાત્મ્ય સમજાય. ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ પરમપુરુષાર્થનાં સાધન છે એમ નિશ્ચય થયા પછીજ તે સાધવા માટે પ્રયત્ન થઇ શકે. તેજ પ્રમાણે વ્યવહારમાં ખેતી, વ્યાપાર, નોકરી, વકીલાત ને દલાલી ઇત્યાદિ ધંધામાં પણ ત્યારેજ પ્રવૃત્તિ થઇ શકે કે જ્યારે તેથી પોતાને વ્યવહારમાં

દ્રવ્યાદિનો લાભ મળશે એવું નિશ્ચિત સમજાય. આ સ્થળે તમોગુણના દોષો દૂર થવાથી પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારપરમાર્થના લાભનું માહાત્મ્ય સમજવું જોઇએ, અને પછી તે દોષો દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, એ પ્રયત્ન પણ મનુષ્ય વ્યવસ્થાથી વર્તે ત્યારે થઇ શકે.

જે અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે તે વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આગળ વધી શકતો નથી. વ્યવસ્થા કેટલી જરૂરની છે તેને માટે એક સાધારણ દાખલો લઇએ. ધારો કે એક ગૃહસ્થને ત્યાં ટપાલના આશરે ૫૦ કાગળો નિત્ય આવે છે, તે બધાનાં પ્રત્યુત્તર તે તરત ન લખી શકે એ સ્વાભાવિક છે, હવે તેણે શું કરવું જોઇએ? તે કાગળોમાંથી તેણે તુરત જવાબ આપવાના, મધ્યમ પ્રકારના અને સાધારણ ખુશીખબરના કાગળો જૂદા પાડી નાંખી તરત જવાબ આપવાના કાગળોનો જવાબ તરત લખી નાંખવા જોઇએ, ને પછી બીજા કાગળોના ક્રમે કરીને પ્રત્યુત્તર લખવા જોઇએ. આમ વ્યવસ્થા ન કરે તો મુંઝવણ થાય, ને કામ ચોંટાળે ચઢે. આ પ્રમાણે મનુષ્યે પોતાના વ્યવહારપરમાર્થના કામની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

જે વ્યવસ્થાથી વર્તે છે તેને ધર્મકાર્યમાટે અવશ્ય સમય મળી શકે છે. ગૃહસ્થોમાટે દિવસના ચોવીશ કલાકની વ્યવસ્થા વિચારીએ. જો કે ઋતુપ્રમાણે રાત્રિદિવસ નાનાંમોટાં થાય છે, પણ ચોવીશ કલાકમાં કાંઇ વધારોઘટાડો થતો નથી. ૨૪ કલાકમાંથી નિદ્રા લેવાના મોટા માણસમાટે વધારેમાં વધારે ૭ કલાક જતાં બાકી ૧૭ કલાક રહ્યા. તેમાંથી શૌચ, સ્નાન અને ભોજનાદિ દેહધર્મના ૪ કલાક ગણીએ, ને ધંધામાટેના મુંબઇજેવા શહેરમાં ૧૦ કે ૧૧ કલાક ગણીએ, તોપણ ત્રણ કે બે કલાક શેષ રહે છે. તેની વ્યવસ્થા સંધ્યાવંદન, જપ ને દેવપૂજન આદિ ધર્મકાર્યમાટે કરવા જે ધારે છે તેને તે કાર્યમાટે સમય અવશ્ય મળે છે. શયન કરવું, નિદ્રામાંથી ઊઠવું ને ભોજન કરવું વગેરે કાર્યોમાં પણ નિયમિત રીતે વર્તવું જોઇએ. એ કાર્યોમાં જે

અનિયમિતપણે વર્તે છે તેનું આરોગ્ય બગડે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી તેનાં બીજાં કાર્યોમાં પણ વિઘ્ન આવે છે. મનુષ્યે સમયને બહુ મૂલ્યવાન્ ગણવો જોઇએ. ગયેલું નાણું પાછું મળી શકે છે, પણ ગયેલો સમય પાછો મળી શકતો નથી. "વીતી વેળા ન મળે પાછી."

મનુષ્યને પોતાના વર્તનમાં નિયમ જોઇએ. જેમ ઘોડો લગામવિનાનો ન જોઇએ, અને વહાણ સુકાનવિનાનું ન જોઇએ, તેમ મનુષ્ય શુભ નિયમવિનાનો ન જોઇએ. મનુષ્યે નિત્ય વહેલાં ઊઠીને પોતાના કામની મનોમય વ્યવસ્થા બાંધવી જોઇએ. જો કે ગૃહસ્થ મનુષ્યથી સર્વદા વ્યવસ્થાપ્રમાણે નિયમથી ન વર્તાય, અને તેને મરણપરણના કે વ્યવહારના બીજા અસાધારણ પ્રસંગોમાં અનિયમિતપણું પ્રાપ્ત થાય, પણ તે અપવાદદાખલ ગણવું જોઇએ. સંસાર ઊંટના બેસણાજેવો છે, ગમેતેવી સારી સાંઢણી હોય તોપણ તેની ઉપર બેસનાર માણસ હાલ્યા વિના નજ રહે, તેમ સંસારમાં સર્વ દિવસો સરખી વ્યવસ્થાવાળા નજ જાય. કેટલીકવાર નિયમ તૂટવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાયજ, પણ તેની અત્યારે વાત નથી. તેને બાદ કરીને બાકી નિયમિતપણે વર્તવા પ્રયત્ન કરો.

અવ્યવસ્થિત ને અનિયમિત મનુષ્યનું અવશ્ય પતન થાય છે. જે પોતાનાં કામોની વ્યવસ્થા કરતો નથી, ને બેપરવાઇથી અનિયમિતપણે ગમે તેમ વર્તે છે તે અંતે દુઃખી થાય છે. એ સંબંધે એક બૂકસેલરના દીકરાનું ઉદાહરણ અપાય છે. એક બૂકસેલરની દુકાન સારી રીતે ચાલતી હતી, તે બૂકસેલર પોતાનું પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં ગુજરી ગયો, એટલે દુકાનનું કામ તેના પુત્ર ઉપર આવ્યું. એ પુત્ર અવ્યવસ્થિત અને દીર્ઘસૂત્રી હતો. પુસ્તકો મોકલવા માટે તેના ઉપર જૂદે જૂદે સ્થળેથી કાગળો આવે તે પ્રમાણે તે વ્યવસ્થા રાખી પુસ્તકો તરત રવાના કરવાને બદલે મુલતવી રાખે, અવ્યવસ્થાને વશ થઇ નકામા કામમાં લાગે અને આ કામ હવે કરશું, થશે, થાય છે એમ ચલાવે, ત્યાં તો કેટલાકના એવા કાગળો આવે કે "હવે અમે મંગાવેલાં પુસ્તકો

તમે મોકલશો નહિ; તમે સમયસર તે પુસ્તકો ન મોકલવાથી અમે બીજેથી તે મંગાવી લીધાં છે.” આમ તેની ઘરાકી તૂટવા લાગી. તેના અનિયમિતપણાને લઇ ઘરાકનો વિશ્વાસ તેના ઉપરથી ઊઠી ગયો, અને તેના બાપના વખતનાં જૂનાં ઘરાક તેણે ગુમાવ્યાં. નવાં ઘરાક તો મળતાં મળે. વેપારીને બંધાયેલી ઘરાકીમાંજ ખરી પેદાશ થાય છે. આ પેદાશ તો તેણે ખોઇ. વ્યવસ્થા ન મળે એટલે નવાં ઘરાક ક્યાંથી મેળવે? અંતે તેને દુકાન બંધ કરવી પડી અને તે ચીન ગયો. ત્યાંથી આવી તેણે પોતાની નોંધોપરથી ચીનનો પ્રવાસ લખવા માંડ્યો, પણ તેમાંએ તેનું ઠેકાણું નહિ. જે નિત્ય વ્યવસ્થાથી કામ ન કરે તેનું કામ ક્યાંથી પૂરું થાય? તે હજી ચીનનો પ્રવાસ છપાવવાના વિચારમાં હતો ત્યાં તો કોઇ બીજા લેખકે ચીનનો પ્રવાસ બહાર પાડ્યો, અને ત્યારે આ ભાઇ પોતાનાં લખેલાં ચીનનાં પ્રવાસનાં પાનાં આડાંઅવળાં પડ્યાં હતાં તે શોધવા મંડ્યા. તેનું એક રીતે હાસ્યજનક અને બીજી રીતે દયાજનક જીવન બહુ લાંબું છે, પણ તે બધું નહિ કહી શકાય. છેવટ તે અમેરિકા ગયો, ને ત્યાં એક ઑફિસમાં ક્લાર્ક તરીકે રહ્યો. સ્ટીમર ઉપર જે માલ ચઢે તેનાં ભરતીયાં જેને ઇંગ્રેજીમાં ઇન્વોઇસ કહે છે તે કરવાનું કામ તેને સોંપાયું હતું. એક દિવસ તેના ઉપરીએ તેને કહ્યું કેઃ—“સ્ટીમરમાં આપણે જે માલ ચઢાવ્યો છે તેનું ભરતીઉં મોડામાં મોડું આવતી કાલ સવારના ૭ વાગ્યાસુધીમાં તે સ્ટીમરના કેપ્ટનને મોકલી આપવું. તેણે હા કહી. એવામાં સાંજે તેના મિત્રો તેની પાસે આવ્યા. તેની સાથે તે વાતોમાં ચઢ્યો, અને રાત્રિએ તેમની સાથે દેડકાનું ગાયન સાંભળવા નીકળી પડ્યો. ત્યાં બહારની ઠંડી હવાથી તેને શરદી લાગી, ને તેના પરિણામે તેને તાંવ આવ્યો. રાત્રે ભરતીઉં થઇ શક્યું નહિ. સવારના ૭સુધી પણ ભરતીઉં ન પહોંચવાથી, અને સ્ટીમર ઉપડવાનો વખત થઇ જવાથી સ્ટીમરનો કેપ્ટન જાતે ભરતીઉં લેવા આવ્યો ને તેના ઉપરીપાસે ગયો. તે ઉપરીએ તેના માણસથી

થયેલી ઢીલમાટે કેપ્ટનપાસે દીલગીરી દર્શાવી, ને તે કમનસીબ માણસને બરતરફ કર્યો. હવે એ માણસે રાત્રે દેડકાનું ગાયન સાંભળવા જવું જોઇતું હતું કે ભરતીઉં તૈયાર કરવું જોઇતું હતું? અંતે તે બીચારો ભૂંડે હાલે મુઓ.

જેમ ધંધામાં તેમ ગૃહવ્યવહારમાં પણ વ્યવસ્થા જોઇએ. ગામડામાં ગૃહસ્થ માણસો પોતાના ઘરમાટે વર્ષદિવસનો દાણો ને બીજી ચીજો બની શક્યાપ્રમાણે ભેળી લઇ મૂકે છે. મુંબઇજેવા શહેરમાં કદાચ તેમ ન બની શકે. પણ ગૃહસ્થના ઘરમાં ઓછામાં ઓછી આઠ દિવસની તૈયારી તો હોવીજ જોઇએ. જો બે ચાર મેમાન અચાનક આવ્યા ને તેમને જમાડવા જેટલી તૈયારી પણ ઘરમાં ન હોય તો ઘરની સ્થિતિ કળાઇ જાય. મેમાન કહે કેઃ—"ગૃહસ્થ તો સારા પણ ઘરનું ઠેકાણું નહિ." બેરાં ચોખા, દાળ કે ઘી આદિમાટે પુરુષને વારંવાર કહ્યા કરે, છતાં તે માલ લાવવામાં ન આવે, ને જ્યારે ઘી આદિ થઇ રહે ત્યારેજ લવાય એમાં પુરુષનું ભૂષણ નહિ. સ્ત્રીઓએ પણ ઘરમાંની વસ્તુઓ વખતોવખત જોતાં રહી ખૂટતી ચીજો ચાર છ દિવસની ઘરમાં હોય ત્યાંજ મંગાવી લેવી જોઇએ.

ઘરની અવ્યવસ્થાસંબંધે એક કહેવાતી સુધરેલી સ્ત્રીની વાત જાણવાજેવી છે. એ વાત એવી છે કે એક વાર એક માણસ રાજાબાઇટાવર પાસેથી નીકળ્યો. ત્યાંથી તેને એક ડાયરી મળી. આ ડાયરી જેની વાત કહેવામાં આવે છે તે સ્ત્રીની લખેલી હતી. તેમાં તેણે શું લખ્યું હતું તે તેમાંથી માત્ર ત્રણ દિવસની હકીકત નીચે અપાય છે તેથી તમને જ્ઞાત થશે.

સોમવારઃ—આજે ડીકાના બાપે કઢી બનાવવા કહેલું, પણ ઘરમાં ચણાનો લોટ ન હોતો, એટલે પાડોશણને ત્યાં ચણાનો લોટ લેવા ગઇ, ત્યાં સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્કવિષે તે પડોશણસાથે ચર્ચા ચાલી. તેમાં આશરે બે ત્રણ કલાક નીકળી ગયા, એટલે રસોઇ થઇ શકી નહિ, અને ઑફિસનો વખત થઇ ગયો હતો તેથી ડીકાના બાપા ચેવડો ખાઇને ઑફિસમાં ગયા.

મંગળવાર:—આજે સાંજે સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્કવિષે ભાષણ થવાનું હતું, તે સાંભળવા જવાને પોષાક પહેરી તૈયાર થઈ, અને વાટકીમાં પોમેટમ ઊનું કરી માથે લગાડવા માંડ્યું, પણ તે લગાડતાં વાટકીની નીચેની મેશને અડેલો *મેશવાળો હાથ જરા ગાલે અડી ગયો. તેનો ડાઘ કાઢવામાં ઘણો વખત નીકળી ગયો, તેથી મોડું થઈ ગયું, ને ભાષણમાં માંડમાંડ પહોંચાયું. ભાષણ સાંભળીને ઘેર આવી એટલે તો બહુ મોડું થઈ ગયેલું એટલે રાત્રિએ આવીને સૌ કાચુંકોરું ખાઈને સુઈ રહ્યાં.

બુધવાર:—આજે અમારે ઘેર મેમાન આવ્યા હતા, એટલે કીકાના બાપે મને પૂરણપોળી બનાવવાનું કહ્યું હતું. મને પૂરણપોળીની માહિતી ન હોવાથી મેં તેવિષે અમારા ઘાટી રામાને પૂછ્યું. રામાએ તુવેરદાળ બાફી તેમાં મીઠું તથા મસાલો નાંખી પૂરણ તૈયાર કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે પૂરણ તૈયાર કરી મેં પૂરણપોળી બનાવી, પણ મેમાનમાંથી કોઈએ તે ખાધી નહિ, તેથી બજારમાંથી લાડુ, પૂરી ને ગાંઠીઆ મંગાવીને મેમાનને જમાડ્યા. કીકાના બાપે મને ઠપકો આપવા માંડ્યો, પણ મેં રામાનો વાંક સાબિત કરી બતાવી તેને રજા અપાવી!

આમાં ખરી હકીકત આ પ્રમાણે હતી:-રામાએ તે પૂરણમાં મીઠું એટલે મીઠાશ-શાકર વા ખાંડ નાંખવાનું અને મશાલો એટલે ગરમ મશાલો નાંખવાનું ટુંકામાં કહેલું, પણ સમજે કોણ? એટલે તે સુધરેલી બાઈએ મીઠુંમરચું વગેરે નાંખીને પૂરણ તૈયાર કરેલું મેમાનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ હતા તે પૂરણપોળીનો કટકો ખાતા બોલ્યા:—"વહુએ પૂરણપોળીમાં મુંબઈની ખાડી વાળી દીધેલી જણાય છે." ત્યાં એક બીજા મેમાન બોલ્યા કે:—"આ તો એવી પૂરણપોળી છે કે મોઢાવાટે ઊતારવા કરતાં પરભારી પેટે બાંધી દઉં એમ થાય છે!" આથી ઘરધણી સમજી ગયો, ને આગળ કહ્યા પ્રમાણે ભોજનની બીજી વ્યવસ્થા કરી. જે ઘરમાં આવી સ્ત્રી હોય તે ઘરના શા હાલ?

મનુષ્યના શરીરનું આરોગ્ય સારું હોય તોજ તેનાથી પોતાના જીવનનાં કર્તવ્યો સારી રીતે થઈ શકે, અને સારું આરોગ્ય રહેવાને સારું ભોજન એ અવશ્યની વસ્તુ છે, એટલા માટે સ્ત્રીઓએ તે સંભાળથી તૈયાર કરવું જોઇએ. જો પહેલેથી રસોઇના કામની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તોજ સમયસર યોગ્ય ભોજન તૈયાર થઇ શકે. જેમ ભોજનમાં તેમ પોષાકમાં પણ વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોઇએ. રોજ નવાં કપડાં પહેરવાં એમ કહેવાની મતલબ નથી. ભલે તે જાડાં હોય, પણ તે ફાટેલાં કે મેલાં તો નજ હોવાં જોઇએ. ફાટેલાં ને મેલાં કપડાં પહેરવાં તેમાં પહેરનારનું આળસ છે. કપડું ફાટયું હોય તો તે સાંધવાની અને મેલું થયું હોય તો તે ધોવાની ફરજ છે. પુરુષના તથા છોકરાંનાં કપડાંની વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓએ રાખવી જોઇએ. ઘરમાં બધું સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવું જોઇએ. ગાદલાંગોદડાંમાં માંકડ-ની જમાત ભરાઇ જાય તેમ નજ થવા દેવું જોઇએ. મુંબઇજેવા શહેરમાં જો આ બાબત બેકાળજી રાખવામાં આવે તો પછી સાંકડી કોટડીઓ-માંથી એ રાક્ષસી પ્રજા દૂર થવી મુશ્કેલ છે. બૈરાંએ વ્યવસ્થિત રહીને સમયસર રાંધવું જોઇએ, ને ભોજનાદિથી પરવારીને ઘરનું બીજું કામ કરવું જોઇએ, તેમ થોડું થોડું સારું વાચન પણ કરવું જોઇએ. પાંચ બૈરાંએ અવકાશે ભેગાં થઇ, ભાગવત રામાયણ કે બીજાં સારાં પુસ્તકોદ્વારા સત્સંગ કરવો જોઇએ.

પુરુષોએ પણ નિયમ બાંધીને તે પ્રમાણે વર્તવું ને ઘરનાં બૈરાંને સગવડ કરી આપવી.

ઇંગ્રેજોની વ્યવસ્થા ને સમયપાલકતા. ઇંગ્રેજોને માટે લોકો ગમે તેમ બોલતા હોય, પણ તે સેંકડો ગાઉ દૂર રહ્યા છતાં આપણા મુલકપર રાજ્ય કરે છે તેમાં તેમની વ્યવસ્થા અને સમયપાલકતા ખાસ કારણરૂપ છે. તેમના મહારાજાનો કાર્યક્રમ માસ, તારીખ, કલાક ને મિનિટમિનિટપ્રમાણે બહુધા પળે, ને આપણા ઘણા રાજાઓના કાર્યક્રમમાંથી નિશ્ચિત થયેલો મહિનો પળે તોપણ

ઠીક કહેવા જેવું ગણાય! શ્રીમાન્ પંચમ જ્યોર્જ રાજ્યારોહણને માટે જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવવાના હતા ત્યારે તેમનો પ્રવાસક્રમ ત્રણ ચાર માસ પહેલાં બહાર પડેલો. એ વેલા મુશ્કેલીનો મામલો હતો. એમની સ્ટીમરની આસપાસ ચારેક ક્રુઝેડો રાખવી પડી હતી. રસ્તામાં સ્ટીમરને તોફાન લાગ્યું હતું, છતાં તેઓ મુંબઈના બારામાં સમયસર ઉતર્યા. ત્યાંથી ટ્રેનમાં સમયસર રવાના થયા. માર્ગનો પ્રવાસ સમયસર કર્યો. નીમેલી તારીખે દશ વાગે દિલ્હીના સલીમ-ગઢના સ્ટેશને ઉતરવાનો કાર્યક્રમ હતો. સલીમગઢના સ્ટેશન નજીક તેમની સ્પેશ્યલ ટ્રેન આવી ત્યારે દશમાં દશ મિનિટ કમ હતી, એટલે ટ્રેન સ્ટેશનથી બહાર થોભાવી—સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મપર ન જવા દીધી, પણ જ્યારે ટાવરમાં દશના ટકોરા થયા ત્યારે ટ્રેન પ્લેટફોર્મપર આવી. કેવી વ્યવસ્થા! ને વ્યવસ્થાપાલનમાટેનો કેટલો આગ્રહ! આપણા ઉપર તેઓ અમથા રાજ્ય નથી કરતા. સ્વચ્છતા પણ તેમની પાસેથી શીખવાજેવી છે. તેમની સ્વચ્છતા જોવી હોય તો તેમના બંગલાનું દિવાનખાનું જુઓ. આપણાં ઘરો કરતાં તેમના પ્રવાસનાં સાધનોમાં—સ્ટીમરો આદિમાં—વધારે સ્વચ્છતા ને વ્યવસ્થા હોય છે. રેલ્વે ગાડી પૈસા મેળવે છે તેમાં તેનું સમયપાલન કારણરૂપ છે. સુરતના સ્ટેશનથી ભલે અર્ધી રાતે ગાડી પસાર થાય, તોપણ મનુષ્યોને ગાંસડાપોટલાં લઇને હાજર થવુંજ પડે. જો નિશ્ચિત સમય ન હોય તો એ વખતે ગાડીમાં બેસવા કોણ આવે? મનુષ્યો આવે કે ન આવે તોપણ નીમેલે સમયે સ્ટીમર કે ટ્રેન ઉપડેજ. વ્યવસ્થા અને સમયપાલન વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવાને બહુ આવશ્યક છે, માટે જેમ બને તેમ જાગૃતિથી વ્યવસ્થિત ને સમયપાલક થવું.

---

૬. मोह

મોહ, અવિવેક, જડતા, મૂઢતા ને અણસમજ એ એક અર્થના વાચક શબ્દો છે, તમોગુણના વધારાવડે મોહ ઉદય પામે છે.

જાહેર ખબરોમાં અમુક જરૂરની હકીકત બતાવીને છેવટ લખ્યું હોય છે કે "**ઉમેદવાર દારૂ પીનાર ન હોવો જોઈએ.**" ડૉક્ટરો દવાતરીકે દારૂ કવચિત્ વાપરે, પણ દારૂનું વ્યસન કરવાની તો તે પણ ના જ પાડે છે. અફીણ વખતે ઔષધમાં વપરાય તેથી તે સેવવાયોગ્ય પદાર્થ છે એમ નજ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે દારૂનું પણ સમજવું. કોઇ પ્રશ્ન કરે કે "આપણા ધર્મમાં જો દારૂ પીવાની મનાઇ છે તો વામમાર્ગીઓ જે શક્તિના ઉપાસકો છે તે કેમ દારૂ પીએ છે?" આના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવાનું કે:—"શાસ્ત્રનો હેતુ હાનિકારક વસ્તુ સાથે કોઇને જોડી હેરાન કરવાનો હોય નહિ. એમાં પણ શાસ્ત્રકારોનો હેતુ મનુષ્યને નિયમમાં લાવવાનો અને ક્રમે કરીને તેને શુદ્ધ માર્ગે ચઢાવવાનો છે. જે મનુષ્યો સ્વચ્છંદીપણે વર્તે છે, ગમે તે ખાયપીએ છે, ને ગમે તેમ ચાલે છે તેમને પકડમાં (શાસ્ત્રાદિની મર્યાદામાં) લેવાનો છે. દેવીને ધર્યા વિના દારૂ ન પીવાય, દેવીને ધર્યા વિના માંસ ન ખવાય, આમ કહીને શાસ્ત્રો સ્વચ્છંદી મનુષ્યોને પોતાની સાથે જોડે છે, ને નિયમમાં આણે છે. શાસ્ત્રમાં અમુક પ્રસંગે દારૂ પીવાની છૂટનાં જે વચનો હોય તે પરિસંખ્યાવિધિવચન જાણવાં; અને તેનો હેતુ મનુષ્યને પ્રથમ બહુ પાપમાંથી બચાવી અલ્પ પાપપર લાવવાનો, ને છેવટ પાપમાંથી કેવલ બચાવવાનો છે.

વ્યસની સર્વદા સૂતકી છે. અફીણીને પ્રત્યેક કામમાં એટલું બધું આળસ આવે છે કે તેનાથી નહાવા ધોવાનું, પૂજાપાઠ કરવાનું કે પોતાના ધંધાનું કામ યથાયોગ્ય થઇ શકતું નથી. તેનાથી આચાર પાળવાનું કામ પણ બની શકતું નથી, વ્યસનીનું નિવાસસ્થાન, શરીર, કપડાં ને મન મલિન હોય છે. તેનું અંતઃકરણ બહુભાગે તમોગુણથી ઘેરાયેલું ને અપવિત્ર હોય છે, તેથી તેને સદા સૂતકી કહ્યો છે. વ્યસનીનો વ્યવહાર ને પરમાર્થ બંને બગડે છે. તમાકુ પીવી, ખાવી કે સુંઘવી-ઘસવી એ સારું નથી. તે એક તરેહનું દુર્વ્યસન છે. મનુષ્ય ટેવનો બનેલો છે. **કુટેવ ન પાડવી એ સહેલી** વાત છે; પણ **પડેલી**

કુટેવ ત્યજવી એ ઘણી કઠિન વાત છે. જો બહુ આગ્રહથી હૃદયવડે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોજ પડેલી કુટેવ છૂટે. પ્રભુ પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યા છે; તો તમાકુ પીનાર મનુષ્યે પોતાના હૃદયમાં ધૂમાડો ભરીને પ્રભુને મુંઝવવા ન જોઈએ. કોઇ કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"જે મુખ અમૃત આરોગીએ, જપીએ હરિના જાપ;
તે મુખ ધુંવા નીકસે, એ પૂર્વજન્મનાં પાપ.

માણસે બીડી, હોકો કે ચલમ પીવાની ટેવ પાડી જંગમ જવાલામુખીરૂપ નજ બનવું જોઇએ. જેનાં મુખમાંથી ને નાકમાંથી વારંવાર ધૂમાડો નીકળ્યા કરે તેને જંગમ-જ્વાળામુખીની નહિ, તો બીજા કોઇની ઉપમા અપાય? જો ચલમના કે હોકાના ધૂમાડાથી તે પીનારના હાથમાં કે વચ્ચે રાખેલાં કપડામાં ડાઘ પડે છે, તો પછી હૃદય જેવા કોમલ સ્થાનમાં ડાઘ કેમ ન પડે? ને તેને હાનિ કેમ ન કરે? વ્યસનીને વસ્તુના પવિત્રઅપવિત્રપણાનો વિચાર રહેતો નથી. તમાકુનો વ્યસની એકની પીધેલી એઠી બીડી કે હોકો પીએ છે. આથી એકનો ચેપી રોગ બીજાને લાગવા સંભવ છે. વળી ઉચ્ચ વર્ણનો તમાકુ પીનાર કદાચ હોકાની ને બદલાવે, પણ ઉલકામાં પાણી તો બીજી ઉતરતી જ્ઞાતિવાળાનું હોય, તેમાં પવિત્રતા ક્યાં સચવાઈ? હોકલી કે ચલમ પીવામાં પણ આવીજ મલિનતા રહેલી છે.

વ્યસનીને જ્યારે જ્યારે પોતાના વ્યસનની તલબ લાગે છે ત્યારે તેને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી. એક વાર એવું બન્યું કે કાઠિયાવાડના એક પ્રાંતના અગાઉના એક રાજા શહેર-બહારથી પોતાના શહેરમાં આવતા હતા. ત્યાં તે નગરના દરવાજા-આગળ રૂપેરી હોકાવાળો ને સારો પોશાક પહેરી રજપૂતજેવો જણાતો એક માણસ તેમણે જોયો, એટલે તે રાજાએ પોતાને હોકો

પીવાનું વ્યસન હોવાથી તેની પાસેથી હોકો પીવા માટે માગ્યો. ત્યારે તે માણસે જવાબ દીધો:-"બાપુ! હું મેઘવાળ (ઢેડ) છું!" રાજા આથી શરમાઇ ગયા, ને ત્યારથી તેમણે હોકો પીવાનું વ્યસન તજી દીધું, અને પોતાની **કચેરીમાં હોકો પીવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. હજી પણ તે રાજ્યમાં રાજાની કચેરીમાં હોકો પીવાતો નથી.** એક દુહામાં હોકાનું સ્વરૂપ આવું વર્ણવ્યું છે:-

"બાંબી વાકી જલભરી, ઉપર ડારી આગ;
જબે બજાઇ બંસરી, નીકસ્યો કારો નાગ."

(જેનો રાફડો (ઉદરો) જલથી ભરેલો છે, તેની ઉપર (ચલમમાં) આગ મૂકી છે, પછી જ્યારે બંસરી (ને-ડાંડી) બજાવી (વગાડી-ગુડગુડાટ કર્યો) ત્યારે તેમાંથી કાળો નાગ (ધૂમાડો) નીકળ્યો.)

તમાકુના વિશેષ દોષો. હોકાના ધૂમાડાને કાળો નાગ કહ્યો છે તે હેતુપુરઃસર છે. એ ધૂમાડો ઝેરી છે. બહુ આકરી તમાકુ હોય તો તે પીનારને ફેર આવે છે. તમાકુનાં બીયાંમાંથી ઝેરી તેલ નીકળે છે. જો તેનાં અમુક ટીપાં કુતરાંને કે બિલ્લાડાંને આપવામાં આવે તો તે મરી જાય છે. તમાકુમાં રહેલા ઝેરથી તમાકુનો ઉપયોગ કરનાર માણસની હોજરી, ફેફસાં, આંખો ને મગજ બગડે છે. હોકાનું પાણી ઢોળાય ત્યાં જો જીવડાં હોય તો તે મરી જાય છે. આ પ્રત્યક્ષ હિંસા છે. જ્યારે તમાકુ તૈયાર થાય છે ત્યારે તેનાં પાંદડાંપર અનેક જંતુઓ થાય છે. તેને તે પાંદડાંપર જલના કોગળા કરી મારી નાંખવામાં આવે છે. પછી તેનો સોડ નાંખે છે તેમાં પણ ઘણી જીવહિંસા થાય છે. તમાકુ પીનાર મનુષ્ય તમાકુમાં મરેલાં જંતુઓનાં શરીરોનો ધૂમાડો પણ પોતાના ગળામાં ઉતારે છે. કોઇ પણ દ્વિજને આમ કરવું ઉચિત છે? તમાકુ ખાવાથી પણ મગજ ઉશ્કેરાય છે, ને નબળું પડે છે. બહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ ઘણો વધી જાય છે. તેના જઠરાગ્નિપર પણ તમાકુના

રસની ખરાબ અસર થાય છે. તમાકુ (છીંકણી) સુંઘનાર માણસ તેનાવડે પોતાનું નાક, કપડાં, આંખો ને મગજ બગાડે છે. છીંકણી સુંઘવાથી તેની ઝેરી અસરથી વારંવાર આંખ ને નાકમાંથી પાણી નીકળે છે, ને એને લઇને આંખની જોવાની શક્તિ કમી થાય છે. વારંવાર તમાકુનો ધૂમાડો લાગવાથી પણ આંખો ખરાબ થાય છે. વળી છીંકણીના વ્યસનીની નાસિકાઇંદ્રિય બહેર મારી જાય છે. તેને સુગંધદુર્ગંધની જોઇએ તેવી ખબર પડતી નથી. તેની અપવિત્રતાનું તો પૂછવુંજ શું?

"ખાય તેનો ખૂણો, પીએ તેનું ઘર;
સુંઘે તેનાં લૂગડાં; એ ત્રણે બરાબર."

તમાકુ ખાનાર મનુષ્ય તમાકુને ચૂનો લગાડીને પછી તેના ઉપર ત્રણ ટપલા મારે છે, તેવિષે કોઇ રમુજી માણસે કહ્યું છે કે એ ત્રણ **ટપલા તે તેના ત્રણ પિતૃઓને-પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહને પસ્તાળ મારે છે-ધિક્કાર આપે છે!**

દેવપૂજનવેલા તમાકુ સુંઘાય, વા તમાકુનો ફાકડો મોઢામાં નંખાય એમાં અપવિત્રતા ઉપરાંત દેવનું અપમાન પણ થાય છે. જો પાસે બેસનારને છીંકણીનું વ્યસન ન હોય તો તેને પણ છીંકણીની ઝણ ઊડવાથી છીંકો આવે છે, ને ત્રાસ થાય છે.

તમાકુ પીવાથી કે ખાવાથી પાચનશક્તિ વધે છે, તેમજ તેથી દસ્ત સારું આવે છે એમ કહેવામાં પણ ભ્રમણા રહેલી છે. કુટેવ પડી જવાથી એવી ભ્રમણા મનુષ્યને થાય છે. જો તમાકુના વ્યસની કહે છે એમજ હોય તો પછી જે પુરુષો ને બૈરાં તમાકુ પીતાં ખાતાં નથી તેનું શું થતું હશે? શું તે મંદાગ્નિવાળાં હોય છે? ને તેને શું દસ્ત નથી આવતો? દસ્ત સાફ લાવવો હોય તો તેના ઉપાય ક્યાં થોડા છે? સવારમાં ઊઠીને ઠંડું પાણી પીવાથી ને પ્રકૃતિમાં શરદી જણાતી હોય તો તે વેલા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાથી મલશુદ્ધિ સારી થાય છે. જેને હમેશાં કબજીઅત જણાતી હોય તેણે રાત્રિએ

ત્રાસ થતાં ઉરક્ષેત્રાય જાય છે. ગાંજો ફેફસાંને બહુ બગાડે છે. ગંજેરીને કફ વધવાથી અસાધારણ ઊધરસ થાય છે, ને તેનું લોહી ઘટી જાય છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં પોતાના તનમનને થાક ન લાગે તે માટે પ્રાણાયામના કોઇ કોઇ અભ્યાસીઓ અગાઉ થોડો ગાંજો પીતા હશે, ને તે પરથી નવરા સાધુવેશધારીઓમાં ગાંજો પીવાનું વ્યસન ચાલ્યું હશે. પવિત્ર સાત્વિક યોગાભ્યાસીઓએ ને અન્ય મનુષ્યોએ આવા કેફી પદાર્થોથી સર્વદા દૂરજ રહેવું જોઇએ.

માણસને કોઇ પણ કેફી વસ્તુનું વ્યસન પહેલે દહાડે થઇ જતું નથી, પણ અભ્યાસવડે તે હળવે હળવે મનુષ્યના મનમાં ઘર કરે છે. નદી પોતાના મૂલ આગળ બહુ નાની હોય છે, પણ આગળ જતાં તે મોટાં વહાણ ચાલે તેવી મોટી થઇ જાય છે, તેમ વ્યસનોનું પણ જાણવું. એક કંપનીની ઑફિસમાં એક કારકુનના ડેસ્કપર તમાકુની નકસીકામવાળી રૂપાની ડાબલી પડી હતી, તે તે કંપનીના યુરોપીઅન મેનેજરે ફરતાં ફરતાં જોઇ, ને તે કારકુનને તેમણે પૂછ્યું કેઃ—"આ ક્યાંની બનાવટ છે?" કારકુને કહ્યું:—"સાહેબ! એ ભુજમાં બનેલી છે. ત્યાં રૂપાની આવી નકસીકામવાળી વસ્તુઓ બહુ સારી થાય છે. બીજે દિવસે તે નકસીકામવાળી ને ચકચકિત રૂપાની ડાબલીઉપર સાહેબનું મન વધારે ખેંચાયું, ને તેમણે તે હાથમાં લઇને ઉઘાડી તો અંદર તમાકુ જોઇ સાહેબે પૂછ્યું કેઃ—"આ શું છે?" કારકુને કહ્યું કેઃ—"આ છીંકણી છે. તે બહુ સારી ચીજ છે. આથી માથું દુઃખતું મટે છે, ને મગજનો થાક ઉતરે છે." પછી ત્રીજે દિવસે તે સાહેબે પાછી તે ડાબલી હાથમાં લઇ ઉઘાડી તો અંદરથી સુગંધ આવવા લાગી. તેવિષે તે કારકુનને પૂછતાં તેણે તેમને ખુલાસો કર્યો કેઃ—"સાહેબ! તેમાં ગુલાબના અત્તરનું પુમડું રાખ્યું છે." સાહેબે "અચ્છા" એમ કહી તેમાંથી એક ચપટી લઇ તે સહજ સુંઘી. એમ ચાર પાંચ દિવસસુધી સુંઘવાનું કામ ચાલ્યું, ને અંતે તે સાહેબે પણ છીંકણીની ડાબલી ધારી! સંગતની એવી અસર છે. મનુષ્ય જો જાગ્રત્

ન રહે તો તે આ પ્રમાણે દુર્વ્યસનમાં ફસાય છે. વ્યસનો મનુષ્યને પરવશ બનાવે છે. વ્યસનોથી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ને તેને લીધે આળસ આદિ દુર્ગુણોનો મનુષ્યમાં વધારો થાય છે. તે માણસનું શરીર ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બગાડે છે, ને ધર્મપાલનમાં તો બહુજ શિથિલતા ઉપજાવે છે. સંક્ષેપમાં **દુર્વ્યસનો મનુષ્યનો આ લોક ને પરલોક બંને બગાડે છે, માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનારે તેનાથી સર્વથા સર્વદા દૂરજ રહેવું જોઇએ.**

મોહ મનુષ્યને અત્યંત હાનિ કરનારો છે, માટે તેવિષે વિસ્તારથી કહેવું જોઇએ.

મોહથી મનુષ્યો અનેક તરહની કુટેવોમાં ફસાય છે. મોહનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે અવળાનું સવળું દર્શાવે છે. નાટક, સીનેમા ને સર્કસો જોવા આદિનો શોખ પણ દ્રવ્યહાનિ, ઉજાગરા ને કુસંગવડે મનુષ્યને કષ્ટ આપનારો છે; છતાં કેટલાક મનુષ્યો વ્યવહારપરમાર્થનાં પોતાનાં કર્તવ્યોને બાજુપર મૂકી તેમાં ફસાતા જાય છે, ને પરિણામે પાયમાલ થાય છે. સખેદાશ્ચર્ય છે કે કેટલાક માણસોને સંધ્યાકાલે ફરવા જવાનું, સેલસપાટા કરવાનું કે ગામગપાટા મારવાનું ગમે છે, પણ તેમને સંધ્યાવંદન કરવાનું, જપ કરવાનું અથવા પ્રભુભજન કરવાનું ગમતું નથી.

પંચવિષયોપરનો મોહ. વિષય–વિ એટલે વિશેષે કરીને ને ષય એટલે બંધન કરનાર. જીવોને વિશેષે કરીને બંધન કરનાર તે વિષય.

એકેક વિષયના મોહથી એકેક પ્રાણીના પ્રાણની હાનિ થાય છે ત્યારે એકસાથે પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં મોહિત થયેલા મનુષ્યની દુર્દશા થાય એમાં શું આશ્ચર્ય?

શબ્દવિષયના મોહથી હરણ પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે, ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને પડે છે. અગાઉના વખતમાં કેટલાક શિકારીઓ હરણનો શિકાર આમ કરતાઃ—તેઓ રાત્રે વનમાં જઇ ઘંટરવાલનામનાં વાજાં વગાડતા, ને દીવીઓસાથે તે વનમાં ચાલતા.

વાજાંના મધુર અવાજથી હરણો તે શિકારીઓની આગળ દોડી આવે છે, ને વાજાંનો શબ્દ સાંભળવામાં લીન થઈ જાય છે. તે વાજાંવાળા આગળ ચાલે એટલે પાછળના બીજા શિકારીઓ તે હરણોને દાતાંથી કે ખડ્ગોથી કાપતા ચાલે. આમ શબ્દવિષયપરની આસક્તિથી હરણોનું મોત થાય છે. નાગ વાદીની મોરલીના નાદમાં પ્રીતિવાળો થઈને રાફડાની બહાર આવી ફેણ ચઢાવી ડોલવા માડે છે, એટલે વાદી તેની નજર ચૂકાવી તેને એકદમ પકડી લઈને તેની ઝેરી દાઢો કાઢી લઈ તેને પોતાની પાસેના કરંડીઆમાં પૂરી દે છે. આમ શબ્દવિષયપરના રાગથી તે જન્મપર્યંતનો કેદી થાય છે.

સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. હાથીના દાંતો તથા હાડકાંમાટે હાથીનો શિકાર કરનારા કેટલાક મનુષ્યો વનમાં હાથીઓના જવાઆવવાના માર્ગમાં એક મોટો ખાડો ખોદી તેના ઉપર ઝાડની પાતળી ડાળીઓ તથા પાંદડાં અને ઘાસ વગેરે મૂકી તેપર કાગળની હાથણી ઊભી કરે છે. પછી તેને જોઈ કોઈ હાથી તેના તરફ દોડતો આવે છે, ને તે એકદમ તે ખાડામાં પડે છે. ખાડામાં એક મોટો શંકુઆકારનો લોઢાનો ખીલો તે લોકોએ ઊભો કરેલો હોય છે, તેવડે તેનું શરીર વીંધાઈ જાય છે, ને તે મરણ પામે છે. તે હાથી ખાડામાં પડ્યા પછી તેના ઉપર તે લોકો મીઠું નાંખે છે. કેટલીક મુદ્દતે તે હાથીનું શરીર સડી જાય છે, ને પછી તેના દાંત તથા હાડકાં કાઢી લઈ તેઓ તેને વેચવામાટે લઈ જાય છે.

રૂપવિષયથી મોહિત થઈને પતંગ અગ્નિમાં પડી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે એ સૌના જાણવામાં છે. ચોમાસામાં મનુષ્યોને તેનો વિશેષ અનુભવ થાય છે.

રસવિષયમાં મોહિત થઈને માછલાં મરણ પામે છે. માછલાંનો શિકાર કરનારા મનુષ્યો વાંસની લાંબી લાકડીને છેડે લાંબો દોરો બાંધી તે લાંબા દોરાને છેડે લોઢાનો એક કાંટો જેને ગલ અથવા બડિશ કહે છે તે બાંધી તેમાં રોટલાનો કે માંસનો નાનો કટકો ભરાવી

તેને નદી આદિના પાણીમાં નાંખે છે. તે નદી આદિમાંનાં માછલાં તેને ખાવામાટે પોતાના મોઢામાં તે પકડે છે, એટલે એ કાંટો તેના મોઢામાં પેસી જાય છે, ને પછી તે મચ્છીમાર તેને બહાર કાઢી ફેંકે છે, તેથી તે મરણ પામે છે.

ગંધવિષયથી ભમરાનું મૃત્યુ થાય છે. ગંધવિષયના મોહથી "હમણાં ઊડું, હમણાં ઊડું" એમ વિચારતો કોઇ ભ્રમર સાયંકાલ-સુધી કમલમાં બેસી રહે છે, અને સૂર્ય આથમતાં તે કમલ બીડાઇ જાય છે તેથી તેમાં તે ભ્રમર પૂરાઇ જાય છે. અતિકઠોર લાકડાને પણ સહેલાઇથી કોતરી નાંખવાના બલવાળો તે તે કમલની બહુ કોમલ પાંખડીઓને પણ કાપી શકતો નથી. ગંધમાં લુબ્ધ થયેલો તે ભ્રમર શું વિચારે છે? ને તેનું પરિણામ શું આવે છે? તે જુઓઃ—

" रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं,
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे,
हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥ "

(રાત્રિ હમણાં ચાલી જશે, સુંદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઊગશે, ને કમલો ઊઘડીને તેની શોભા વધશે. કમલના કોશમાં પૂરાયેલો ભ્રમર આ પ્રમાણે ચિંતન કરતો હતો ત્યાં અરે! કમલિનીને (કમલના વેલાને) હાથીએ મૂલથી ઊખેડી નાંખી!)

રાત્રિએ તળાવમાં જલ પીવા તથા જલક્રીડા કરવા આવેલા હાથીના કે હાથણીઓના ઝપાટામાં કાં તો તે ભ્રમર કમલના વેલાસાથે ચગદાઇને મરણ પામે છે, અથવા વેલાસહિત તે કમલને હાથી કે હાથણીઓ ખાઇ જાય છે તો તે તેમના ઉદરમાં વાસ કરે છે! **મોહનું પરિણામ શું? મોત!**

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજનજેટલાજ સેવવા જોઇએ. મુમુક્ષુ મનુષ્યોએ વિષયોમાં રહેલા દોષોનું સતત સ્મરણ રાખીને પાંચ વિષયોના

ગુલામ નજ થવું જોઇએ, પણ તે પાંચ વિષયોને જિતવામાટે સતત પ્રયત્ન આદરપૂર્વક કરવો જોઇએ, ને અંતે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

સાધક જો વિવેકને બહુ બલવાન્ કરે ને જાગૃતિ સેવે તોજ તેનાથી મોહને જિતી શકાય છે, અન્યથા તે જિતી શકાતો નથી. વિષયોને ઓસડની પેઠે સેવવા જોઇએ. જેમ ઓસડ વાડકા કે પ્યાલા ભરી ભરીને કોઇ પીતું નથી, પણ ઓછામાં ઓછું ને ન ચાલે તેટલુંજ પીએ છે તેમ મુમુક્ષુએ ધર્મને ને અર્થને બાધ ન આવે એવી રીતે વિષયોનો ન ચાલે તેટલોજ ઉપયોગ કરવો જોઇએ, અને તે કાલે પણ વિષયોનું દુઃખદાતાપણું વિસારવું ન જોઇએ.

જેના અંતઃકરણમાં વિષયદોષદર્શન સર્વદા બન્યું રહે છે તેને વિષયોથી બંધન થતું નથી, ને તેને અલ્પવિષયથી તૃપ્તિ ઉપજે છે:—

"परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥"

આ ચોર છે એમ જાણીને સેવેલો ચોર જેમ આપણી સાથે મિત્રપણાને પામે છે, પણ ચોરપણાને પામતો નથી, તેમ વિષયોના દોષો જાણીને આવશ્યક વિહિત વિષયો સેવવામાં આવે તો તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં મોહને કે અતૃપ્તિને ઉપજાવતા નથી, પણ તૃપ્તિને ઉપજાવે છે. ઓળખીતો ચોર આપણે ત્યાં ચોરી કરતો નથી. તે જાણે છે કે જો આને ત્યાં હું ચોરી કરીશ તો તે મને ઓળખે છે એટલે તરત મને પોલીસમાં પકડાવશે. એ પ્રમાણે તે દબાયેલો રહે છે એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસંગે મિત્રની પેઠે કામ પણ કરી આપે છે, તેમ દોષદર્શન-પૂર્વક આવશ્યક વિહિત વિષયોનું સેવન પણ જાણવું.

મોહની ગહન ગતિ. વિષયોને મેળવવામાં શ્રમ, તેના રક્ષણમાં શ્રમ, તેનો અલ્પસમયજ ઉપભોગ, અને જો ભોગમાં અતૃપ્તિ રહે તો તે

અતૃપ્તિને પરિણામે દુઃખ. આમ છતાં મનુષ્યો વિષયોથી છૂટી શકતા નથી એ બહુ ખેદની વાત છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કેઃ—

" अजानन् माहात्म्यं पतति शलभस्तीव्रदहने,
स मीनोऽप्यज्ञानद्बडिशयुतमश्नाति पिशितम् ।
विजानंतोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्,
न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ "

નહિ જાણી શક્તિ શલભ[1] દીપઝાળે પડી બળે,
વળી થૈ અજ્ઞાની ગલયુત[2] પિશિતો[3] મીન ગળે;
દુઃખોથી ઘેરેલા વિષય જન જાણે તદપિ તે,
નથી દેતા છોડી ગહન ગતિ છે મોહતણી એ."

વિષયોમાં એકગણું સુખ અને હજારગણું દુઃખ છે, માટે હિતકર-અહિતકરનો, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો તથા લાભાલાભનો વિચાર કરી નઠારાં વ્યસનોને તથા નઠારા વિષયોને વિવેકી મનુષ્યે છોડી દેવાં જોઇએ. એ પ્રમાણે સામાન્ય મોહથી મુક્ત થવામાટે મુમુક્ષુ મનુષ્યે શા ઉપાયો યોજવા જોઇએ તે કહેવાયું.

વિશેષમોહને-અવિદ્યાને (અજ્ઞાનને) ત્યજવા માટે જડ-ચેતનના વિવેકની જરૂર છે.

પ્રબોધચંદ્રોદયનાટકમાં વિવેક અને મહામોહનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. એકતરફ સત્ત્વગુણના ધર્મોરૂપી ને બીજીતરફ રજોગુણના તથા તમોગુણના ધર્મોરૂપી યોદ્ધાઓ છે. બંને પક્ષનું મોટું યુદ્ધ નિરંતર ચાલે છે, તેમાં અંતે વિવેક મહામોહનો પરાજય કરે છે, ને તેને પોતાના પવિત્ર પ્રદેશની હદપાર કરી મલેચ્છોની ભૂમિમાં વાસ કરવા જવાની મહારાજા વિવેકતરફથી આજ્ઞા થાય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વિવેકનો જય થતાં મહામોહ આદિ સઘળા દોષો મનુષ્યના હૃદયમાંથી ચાલ્યા જાય છે, ને તેને સ્થાને

૧ પતંગ-પતંગીઉં. ૨ લોઢાના કાંટા સહિત. ૩ માંસ.

વૈરાગ્ય તથા શમદમ આદિ શુભગુણોનો તેના હૃદયમાં વાસ થાય છે. જ્યારે સાધકના પુરુષાર્થથી ને શ્રીસદ્‌ગુરુની તથા શ્રીઈશ્વરની કૃપાથી એ પ્રમાણે થાય ત્યારે તેને પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન બહુ સહેલાઈથી થાય છે. પરમતત્ત્વનું દૃઢજ્ઞાન જ્યારે મુમુક્ષુને થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ મટી મુક્ત થાય છે, અને તેને પોતાના આત્માથી ભિન્ન સઘળું મિથ્યા જણાય છે.

જ્ઞાનીને જગત્ દેખાતાં છતાં તે મિથ્યા શી રીતે લાગે? એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે આકાશ આસમાની રંગનું દેખાતાં છતાં પણ વિવેકીને તે આસમાની રંગનું નથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે નહિ? તમારે કહેવુંજ પડશે કે થાય છે. તેવી રીતે જગત્ દેખાતાં છતાં પણ તેના મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય જ્ઞાનીને થાય છે.

"भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ આ શ્લોક છે. તેનો અર્થ એવો છે કે "હે સાધો!—હે ભરદ્વાજ!—આકાશના નીલવર્ણની પેઠે બ્રહ્મમાં મિથ્યા ઉપજેલા આ જગતરૂપી ભ્રમનું ફરીથી સત્યરૂપે સ્મરણ ન થાય એવું તેનું વિસ્મરણ થાય એ હું શ્રેષ્ઠ (પરમ હિતકર કૈવલ્ય—મોક્ષ) માનું છું." કોઈ જલાશયને કિનારે જ્યારે આપણે ઊભા રહીએ છીએ ત્યારે તે જલાશયના જલમાં આપણા શરીરનું પ્રતિબિંબ ઉંધું દેખાય છે, છતાં આપણે તેને મિથ્યા દેખાવ સમજીએ છીએ,—આપણું શરીર જલમાં ઉંધું જોતાં છતાં પણ આપણું શરીર ઉંધું થયેલું છે એમ આપણે માનતા નથી. તેલના વાડકામાં કે કોડીઆમાં રાખેલી સીધી સળીને વાંકી જોતાં છતાં પણ તેને આપણે સીધી માનીએ છીએ,—આ વાંકી નથી, પણ સીધીજ છે એવા નિશ્ચયવાળા રહીએ છીએ. અરીસામાં પોતાનું મોઢું જોતાં છતાં પણ તે સાચું મોઢું નથી, પણ ખોટું મોઢું-

(પ્રતિબિંબ) છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે દૃઢ બ્રહ્મવિદ્યાનો પોતાના હૃદયમાં ઉદય થવાથી જ્ઞાનીને જગત્ દેખાતાં છતાં પણ તે મિથ્યા જણાય છે.

એક વસ્તુને બે રૂપે કેમ જોઇ શકાય? જગતને જગતરૂપે જોવાય, ને પાછું તેને બ્રહ્મરૂપે પણ જોવાય એ કેમ બને? બને. જુઓ, તમારા ગામમાં નાટકમંડલ આવ્યું છે. એ નાટકમંડલમાંનાં માણસોને તમે ઓળખો છો. હવે તમે એ નાટકનો રાજા હરિશ્ચન્દ્રનો ખેલ જોવા ગયા છો. એ ખેલવેલા તમે આ હરિશ્ચન્દ્ર ઘણું કષ્ટ વેઠતાં છતાં પણ પોતાનું સત્ય કેવું જાળવે છે એમ કહો છો—તેને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે જુઓ છો, ને પાછા કહો છો કે પેલો હરજીવન આ હરિશ્ચન્દ્ર થઇને આવ્યો છે! મતલબ કે તમે તેને હરજીવનરૂપે અને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે અર્થાત્ બંને રૂપે જુઓ છો, એજ પ્રમાણે આ વેણીશંકર તારામતી થયો છે એમ કહી, તમે તે તારામતીના વેશમાં છતાં પણ તેને વેણીશંકરરૂપે ઓળખી શકો છો. વળી રોહિતાશ્વ વગેરે તે નાટકનાં બીજાં પાત્રોને પણ તેમના વેશરૂપે અને તેમના મૂલરૂપે તમે નિશ્ચય-પૂર્વક જોઇ શકો છો. જો તમે નાટકનાં પાત્રોને બે રીતે જોઇ શકો છો તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાની વિશ્વને અને બ્રહ્મને કેમ ન જોઇ શકે?

આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરે તોપણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલતા નથી. જેમ નાટકમાં પ્રહસન (ફારસ) સમયે કોઇ હરિશંકરનામનો બ્રાહ્મણ મેમણનો વેશ લઇને આવ્યો હોય, તે પોતાનો વેશ ભજવતાં "असांके पाणी खपेतो" એમ કહી પાણી માગે તો તે વેલા આર્કેસ્ટ્રામાં હાજી ગની હાજી મુસા નામનો મેમણ ગૃહસ્થ પ્રેક્ષકતરીકે આવીને બેઠો હોય તે તેને પોતાની પાસેનો કુંજો આગળ ધરીને કહે કે "पीनां शेठ" તો તે હરિશંકર તેની સામે જોઇ હસશે. તે તેનું પાણી નહિ પીએ, પણ અંદરથી બ્રાહ્મણીઉં પાણી આવશે તે પીશે, કેમકે મેમણના વેશમાં છતાં તેને પોતાના બ્રાહ્મણપણાનું વિસ્મરણ નથી. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનીને જગતમાં વિચરતાં

છતાં, ને જગતનાં કાર્યો કરતાં છતાં પોતાના પરમશુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું નથી. તે બોધ (બ્રહ્મબોધ) દૃઢ હોવો જોઇએ, અદૃઢ બોધવાળાને એમ ન થાય.

જડતા–અવિવેક–મૂઢતા–એ પણ તમોગુણજન્ય મોહનુંજ સ્વરૂપ છે. કેટલાક મનુષ્યો દેવનાં કે મહાપુરુષનાં દર્શન કરવા જાય ત્યારે, અથવા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ આદિ પૂજ્ય જનોને કે વયોવૃદ્ધને મળે ત્યારે પોતાના બે હાથ ઉંચા કરી 'જે જે' એમ બોલે છે, અને માથું નમાવતા નથી. કોઇ વિવેકી તેમની આવી પ્રવૃત્તિ જોઇને કહે છે કે તેમના વાંસામાં અભિમાનરૂપી વા પાપના સંસ્કારરૂપી કોશ રહેલી છે તેથી તે કેમ નમી શકે? અથવા કેમ જાણે માથું નમાવવાથી પોતાના માથાપરનો પાપનો પોટલો પડી જાય, ને પોતે હલકા થઇ સંસારસાગર તરી જાય તેની તેમને બીક લાગતી હોય તેથી તે નમતા નથી. દેવાદિને નમવાવડે તમારે તમારા હૃદયનો તેમના પ્રતિ ભક્તિભાવ જણાવવાનો છે. જેઓ દેવને ધરવાની દ્રવ્યાદિ વસ્તુ અભિમાનવડે કે જડતાવડે દેવભણી ફેંકે છે, ને દેવને નમતા નથી તે પુણ્યને બદલે ઊલટું પાપ બાંધે છે.

મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો જોઇએ. જેનામાં બોલવા આદિનો વિવેક (સભ્યતા) ન હોય તે મૂર્ખની પંક્તિમાં ગણાય છે. વાણી જીવાત્માના પ્રતિનિધિરૂપ છે, માટે મનુષ્યે બોલવામાં બહુ વિવેક રાખવો જોઇએ. માણસના બોલવાઉપરથી તેની કિંમત થાય છે. કોઇ કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"न जारजातस्य ललाटशृंगं, कुलप्रसूतस्य न पाणिपद्मम् ।
यदा यदा मुंचति वाक्यबाणं, तदा तदा जातिकुलप्रमाणम् ॥"

(વ્યભિચારથી ઉપજેલા મનુષ્યના કપાળમાં કાંઇ શીંગડું હોતું નથી, અને સારા કુલમાં જન્મેલાના હાથમાં કાંઇ કમલ હોતું નથી; પણ જ્યારે જ્યારે તે મનુષ્ય વચનરૂપી બાણને મૂકે છે ત્યારે ત્યારે તેની જાતિ ને તેના કુલનું પ્રમાણ (જ્ઞાન) થાય છે.)

પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગબોટ છે. તેવડે ભવસાગર સુખપૂર્વક તરી શકાય છે. જો મનુષ્યે જડચેતનનો વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો, તો પછી બીજાં અગત્યનાં સાધનો તેની પાછળ તેને સહેજે આવી મળે છે.

૬ परनिंदा

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષનું કથન ન કરો. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ પોતાના અંતઃકરણ, ઇંદ્રિયો ને શરીરમાં રહેલા દોષો જોવાને તત્પર હોતો નથી, ને પારકા દોષો જોવામાટે સર્વદા તત્પર હોય છે. બીજામાં દોષ ન હોય તોપણ તેનામાં દોષનો આરોપ કરી તેનું કથન કરવામાં ઘણાને બહુ આનંદ આવે છે, પણ પરનિંદા કરવી એ યોગ્ય નથી. મનુષ્યે પારકી પંચાત ન કરતાં પોતે સુધરવું જોઇએ. એક સંતપુરુષ કહે છે કે:—

"તુજે દુરાની ક્યા પડી, તું અપની નીવેડ;
તેરા નાવ સમુદ્રમેં, ખેડ ખેડ અરૂ ખેડ."

(તારે બીજાની શી પડી છે? તારું પોતાનું કામ નીવેડ. તારું વહાણ સમુદ્રમાં છે, તેને તું ચલાવ, ચલાવ ને ચલાવ, અર્થાત્ તારે પારકી પંચાત શામાટે કરવી જોઇએ?)

જે મનુષ્ય પરનિંદા કરે છે તે મનુષ્ય મલમૂત્ર ઉસરડનારા ભંગીજેવો છે. ભંગી તો પૈસા લઇને પારકા મલ વહન કરે છે, પણ નિંદક તો વગર પૈસે પરના પાપસંસ્કારરૂપ મલ ઉપાડે છે. મલમૂત્રવાળી જગા સાફ કરનાર ભંગીનું, નિષ્પ્રજનું, (વાંઝીઆનું–સંતાનવિનાની સ્ત્રીનું કે પુરુષનું,) અસાધારણ લોભીનું, (કંજુસનું,) અને ધોબીનું મુખ સવારમાં જોવાનું ઘણાં માણસો પસંદ કરતાં નથી. પરનિંદક ભંગીના કે ધોબીના જેવું કામ કરે છે, ને આર્થિકદષ્ટિએ તો ભંગી કે ધોબીના કરતાં પણ તે ઉતરતો છે, કેમકે પારકો મલ ઉપાડતાં કે ધોતાં છતાં કાંઇ પેદા કરતો નથી.

જીભ બે પ્રકારે મારે છે. જે પ્રવૃત્તિથી પુણ્યસંસ્કારો નાશ પામે, ને પાપસંસ્કારો પડે તેવી પરનિંદારૂપ પ્રવૃત્તિ શામાટે કરવી? પણ ઘણાની જીભને બોલવાનો એવો કુસ્વભાવ પડ્યો હોય છે કે તેઓ તેને અટકાવી શકતા નથી. જીભમાં હાડકું નથી એટલે તે આમે ચાલે, ને તેમે ચાલે! પ્રભુએ આંખકાનને ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, અને જીભને તો ૩૨ દાંતરૂપ પહેરેગીરોની વચ્ચે મૂકી છે, ઉપરાંત હોઠરૂપી બે બારણાવાળા મુખરૂપી કિલ્લામાં તેને પૂરવામાં આવી છે, છતાં તે શાંત રહેતી નથી.

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે "જ્ઞાનીનું શરીર છૂટે છે ત્યારે તેમના દ્રવ્યાદિનો વારસો તેમના પુત્રને વા શિષ્યને, તેમના શુભકર્મનું ફલ સેવા કરનારને, અને તેમના પાપકર્મનું (અજાણે કાંઇ પાપ થઇ ગયું હોય તેનું) ફલ તેમની નિંદા કરનારને મળે છે." આવી રીતે પોતે પાપ નહિ કર્યા છતાં પણ પોતાની જીભને વશ નહિ રાખવાથી નિંદકને અન્યનું પાપ ભોગવવું પડે છે, ને તેવડે દુઃખનો અનુભવ કરે છે.

બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારુંનરસું જોવું જોઇએ. વ્યવહારનાં બીજાં કામોમાં સારુંનરસું જોવાય છે તો બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારુંનરસું જોવુંજ જોઇએ. કાપડીઆને ત્યાં કાપડ લેવા જાય ત્યારે માણસ સારુંમાઠું બરાબર તપાસે છે, ભાવ પણ બરાબર પૂછે છે, અને અંતઃકરણથી ખાત્રી કરીને પછી જે જોઇતું હોય છે તે લે છે. મનુષ્ય શાક લેવા જાય ત્યારે પણ સારુંનરસું જોઇને અને ભાવ પૂછીને શાક લે છે, અને વ્યવહારમાં બીજાં કાર્યો પણ માણસ પસંદ કરીને કરે છે, પણ બોલવામાં ઘણાં માણસો સારાનરસાનો વિચાર કરતાં નથી એ કેટલું ખોટું છે? સમજુએ તો તોળીને જરૂરજેટલુંજ બોલવું જોઇએ, અને તે સત્ય, પ્રિય ને હિતકર હોવું જોઇએ. પરનિંદા એ બહુ અઘટિત પ્રવૃત્તિ છે. વિવેકી પુરુષો એવી પ્રવૃત્તિ કદી કરતા નથી. ભેંસનાં શીંગડાં ભેંસને ભારે એમ તેઓ સમજે છે. વિશાલ વિશ્વમાં

અનેક પ્રકૃતિવાળાં માણસો છે. જે કરશે તે ભોગવશે, માટે આપણે આપણું ભાવિ ન બગાડવું. પરનિંદા કરવામાં સમયનો દુરુપયોગ ન કરો. બીજાં કામ ક્યાં થોડાં છે? મનુષ્યે પરનિંદા કરવી નહિ, તેમ તે સાંભળવી પણ નહિ. "**अब्रह्मण्यम्**"–અપવિત્ર-અશાસ્ત્રીય-અયોગ્ય–ગણી પરનિંદાને ત્યજે.

સૌથી મીઠું શું? આશ્ચર્ય છે કે નિંદા નરકપ્રાપ્તિ કરાવનારી છતાં પણ કેટલાક માણસને તે મીઠી સાકરજેવી લાગે છે! એક મહેતાજીએ પોતાના નિશાળીઆઓને પૂછ્યું કે "સૌથી મીઠી વસ્તુ કઇ? ત્યારે કોઇ છોકરાએ કહ્યું કે લાડુ, કોઇએ કહ્યું કે જલેબી, કોઇએ કહ્યું કે દૂધપાક, ને કોઇએ કહ્યું કે મધ. તે સાંભળી મહેતાજીએ કહ્યું કેઃ–"એ બધાં મીઠાં છે ખરાં, પણ લોકોના મોટા ભાગને સૌથી મીઠી તો પરનિંદાજ લાગે છે."

જાગૃતિ રાખ્યા વિના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ ન સધાય તો પછી પરમાર્થ તો કેમ સધાય? પાણીનો નીચે જવાનો સ્વભાવ છે તેમ ઇંદ્રિયોઅંતઃકરણ પણ નીચે જવાના સ્વભાવવાળાં છે. દુકાનદાર કેટલી સાવધાનતાથી કામ કરે છે? માલ શા ભાવે આવ્યો છે, તેના પર ખર્ચ કેટલું ચઢ્યું છે, અને શા ભાવે વેચીશું તો વધારે નફો થશે, આ બધું જોઇને વેપારી માલનો ભાવ નક્કી કરે છે. વળી બજારમાં અમુક માલની પુરાંત કેટલી છે, નવી આવક કેટલી અને ક્યારે થવાનો સંભવ છે, અને તેની માગણી કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ પણ તે ભાવ ઠરાવવામાં રાખે છે. પરમાર્થમાં તો બે કિનારાને ઘસીને ધોધબંધ નીચાણમાં ચાલી જતી નદીના વેગના જેવા ઇંદ્રિયોના ને અંતઃકરણના બાહ્યવેગોને રોકવાના છે, અને એટલામાટેજ તેમાં બહુ સાવધાનતા રાખવાની છે.

ધીમે ધીમે ઉપરામતા પ્રાપ્ત કરો. ઇંદ્રિયઅંતઃકરણના વેગોને રોકવાનું કાર્ય ઉતાવળથી થઇ–શકે એવું નથી, માટે શ્રીભગવાને "**शनैः शनैरुपरमेत्**"–ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું–એમ–શ્રીમુખે કહ્યું છે. કોઇ કવિ પણ એમજ કહે છે:—

૭ ભય

ભય રાખવાથી થતી હાનિ. ભય એટલે ત્રાસ, આ પ્રસંગથી મારું અનિષ્ટ થશે, મને આથી અડચણ થશે, અને મને આથી દુઃખ આવી પડશે એવા એવા વિચારથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જે ત્રાસ થાય છે તે ભય છે. એ ભયવડે મનુષ્યના શરીરાદિમાં ઓછોવધતો કંપ ઉપજે છે. વ્યવહારમાં ભય રાખવાથી માણસથી પોતાના ધંધામાં નિષ્કંપ પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી. વળી જે માણસ હાનિ થવાના ભયથી વારંવાર ધંધા બદલે છે તે આગળ વધી શકતો નથી. કહેવત છે કે "પથ્થર પણ પડ્યો પડ્યો વધે." જે વારંવાર ધંધા બદલે છે તેનો જૂના ધંધાનો અનુભવ નકામો થાય છે, ને નવા ધંધાનો અનુભવ મેળવવામાં તેને પુનઃ પુનઃ નવો શ્રમ કરવો પડે છે.

આ વિશ્વમાં કોઇ પણ પ્રાણીને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા હોતી નથી. મનુષ્યે શુભાશા અને નિર્ભયતા રાખવી. આ સંસારમાં સુખ અને દુઃખ બંને રહ્યાં છે. પ્રત્યેક ધંધામાં પણ અનુકૂલતા અને પ્રતિકૂલતા બંને હોય છે. પ્રત્યેક ધંધામાં કાંઇ ને કાંઇ પ્રતિકૂલતા રહેલી હોય છે, તેથી જો મનુષ્ય માત્ર પ્રતિકૂલતાનોજ વિચાર કર્યા કરે તો ધંધોજ ન કરી શકે. વળી કેટલીક વાર પોતાના પૂર્વજન્મના પાપને લીધે મનુષ્ય પોતાના ધંધામાં સફલ થતો નથી. શામળકવિએ કહ્યું છે કેઃ—"કર્મહીણો જો ખેતી કરે, દુકાળ પડે કે બળદજ મરે." વિશ્વમાં કોઇ પણ સ્થલ કે સ્થિતિ એવાં નથી કે જેમાં ઓછીવધતી પ્રતિકૂલતા નજ હોય. આમ હોવાથી ધંધાદારી મનુષ્યને જરૂરનું છે, કે તેણે પોતાના ધંધામાં શુભાશા, શાંતિ અને નિર્ભયપણું રાખવું. ધંધામાં નિર્ભયપણું અને શાંતિ ત્યારેજ રહી શકે કે જ્યારે માણસ પોતાની શક્તિનો પૂરો વિચાર કરીને ધંધો કરે ત્યારેજ. આગળ સાહસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે સાહસ પણ

વિવેકયુક્ત ને હદવાળું હોવું જોઇએ. વિવેકવિનાનું ને હદબહારનું ન હોવું જોઇએ.

જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ નિર્ભય રહો.

નિર્ભયપણું—અભય—એ દૈવીસંપત્તિ છે. ભગવાને ભગવદ્ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં છવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં તેને પહેલી દૈવીસંપત્તિરૂપે મૂકી છે. અભયવિના મનુષ્ય કોઇ પણ કામમાં મન મૂકીને પ્રવૃત્તિ નજ કરી શકે.

"આ તો ભગત થઇ ગયો," "આનો વ્યવહાર હવે કેમ ચાલશે ?" "આ તો સાધુ થઇ જશે" એવી એવી અણસમજુ માણસોની વાતો સાંભળીને જો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય પોતાના મનમાં ભય પામે તો તે પરમાર્થનું સાધન શી રીતે કરી શકે ? તેણે તો સતશાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને મહાપુરુષો શું કહે છે તેનોજ વિચાર કરવાનો છે, ને તેવડે તેણે જે કર્તવ્યનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય તેનેજ તેણે નિર્ભયપણે વળગી રહેવાનું છે. બાકી સંસારમાં તો;—

"જાકી જૈસી બુદ્ધિ હૈ, તૈસો કહે બનાય;
વાકો બુરો ન માનીએ, લેન કહાંસેં જાય ?"

અક્કલ ઉછીની મળતી નથી, માગી મળતી નથી, ભાડે મળતી નથી, તેમ વેચાતી પણ મળતી નથી. એ તો જેની પાસે જેવી ને જેટલી હોય તેનો તે ઉપયોગ કરી શકે છે.

પરિણામ વિચારીને વર્તવું, પણ ભય આવ્યા પછી તો તેની સામે થવું. પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ પોતાની શક્તિ, પોતાને સહાય કરનારા, ને પોતાની આસપાસની સ્થિતિ આદિ જોઇ પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો તેની ના નથી, પણ પ્રત્યેક કાર્યમાં ઓછાંવધતાં વિઘ્ન કે ભય તો હોય છેજ, અને તે વિઘ્ન કે ભય આવે ત્યારે તેનાથી ડરી ન જવું. એ વેલા તો હૃદયમાં પૂરતું ધૈર્ય રાખી પોતાના સઘળા બળથી તેની સામે થવું. વનમાં ચાલતાં સિંહનો અચાનક ભેટા થઇ જાય તે વેલા જો ધૈર્ય રાખી તેની સામે ત્રાટક

કરી ચાલવામાં આવે તો તે હરકત ન કરતાં પડખે થઇને ચાલ્યો જાય છે એમ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ધૈર્ય ને ઉદ્યોગવડે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં આવવાના વિઘ્નને પણ ખસેડી શકે છે. ભય પામવાથી કાંઇ આવવાનું વિઘ્ન દૂર થઇ જતું નથી. ઊલટું તેથી મનુષ્યની કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેથી હાનિ થાય છે. મનુષ્ય જો ભયનાજ વિચાર કર્યા કરે તો તેના શરીરમાં કંપ–ધ્રુજારો થાય છે, જ્યાં ત્યાં તેને વિઘ્નજ જણાય છે, ને તે પછી કોઇ પણ નાનામોટા કાર્યમાં શાંતિથી પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.

મન એકસાથે બે કામમાં જોડાઈ શકતું નથી. જો મનોવૃત્તિ વિઘ્નના વિચારોમાં રોકાય તો તે ચાલતું કામ કરી શકે નહિ. જે અવકાશના સમયમાં પણ પોતાના ધંધાને લગતાજ વિચારો કર્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પ્રભુભજન કરવાને સમયે પણ પ્રભુભજન કરી શકતો નથી. પૂજાપાઠ કરતાં પણ તેના અંતઃકરણમાં ધંધાનાજ વિચારો કીડીઓની પેઠે ઊભરાય છે. દ્વિધાવૃત્તિ કાર્યની વિઘાતક છે, માટેજ કોઇ ભક્ત કહે છે કેઃ–

"ખંભા એક ગયંદ દોઈ, ક્યું કરી બંધીસી વારી ?
માની કરે તો પિયુ નહિ, પિયુ તો માની નિવારી."

(મનરૂપી ખીલો એક છે, અને જગતરૂપી ને પરમાત્મારૂપી એમ હાથી બે છે, તો તે એક ખીલે તે પરસ્પર વિરોધવાળા બે હાથી કેમ બંધાય ? મન જો આ બગડી જશે ને તે બગડી જશે એવા ભયથી સંસારકાર્યનુંજ ચિંતન કર્યા કરે તો પછી પરમાત્મામાં તે નજ રોકાય, પણ જો તે ચિંતન મૂકી દે તો પિયુ જે પરમાત્મા તેના સ્મરણધ્યાનમાં તે સુખપૂર્વક રોકાઇ શકે. સંસારની તૃષ્ણા કરે તો પ્રભુ ન મળે, અને પ્રભુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે તો સંસારની તૃષ્ણા દૂર કરવી જોઇએ.)

શ્રીકૃષ્ણભગવાનની આજ્ઞાથી ઉદ્ધવજી ગોકુલમાં ગોપીઓને ઉપદેશ આપવા ગયા. તે વેલા ઉદ્ધવજીએ તેમને કહ્યું કેઃ–"પ્રભુએ

કહેવરાવ્યું છે કે તમે મારા વિયોગથી દુઃખી ન થાઓ પણ હૃદયમાં મારું ધ્યાન કરો, હું તમારી પાસેજ છું એમ વિચારો." તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગોપીઓએ તેમને કહ્યું કેઃ—

"ઓધો! મન ન ભયે દશબીશ, એક હતો સો ગયો શ્યામસોં અબ કો આરાધે ઈશ?" (હે ઉદ્ધવ! મનુષ્યને કાંઈ દશવીશ મન પ્રાપ્ત નથી. અમારું મન તો એકજ હતું, ને તે પ્રભુની સાથે ગયું છે. હવે તમે કહો છો તેમ પ્રભુનું ધ્યાન કોણ કરે?)

શુભાશા રાખો, ને પ્રભુની કૃપા માગો. એમ કરવાથી કાર્ય સારું થશે. કેટલાક મનુષ્ય એવા ડરકુ હોય છે કે પોતાનો છોકરો જરા માંદો થયો કે હાય હાય શું થશે? પોતાની બૈરી માંદી પડી તો હવે કેમ થશે? જો વેપારમાં ખોટ આવશે તો મારો વ્યવહાર કેમ ચાલશે? આવા આવા ભયના ખોટા ખોટા વિચારો—દુર્ભાવનાઓ—કર્યા કરે છે. આથી શો લાભ? થવાનું તો હજી ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે, ત્યાં આગળથી અવળી ભાવનાઓ કરીને વગર-કારણે શામાટે દુઃખી થવું? વળી અશુભ ભાવના કર્યા કરવાથી તેનું પરિણામ પણ ઘણીવાર અશુભ આવે છે, ને તેથી દુઃખ વધે છે. તેથી ઊલટું જો શુભાશા ને શુભભાવના રાખવામાં આવે, ને સ્વ-કર્તવ્યનું આચરણ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો વર્તમાનમાં શાંતિ રહે, ને એમ કરવું એ એક પ્રકારનું તપ છે તેથી તે તપવડે પ્રભુની કૃપાથી અનુકૂલ સંયોગો પણ કદાચ આવી મળે. ભવિષ્યની બધી સીડીઓ ઢંકાયેલી છે. તેને માટે વિપરીત અનુમાન કરી સમજુએ દુઃખી ન થવું જોઇએ.

શુભકાર્ય કરવામાં બીજાનો ભય રાખવો નહિ. એવા નબળા હૃદયનાં મનુષ્ય પણ હોય છે કે જેમને સંધ્યાવંદન, આસનાભ્યાસ, પ્રાણાયામ કે જપાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતાં પણ બીજાનો ડર લાગે છે! બીજાઓ મારું હાસ્ય કરશે, મને ભગત ગણશે,

પુણ્યકર્મની વૃદ્ધિ કરે. જેવું ધ્યાન તેવો મનુષ્ય થાય. બ્રહ્મ અભયરૂપ છે માટે તેનું ધ્યાન કરનાર નિર્ભય થાય છે. **શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યમુનિએ** રાજર્ષિ જનકને કહ્યું છે કેઃ—"**अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि ।**" (હે જનક! નિશ્ચય તમે અભયરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છો.) જેમ જેમ નિર્ભય બ્રહ્મમાં આપણા અંતઃકરણને આપણે સ્થિર કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ નિર્ભય થતું જાય છે. વ્યવહારમાં જેના જેના સંગમાં મનુષ્ય રહે તેના તેના સ્વભાવો જેમ તેનામાં આવતા જાય છે તેમ બ્રહ્મના સ્વભાવો પણ ધ્યાન કરનારના અંતઃકરણમાં આવતા જાય છે.

જેમ મનુષ્યને મનુષ્યની અસર થાય છે તેમ મનુષ્યને વૃક્ષોની પણ અસર થાય છે. આમલીના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપ તેના સેવનથી મનુષ્ય માંદો થાય છે, ને લીમડાના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપ તેના સેવનથી તે માંદો હોય તો સાજો થાય છે. આના ઉપર એક દૃષ્ટાંત અપાય છે. એક વૈદ્યે દૂર રહેનારા બીજા વૈદ્યની પરીક્ષા કરવામાટે એક માણસને કાગળ લખી આપીને તેની પાસે મોકલ્યો. તે કાગળમાં લખ્યું હતું કે જે વેલા આ માણસ અહીંથી રવાના થાય છે તે વેલા આ માણસ સાજો છે, અને ત્યાં આવશે ત્યારે તે માંદો થયેલો હશે. તે શાથી માંદો પડ્યો તે જણાવશો, ને તે વગર દવાએ સાજો થઈને અહીં આવે તેમ કરશો. વૈદ્યે તે માણસને સૂચવ્યા પ્રમાણે તે માણસ રસ્તામાં જ્યાં રાત્રિ પડે ત્યાં આમલીના ઝાડનીચે સૂતો સૂતો તે ગામ ગયો. તે પહોંચ્યો ત્યારે તેનું શરીર રહી ગયું હતું, તેના સાંધા ઝલાઇ ગયા હતા, અને તેને તાવ પણ લાગુ પડ્યો હતો. વૈદ્યને તેણે કાગળ આપ્યો. તે તેણે વાંચ્યો, ને આવનાર માણસનું શરીર તપાસ્યું. પછી કાગળમાં લખી આપ્યું કે આમલીના વૃક્ષનીચે સૂવાથી આ માણસ માંદો પડી ગયો છે. પાછા ફરતાં રાત્રિએ તે લીમડાના વૃક્ષનીચે સૂતો સૂતો ત્યાં આવશે, ને તેને આપ સાજો થયેલો જોશો. કાગળ લાવનારને વૈદ્યે માર્ગમાં એ

પ્રમાણે વર્તવા રૂમરમાં સૂચના કરી, ને તે પ્રમાણે વર્તીને તે સાજો થઇને પોતાને ગામ પોતાને મોકલનાર વૈદ્યપાસે જઇ પહોંચ્યો. એવીજ રીતે મનુષ્ય જેવો જેવો સમાગમ કરે તેવો તેવો તે થાય છે. **ભયના વિચારથી મનુષ્ય ભયવાળો થાય છે, ને નિર્ભયતાના વિચારથી તે નિર્ભય થાય છે. સંસારના વિચારોથી મનુષ્યના હૃદયપર સંસારની ઘાટી છાયા પડી તે ઘાટો સંસારી થાય છે, ને પરમાત્માના સ્મરણધ્યાનથી તે નિર્ભય ને નિજાનંદવાળો થાય છે.**

છવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિમાં પહેલી દૈવીસંપત્તિ અભય છે. મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખો. ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં ૨૬ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં અભયને પ્રથમસ્થાન આપ્યું છે. જો મનને અભય રાખવાનું બલ મેળવ્યું હોય તોજ પરમાર્થનાં બીજાં સાધનો મેળવી શકાય. જે માણસ ઘડીએ ને પહોરે ભય પામ્યા કરે છે તે જ્ઞાનમાર્ગમાં શું પ્રાપ્ત કરવાનો છે? મોક્ષસાધક તો પોતાના મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખવું જોઇએ. તેણે સાચી શ્રદ્ધાવાળા પ્રભુશરણ ને પ્રભુભજનવડે તેમજ જગત્ના પદાર્થોના અસારપણાના, ક્ષણભંગુરપણાના તથા મિથ્યાપણાના વિચારવડે અંતે આત્માના અસંગપણાના તથા નિર્ભયપણાના વિચારવડે સર્વદા પોતાના અંતઃકરણને નિર્ભય રાખવું જોઇએ.

મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો ભય નિર્લજ્જ રાઘવનામના માણસજેવો છે, તેને બલપૂર્વક ગળચી પકડીને બહાર કાઢો. કોઇ નગરમાં ચંદ્રશેખરનામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે દાનધર્મમાં બહુ પ્રીતિવાળો હતો. અતિથિઓનો તે ઘણા પ્રેમથી સત્કાર કરતો. તેમને માટે તેણે એક ખાસ ઓરડો રાખ્યો હતો, અને અતિથિના ભોજનની ગોઠવણ તેણે પોતાની સાથેજ રાખી હતી. તેના આવા અતિથિસત્કારની વાત ચોતરફ ફેલાઇ ગઇ. તે નગરની પાસેના ગામડામાં ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો રહેતા હતા. તેઓ યુવાન્ છતાં પણ

ઘણા આળસુ ને મૂર્ખ હતા. તેમને ચંદ્રશેખરના ઉદારસ્વભાવનો ખોટો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઇ. તેમણે મનમાં ધાર્યું કે ચાલો ત્યાં જઇએ. ત્યાં રોજ નવું નવું જમીશું, ને આનંદ કરીશું. તેઓ પોતાના ગામથી નીકળ્યા, ને ચંદ્રશેખરના ઘેર આવી તેના અતિથિઓમાટેના ઓરડામાં ઉતર્યા. નિયમપ્રમાણે ચંદ્રશેખરે તેમને પોતાની સાથે જમાડ્યા. અતિથિ એટલે જેને મધ્યાહ્નના સૂર્યે અથવા આથમતા સૂર્યે મનુષ્યને ઘેર મોકલ્યો છે, ને જે એક તિથિ પૂરી રહેવાનો નથી, અથવા જેના આવવાની તિથિ નિશ્ચિત નથી, તથા જે સગો, ઓળખીતો કે મિત્ર નથી. તે જો બપોરે આવે તો જમીને જાય, ને જો સાયંકાલે આવે તો રાત્રિનિવાસ કરીને સવારે ચાલ્યો જાય. ગૃહસ્થે આવા અતિથિને ઈશ્વરતુલ્ય ગણીને તેનું પૂજન કરવું, અર્થાત્ તેનો યથાશક્તિ અન્ન, જલ, નિવાસસ્થાન ને પથારી આદિથી સત્કાર કરવો એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. ચંદ્રશેખરનો અતિથિઉપરનો પ્રેમ જોઇ, આવેલા તે ચાર આળસુ બ્રહ્મબંધુઓની(બ્રાહ્મણ જેના ભાઇ છે તેવા અજ્ઞાનીઓની-મૂર્ખોની)બને ત્યાંસુધી ત્યાં રોકાઇ જવાની ઇચ્છા દૃઢ થઇ. તે એક દિવસ રહ્યા, બે દિવસ રહ્યા, ને ત્રીજે દિવસ પણ રહ્યા. "પહેલે દિ પરોણો, બીજે દિ પઇ, ને ત્રીજે દિ રહે તેની અક્કલ ગઇ." આમની અક્કલ તો ગયેલીજ હતી. ચંદ્રશેખરે ધાર્યું કે આ કોઇ મૂર્ખો છે, પણ મોઢેથી તે કાંઇ બોલ્યો નહિ. જોઇએ છીએ શું થાય છે, એમ ધીરજ રાખી. પાંચ દિવસ વીત્યા, સાત દિવસ વીત્યા, પણ આ લપ ખસે શાની? એ તો મેલડીનો વળગાડ! એક માસ વીત્યો, પણ તેઓ ગયા નહિ. ખાય, સૂએ, ને નકામી વાતો કરે. કર્તવ્ય કાંઇ કરે નહિ. ચંદ્રશેખરની ધીરજ હવે કાંઇક ખૂટવા લાગી. તેણે તેઓ પોતાની મેળે રજા લે એવો ઉપાય રચ્યો. પોતાના પુત્રસાથે તેમને સૂવા માટે સાદડીઓ મોકલાવી કહેવરાવ્યું કે:– "અમારે ગાદલાંનો ખપ છે માટે આ સાદડીઓ તમે વાપરો, ને ગાદલાં પાછાં આપો." ધૂળમાં જેમ કાંકરા સારા તેમ ચારમાં એક કાંઇક ઠીક હતો, તેણે બીજા ત્રણને

કહ્યું કેઃ—"ભાઇઓ! હવે ચંદ્રશેખરમહારાજની આપણને રાખવાની ઇચ્છા નથી, માટે હવે આપણે અહીંથી નીકળી જવું જોઇએ." તેઓ બોલ્યાઃ—"તારે જવું હોય તો જા. સાહડીઓઉપર સૂવામાં શી અડચણ છે? અમે તો અહીં રહીશું." આ સાંભળીને તે એકલો ચાલી નીકળ્યો. પછી ત્રણ રહ્યા. તે ક્યારે જાય, ક્યારે જાય, એમ ચંદ્રશેખર તેમની રાહ જોયા કરે, પણ બીજો એક માસ પૂરો થયો છતાં તેઓ ગયા નહિ, ત્યારે ચંદ્રશેખરે એક બીજી યુક્તિ રચી. તેણે તેમને કહેવરાવ્યું કેઃ—"અમારે આ ઓરડાની જરૂર છે, માટે તમે આ ઓરડાની સામેના એકઢાળીઆમાં રહો." ત્રણમાં એક જરાક ઠીક હતો. તેણે બીજા બેને કહ્યું કેઃ—"હવે ચંદ્રશેખરની આપણને અહીં રાખવાની ઇચ્છા નથી, તો હવે આપણે અહીં પળ્યા ન રહેવું. જો તમારે આવવું હોય તો આવો, નહિ તો હું તો જાઉં છું." તે સાંભળી બીજા બેએ કહ્યુંઃ— "આપણે વળી કેવાક મહેલમાં રહેનારા છીએ? એકઢાળીઆમાં રહેવામાં શું દુઃખ છે? અમે તો રહીશું, તારે જવું હોય તો જા, આવું ખાવાપીવાનું સુખ મૂકીને અમે નહિ આવીએ." બે રહ્યા, ત્રીજો ગયો. ચંદ્રશેખર મનમાં વિચારવા લાગ્યો, આ તો કેવલ નફટા છે. આનું શું કરવું? આજ જશે, કાલ જશે, એમ કરતાં ત્રીજો માસ વીત્યો, તો પણ તે ગયા નહિ, ત્યારે ચંદ્રશેખરે તે બેને ભોજનમાં માત્ર જુવારના રોટલા ને અડદની દાળ આપવાનું ધાર્યું, પણ "गृहस्थः पंक्तिभेदेन–" ગૃહસ્થ પંક્તિભેદ કરવાથી પાપભાગી થાય છે,—એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી તેને પંક્તિભેદ કરવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. પછી તેણે વિચાર કરી તેમને કહેવરાવ્યું કેઃ—"તમારું રહેવાનું તો નિત્યનું થયું, માટે તમે તમારી રસોઇ હાથે કરી લો તો સારું" પછી તેણે રસોઇમાટે તેમને જુવારનો લોટ ને અડદની દાળ મોકલ્યાં. આ જોઇ તે બેમાંના એકને લાગ્યું કે હવે અહીં નજ રહેવું જોઇએ, પણ રાઘવનામનો એક ચોથો બ્રાહ્મણપુત્ર જે બહુ આળસુ ને નફ્ટ હતો, તેણે ધાર્યું કે જુવારનો રોટલો

ને અડદની દાળ જો મફતનાં મળે છે તો તે શામાટે મૂકવાં? આપણે ઘેર આપણે શું સારું ખાવાના છીએ? ત્રીજો ગયો, પણ એ રાઘવ તો ત્યાંજ રહ્યો. ચોથો માસ વીત્યો, પણ તે ખસ્યો નહિ. ચંદ્રશેખર હવે બહુ અકળાયો. તેની ધીરજ કેવલ ખૂટી ગઇ. તેને રાઘવઉપર ગુસ્સો આવ્યો. ક્રોધના આવેશમાં તેણે રાઘવનું ગળું પકડીને તેને ધક્કા મારતો મારતો તે નગરના દરવાજાસુધી લઇ ગયો, ને કહ્યું કેઃ—"ચાલ્યો જા, તારા બાપનું અહીં શું લાગે છે કે તું અહીં નકામો પડ્યો રહ્યો છે?" પછી ભુંડું મોઢું લઇને તે ચાલ્યો ગયો. આમ ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણમાં ઘર કરીને રહેલા ભય અને **બીજા દોષોને પોતાનું હિત ઇચ્છનારે ગળું પકડીને બહાર કાઢવા જોઇએ. સેવેલા દોષો (કુસ્વભાવો) તે વિના જાય એવા નથી.**

૮ શોક

રામનવમીનું રહસ્ય. હવે શોકનામના તમોગુણના દોષવિષે કહેવાનું છે, પણ આજે રામનવમી હોવાથી પ્રથમ રામનવમીવિષે કાંઇક કહેવાય છે. રામના ત્રણ અર્થ થાય છે. रा એટલે રાક્ષસોના. म એટલે મરણમાં જે હેતુભૂત છે તે રામ, યોગીઓનાં ચિત્ત જેમના વિષે રમણ કરી રહ્યાં છે તે રામ, અથવા સર્વને જે પોતાના આનંદસ્વભાવવડે રમાડી રહ્યા છે તે રામ. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ એવા જે રામ તે નવમીના એટલે નવના આંકડાજેવા અવિકારી છે. તેમને પોતાના પુરુષાર્થવડે તથા પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાવડે પામીને—તદ્રૂપે થઇને—હૃદયમાંથી સર્વ પ્રકારના શોકમોહને દૂર કરવા એ રામનવમીનું ખરું રહસ્ય છે.

મોટા પુરુષાર્થવિના કદાચ એ પ્રમાણે ન બને તો પોતાના ઇષ્ટદેવની બહુ શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી ઉપાસના કરી તેમના લોકને (સત્યલોકને) પમાય તોપણ સારું છે. તેમ જો ન બને તો સ્વર્ગલોકથી માંડીને તપલોકસુધીના કોઇ પણ દેવલોકને પમાય તોપણ ઠીક. એમાંનું

કોઈ ન બને તો છેવટ શુભકર્મો કરીને મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થવાય એ પણ ઠીક, પણ એવાં પાપ નજ થવાં જોઈએ કે જેથી મનુષ્યમાંથી પશુપક્ષીની કે વૃક્ષની યોનિ પ્રાપ્ત થાય.

નવનો આંકડો અવિકારી છે. નવને એકે ગુણીએ તો ૯, નવને બેએ ગુણીએ તો ૧૮ તેમાં એક ને આઠ મળીને ૯, ત્રણ નવાં ૨૭ તો ૨ ને ૭ મળીને ૯, ચાર નવાં ૩૬, તો ૩ ને ૬ મળીને ૯ એમ નવને દશસુધીના આંકડાએ ગુણતાં ગુણાકારના જે આંકડા આવે તેનો સરવાળો નવ ને નવજ રહેશે. આમ હોવાથી નવના આંકડાને અવિકારી કહ્યો છે.

ગુરુવારનું રહસ્ય. આજે ગુરુવાર છે. ગુરુ એટલે મહાન્-મોટું. મોટું બ્રહ્મ છે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ. કાવ્યની રીતે પણ ગુરુની બે માત્રા ને લઘુની એક માત્રા ગણાય છે. લઘુ તે સંસારી જીવો, ને આ લોકને તથા બ્રહ્મને જાણનાર તે સદ્ગુરુ–પરમાત્મા–બ્રહ્મ. જીવે લઘુ મટીને ગુરુ(બ્રહ્મ)સ્વરૂપે સ્થિત થવાનું છે. આ ગુરુવાર ઉપરથી શીખવાનું છે.

હૃદયમાંથી શોક કેમ દૂર થાય ? વેદાદિ અનેક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યા છતાં હૃદયમાંથી શોકની નિવૃત્તિ નહિ થવાથી **નારદજીએ** ભગવાન્ **સનત્કુમારને** વિધિવત્ (સમિત્પાણિ થઈને –હાથમાં યથાશક્તિ ભેટ લઈને) શરણે જઈ તેમને પ્રાર્થના કરી કેઃ–"હે પ્રભો ! હું નાના પ્રકારના શોકથી તપું છું. મને શોક-નિવૃત્તિનો ઉપાય કહેવા કૃપા કરો." "તમે શું જાણો છો ?" એમ ભગવાન્ **સનત્કુમારે** તેમને પૂછ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં **નારદજીએ** સવિનય કહ્યું કેઃ–"હે ભગવન્ ! હું ઋગ્વેદ જાણું છું. યજુર્વેદ, **સામવેદ** ને ચોથો **અથર્વવેદ** પણ જાણું છું. ઇતિહાસપુરાણરૂપ પાંચમો વેદ, વ્યાકરણ, શ્રાદ્ધકલ્પ, ગણિત, ઉત્પત્તિજ્ઞાન, નિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, તંત્રવિદ્યા, ધનુર્વેદ તથા નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને શિલ્પ આદિ ઘણા પ્રકારની વિદ્યાઓ અને કલાઓને જાણું છું, પણ આ બધું જાણતાં છતાં "सोऽहं

भगवो मंत्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु ॥" (હે ભગવન્! તે હું મંત્ર (કર્મ) જાણનારજ છું, હું આત્મવેત્તા નથી, કારણ કે આપશ્રીના જેવાથી મેં સાંભળ્યું છે કે આત્મવિત્ પુરુષ મનના પરિતાપરૂપ શોકનું ઉલ્લંઘન કરે છે. હું તો શોકથી સર્વદા તપું છું, માટે હે પ્રભો! હું આવો શોકયુક્ત છું તેને શોકના પારને પમાડો.) ભગવાન્ સનત્કુમારે તેમની પ્રાર્થના સાંભળી તેમને જણાવ્યું કે:—" તમે જે જાણો છો તે બધું નામમાત્ર છે. નામથી વાણી શ્રેષ્ઠ છે, વાણીથી મન અધિક છે, મનથી સંકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે." એમ એક એકથી શ્રેષ્ઠ બાવીશ પદાર્થ કહીને તે સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવા સૂચવ્યું, તથા છેવટે કહ્યું કે સુખજ જાણવા યોગ્ય છે, ને એમ કહેતાં કહ્યું કે:—" यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमात्त्वेव विजिज्ञासितव्यः ॥" (જે ભૂમા-નિરતિશય-જેનાથી બીજું કોઇ વધારે નહિ તે-બ્રહ્મ-છે તેજ સુખ છે. અલ્પ અધિક તૃષ્ણાનો હેતુ છે, ને તૃષ્ણા દુઃખનું બીજ છે, તેથી સુખ નથી. નિરતિશય બ્રહ્મજ સુખ છે. તે નિરતિશયજ વિશેષ જાણવાયોગ્ય છે.) પછી ભગવાન્ સનત્કુમારે તેમને બ્રહ્મના સ્વરૂપ આદિનો ઉપદેશ કરીને અજ્ઞાન ને તજ્જન્ય શોકના પારને પમાડ્યા.

સુખ ક્યાં છે? બ્રહ્મથી (નિરતિશય વસ્તુથી) ભિન્ન જે કાંઇ છે તે દેશ, કાલ ને વસ્તુવડે પરિચ્છિન્ન છે. પરિચ્છિન્નમાં વાસ્તવિક સુખ નથી. જેમ ગોલની સર્વે ત્રિજ્યાઓ મધ્યબિંદુમાં એકત્ર થાય છે તેમ સર્વે પરિચ્છિન્ન વસ્તુનું બ્રહ્મ એકજ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, ને તે સાચા સુખરૂપ છે, બાકી ચક્રવર્તી રાજાને અને મહાધનાઢ્યને પણ ખરેખરું સુખ નથી. ઊલટું મોટી ઉપાધિને લઇને તેમને ઘણી વાર વિશેષ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. વ્યવહારમાં "નાને

ભડકે દીવાળી ને મોટે ભડકે હોળી" એવું અનુભવાય છે. રાજા કે ધનાઢ્ય સત્તાના કે ધનના અભિમાનવડે અલ્પકાલ સુખાનુભવ કરે છે, પરન્તુ ખરું જોઇએ તો વ્યાવહારિક મોટી સ્થિતિવાળાના કરતાં મધ્યમસ્થિતિવાળાઓ વધારે શાંતિસુખનો અનુભવ કરે છે. વિચારસાગરમાં શુભસંતતિ રાજા કહે છે કેઃ—

"ઓર તો લોગ દુઃખી અપને દુઃખ,
મેં ભુક્તો જગક્લેશ અપારા."

વળી અન્ય કવિએ પણ કહ્યું છે કેઃ—

"બહુ બણુજ બહુ બેટિયાં, દો નારી ભરતાર;
તિનકું કહા મારના! માર દિયા કરતાર."

(જેને ઘણો વેપાર હોય, જેને ઘણી દીકરીઓ હોય, અને જે બે સ્ત્રીનો ધણી હોય તે બધાને શું મારવા? તેમને તો પ્રભુએજ મારી દીધેલા છે.)

મરાઠીમાં કહેવત છે કેઃ–"જિતકા વ્યાપ તિતકા સંતાપ." (જેટલી જેટલી વ્યાપકતા–ધંધા આદિમાં ફેલાવો–તેટલો તેટલો સંતાપ.) જો આત્માનો ને અનાત્માનો વિવેક ન હોય તો ધન, વૈભવ ને સત્તા આદિ વ્યાવહારિક સુખનાં સાધન હોય તે ઊલટાં દુઃખઃજનક થાય છે, માટે ભૂમા (બ્રહ્મ) જે કેવલ સુખરૂપ છે તેની ઉપાસના કરો, તેનું જ્ઞાન મેળવો, ને તેરૂપ થઇ જાઓ. તમે તેરૂપે–બ્રહ્મરૂપે–છો તો ખરાજ, પણ તેવો અનુભવ તમને થતો નથી તો પુરુષાર્થ કરીને તેવો અનુભવ કરો.

પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરો. જો આગળ પ્રમાણે વાસ્તવિક સુખરૂપ બ્રહ્મને પામવું હોય તો પરમ શ્રદ્ધા ને અડગ ઉત્સાહથી સ્વધર્મપાલન કરો, અને તેમ કરતાં પ્રારબ્ધાનુસાર જે સુખદુઃખો આવે તેને શાંતિથી ભોગવો. "**पूरे है वो मर्द जो हर हालमें खुश है,**" જો પરમાનંદરૂપ વસ્તુને જાણી હોય તોજ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહી શકાય, જો તે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુને ન જાણી હોય તો પછી રાજા, ગૃહસ્થ, યુવાન, વૃદ્ધ કે અન્ય કોઇ સર્વદા પ્રસન્ન ન રહી

શકે. તેમના કોઇના ૨૪ કલાક સરખા (આનંદવાળા) ન જાય; માટે **બ્રહ્મના અનુભવવડે શોકના પારને પામો.** અંધારું ગાત્ર પ્રકાશથીજ દૂર થાય, બીજા કોઇ ઉપાયવડે-ફૂંકવાથી, સૂપડે સોવાથી, કે કપડાની ઝાપટો મારીને કાઢવાથી-અંધારું દૂર થતું નથી. કોઇ પુરાણી ગુફામાં લાંબા કાલથી અંધારું કબજોભોગવટો રાખી ધામો નાંખીને પડ્યું હોય પણ એક દીવાસળી ઝરકી કે ખલાસ! તેણે ત્યાંથી દૂર થઇ જવુંજ જોઇએ. એવી રીતે હૃદયરૂપ ગુફામાં લાંબા સમયનું અજ્ઞાનરૂપ અંધારું રહ્યું હોય છે તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય કે તે કાલેજ દૂર થાય છે, અને અજ્ઞાનરૂપ અંધારું દૂર થયું કે શોકમોહાદિ પ્રેતો તત્કાલ નિત્યને માટે પલાયન કરી જાય છે, ને પરમાનંદરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર છવાઇ રહે છે. અંધારું એકવાર ભગવાન્ પ્રજાપતિ પાસે ગયું, ને તેમને તેણે પ્રાર્થના કરી કેઃ—"હે પ્રભો! મને એક ભારે દુઃખ છે, તે આપ નિવૃત્ત કરવા કૃપા કરો." ભગવાન્ પ્રજાપતિએ તેને કહ્યુંઃ—"તમને શું દુઃખ છે?" તેણે કહ્યુંઃ—"સૂર્ય મને બહુ અડચણ કરે છે. તે એવી કે જ્યાં તેનો પ્રકાશ આવ્યો કે મારે ત્યાંથી નાસવું પડે છે. મારાથી ત્યાં રહેવાતુંજ નથી." ભગવાન્ પ્રજાપતિ બોલ્યાઃ—"બહુ સારું. ફરીયાદીની એકલાની વાત સાંભળીને ફેંસલો ન અપાય. પ્રતિવાદીને પણ પૂછવું જોઇએ. તમે જઇને સૂર્યને બોલાવી લાવો. તેમનું કહેવું સાંભળી પછી હું ન્યાય કરું." અંધારાએ કહ્યુંઃ—"પ્રભો! એજ દુઃખ છે. મારાથી તેમની પાસે જવાયજ કેમ! તે હોય ત્યાં હું જઇજ ન શકું." પછી ભગવાન્ પ્રજાપતિએ તેને સમજાવ્યું કેઃ—"ભાઇ! પરમાત્માનો એ અનાદિકાલનો નિયમ છે કે જ્યાં પ્રકાશ આવે ત્યાંથી અંધારાએ દૂર થવું, માટે એમાં તમારે શોક કરવાજેવું કે ફરિયાદ કરવાજેવું કાંઇ નથી."

બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ અનુભવ થાય તોજ શોકભય દૂર થાય. "**द्वितीयाद्वै भयं भवति**" (બીજાથી નિશ્ચય ભય થાય છે,) એ શ્રુતિવાક્યનો અનુવાદ હિંદીમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છેઃ—"જો અપનેસેં દુજો ધારે, ભય તાકું યહ બેદ પુકારે," માટે "**एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म**" (અહીં એકજ અદ્વિતીય

(જેમાં બીજું નથી એવું બ્રહ્મ છે,) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મરૂપ છે,) અને "विज्ञानमानंदं ब्रह्म" (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે) એ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતરાત્માથી અભિન્ન ને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મનો સર્વત્ર અનુભવ કરવાનું બલ મેળવો. **જો એમ થશે તો પછી આનંદ, આનંદ ને આનંદજ.** તેમ થવાથી તમે સાચા મસ્ત થશો.

સાચા મસ્તનો આનંદ. "હર આન હસી, હર આન ખુશી, હર બખ્ત અમીરી હે બાબા; જબ આશક મસ્ત ફકીર હુવે, ફિર ક્યા દીલગીરી હે બાબા?" (હરેક પલે અમને હર્ષ છે, હરેક પલે અમને ખુશી છે, અને હરેક વખતે અમને અમીરી છે. હે ભાઈ! જ્યારે અમે આશક (ભક્ત) મસ્ત (ઉન્મત્ત) ને ફકીર (પરમાત્માના દર્શનવડે આનંદથી ભિંજાતા હૃદયવાળા) સંત થયા, ત્યારે અમને શી દીલગીરી છે?)

સાધુઓ (સત્પુરુષો) અકિંચનજેવા જણાય છે, છતાં તેઓ તો કહે છે કે "આખું વિશ્વ અમારૂં છે. ગૃહસ્થો તો અમારા ટ્રેઝરર-જેવા છે. અમે દ્રવ્યાદિ સાચવવાનો શ્રમ લેતા નથી. અમને જ્યારે જોઇએ ત્યારે અમે તેમની પાસેથી લઇએ છીએ."

ઠાકોરજીને ત્યાં શોક ન હોય. પૂજારીનો દીકરો મરે તો-પણ ઠાકોરજીને અન્નકોટ થાયજ, તેમ **ઠાકોરજીને—પરમાત્માને જેમણે પોતાથી અભિન્નભાવે અનુભવ્યા છે તેમને સર્વદા આનંદજ છે.** ફકીર એટલે મુસલમાન સાધુ એવો ટુંકો અર્થ ન કરવો, પણ જેણે આત્મતત્ત્વને જાણી સર્વ પ્રકારની ચિંતાનો પોતાના હૃદયમાંથી ત્યાગ કર્યો છે તે ફકીર એવો અર્થ કરવો. આવા ફકીર પોતાનો આનંદ વર્ણવતાં કહે છે કેઃ—

"હરરોજ બસંત ઓર હોલી હૈ, હર એક રાત દીવાલી હૈ;
હરરોજ નઇ એક સાદી હૈ, હરરોજ મુબારકબાદી હૈ."

(અમારે નિત્ય વસંત અને વસંતમાં આવતા હુતાશનીના ઉત્સવો

છે, અમારી પ્રત્યેક રાત દીવાળીજેવી છે, અમારે નિત્ય એક નવા લગ્નના જેવો આનંદ છે, અને અમને રોજ નાનાપ્રકારની મુબારક-બાદી-અભિનંદન-મળે છે.)

પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી અંતઃકરણને રંગી નાંખો. પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી જો અંતઃકરણ રંગાઇ જાય તો પછી શોક, મોહ ને ભય આદિ તેનાથી હજારો ગાઉ વેગળા ચાલ્યા જાય છે. વ્યવહારના કઠિન પ્રસંગોમાં પણ એવા અનુભવવાળા પુરુષો શાંત રહી શકે છે. દીકરાના કે અન્ય પ્રિયજનના મૃત્યુનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેઓ વિચારે છે કેઃ—

"હમરા ઉનકા હો રહા, અબલગકા સંયોગ."

ધનહાનિનો પ્રસંગ આવે તો, એ બધા માયાના ખેલ છે, પ્રારબ્ધાનુસાર બધું થયે જાય છે, લક્ષ્મી ચપલ છે, ને અલ્પ ધનથી ઘણાનો વ્યવહાર ચાલે છે તો અમારો વ્યવહાર કેમ નહિ ચાલે? વળી આમ થવામાં પરમાત્માનો કાંઇ સારો હેતુ હશે, એ આદિ વિચારોથી તે પોતાના અંતઃકરણની શાંતિ ચુંથાવા દેતા નથી. તે સદા પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. સર્વદા અનુભવાતા પરમાનંદની આગળ વ્યાવહારિક દુઃખો તેમને અસર કરી શકતાં નથી. દશ હજારની કમાઇવાળાને કદાચ બસો રૂપીયાની ખોટ આવી તો તે શા લેખામાં?

સંતોનો અડગ નિશ્ચય. સત્પુરુષોનો શુભ નિશ્ચય ક્યારે પણ ડગતો નથી. તેઓ સર્વદા એકધારા વહ્યા કરે છે. **સીતાજીને** અશોક-વાટિકામાં રાવણે બહુ લોભલાલચ અને છેવટે ભયત્રાસ આદિ દેખાડ્યાં, તોપણ તે પોતાના શુભ નિશ્ચયથી લેશ પણ ચલિત ન થયાં, અને ધૈર્યથી રાવણને પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું કેઃ—"મારી ગ્રીવા (ડોક)—ઉપર કાં તો પ્રભુનો હાથ પડશે, ને કાં તો તારું ચંદ્રહાસનામનું ખડ્ગ પડશે, બીજું નહિ થાય." પ્રભુ રામચંદ્રજીનો નિશ્ચય પણ અડગ. ઇશ્વરાવતારો ને મહાપુરુષો પરમાનંદપરિપૂર્ણ રહી પ્રાપ્તવ્યવહારમાં

આવતાં સુખદુઃખને ન ગણકારી સ્વકર્તવ્યમાં કેવા વળગી રહે છે તે લક્ષ્મણજીને યુદ્ધમાં સાંગ વાગી તે વેલા કોઇ કવિએ નીચે પ્રમાણે જણાવેલાં **શ્રીરામચંદ્રજી**નાં વચનોથી જણાય છેઃ—

"અવધ અનાથકો શોચ નહિ, નહિ શોચ પિતા સુરધામ ગયેકો,
રાજ ગયો પુનિ શોચ નહિ, નહિ શોચ પુનિ બનબાસ ભયેકો;
સીતહરનકો શોચ નહિ, નહિ શોચ દશાનનરાર ઠયેકો,
લક્ષ્મણશક્તિકો શોચ નહિ, એક શોચ બિભીપન બાંહ્ય ગ્રહેકો."

શ્રીરામચંદ્રજીના ચરિતમાંથી મનુષ્યે સહનશીલતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, નિઃસ્પૃહતા, ન્યાયબુદ્ધિ ને પિતાની આજ્ઞાપાલકતા શીખવાનાં છે.

બ્રહ્માનંદ તે પરમાનંદ–આનંતાનંદ–પરમસુખ–સુખનો અવધિ. કોઇને શંકા થાય કે જેવડે શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને કષ્ટ થાય એવાં સાધનો સાધીને એટલું બધું શું મેળવવું છે? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે વ્યવહારનું અલ્પ સુખ મેળવવા માટે પણ મનુષ્યો કેટલો બધો પ્રયત્ન કરે છે? માણસ પોતાનું ને પોતાના કુટુંબી જનોનું પોષણ ચલાવવાને આખો દિવસ ધૂળ ધાલે છે, ત્યારે પરમાત્માનો આનંદ તો મહાઆનંદ છે—પરમાનંદ—છે. જેનાથી બીજો કોઇ આનંદ વધારે નથી તેવો આનંદ છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે એમાં શું ખોટું? એ આનંદ—એ રસ—કેવો છે? એક સંત કહે છે કેઃ—

"યહુ રસકાજ ભયે નૃપ યોગી, છાંડે બિબિધ બિલાસા;
સેજ સિંહાસન બૈઠે રહતે, ભસ્મ લગાઇ ઉદાસા.
ગોરખનાથ ભરથરી રસિયો, સોઇ કબીર અભ્યાસા;
ગુરુ દાદુપરસાદ કછુ ઇનતેં, પાયો સુંદરદાસા."

આમ છે, છતાં ઘણા મનુષ્યોને પરમાત્માનો મહિમા સમજાતો નથી, ને તેથી તેમને મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેમને પરમાત્માને મેળવવાની ઇચ્છાજ ઉપજતી નથી. જેમ પાંચ રૂપીઆના પગારની યોગ્યતાવાળાને પાંચસો રૂપીઆની જગા મળે તો તે

નિભાવી ન શકે. યોગ્યતા ન હોવાથી તેને ત્યાં ગમેજ નહિ, માટે મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરીને અંતઃકરણમાં યોગ્યતા આણવી જોઇએ, ને શોકરહિત પરમાત્માને પામવાની શુદ્ધ ઇચ્છા ઉપજાવવી જોઇએ.

સંશયી મનુષ્ય વિનાશ પામે છે. ઘણાક એવા હોય છે કે પુનઃ પુનઃ પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સાંભળ્યા છતાં તેમને પરમાત્માના સ્વરૂપ આદિના સંબંધમાં સંશયજ રહ્યા કરે છે. એ સંશયાત્માના-સંશયી જીવોના—મનપર શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ કામ કરી શકતો નથી. એના કરતાં વ્યવહારપક્ષે અશ્રદ્ધાલુ સારા છે, કે જે સંસારનાં સુખો ભોગવી શકે છે. સંશયી જીવો ન તો વ્યવહાર સારો કરી શકે છે, ન તો પરમાર્થ સુધારી શકે છે, કારણકે તેને વ્યવહાર કે પરમાર્થ સાધવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચયજ થતો નથી, તેનું મન ડોલ્યા કરે છે. એવા સંશયીને માટે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી આપ્યું છે કેઃ—"**संशयात्मा विनश्यति**" (સંશયયુક્ત અંતઃકરણવાળો વિનાશ પામે છે—ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામે છે.) જ્યાંસુધી અંતઃકરણમાં સંશયરૂપ મલ હોય ત્યાંસુધી મનુષ્ય મેળવવાયોગ્ય મેળવી શકતો નથી. રોગીના પેટમાં મલ હોય ત્યાંસુધી તેને વજ્રભસ્મ કે સુવર્ણવસંતમાલતી આદિ ઉંચાં ઉંચાં ઔષધો અપાય તોપણ તે તેને ગુણ કરતાં નથી, અને એટલા માટે વૈદ્ય પ્રથમ તે રોગીને વિરેચન આપીને પછીજ તેને ઉંચાં ઔષધો ખવરાવે છે. જો તેમ ન કરે તો ઔષધ પણ મલરૂપ થઇ જાય, ને રોગીને કાંઇ લાભ ન કરે. આ પ્રમાણે સંશયીના સંબંધમાં પણ જાણવું. સંશય હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ તેના મનપર કામ ન કરે એટલુંજ નહિ, પણ વખતે શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશથી સંશયીને ઊલટી હાનિ પણ થાય માટે સંશયી ન રહો. શાસ્ત્રના ને સત્પુરુષોના વચનમાં વિશ્વાસ રાખો, ને તેમની આજ્ઞાનુસાર પ્રયત્ન કરી શોકનો નાશ કરો. "**दिनमपि रजनी सायं प्रातः शिशिरवसंतौ पुनरायातः। कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुंचत्याशावायुः॥**" (દિવસ, રાત્રિ,-

સાંજ ને સવાર ચાલ્યાં જાય છે. શિશિર ને વસંત આદિ ઋતુઓ જઇ જઇને પુનઃ આવે છે. કાલ એ પ્રમાણે ક્રીડા કરે છે, ને આયુષ્ ચાલ્યું જાય છે, છતાં જીવ આશારૂપ વાયુરોગને છોડતો નથી, ને પરમાર્થના માર્ગમાં નિઃશંકપણે યત્ન કરતો નથી. આ તેના હીન-ભાગ્યની વાત છે.)

તમે તમારું બરાબર સંભાળો. પારકી પંચાત ન કરો. ઇમ્પિરિયલ બૅંક ઑફ ઇંડિયાનાં માત્ર સરવૈયાંજ વાંચી જવાથી કાંઇ દ્રવ્યલાભ થતો નથી, પણ જો યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તોજ દ્રવ્યલાભ થાય છે, તેમ પરમાર્થ સાધવાને સારુ પણ અન્યની વાતો મૂકી દઇ પ્રયત્ન કરો, ને પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ આગળ ન વધી શકતા હો તો તમારા સાધનમાં શી ભૂલ રહે છે તે જુઓ, ને તેને દૂર કરી આગળ વધો. અંતઃકરણમાં તમોગુણ વધવાથી શોક થાય છે, માટે જેમ બને તેમ અંતઃકરણમાંથી તમોગુણ ઓછો કરો. જો તમે તમોગુણના ધર્મરૂપ આઠ દોષોને (આલસ્ય, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, પરનિંદા, મોહ, ભય ને શોકને) અંતઃકરણમાંથી દૂર કરો તો અવિદ્યાનો જય કરવાનું દશ આના કામ તો થઇ ગયું એમ જાણો.

મનને બોધ. મનુષ્યે પોતાના મનને નિરંતર આવો બોધ કર્યા કરવો જોઇએ:—

" મન હરિપદ અનુરાગ, કરહુ ત્યાગી નાના કપટ;
મહામોહનિશિ જાગ, સોવત બીતે કાલ બહુ."
" ભજ ન કહ્યો તાતેં ભજ્યો, ભજ્યો ન એકહુ બાર;
દૂર ભજન જાતેં કહ્યો, સો તેં ભજ્યો ગંવાર ! "

(હે મન ! હરિ—ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોને ભક્તોનાં હૃદયોમાંથી હરી લેનાર—જે પરમાત્મા, તેમનાં ચરણારવિંદમાં નાનાપ્રકારનાં કપટ છોડીને તું પ્રીતિ કર. [જીવના હૃદયમાં અનેક કપટ ને સંશયો ભરેલા છે. તે ત્યજીને તેણે આ દુઃખરૂપ સંસારને તરી જવાને પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી જોઇએ.] હે મન ! મહામોહરૂપી રાત્રિમાં તું જાગ,

ને પરમદુઃખરૂપ પ્રદેશમાંથી નીકળી પરમસુખરૂપ પ્રદેશમાં જા. તને મહામોહરૂપી રાત્રિમાં સૂતાં બહુ કાલ વીતી ગયો છે. હવે તારે વધારે વાર સૂઇ ન રહેવું, પણ સત્વર જાગવું, ને તારું પરમહિત છે તે પ્રાપ્ત કરવું.)

(હે મન! જે પરમાત્માથી ન ભાગવાનું તને કહ્યું તેનાથી તું દૂર ભાગ્યું, અને તે એક વાર પણ તેમને ન ભજ્યા. અરે! ગમાર મન! બહુ ખેદની વાત છે કે જેનાથી તને દૂર ભાગવાનું કહ્યું હતું તે પરમદુઃખરૂપ વિષયોનેજ તેં ભજ્યા-ભોગવ્યા!)

ખરેખર! ઘણા જીવોનો સ્વભાવજ અવળો છે. જે તેનું પરમહિત કરનાર છે તે તેને અહિતકર લાગે છે, ને જે તેનું પરમ અહિત કરનાર છે તે તેને હિતકર લાગે છે! જેને કાંઇક પણ સમજ હોય તેણે પોતાના જીવને વિષયભોગરૂપ મોહનિદ્રામાંથી જગાડવો જોઇએ, અને પરમાત્મામાં તેની પ્રીતિ કરાવી, પરમાત્માનું આદરપૂર્વક ભજન કરવું જોઇએ. **પ્રભુભજનનું-પ્રભુનામનું-માહાત્મ્ય કેવું છે તે સાંભળો.**

" રામ કહો તિન સબ લહ્યો, સબ શાસ્ત્રનકો ભેદ;
આધે નામ ગનકા તરી, કહાં પઢીથી બેદ ? "

શ્રીરામચંદ્રજીના અને **સીતાજીના** ચરિત્રઉપરથી મનુષ્યે ઘણું શીખવાનું છે. રાજ્યાભિષેકના સમાચાર મળતાં તથા વનવાસના સમાચાર મળતાં **શ્રીરામચંદ્રજીની** મુખમુદ્રા એક સરખી પ્રસન્ન રહી હતી, તે ઉપરથી જિજ્ઞાસુએ સુખદુઃખમાં સમભાવ અને પ્રસન્નતા રાખવાનું શીખવાનું છે.

સ્વધર્મપાલન, આત્મવિશ્વાસ, સ્વપરાક્રમ, માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન, બંધુઓઉપર પ્રેમ, એકપત્નીવ્રત, તપ, સહનશીલતા, સાદાઇ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શુભ સંકલ્પને પાર પાડવાનો સદાગ્રહ, કૃતજ્ઞતા, કરુણાલુતા, નિર્ભયતા, લોકસંગ્રહમાં દૃઢ રુચિ, પ્રજાવાત્સલ્ય, પરમ ન્યાયીપણું, શરણાગતવત્સલતા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ શુભ ગુણો **શ્રીરામચંદ્રજીમાં** દૃઢ વાસ કરીને રહ્યા હતા. એમના જીવનમાંથી રાય રંક ને મધ્યમ

સ્થિતિનાને, બાળક યુવાન્ ને વૃદ્ધને, ધનિક ને નિર્ધનને, સ્ત્રીને તથા પુરુષને ટુંકામાં સર્વેને ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

સીતાજીના જીવનમાંથી સ્ત્રીઓએ સ્વધર્મપાલન, તપ, અગાધ પતિપ્રેમ, પતિવ્રતાપણું, સૌજન્ય, વિનય, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ભોગત્યાગ, સાદાઇ, આનંદી સ્વભાવ આદિ ઘણા ગુણો શીખવાના છે, અને પુરુષોએ પણ તેમાંથી પોતાના જીવનને બંધ બેસતું ઘણું અનુકરણ કરવાનું છે.

ભક્તોએ કરવાની હાર્દિક પ્રાર્થના. કોઇ ભક્તે ગાયું છે તેમ ભક્તોએ ભવસાગરનો પાર પામવા માટે શ્રીપ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની છે:—

" ગજ ગનિકા અહલ્યા ગિરધ,[1] ચંદ્રહાસ ધ્રુવબાલ;
પાંડવતિય[2] પ્રહ્લાદજ્યું, સુનિયો પરમપોકાર. "

રજોગુણના ધર્મો

રજોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રકટતા દોષો. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, દંભ, અટ્ટહાસ્ય ને આશ્ચર્ય વા કુતૂહલ એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રકટે છે. એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણને આત્મામાં સ્થિર થવા દેતા નથી. એ દોષો અંતઃકરણના મલરૂપ ગણાય છે. મલ (વિષ્ઠા) કોઇ મનુષ્યને ગમતો નથી. વસ્ત્ર દુર્ગંધવાળું હોય તો તેથી આપણને કંટાળો ઉપજે છે, ને તે દૂર કરવાનું મન થાય છે, તેજ પ્રમાણે શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણના મલ પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે.

શરીર એક પ્રકારનું રાજ્ય છે. હવાલદાર બગડે તો રાજાને ને પ્રજાને અલ્પ નુકસાન થાય, પણ જો દિવાન બગડે તો રાજાને અને પ્રજાને ઘણું નુકસાન થાય. રાજ્ય સુવ્યવસ્થાથી ચલાવવાને રાજાની પાસે સારો દિવાન જોઇએ.

---

૧ ગીધ—જટાયુ. ૨ પાંડવની સ્ત્રી—દ્રૌપદી.

અંતઃકરણ એ શરીરરૂપ રાજ્યમાં મંત્રિરૂપ છે. તેને બહુ સંભાળવું જોઇએ. અકબ્બરની ચઢતીનું કારણ તેનું મંત્રિમંડલ હતું. અકબ્બર ભણેલા નહોતા, પણ તેમનું મંત્રિમંડલ તેમણે એવું ઉચ્ચ ગોઠવ્યું હતું કે તેથી તેમના રાજ્યની જમાવટ ઘણી સારી થઇ હતી. ભરતખંડના હિંદુ ને બીજા રાજાઓ તેમને વશ થયા હતા એટલુંજ નહિ, પણ પાડોશનાં મુસલમાની રાજ્યોમાં પણ તેમનો પ્રતાપ પડતો. ફૈજી; અબુલફજલ, બીરબલ, જગન્નાથ પંડિત, જશવંતસિંહ અને ટોડરમલ વગેરે અકબ્બરના માનીતા હતા. અકબ્બરના રાજ્યમાં ટોડરમલે જમાબંદીની પદ્ધતિ બાંધી હતી. તેના નિયમો એટલા સારા હતા કે હાલ પણ સરકારી રાજ્યમાં લગભગ તેને અનુસરીને જમાબંદીનો વહીવટ ચાલે છે. અકબ્બરે સારા મંત્રીઓની સલાહપ્રમાણે વર્તી મોગલાઇ રાજ્યનો પાયો મજબૂત કર્યો, નહિ તો તેની બાલ્યાવસ્થામાં તો તેમની બહુ કફોડી સ્થિતિ હતી. તેમના જન્મકાલે તેમના પિતા હુમાયુ સિંધમાં દુઃખી હાલતમાં રખડતા હતા એ વાત ઇતિહાસપરથી જાણવામાં આવે છે. હિંદુઓનાં મન મેળવી લઇ અકબ્બરે જ્યારે મોગલાઇ રાજ્યની ઇમારત દૃઢ કરી, ત્યારે ઔરંગજેબે કુમંત્રીઓને વશ વર્તી તે ઇમારતને શિથિલ કરી નાંખી. ઔરંગજેબ ઘણું ભણેલો અને પ્રવીણ પુરુષ હતો, પણ તેના મંત્રીઓ સારા નહોતા. મોગલાઇ રાજ્યની પડતીનો તેના વખતથી પ્રારંભ થયો, અને છેલ્લા પાદશાહ બહાદુરશાહના (ઝફરના) સમયમાં મોગલાઇ અસ્ત પામી. જેમ રાજાને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવાને સારા મંત્રીની જરૂર છે તેમ **જીવાત્માને પોતાનો વ્યવહારપરમાર્થે રૂડીરીતે કરવાને સારા અંતઃકરણની** બહુ જરૂર છે. મનજ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કેઃ—

“मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।
बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥”

(મનુષ્યના બંધનું અને મોક્ષનું કારણ તેનું મન છે. વિષયાસક્ત મન મનુષ્યના બંધને માટે છે, અને વિષયરહિત મન મુક્તિમાટે કહ્યું છે.

વિષયાસક્તિ એજ જીવને બંધ છે. જો મનુષ્યનું મન સારું હોય તો તેના જીવાત્માને બહુ સુખ થાય છે, ને જો તેનું મન અનેક વિષયમાં ભટક્યા કરતું હોય, ને તેને માટેજ તરફડીઆં મારતું હોય તો તે જીવાત્માને બહુ દુઃખી કરે છે. મન વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થવાથી મનુષ્ય મહત્તા પામે છે. સોક્રેટીસ જે ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ થઇ ગયા, તેને કોઇએ પૂછ્યું કેઃ—"ઈશ્વિરતા એટલે શું?" તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કેઃ—"નિઃસ્પૃહતા એ ઈશ્વિરતા છે." કોઇ પણ દૃશ્ય વસ્તુની ઇચ્છા ન થાય, મન કોઇ પણ વિષયમાં ન ખેંચાય, ને સર્વે તૃષ્ણાઓનો ક્ષય થાય એવી અંતઃકરણની સ્થિતિ જીવને પરમસુખ આપનારી છે; અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની ઇચ્છા એ જાતેજ કંગાલિયત છે. વિષયાસક્તિ—વિષયતૃષ્ણા—દૃશ્યાશા—એ ઘણી ખરાબ છે. આશાથી કંટાળીને એક કવિએ તેને કહ્યું છે કેઃ—

"કિયો બ્રહ્મતેં જીવ, અબ કરવો ચાહે કહા?
કહા કરીહૈ નિર્જીવ, આશે! તવ આશય કવન?"

इदं मे स्यात्। इदं मे स्यात्। મને આ હો, મને આ હો, અર્થાત્ મને સ્ત્રી મળો, મને પુત્ર મળો, મને ધન મળો, હું વિધવિધ પ્રકારે સુખ ભોગવું, એવી એવી અનેક ઇચ્છાઓ જીવના હૃદયમાં ઊઠ્યા કરે છે. તે ઉપરથી કવિ કહે છે કેઃ—"હે આશે! તેં બ્રહ્મમાંથી મને જીવ તો બનાવ્યો, હવે શું કરવાની તારી ઇચ્છા છે? શું તું મને નિર્જીવ બનાવવાનો વિચાર રાખે છે? તારો શો અભિપ્રાય છે તે મને કહે;" તૃષ્ણા આવી દુષ્ટ છે. આ વિષે લોભના વ્યાખ્યાનમાં વિશેષ કહેવાશે, અત્યારે તો સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલુંજ કે **વિષયોની તૃષ્ણાને વશ થયેલો જીવ પોતાને ભૂલી જાય છે.** તે અત્યંત દીન થઇ જાય છે—વિષયાધીન થઇ જાય છે. વિષયો પણ તેને એવા વળગી જાય છે કે પછી તે ધારે તોપણ મોટા

દોષોને દૂર કરવા માટેના પ્રયત્નમાં પણ સમજવું. ઈ
કર્યા વિના આ કામ થાય તેમ નથી.

હવે રજોગુણજન્ય પહેલો દોષ જે **કામ** તે વિષે કહેવાય છે.

૧ काम

કામનો સાધારણ અર્થ કોઇ પણ પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા એવો થાય છે, પણ આ સ્થલે પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા ને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા તેને કામ સમજવો. આ કામ જીવનો પ્રબલ વેરી છે. ગૃહસ્થને માટે પ્રજોત્પત્તિના હેતુવાળો કામ વિહિત ગણાય છે, પણ પ્રજોત્પત્તિના હેતુથી ભિન્ન માત્ર સુખભોગના હેતુવાળો કામ નિષિદ્ધ કહ્યો છે. ઇંદ્રિયસુખની લાલસાથી અનિયમિતપણે બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાત્વિકબલ ઘટે છે; ને એથી ધાર્મિક અભ્યાસમાં મનુષ્યને વિશેષ હાનિ થાય છે. જેની ઇંદ્રિયો વશ નથી તેનો વ્યવહાર પણ બગડે છે. કોઇ કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"વશ ઇંદ્રિયો જો નહિ, દુઃખનો તે કે'વાય;
વશ હોય તો સુખનો, ફાવે ત્યાં પછી જાય."

દશ ઇંદ્રિયોરૂપી દશ બલાઓ જીવાત્માને વળગી છે. તેની વચ્ચે રહીને તેણે પોતાનું હિતકર કામ કરી લેવાનું છે. જો તેને છૂટી મૂકવામાં આવે તો તે બહુ વિપત્તિ આપે તેવી છે, માટે તેને તો બહુધા અંતર્મુખ રાખવી જોઇએ.

કાળીનાગનું રહસ્ય. ઇંદ્રિય-અંતઃકરણને કેવી રીતે વશ કરવાં? શ્રીકૃષ્ણભગવાને દશ ઇંદ્રિયોરૂપી દશ ફણાવાળા બહિર્મુખ અંતઃકરણરૂપ કાળીનાગને વિવેકરૂપ પાટુ મારી, તેમ સાધકે પોતાની દશ ઇંદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને દબાવી રાખવાં જોઇએ. તેમને ઉંચું માથું કરવા નજ દેવું જોઇએ. ઇંદ્રિયોને તથા મનને તેમના ઇચ્છિત વિષયો આપ્યા કરવાથી તે કદીપણ શાંત થતાં નથી, પણ

ઊલટાં તે વધારે વ્યગ્ર ને વધારે તૃષ્ણાયુક્ત થાય છે, માટે તેને વિવેકવડે અંતર્મુખ કરવાં જોઇએ. ભગવાન્ મનુએ પણ એમજ કહ્યું છે કેઃ—

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥"

(ઇચ્છિત ભોગોવડે કામ કદાપિ પણ શાંત થતો નથી, પણ અગ્નિમાં હવિષ્ નાંખવાથી જેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ઊલટો ઇચ્છિત ભોગોથી કામ વૃદ્ધિ પામે છે.) જેમ તરષ્યો મનુષ્ય ખારું પાણી બહુ પીએ તોપણ તેની તરસ છીપતી નથી, પણ તે વધતી જાય છે, અને પરિણામે તે માણસ ગાંડો થાય છે, તેમ ઇંદ્રિયો-અંતઃકરણને માગ્યું આપ્યા કરવાથી તે બ્હેકી જાય છે. ઇંદ્રિયાદિરૂપ છોકરાંને કેળવવામાં "દૂધ ને ડાંગ" બેઉનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. એકપક્ષે પ્રેમ ને બીજેપક્ષે દાબ. તેમને ખાત્રી થઇ જવી જોઇએ કે સારી વાતને તેઓ (પિતા કે અન્ય વડીલ) અનુમોદન આપશે, ને અપરાધ નહિ કરીએ ત્યાંસુધી તે કદી કાંઇ નહિ કહે—નહિ વઢે; અને તે સાથે એ પણ તેમના મનમાં નિશ્ચિત હોવું જોઇએ કે જો ભૂલ કરશું તો જવા પણ નહિ દે,—ચોક્કસ કાંઇ કહેશે, વા શિક્ષા કરશે. જ્યાં આ બેઉ વાતની બાળકને અને ઇંદ્રિયાદિને ખાત્રી હોય ત્યાંજ તે સુધરી શકે છે, અન્યથા તે બગડે છે. વિરાટ્ ભગવાન્ પણ સૂર્યચંદ્રરૂપી ઉષ્ણ ને શીતલ એવી બે આંખો રાખી એમ શીખવે છે. આ પ્રમાણે **ઇંદ્રિયોને અને અંતઃકરણને તેમના વિહિત વિષયો આપવા, અને નિષિદ્ધ વિષયોમાંથી તેમને અટકાવવાં.** આથી તેઓ શક્ત અને પ્રસન્ન રહી ઇષ્ટમાર્ગે વળશે. જેને શુભાશુભનો વિવેક હોતો નથી તેનાં ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ બહુ ઉન્માર્ગગામી થઇ જાય છે, ને તેમ થયા પછી તેમને વશ કરવાનું કામ બહુ કઠિન થઇ પડે છે. ઘણાં માણસો નાટક કે સીનેમા વારંવાર જોતાં છતાં ધરાતાં

બિહારીલાલ ઊઠ્યા. તેમને વળાવવામાટે બિહારીલાલે ના પાડ્યા છતાં દીવાનજી હવેલીના દ્વારસુધી આવ્યા. આ ઉપરથી તેમજ દીવાનજીની મુખમુદ્રા અને વાર્તાલાપના અંતમાં તેમણે કાઢેલા ઉદ્‌ગારોથી દીવાનજીના હૃદયઉપર પોતાને માટે થયેલી ઉત્તમ અસરને બિહારીલાલજેવો પ્રવીણ પુરુષ સહજ સમજી જાય એ સ્વાભાવિક હતું; તથાપિ જાણીજોઇને તેમણે દીવાનજીથી છૂટા પડતાં પહેલાં તેમને પૂછ્યું:—"હું આવ્યો ત્યારે આપે મને સામાન્ય માન આપ્યું હતું, ને જે યોગ્ય હતું, અને હવે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ આપને શામાટે લેવો પડ્યો?" દીવાનજીએ પ્રત્યુત્તરમાં મંદ હસીને કહ્યું કે:—**"આવનાર માણસ પોતાના પોશાકવડે માન પામે છે, ને જનાર માણસ તેના બુદ્ધિબલવડે માન પામે છે."** એ સાંભળી બિહારીલાલે પ્રસન્નતા દર્શાવતાં દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને યોગ્ય સમય જોઇ ઊભાં ઊભાં પણ વાત આગળ લંબાવી. "મેં સાંભળ્યું છે કે અહીંના શ્રીમાન્ રાજકુમારને ખાટું દહીં ખાવાનું ભારે વ્યસન વળગ્યું છે, ને તેથી તેઓ જ્વરાદિ વ્યાધિથી પીડાય છે. જો આપ મને તેમનું તે દુર્વ્યસન છોડાવવાનું કામ સોંપાવો તો હું હિંમતથી કહું છું કે પ્રભુકૃપાથી સો વસા તે કામ હું પાર પાડીશ, ને તેથી પ્રજાના ભવિષ્યના રાજા સુખી થવા સાથે આપને મોટો યશ મળશે." આજની મુલાકાતમાં જણાયેલા બિહારીલાલના બુદ્ધિબલથી ને વાક્‌પટુતાથી તથા બિહારીલાલે રાજકુમારને દહીંનું વ્યસન મૂકાવવાવિષે દૃઢપણે ઉચ્ચારેલા શબ્દોઉપરથી આ કામ બિહારીલાલ અવશ્ય કરી શકશે એમ પોતાની ખાત્રી થયા છતાં દીવાનજી મુખપર જરા ઉદાસીનતાની છાયાપૂર્વક બોલ્યા:—"પંડિતજી! ખરેખર! આપ એ કામ કરી શકવા સમર્થ છો એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, પણ હું દીલગીર છું કે અનેક પંડિતો ને પ્રવીણ વૈદ્યો એ કાર્યમાં નાસીપાસ થવાથી રાજાજી હવે કંટાળી ગયા છે, ને મને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે કે હવે કોઇ પણ પંડિત કે વૈદ્યને મારી પાસે એ નિમિત્તે

લાવશો નહિ, એટલે હું તે માટે આપને વચન આપી શકતો નથી, પણ હું આપને રાજાજીની મુલાકાત કરાવીશ, અને આપે કરવા ધારેલા શુભ કાર્યમાટે આપની યોજના કરાવવાને મારાથી બની શકશે તેટલો પ્રયાસ કરીશ. આપની શુભેચ્છા કે જે શ્રીમાન્ યુવરાજને, અમારા અન્નદાતા રાજાજીને, મને અને રાજ્યની સર્વે પ્રજાને પણ ઉપકારક છે, તે પરમાત્માની કૃપાથી પાર પડો !" પંડિતજીએ મુખ-નેત્રની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાવડે તથા યોગ્ય મધુર શબ્દોવડે દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને તેમની રજા લઇ તે છૂટા પડ્યા. તૈયાર રાખેલી ઘોડાગાડીમાં નિયત કરેલ કારકુને તેમને ધર્મશાલામાં તેમના ઊતારાપર પહોંચાડી દીધા, અને તેમના ભોજનાદિની વ્યવસ્થા દીવાનજીની આજ્ઞાનુસાર કરી આપી.

નિયમપ્રમાણે રાત્રિએ ખાનગી બેઠકવેલા દીવાનજી રાજાજીપાસે ગયા, અને ત્યાં અગત્યની રાજકીય વાતો થઇ ગયા પછી પ્રસંગ કાઢી તેમણે પરદેશથી આવેલા પંડિત બિહારીલાલનું અસાધારણ બુદ્ધિબલ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કાવ્યજ્ઞાન, વાક્પટુતા, પ્રતિભાશક્તિ અને વ્યવહારકૌશલ્ય આદિવિષે જણાવવાયોગ્ય જણાવી તેમને રાજ્યમાં રાજકવિતરીકે રાખીએ તો એ રાજ્યના એક ભૂષણરૂપ થઇ પડે, અને કદાચ યુવરાજશ્રીને ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવવામાં પણ આપણને બહુ ઉપયોગી થઇ પડે એમ પણ જણાવ્યું. રાજાજીએ કહ્યું:—" ભલે તેમને આવતી કાલે સાંજની કચેરીને સમયે બોલાવજો, પણ તેમને યુવરાજને દહીં ખાવાનું છોડાવવાનું કામ સોંપવાવિષે આપ ભલામણ ન કરો તો સારું. હું હવે એ વાતથી કાયર થયો છું. આપણી પાસે એવાં ઘણાં માણસો આવી ગયાં, ને રાજ્યને ફોકટનો ખર્ચ કરાવી, આપણને નિરાશ કરીને ચાલ્યાં ગયાં, છતાં છેવટ એક વાર પ્રયત્ન કરી જોવો હોય તો આપની ઇચ્છા."

ગોઠવણપ્રમાણે બીજે દિવસે પંડિત બિહારીલાલ દીવાનજીની સાથે સાંજની કચેરીમાં જઇ પહોંચ્યા. રાજાજીએ દીવાનજીનો ને બિહારી-

લાલનો વિનય સ્વીકારી બિહારીલાલને યોગ્ય શબ્દોમાં માન આપ્યું. બિહારીલાલે સહર્ષ પ્રેમભરેલ નેત્રે રાજાજીને યોગ્ય શબ્દોમાં આશીર્વાદ આપતાં કેટલાંક વિનયવચનો કહ્યાં. પછી પ્રસંગ ચાલતાં બિહારીલાલે પ્રસિદ્ધ ઝવેરી જેમ પ્રસંગ આવતાં ગ્રાહકને જાત-જાતનાં રત્નો દેખાડવા લાગે તેમ અનેક અપૂર્વ સુંદર વાતો રાજાજીપાસે નિવેદન કરી. બિહારીલાલની ઓજસ્ભરી, ભવ્ય અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ રાજાજીના મનપર પ્રથમથીજ સારી અસર કરી હતી, અને જો "બાત કરી જાને તો બાત કરામાત હે" એ પ્રમાણે તેમની પ્રસંગને અનુસરતી કહેવાની છટા અને સુમધુર મનોરમ વાણીએ તથા તેમના વિશાલ જ્ઞાનભંડારે રાજાજીનું મન હરી લીધું. પછી રાજાજી સહર્ષ બોલ્યાઃ-" પંડિતજી ! આપને કંઇ પ્રતિકૂલતા ન હોય તો આપ અહીં રોકાઇ જાઓ, ને આવો આનંદ અમને નિત્ય આપો. અહીંના રાજકવિના પદને આપ શોભાવો, અને અહીંના વિદ્યાનુરાગી મંડલમાં નિત્ય નવીન નવીન રસ રેડતા રહો, તથા વિદ્યાવિલાસી જનોનાં મનનું રંજન કરો." બિહારીલાલે ઉપકારસહિત તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. બાદ સભા બરખાસ્ત થઇ, ને દીવાનજીએ રાજાજીની આજ્ઞાપ્રમાણે રાજકવિની જગાનો રીતસરનો હુકમ લખાવી સહી કરાવીને તેમને આપ્યો, તથા તેમના નિવાસમાટે દરબારી ઊતારામાં ગોઠવણ કરાવી આપી, ને તેમના ભોજનનો તથા નોકરચાકરનો બંદોબસ્ત પણ સમયને માટે કરી આપ્યો. પછી રાત્રિએ દીવાનજીસાથે બિહારીલાલ રાજાજીને એકાંતમાં મળ્યા, ને તેમને યુવરાજને પડેલા ખોટા દહીંનું વ્યસન છોડાવવાનું કામ પણ સોંપાયું. બિહારીલાલે આ કાર્યસિદ્ધિને માટે રાજાજીને વિનયપૂર્વક કહ્યું કેઃ—" હું સદાગ્રહ-પૂર્વક મારા ભાથામાંનાં સઘળાં બાણો ફેંકીશ, પણ પરિણામ તો પ્રભુના હાથમાં છે. તે દીનદયાલુની કૃપાથી થોડા દિવસમાંજ હું તે કાર્યની સિદ્ધિ જોઉં છું, તથાપિ કોઇ દુષ્ટ પ્રારબ્ધવશાત્ તે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું તો આપ મનમાં દુઃખ ન લગાડશો. વિદ્વાનો પણ એમજ કહે છે;

'यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः' (યત્ન કરવા છતાં જો કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો તેમાં શો દોષ ?) હવે આપ રાજાધિરાજની પાસે મારી એક નમ્ર પ્રાર્થના છે કે આપણી આ ગોઠવણ કેવલ ગુપ્ત રહેવી જોઇએ. વળી મારા આ કામમાં હું જે પ્રવૃત્તિ કરું તેમાં વચ્ચે આપ નામદારે કાંઇ શંકા ન કરવી, તેમ કોઇએ તેમાં દખલગીરી પણ ન કરવી. આમ થાય તોજ એ કામ મારાથી થઇ શકે." તેના ઉત્તરમાં રાજાજીની વતી દીવાનજીએ કહ્યું:—"રાજ્યના કેટલાક અગત્યના મંત્રોની પેઠે તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે આ વાત પણ કેવલ ગુપ્તજ રહેશે." પછી મહારાજાની રજા માગીને દીવાનજી તથા બિહારીલાલ પોતપોતાના નિવાસસ્થાનપર ગયા.

બીજે દિવસે બિહારીલાલે પોતાને માટેના નવા સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો, ને નિત્ય નિયમિત સમયે સાંજની જાહેર કચેરીમાં જઇ નવનવી વાતોથી તેઓ રાજાજી વગેરેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આ વાત પવનની પેઠે શહેરમાં ફેલાઇ ગઇ, અને યુવરાજના કાનપર પણ તે વાત આવી. તેમણે રાજાજીપર ચિઠ્ઠી લખી બિહારીલાલને પોતાની પાસે મોકલવા વિનતિ કરી, મહારાજાએ બિહારીલાલને યુવરાજપાસે જવાની રજા આપી. બિહારીલાલને તો એટલુંજ જોઇતું હતું. નક્કી કરેલે સમયે તે યુવરાજને મળ્યા, ને તેમને ગમે તેવી વાતચીતોવડે તેમના મનને એવી તો ગમ્મત કરાવી કે તે તો પાણીપાણીજ થઇ ગયા. યુવરાજે તેમને રોજ પોતાની પાસે આવવાનું કહેતાં બિહારીલાલે તેમને જણાવ્યું કે:—"જો બાપુની આજ્ઞા થશે તો હું કોઇ કોઇ દિવસ આપની પાસે આવીશ, માટે આપ બાપુની આજ્ઞા મેળવશો." બીજે દિવસે રાજાજીઉપર યુવરાજની ચિઠ્ઠી આવી, જેમાં બિહારીલાલે પોતાને બહુ આનંદ આપ્યાની હકીકત જણાવી તેમને નિત્ય સાંજે બે ત્રણ કલાક પોતાની પાસે આવવા માટે રજા આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી; રાજાજીએ પ્રત્યુત્તરમાં તેમને કહેવરાવ્યું કે:—"પંડિતજી રાત્રિએ કોઇ કોઇ દિવસ તમારી પાસે આવતા જશે." પછી

મહારાજાની આજ્ઞાથી પંડિતજી એકાંતરા રાત્રિએ યુવરાજની પાસે જવા લાગ્યા. ત્રણ ચાર મુલાકાતમાં તો યુવરાજ બિહારીલાલને વશ થઇ ગયા, ને તેમને કહ્યું કેઃ—" પંડિતજી ! ખરેખર તમે તો મને નવું જીવન આપો છો. તમે આવવા માંડ્યા ત્યારથી મારો વ્યાધિ ઓછો થવા લાગ્યો છે, ને મારા શરીરમાં જાણે નવું લોહી આવતું હોય એમ મને જણાય છે, માટે હું આવતી કાલે બાપુને મળીશ, ને પગે પડીને માગી લઇશ કે જો મારો રોગ મટાડવો હોય તો હમણાં એક માસ તો પંડિતજીને મારી પાસેજ રહેવા દ્યો; પછી આપની ઇચ્છાપ્રમાણે કરજો." બિહારીલાલે તેમના સ્નેહનો સત્કાર કરતાં કહ્યું કેઃ—" જો બાપુ મને આજ્ઞા કરશે તો તેમ કરવામાં મને કાંઇ અડચણ નથી." બીજે દિવસે કુમાર રાજાજીને મળ્યા, ને પંડિતજીને એક માસને માટે નિત્ય બબ્બે કલાક પોતાની પાસે રહેવા દેવાની પરવાનગી મેળવી. પશ્ચાત્ બિહારીલાલ બપોરે બબ્બે કલાક યુવરાજ પાસે જવા લાગ્યા, ને યુવરાજ પંડિતજીને વધારે ને વધારે ચાહવા લાગ્યા. તેમના તરફથી ખાનગી ઇનામઅકરામનો પણ પંડિતજીને આગ્રહ થવા લાગ્યો, પણ બિહારીલાલ નિઃસ્પૃહ રહી તે સ્વીકારતા નહિ. આઠ દશ દિવસમાં તો યુવરાજને બિહારીલાલની સાથે ઘાટી મિત્રતાજેવું થઇ ગયું. પછી યુવરાજે એક વાર પંડિતજીને પૂછ્યું કેઃ—" આપને ભોજનમાં કઇ વસ્તુ વધારે પ્રિય છે ? " પંડિતજીએ જરા થોભીને કહ્યુંઃ—" મને ભેંસનું ખાટું દહીં વધારે પ્રિય છે." તે સાંભળી કુમારે આનંદમાં આવી જઇ કહ્યું કેઃ—" મને પણ આપની પેઠે ભેંસનું ખાટું દહીં વધારે પ્રિય છે, ને મારે માટે નિત્ય ભેંસનું ખાટું દહીં તૈયાર થાય છે. બાપુ તો મને ખાટું દહીં મૂકી દેવાનુંજ કહ્યા કરે છે. તે સારુ તેમણે આજસુધીમાં મારી પાસે ઘણા વિદ્વાનોને અને વૈદ્યોને મોકલ્યા હતા. તેમણે મારી સાથે બહુ માથાઝીક કરી હતી, પણ મેં ખાટું દહીં ખાવાનું છોડયું નથી. જો ખાટું દહીં ખરાબજ હોય તો આપના જેવા ડાહ્યા પુરુષ તે કેમ ખાય ? માટે તે બધાની

વાતને હું વહેમ માનું છું." બિહારીલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું:-" ખાટા દહીંનો સ્વાદ અને ગુણ તો એના જે ભોગી હોય તેજ જાણે, બાકી ખાખરાની ખીસકોલી આંબાના રસમાં શું જાણે?" યુવરાજે બિહારીલાલને કહ્યું:-" ખરે એમજ છે, જેને જેનો અનુભવ નહિ તેને તેની શી ખબર પડે?" પછી બિહારીલાલને યુવરાજ નિત્ય ખાટું દહીં મોકલવા લાગ્યા. રાજાજી પંડિતજીની પ્રવૃત્તિઉપર ખાનગી માણસદ્વારા તપાસ રાખતા, એટલે તેમને આ વાતની બે ત્રણ દિવસમાં ખબર પડતાં મનમાં ખેદ થયો, અને બિહારીલાલને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે:-" પંડિતજી! તમે શું કરવા માંડ્યું છે? તમને કુમારને ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવવા રાખ્યા છે કે એ કુસ્વભાવ વધારવા? મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ખાટા દહીંનાં વખાણ કરી કુમારનું મોકલેલું ખાટું દહીં ખાઓ છો, ને તેથી કુમાર ઊલટા ખાટું દહીં ખાવામાં ચઢી ગયા છે." બિહારીલાલ ગંભીરપણે બોલ્યા:-" મહારાજાધિરાજ! એ ખાટું દહીં છોડાવવાનીજ રમત થાય છે. એકાદ અઠવાડીયામાં હવે ખાટા દહીંનો નિકાલ થયો સમજજો. મારો પ્રયોગ દેખીતી રીતે ઊલટો છે, તેથીજ મારી વાતમાં કોઇએ વચ્ચે નહિ આવવું એવી મેં હજુરશ્રીની પાસે પ્રથમથીજ પ્રાર્થના કરી હતી. મારી ને કુમારશ્રીની પ્રકૃતિમાટે હજુરને ચિંતા ન થાય તેથી જણાવું છું કે હું ખાટું દહીં ખાતોજ નથી, ને કુમારશ્રીને ખબર ન પડે તેવી રીતે તાંબૂલવિકારને બ્હાને ગરમદવા પાનમાં આપું છું, એટલે તેમની પ્રકૃતિ વિશેષ બગડવા સંભવ નથી. શિક્ષણ આપવાનાં ત્રણ શાસ્ત્રીય પગથિયાં છે:-૧ જેમને શિક્ષણ આપવાનું હોય તેમના સ્વભાવનું અવલોકન કરવું, ૨ કેટલોક સમય નિર્દોષ પ્રસંગમાં તેમને અનુસરવું, ને ૩ પછી તેમને દોરવા. પ્રથમ પગથિયાપ્રમાણે મેં યુવરાજશ્રીની પ્રકૃતિનું અવલોકન કરી લીધું, હાલ બીજા પગથિયાપ્રમાણે કામ ચાલે છે, એટલે હું તેમને અનુસરવાનો દેખાવ કરું છું, ને હવે ત્રીજા પગથિયાપ્રમાણે એકાદ અઠવાડીયામાં તેમને શુદ્ધ માર્ગઉપર દોરી જઇશ-પ્રભુકૃપાથી તેમનો ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવી દઇશ." તે સાંભળી રાજા શાંત થયા.

દહીં ન ખાવાનું પાણી તો મારે પણ આજથી ખાટું દહીં ન ખાવાનું પાણી છે.–ખાટું દહીં ખાવું હરામ છે.'' યુવરાજનું ખાટું દહીં ખાવાનું આ પ્રમાણે છૂટી ગયું, અને રાજા તેથી બિહારીલાલપર બહુ પ્રસન્ન થયા ને તેમને બહુ ધન્યવાદ આપી ખાનગી રીતે તેમને સારું પારિતોષિક આપ્યું.

આ દૃષ્ટાંતમાં રાજકુમારની ખાટું દહીં ખાવાની પ્રવૃત્તિ જણાવી તે પ્રમાણે મનુષ્યની **ઇંદ્રિયોની ને અંતઃકરણની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ** છે. તે જીવનું અત્યંત અહિત કરનારી છે. તેને શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ સદાચરણસંપન્ન ને પરમકૃપાલુ આચાર્ય યુક્તિવડે દૂર કરાવે છે,–તેનો હિતાહિતની સમજરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરાવે છે.

બ્રહ્મમાર્ગમાં કામીનું કામ નથી. કામને વશ થયેલો પુરુષ આ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ ચાલી શકેજ નહિ. ઇંદ્રિયોને ને અંતઃકરણનો સંયમ એજ આ માર્ગમાં આગળ વધવાનું મુખ્ય સાધન છે, તેથી મનુષ્યને આ માર્ગ આરંભમાં કંટાળો આપનારો છે, પણ પરિણામે તે મનુષ્યને પરમાનંદમાં સ્થિર કરનારો છે, માટે જો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો આરંભમાં સ્થૂલશરીરમાં રહેલી મલિન વસ્તુઓનો વિચાર કરો. મલિન હાડચામમાં કાંઇ પણ સાર નથી. માયાની ભૂલવણીથી સ્થૂલશરીર અરમ્ય છતાં રમ્ય જણાય છે. વિષયોમાં રહેલા દોષો જુઓ, અને સર્વત્ર તમારું પરમાનંદસ્વરૂપજ વિલસી રહ્યું છે એવી ભાવના કરો. આમ વસ્તુવિચારવડે–સ્થૂલશરીરમાં રહેલી તુચ્છ વસ્તુઓના વિચારરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરવાવડે–તથા સર્વત્ર બ્રહ્મભાવના કરવારૂપ મુખ્ય વિવેકવડે કામનો જય કરી શકાય છે, ને પરિણામે શ્રવણાદિના વિશેષ અભ્યાસવડે બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત્ મિથ્યા છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામ નરકનું દ્વાર છે. કામ ઘણો બલવાન્ શત્રુ છે, ને તેને વશ થયેલા મનુષ્યની નઠારી ગતિ થાય છે. શ્રીભગવાન્ ગીતાજીનાં ૧૬ મા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં કામાદિવિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

" त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
काम: क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ "

(જીવાત્માનો નાશ કરનારાં એટલે તેની અધોગતિ કરનારાં નરકનાં આ ત્રણ દ્વાર (બારણાં-સાધન) છે. ૧ કામ, ૨ ક્રોધ ને ૩ લોભ. તેટલામાટે એ ત્રણને ત્યજવાં.)

એ કામ મનુષ્યપાસે પરાણે પાપકર્મ કરાવનારો છે. અર્જુન શ્રીભગવાનને ગીતાજીમાં નીચેના શ્લોકવડે એ વિષે પૂછે છે:-

" अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ "

(હે વૃષ્ણિકુલમાં પ્રકટેલા પ્રભો! આ પુરુષ ઇચ્છતો નહિ છતાં પણ કોણે પ્રેરેલો બલાત્કારે જોડેલાની પેઠે પાપનું આચરણ કરે છે?)

પ્રભુ તેના ઉત્તરમાં કહે છે:-

" काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ "

(આ પાપમાં પ્રેરનાર કામ છે. એ કામને કોઇ અડચણ કરે તો એ કામ ક્રોધરૂપે થાય છે. આ કામ રજોગુણથી ઉપજનારો છે. તે અત્યંત અકરાંતીઓ ને મહાપાપરૂપ છે. તેને જ્ઞાનમાર્ગમાં તું વેરી જાણ.)

એ કામને વશ થયેલો પુરુષ શું પાપ ન કરે? એ કામ મનુષ્યપાસે અનેક જૂઠાણાં ને પ્રપંચો કરાવે છે—અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો તે માણસપાસે કરાવે છે. દેખીતા અલ્પલાભને માટે તે અવિચારી મનુષ્યોપાસે મનુષ્યહત્યાઓ—ખુનખરાબી—સુદ્ધાં કરાવે છે. વધારે શું? જીવને પુનઃ પુનઃ જન્મમરણના ફેરામાં ફેરવનાર ને બહુ બહુ કષ્ટ

જે શત્રુ દેખાય એવી રીતે બહારથી ચઢી આવે તેને હણવો સુલભ છે, પણ જે શત્રુ અંદરથી ગમે ત્યારે નીકળી આવે તેને મહાત કરવાનું કામ કઠણ છે. અનુકૂલ સામગ્રી મળતાં કામ મનમાંથી ઉપજે છે, એટલા માટે એનાં મનોજ, મનોભવ ને હૃદયશય એવાં નામ છે. વળી તે અન્યના સાહાય્યની કે સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્મૃતિમાત્રથી ઉપજનારો છે તેથી તેને સ્મર કહેવામાં આવે છે. ભગવાન્ હૃદયમાં સર્વદા વિરાજતા છતાં ગુપ્તપણે રહે છે, ને આ પાપી કામ તો નફટપણે હૃદયમાંથી વારંવાર આવિર્ભાવ પામી જીવાત્માનાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને ભારે કષ્ટાનુભવ કરાવે છે. મુમુક્ષુએ એનાથી ક્ષણેક્ષણે બીવાનું ને ચેતતા રહેવાનું છે. તેમાં પણ યુવાવસ્થાવાળાં પુરુષોએ તથા સ્ત્રીઓએ સાવધાનતા સેવવાની ખાસ અગત્ય છે.

જુવાની દિવાની

"જુવાની છે દિવાની, પ્રસિદ્ધ ત્રણ લોકમાં,
યોગ્ય સોબતી વિના, નખાવનારી શોકમાં;

(પાર પામવો,) રેતીના કણોને ગણીને કહેવા, અને અરણ્ય કેસરીની (કેસરીસિંહની) ખાંધઉપર બેસવું એવું કઠણ કામ મહાશૂરવીર કામને બાળવાનું છે. અથવા હે મહાશૂરવીર! કામને બાળવાનું કામ એવું કઠણ છે. ૨

હલાહલવિષને ચાખવું, શત્રુના સૈન્યમાં પોતાના ઘોડાને દોડાવી મૂકવો, વીર પુરુષોના મંત્રનું (વિચારનું) અનુસંધાન કરીને વેધને માટે ઉપર મનુષ્યાકૃતિ કરી હોય તેનો નીચી દૃષ્ટિ રાખીને વેધ કરવો, ને ક્રોધવાળા ઝેરી મોટા સર્પને તેના મણિને માટે (તેનો મણિ લઇ લેવા) ખીજવવો, એવી રીતે રૂપવતી યુવાન રાગી સ્ત્રીને જોઇને કામને વશ રાખવો એ કાર્ય કઠણ છે. ૩

આગળ અઠયાશી હજાર ઋષિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો હતો, ને વિષ્ણુ જ્યારે અવતાર ધરે છે ત્યારે તેઓ પણ નારીધર્મ (ગૃહસ્થાશ્રમ) કરે છે. જે શુદ્ધભાવથી એક પત્નીવ્રત પાળે તેને હજાર વાર પ્રણામ છે, અને જે સંસારને (સંસારના હેતુભૂત કામને) જિતે તે તો બીજો પરમેશ્વર છે. ૪

"જોગી જંગલે જપે. શ્રીબ્રહ્મનામ જાપથી,
તોય તે ડગે જુવાનીના અસહ્ય તાપથી."

કામના જયમાટે વસ્તુવિચારરૂપ મુખ્યવિવેક. કામના જયમાટે વસ્તુવિચાર કરો. વસ્તુવિચારવડે સર્વ બ્રહ્મરૂપ ઠર્યું તો રાગ કોના ઉપર કરવાનો રહ્યો ? અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુવિચારવડે કામનો જય થઇ શકે છે. પ્રબોધચંદ્રોદયમાં વસ્તુવિચારનામના યોદ્ધાએ કામનો પરાજય કર્યો છે. એ વસ્તુવિચાર બે પક્ષે કરવો. ૧ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, ને ૨ અન્ય સર્વ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. જે શરીરો દેખાય છે તે સર્વ પોતાના મનમાં ગ્હેલી વાસનાવડે પ્રતીત થાય છે, તેથી તે મિથ્યા છે. સ્થાવરજંગમ સર્વ બ્રહ્મ છે. "તાણ્યો વેલો થડે આવે" તેમ જગતનું મૂલ જોતાં અંતે બ્રહ્મ આવે. અહીં બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજું કાંઇજ નથી. "**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**"–આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે, ને "**तत्त्वमसि**" (તે પરમાત્મસ્વરૂપ તું છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને "**वासुदेवः सर्वमिति**" (આ બધું વાસુદેવસ્વરૂપ–પરમાત્મસ્વરૂપ–છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ આ વાતને સ્પષ્ટપણે બોધે છે. શ્રીરામાયણમાં શ્રીતુલસીદાસજી અનન્યભક્તનું લક્ષણ કહેતાં

**"सो अनन्य जाके असि, मति न टरइ हनुमंत ।
मैं सेवक सचराचर, रूपराशि भगवंत ॥ *"**

આ વચનવડે સચરાચર વિશ્વને બ્રહ્મરૂપ કહે છે. વળી

"सियारामय सब जुग जानी, करौं प्रनाम जोरी जुग पानी"

આ વચનથી પણ સર્વ જગતને સીતારામમય જણાવે છે. કદાચ ભક્તિને માટે દેહભાવે તમે તમને પ્રભુના દાસ માનો, પણ જો તમે બીજાને પ્રભુ માનો, તમારા દીકરાને પણ પ્રભુ માનો, તો પછી

---

* "હે હનુમાન્ ! સચરાચર વિશ્વરૂપના ભંડારરૂપ પ્રભુસ્વરૂપ છે, ને હું સેવક છું, આવી બુદ્ધિ જેને ટળતી નથી તે અનન્યભક્ત છે."

તમે કેમ પ્રભુ નથી ? તમે પોતે પણ પ્રભુ છોજ. તમારે તે માનવુંજ પડશે. જો તમે તમને પ્રભુરૂપ નહિ માનો તો તેમની વ્યાપકતામાં ખામી આવશે, ને એમ ઘટે નહિ. તેના ઉપર દૃષ્ટાંત:—એક રાજાએ પોતાની પ્રજાના કેટલાક મનુષ્યોને ભેગા કર્યા. તેમાં ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયને માનનારા લોકો હતા. તેમાંથી પ્રથમ એક સંપ્રદાયવાળાને પ્રભુની વ્યાપકતાવિષે પૂછ્યું કે:—"તમે તમારા પ્રભુને વ્યાપક માનો છો ?" તેમણે હા કહી. પછી બીજા સંપ્રદાયવાળાને પણ તેવીજ રીતે પૂછ્યું, તો તેમણે પણ એ પ્રમાણેજ કહ્યું. એમ સૌએ પોતપોતાના પ્રભુને વ્યાપક જણાવ્યા. ત્યારપછી પોતાના સંપ્રદાયપ્રમાણે ને અન્યના સંપ્રદાયપ્રમાણે પોતાસુદ્ધાં સૌ પ્રભુરૂપ છે એમજ નક્કી થયું. **પ્રભુને વ્યાપક માનો, ને પોતાને પ્રભુરૂપ ન માનો એ કેમ બને ?**

"अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥"

(દ્વિજોના અગ્નિ એ દેવ છે, મુનિઓને હૃદયમાં પોતાના દેવ છે, બહુ થોડી બુદ્ધિવાળાને મૂર્તિ એ દેવ છે, અને આત્માને જાણનાર જ્ઞાનીને સર્વત્ર પોતાના દેવ છે.)

જીવબ્રહ્મની એકતામાં શંકા ને તેનું સમાધાન. જીવબ્રહ્મનો અભેદ સમજાવવા એક દૃષ્ટાંત અપાય છે. ગંગાજીના ગજઘાટપર એક આશ્રમમાં એક મહાપુરુષ રહેતા હતા. તેમની પાસે એક જિજ્ઞાસુ કપિલધારાથી સત્સંગમાટે આવતો હતો. કેટલાક સમયસુધી સત્સંગ કર્યા છતાં તે જિજ્ઞાસુને જીવબ્રહ્મની એકતાના સંબંધમાં શંકા રહ્યા કરતી. તે તે મહાપુરુષને વખતોવખત કહેતો કે:—"મહારાજ ! આપ ભલે કહો, પણ પરિચ્છિન્ન, પરતંત્ર, અલ્પશક્તિમાન્ ને અલ્પજ્ઞ જીવની વ્યાપક, સ્વતંત્ર, સર્વશક્તિમાન્ ને સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરની સાથે એકતા કેમ ઘટી શકે ?" મહારાજ તેને જીવશિવ બંનેની ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં ચેતનરૂપે તેમની એકતા ઘટી શકે

એમ ઘણી વાર સમજાવતા, પણ તે તેને ગળે ઊતરતું નહિ. મહારાજે વિચાર કર્યો કે આને પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે બતાવ્યા વિના એ નહિ સમજે, માટે તેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સમજાવવો. પછી એક દિવસ તેમણે તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું કેઃ—"આજ તો કપિલધારાભણી જવાનો વિચાર થયો છે." જિજ્ઞાસુએ કહ્યુંઃ—"પ્રભો! મારાં અહોભાગ્ય! મારું ઘર પાવન થશે." મહાત્માએ કહ્યુંઃ—"તારે ઘેર જવાનું ધાર્યું નથી, પણ એ તરફ માત્ર જવું છે." પછી તે મહાપુરુષ ને જિજ્ઞાસુ બંને રાજઘાટથી કપિલધારાભણી જવા નીકળ્યા. આદિકેશવ તથા ખર્ગ-વિનાયક થઇને આગળ વધ્યા પછી માર્ગમાં વિશ્રાંતિ લેવા મહારાજ એક વૃક્ષનીચે બેઠા, ને તે જિજ્ઞાસુને કહ્યુંઃ—"તૃષા લાગી છે, માટે તમે ગંગાજીમાંથી જલનો લોટો ભરી આવો તો સારું." તેણે કહ્યુંઃ—"બહુ સારું, મહારાજ! હું હમણાં ભરી લાવું છું." એમ કહી તે જિજ્ઞાસુ ઊતાવળો ગંગાજીતરફ ચાલ્યો. ત્યાંથી ગંગાજી જરા દૂર પડતાં હતાં, એટલે તે ગંગાજીમાંથી લોટો ભરે છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય એમ નહોતું. થોડી વારમાં તે ગંગાજલનો લોટો ભરી લાવ્યો, ને મહા-રાજને વિનતિ કરી કેઃ—"પ્રભો! લ્યો આ ગંગાજલ." મહારાજે કહ્યુંઃ—"ગંગાજલ હોય તોજ તે પીવું છે. ઊતાવળ જાણીને તું કોઇ કૂવાનું જલ તો નથી ભરી લાવ્યો?" તેણે કહ્યુંઃ—"ના મહારાજ! નિશ્ચય આ ગંગાજલજ છે." મહાત્માએ કહ્યુંઃ—"આ ગંગાજલ છે એની ખાત્રી શી? આમાં ક્યાંઇ માછલાં કાચબા સુઇસ× આદિ જલચર પ્રાણીઓ જણાતાં નથી. વહાણ મછવા કે હોડીઓ જણાતાં નથી, ગંગાજીપરના ઘાટ પણ દેખાતા નથી, પુરુષો ને સ્ત્રીઓ સ્નાન કરતાં જણાતાં નથી, ઘાટીઆ (સ્નાન કરનારા જાત્રાળુઓને ગંગાપૂજા કરાવ-નારા બ્રાહ્મણો) કે જાત્રીઓ દેખાતાં નથી. જો આ ગંગાજલ હોય

× એ પ્રાણી જલમાંથી માથું બહાર કાઢી ડૂબકી મારે છે ત્યારે સુઇસ એવો અવાજ કરે છે, માટે હિંદીમાં તેને સુઇસ કહે છે. કાઠિયાવાડમાં બંદરકાંઠે તેને મલારિયાં કહે છે. સંસ્કૃતમાં તેનું શિશુમાર એવું નામ છે.

તો તેમાં બધું હોવું જોઇએ, પણ આમાં તો તેમાંનું કાંઇ દેખાતું નથી, આને ગંગાજલ કેમ કહેવાય?" તે જિજ્ઞાસુએ કહ્યું:–"પ્રભો! આપ કહો છો તે બધું ગંગાજીનું પાત્ર મોટું છે તેથી તેમાં ઘટે. આ નાના લોટામાં તે કેમ ઘટે? પણ કૃપાનાથ! આ ગંગાજલ છે એ હું સત્ય કહું છું." મહાત્મા બોલ્યા:–"ભાઇ! ગંગાજીની પેઠે ઇશ્વરની માયા-નામની ઉપાધિ મોટી હોવાથી ઇશ્વરમાં વ્યાપકપણું, સર્વજ્ઞપણું, સર્વ-શક્તિમાન્‌પણું ને સ્વતંત્રપણું એ ધર્મો સંભવી શકે છે; અને લોટાની પેઠે જીવની અવિદ્યાનામની ઉપાધિ નાની હોવાથી તેમાં એ ધર્મો સંભવી શકતા નથી. બાકી ગંગાજીનું જલ અને લોટાનું જલ જેમ ગંગાજલરૂપે એકજ છે તેમ ઇશ્વરમાં રહેલું ચેતન ને જીવમાં રહેલું ચેતન એકજ છે. બોલ, હવે તું ચેતનરૂપે બ્રહ્મ છે કે નહિ? હા કે ના કહે." જિજ્ઞાસુ સહર્ષ બોલ્યો:–"મહારાજ! હું હવે સમજ્યો. આપ કહો છો તે પ્રમાણે હું શુદ્ધ સ્વરૂપે બ્રહ્મજ છું. હે કરુણાલુ પ્રભો! આપે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ ઊઠાવ્યો! દીનનાથ! અદ્યાપિ-પર્યંત મેં આપને આ વાતને માટે વારંવાર શંકા કરી બહુ શ્રમ આપ્યો છે. કરુણાસાગર! ક્ષમા કરશો." આમ બોલતો બોલતો તે જિજ્ઞાસુ મહાપુરુષના ચરણારવિંદમાં લોટી પડ્યો. પછી તે મહા-પુરુષે તે જિજ્ઞાસુના મસ્તકપર હાથ મૂકી તેને ઊઠાડ્યો, અને તેમણે તેનાથી જૂદા પડી સ્વસ્થાને પ્રયાણ કર્યું.

સત્ય એકજ છે, ને તેને જાણવામાટે શાસ્ત્રો અધિકાર-પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. માણસ માને કે ન માને પણ સત્ય એકજ છે. પછી તેને બ્રહ્મ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ, વાસુદેવ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ કે સૂર્ય વગેરે, અથવા સિદ્ધ, બુદ્ધ, અલ્લા, ગોડ કે જીહોવા વગેરે ગમે તે નામ અપાય, પણ તે વસ્તુ બીજી નથી. સત્ય બે ન હોઇ શકે. છેલ્લું તત્ત્વ એકજ છે. માયા ને માયાનાં કાર્ય મૂકી દઇએ તો છેવટ એકજ બ્રહ્મતત્ત્વ રહે, અને તે "**विज्ञानमानंदं ब्रह्म**" એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. પુત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, સ્ત્રી

બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અને અન્ય સર્વ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે. ભોક્તા અને ભોગ્ય એવા ભેદ માનવામાં આવે છે તે ઉપાધિજન્ય હોવાથી મિથ્યા છે. તે ભેદનું મૂલ ભ્રમ છે. એ ભ્રમ ટાળવામાટે ને સત્યસ્વરૂપ સમજવામાટે વેદાદિ શાસ્ત્રો કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાનનો મનુષ્યને તેમના અધિકારપરત્વે બોધ કરે છે. તેમને અસત્ય કહેવાનું કાંઇ કારણ નથી. જેમ એક પિતાને ચાર પુત્રો છે. તેમાં મોટાનું શરીરમન ખેતીને લાયક છે, બીજો વ્યાપારમાં રુચિવાળો ને તેની આવડતવાળો છે, ત્રીજો નોકરીને યોગ્ય છે, ને ચોથો નાનો પુત્ર હજી વિદ્યાભ્યાસને લાયક છે. મોટા પુત્રને તે ખેતીના લાભો જણાવશે, ને વ્યાપાર નોકરી કે વિદ્યાભ્યાસ ભણી તેનું મન ન ખેંચાય તે સારુ તે ત્રણ ધંધાની તેની પાસે નિંદા કરશે, એજ પ્રમાણે તે બીજાને વ્યાપારના લાભો ને અન્ય ત્રણ ધંધાના અવગુણ કહેશે, ને ત્રીજાને તથા ચોથાને પણ તેની યોગ્યતાપ્રમાણેના ધંધામાં જોડવાને તે ધંધાના લાભ અને બીજા ધંધાના દોષો કહેશે, અને તેમ કરવાથી ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા તે ચારે પુત્રો પોતપોતાને માટે યોગ્ય એવી પ્રવૃત્તિમાં લાગશે, ને સુખેથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. ચારે પુત્રોને એકબીજાથી વિપરીત ભિન્ન ભિન્ન બોધ કરવામાં પિતાનો હેતુ જેમ અશુભ નથી, પણ શુભજ છે, તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ અંતઃકરણાદિની ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા મનુષ્યોને આગળ વધારવામાટે તેમના અધિકાર (યોગ્યતા)-પ્રમાણે બોધ કરે છે. ઉંચા મહેલપર ચઢવું હોય તો સીડીને પગથિયે પગથિયે ચઢાય; ને ભણવામાં પ્રથમ પહેલી, પછી બીજી, પછી ત્રીજી એમ ક્રમે કરીને ચોપડીઓ ભણાય, તેમ શાસ્ત્ર ને સદ્ગુરુ ઉપદેશ કરે તે પ્રમાણે ક્રમે કરીને ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય. નિષ્કામકર્મોવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ, ને નિષ્કામ ઉપાસનાવડે અંતઃકરણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ વેદાંતના શ્રવણમાટે અધિકારી થાય છે; અને શ્રવણાદિ સાધનોવડે તે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે.

આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ, નિર્મોહ ને નિઃશોક થાય છે.

જ્યારે પુરુષ આત્મજ્ઞાની થાય છે ત્યારે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ની

"आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥"

(જો પુરુષ આ આત્મા હું છું એમ સારી રીતે જાણે, તો પછી તે કયા ભોક્તાની કામનામાટે શેને ઇચ્છતો છતો શરીરની પાછળ સંતાપને પામે ?) આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તે દુઃખથી મોકળો થાય છે, આત્મરૂપે થયેલો તે પોતાના આત્માના પરમાનંદને અનુભવતો છતો, ને પોતાથી અન્ય ભોગ્યને નહિ જોતો છતો અન્ય કોઇ પદાર્થની કામના કરતો નથી. જ્યાં પોતાથી ભિન્ન અન્ય કાંઇ ન રહ્યું ત્યાં કામના કરનાર (ભોક્તા) ને કામ્યપદાર્થ (ભોગ્ય) ક્યાં રહ્યાં ? ભોક્તા ને ભોગ્ય બંને પરમાર્થરીતે મિથ્યા છે. જો ભોક્તા ને ભોગ્ય બંનેના મિથ્યાપણાની ને સર્વત્ર સ્વાત્માની ભાવના કરવામાં આવે તો ક્રમેક્રમે કામદોષ ત્યજી શકાય છે. એ પ્રમાણે વસ્તુવિચારવડે કામની નિવૃત્તિ થઇ શાંતિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્માભ્યાસવડે શાંત થયેલાં ઇંદ્રિયઅંતઃકરણ પછી વિષયોભણી દોડતાં નથી. કબીરસાહેબને એક અપ્સરાનાં દર્શન થયાં, ને તેણે તેમને મોહ ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, તે વેલા તેઓ નીચેની મતલબનું બોલ્યા હતા એમ કહેવાય છે:—

"જો તુમ જોર કરો બહુ તોયે, પાણી આગ ન લાગે;
સુંદરી ક્યા નેનાં ફરકાવે ? તેરે હાથ કબીરા નાવે."

અભ્યાસ કરનારો જિજ્ઞાસુ પણ અભ્યાસની પરિપક્વતાએ વિષયોનાં ઉપકરણોભણી એવા ઉદ્‌ગારો કાઢવા ભાગ્યશાલી થઇ શકે છે. જો આપણે પરમાનંદરૂપ છીએ તો પછી આપણે બીજા ક્યા પ્રાણિપદાર્થને પામીને શો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો હતો ? ચિંતામણિવાળો પુરુષ કોયલાની દલાલી શામાટે કરે ?

વિષયોમાં દોષદર્શન કરો, તેથી પણ કામનો જય થશે. જો

સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ મુખ્યવસ્તુવિચાર કરવાનું અંતઃકરણમાં પૂરું બલ ન હોય તો વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ ગૌણવસ્તુવિચાર મુખ્યપણે કરો; અને સાથે સાથે બની શકયા પ્રમાણે સર્વત્ર આત્મભાવના પણ કરતા રહો.

મનુષ્યશરીરનું અશુચિપણું. મનુષ્યશરીરમાં શું ભર્યું છે તેનો વિચાર કરો. હાડકાં, લોહી, માંસ, વસા, મજ્જા, સ્નાયુ, નાડીઓ, મલ, મૂત્ર, કફ, લાળ, ચામડી ને વાળ આદિ અતિ અપવિત્ર પદાર્થવિના શરીરમાં બીજું શું ભર્યું છે? જો પ્રભુએ મનુષ્યશરીર-ઉપર ચામડીનું આચ્છાદન ન કર્યું હોત તો તેનો નિભાવ થવો બહુ કઠણ પડત. જો સ્થૂલશરીરપર ચામડી ન હોત તો તેને જોઇને ગીધ આદિ પક્ષીઓ તેના ઉપર પડત, કૂતરાં તેના ભણી માંસ ખાવામાટે દોડત, ને માંખીઓ તેના શરીરપર બમણ્યા કરત, અને તેને બહુ દુઃખી કરત. પંખો ને લાકડી રાખ્યા વિના તેનાથી ચલાત કે બેસી શકાત નહિ. શરીરમાં એવા મલિન પદાર્થો રહ્યા છે કે જો તેને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેના જૂદા જૂદા ઢગલા કરવામાં આવે તો તેને જોઇને મનુષ્ય ત્રાસ પામીને ભાગે.

દૃઢ દોષદર્શન થાય તો વિરાગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. દૃષ્ટાંતઃ–એક રાજા હતો. તેમના પ્રધાનપદઉપર એક ઉંચા કુલનો વૈશ્ય હતો. તેને એક રૂપગુણવતી પુત્રી હતી. એ પુત્રીઉપર રાજાના પાટવીકુમારને મોહ થયો, પણ લજ્જાને લીધે તે વાત તે કોઇને કહી શકે નહિ. પ્રધાનપુત્રીને પરણવાની તેની ઇચ્છા વર્ણમર્યાદાથી ઊલટી હતી, એટલે તે મનમાં મુંઝાવા લાગ્યો, અને તેને પરિણામે તેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું.

યુવરાજનું શરીર નબળું પડતું જોઇ રાજાએ તેમના મિત્રોદ્વારા પૂછગાછ કરાવી તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ જાણી, અને પછી પોતાના પ્રધાનને એકાંતમાં તે વિષે વાત કરી, તેમની પુત્રીને યુવરાજવેરે આપવા જણાવ્યું. પ્રધાને પ્રત્યુત્તરમાં રાજાને કહ્યું કેઃ–

"મહારાજાધિરાજ! એ વાત વર્ણવ્યવહારથી વિરુદ્ધ છે, માટે હું તે વિષે વિચારીને તથા કુટુંબને પૂછગાછ કરીને આપને જણાવીશ." પ્રધાનને જો હું મહારાજાને ચોકખી ના પાડીશ તો મહારાજાતરફથી મને હરકત થશે એવો ભય લાગતો હતો, અને જ્ઞાતિરીવાજપ્રમાણે આ વાત બની શકે એમ નહોતી, એટલે શું કરવું ને કેમ કરવું તેની પ્રધાનને ચિંતા થવા લાગી.

" ચિંતાસેં ચતુરાઇ ઘટે, ઘટે રૂપગુણજ્ઞાન;
ચિંતા બડી અભાગણી, ચિંતા ચિતાસમાન." ૧

" ચિંતાજ્વાલ શરીરમેં, દવ લાગી ન બુઝાય,
બાહિર ધુંવા ન નીકસે, ભીતર રહી ધુંધવાય;
ભીતર રહી ધુંધવાય, જલે જ્યું કાચકી ભઠ્ઠી,
લોહી માંસ જલ જાય, રહે પિંજરકી ઠઠ્ઠી;
કથે સુકવિયાં કાન, સુનો હો મેરે મિંતા,
સો નર ક્યું જીવંત? જાહીકે ઉરમેં ચિંતા." ૧

પોતાના પિતાને ઉદાસ રહેતા જોઇ પ્રધાનને તેમની ડાહી પુત્રીએ એકાંતમાં પૂછ્યું કેઃ—"પિતાજી! આપ કેટલાક દિવસથી આટલા બધા ઉદાસ શામાટે રહો છો?" પ્રધાને કહ્યુંઃ—"બેટા! કાંઇ નહિ. એ વાત તને જણાવવાથી કાંઇ ફલ નથી. તારું બાલકનું તેમાં કામ નથી." તે સાંભળી તે ચતુર પુત્રીએ કહ્યુંઃ—"નહિ પિતાજી! નાનાનો વિચાર પણ કોઇક વખત ઉપયોગી થાય છે, અને ચર્ચા કરવાથી વખતે યોગ્ય માર્ગ પણ નીકળી આવે છે. કહ્યુ છે કેઃ—

' ચર્ચા કરે તબ ચાર, ગ્યાન કરે તબ દો;
ધ્યાન ધરે તબ એકલા, જબહીં લાગે લો.'

માટે આપ કૃપા કરીને નિઃશંકપણે કહો." પુત્રીનું આવું ડહાપણભર્યું બોલવું સાંભળીને પ્રધાને રાજાનો ને પાટવીકુંવરનો વિચાર, તેને બહાર મોકલી, તેની માતાદ્વારા તેને જણાવ્યો. તે સાંભળી પ્રધાનપુત્રીએ જરા વિચાર કરી પ્રત્યુત્તરમાં પોતાની માતાસાથે

પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કેઃ—"આપ એમાં મુંઝાઓ છો શામાટે? એનો ઉપાય સહેલ છે. રાજકુંવરનો મોહ નાશ પામે, ને તે વાત પોતાની મેળેજ મૂકી દે એવી યુક્તિ હું કરીશ. આપ નચિંત રહો, ને રાજાજીને કહો કેઃ—"ભલે રાજકુંવર એકવાર મારા મકાનઉપર આવે, ને મારી પુત્રીનો વિચાર જાણે, પછી તેમના લગ્નમાટે જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશું." બાલ્યાવસ્થાથીજ ડાહી હોઇ ભણીગણીને તૈયાર થયેલી પોતાની પુત્રીના નિશ્ચયયુક્ત બોલવાપર પ્રધાનને વિશ્વાસ આવ્યો, ને રાજાજીને તે પ્રમાણે તેમણે વાત કહી, કુમારને પોતાની હવેલીપર પોતાને મળવાને બહાને આવવાનું ઠરાવ્યું.

કુમારને આવવાના દિવસની આગલી રાત્રિએ પ્રધાનપુત્રીએ નેપાળાનો એટલે જેને જમાલગોટો કહે છે તેનો રેચ લીધો, ને પોતાનું દીવાનખાનું ખાલી કરાવી ત્યાં એક સાધારણ ખાટલાઉપર મેલાજેવું વસ્ત્ર પહેરીને સૂતી. તેના વાળ વીખરાયેલા હતા. સ્નાન ન થવાથી તેનું મુખ મલિન ને રેચની પીડાથી ઊતરી ગયું હતું. દીવાનખાનામાં ઠેકઠેકાણે શૌચ જવાથી તથા વમન કરવાથી આખું દીવાનખાનું મલમૂત્રથી ગંધાઇ ઊઠ્યું હતું, તથા થુંક, લાળ, લીંટ, ને કફ પણ ચારે તરફ પડ્યાં હતાં. બીજે દિવસે ઠરાવેલ સમયે યુવરાજ તે સ્થલે આવ્યા, ને યોજનાપ્રમાણે પ્રધાનને મળી તેમની પુત્રીને મળવા દીવાનખાનાભણી પરિચિત દાસીસાથે ગયા. તેમને માટે દીવાનખાનાના દ્વારપાસે એક સારું આસન ગોઠવી રાખ્યું હતું. તેઓ દીવાનખાનામાં પેઠા તો ખરા પણ ઉપલ્યો બધો પ્રકાર જોઇને અને દુર્ગંધથી ત્રાસ પામીને નાકે રૂમાલ લગાવી એકદમ પાછા હઠ્યા, ને ચાલવા માંડ્યા. પ્રધાનપુત્રીએ તેમને બોલાવીને કહ્યું કેઃ—"કાં? કાં? આપ કેમ ચાલ્યા જાઓ છો? જેના ઉપર આપને મોહ થયો હતો તે આ બધું છે! આ સર્વે મારા શરીરમાંથી નીકળ્યું છે!" રાજકુંવર શરમાઇ ગયા, ને કાંઇ પણ વિશેષ વાત કર્યા વગર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. પ્રધાનપુત્રીઉપરનો તેમનો મોહ ઊતરી ગયો.

જેમાં તમને સ્પષ્ટ દોષદર્શન થયું છે તેને તમે સ્વપ્નમાં પણ સ્પર્શતા નથી. માંસ ને મદિરા પવિત્ર ને સદાચારી મનુષ્યને જોવાં પણ ગમતાં નથી. તેને લાત મારતાં પણ તેને અપવિત્ર થવાનો ભય રહે છે. જન્મમરણાદિરૂપ મહાદુઃખને આપનારા વિષયોમાં તમે આવું દૃઢ દોષદર્શન કરો.

સંસ્કારપ્રમાણે ભાવના થાય, ને ભાવનાપ્રમાણે ફલ થાય. માંસાહારીને કુકડું કે બકરું જોવામાં આવતાં તેની મનોવૃત્તિ તેના માંસભણી જાય, પણ જેઓ માંસભક્ષણ કરતા નથી તેમને તેવી વૃત્તિ નજ ઊઠે. જેવું પોતાના અંતરમાં હોય તેવું મનુષ્ય બહાર જુએ છે:—

"अंतः शीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ।
अंतस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमिदं जगत् ॥"

(જેણે અંતરમાં શીતલતા મેળવી છે તેને જગત્ શીતલ જણાય છે, ને જે અંતરમાં વિષયતૃષ્ણારૂપ તાપથી તપેલા છે તેને આ જગત્ દાવાનલજેવું લાગે છે.)

જો અંતઃકરણ મોહરૂપ દોષવાળું (અવિવેકી) તો ભાવના દોષવાળી, ને તેને પરિણામે દુઃખ; અને જો અંતઃકરણ વિવેકી તો ભાવના નિર્દોષ—શુદ્ધ, ને તેને પરિણામે સુખ. માટે અંતઃકરણને વિવેકવાળું કરો, ને દોષને દોષરૂપે ઓળખીને તેને દૂર કરો. વિષયોમાં સ્પષ્ટ દોષદર્શન કરો, ને તેને જાગ્રત્ રાખો, શરીર કેટલું અપવિત્ર છે? આંખ, કાન, નાક ને મુખ આદિમાંથી તથા શરીરમાં રહેલાં આશરે સાડા ત્રણ કરોડ રૂંવાડાંમાંથી મલ ઝર્યા કરે છે! જેવું પોતાના શરીરનું છે, તેવું અન્યના શરીરનું પણ છે. **શ્રી**પાતંજલયોગદર્શનમાં "**शौचात् स्वांगजुगुप्सा परैरसंसर्गः**" એ સૂત્રથી પવિત્રતાના પાલનથી પોતાના શરીરમાં ઘૃણા (તુચ્છપણાની બુદ્ધિ) ઉપજે છે, ને અન્યના શરીરના સંસર્ગની ઇચ્છા નાશ પામે છે એમ કહ્યું છે. વિવેકવાળા શૌચનું આ ફલ છે.

શારીરશૌચમાં અતિશયતા ન કરો. કાળું કૂતરૂં અડી ગયું, દોરા અડી ગયો, આ અડી ગયું, ને તે અડી ગયું, એમ કરી કરીને પુનઃ પુનઃ નહાવામાંજ સમય ગાળે તો તેથી કાંઇ લાભ નથી, પણ ઊલટી હાનિ થાય છે. એ તો "આંધળીને પાથરતાં વહાણું વાય" એના જેવું છે. વહાણું વાતાંસુધી બિછાનું શોધવામાં ને પાથરવામાં સમય જાય તો પછી સુવાનો વખત ક્યાંથી રહે? એવી રીતે વખતો વખત નહાયા કરે તો પ્રભુનું ભજન ક્યારે કરે? નહાવું તો પ્રભુના પૂજનમાટે ને ભજનમાટે છે. હવે જો નહાવા આડે પ્રભુનું પૂજન ને ભજન કરવાનો સમયજ ન મળે તો પછી નહાવું શા કામનું છે? એ તો બ્યાજ લેવા જતાં મુડી ગુમાવવાજેવું છે. આત્મા સર્વદા શુદ્ધ છે, ને શરીર સર્વદા અપવિત્ર છે–મલમૂત્રની ખાણ છે, શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર સ્નાનાદિવડે શરીરને પવિત્ર રાખવા યથાશક્તિ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરો; પણ બીજાં આવશ્યક કર્તવ્ય ભૂલી, માત્ર શારીરશૌચનો દુરાગ્રહ ન સેવો.

અવિવેકીઓ શૌચનો મિથ્યા દંભ કરે છે. તેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંતઃ–એક માણસે જમતી વેલા પોતાનો ડાબો હાથ જમવાના ચોકાની બહાર રાખ્યો હતો. તે જોઇ ત્યાં બેઠેલા કોઇ માણસે તેને પૂછ્યું કેઃ–"આ હાથ કેમ બહાર રાખ્યો છે?" પેલાએ કહ્યુંઃ– "શૌચ જતી વખત મલવાળો ભાગ સ્વચ્છ કરવામાં તે વપરાય છે, માટે તેને અપવિત્ર જાણી દૂર રાખ્યો છે." આ સાંભળી પૂછનારે તેને હસીને કહ્યુંઃ–"ક્ષમા કરશો. આપ કહો છો કે ડાબો હાથ અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ કરતો હોવાથી તેને ચોકાની બહાર રાખ્યો છે, પણ જેમાંથી મલ નીકળે છે તે મલદ્વાર તો ચોકામાં વચ્ચે બેઠું છે તે કેમ બહાર રાખતા નથી?" પેલાએ પોતાની ભૂલ જાણી, ને તે શરમાઇ ગયો. કહેવાનો સાર એ કે શરીરની પવિત્રતા રાખો, પણ પવિત્રતાનો ખોટો ડોળ ન કરો. **શરીરની પવિત્રતા કરતાં મનની પવિત્રતા–પર વધારે લક્ષ આપો.**

કામનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ ગૌણવિવેકવડે વા ગૌણવસ્તુવિચારવડે તથા સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ ને વિષયોના મિથ્યાપણાની ભાવનારૂપ મુખ્યવિવેકવડે વા મુખ્યવસ્તુ-વિચારવડે કામનો જય કરવા સર્વ મુમુક્ષુએ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ.

૨ ક્રોધ

આણે મારું ભુંડું કર્યું એવા આવેશવાળા વિચારથી મનુષ્યાદિના અંતઃકરણને પ્રજ્વલિત કરતી અપકાર કરનારપર વેર વાળવાની જે વૃત્તિ અંતઃકરણમાં વેગથી ઊઠે છે તે ક્રોધનું સ્વરૂપ છે. રીસ ને દ્વેષ પણ ક્રોધનાજ પ્રકાર છે. એ ક્રોધ રજોગુણમાંથી ઉપજે છે. રજોગુણ ચંચલ સ્વભાવવાળો છે, જ્યાંસુધી અંતઃકરણ રજોગુણવડે ચંચલ કે ડોલતું રહે છે ત્યાંસુધી મનુષ્યને આત્મસાક્ષાત્કાર થઇ શકતો નથી. જ્યાંસુધી દર્પણ કે જલ હાલતું હોય ત્યાંસુધી તેમાં મુખનું કે સૂર્યચંદ્રાદિનું પ્રતિબિંબ યોગ્યરીતે ન પડે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. જ્યારે અંતઃકરણ ક્રોધાદિ વિકારરહિત થાય ત્યારે તે સ્થિરપણાને પામે છે, ને ત્યારેજ તેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે, માટે મુમુક્ષુએ ક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવો જોઇએ.

ક્રોધ અંતઃકરણને બહુ ક્ષોભ પમાડે છે, ને તેમ થતાં અંતઃકરણમાં પડતું સ્વાભાવિક આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ અદૃશ્યજેવું થાય છે, ને તે અદૃશ્યજેવું થયું કે આનંદનો અનુભવ દૂર થઇ તત્કાલ ભારે તાપનો અનુભવ થાય છે.

ક્રોધનો પિતા કામ છે. "कामात्क्रोधोऽभिजायते"–કામથી ક્રોધ ઉપજે છે,–એ ગીતાવચન પણ આપણને એમજ કહે છે કે મનુષ્યાદિના અંતઃકરણમાં જે કામ, ઇચ્છા કે તૃષ્ણા હોય તે પાર ન પડે એમ કોઇના તરફથી આડખીલી–અડચણ–પ્રતિકૂલતા–થતાં ક્રોધ પ્રકટી આવે છે–કામ ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે. ગીતાજીમાં

અન્ય સ્થલે પણ "**काम एप क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः**" (રજોગુણથી ઉપજનારો કામ મનુષ્યને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. એજ ક્રોધ છે.) આ વચનવડે પણ ક્રોધની ઉત્પત્તિ કામમાંથી કહી છે. જ્યાં ઇચ્છા હણાય છે ત્યાં ક્રોધ ઉપજે છે, અને જ્યાં ઇચ્છા હણાતી નથી અથવા હોતી નથી ત્યાં ક્રોધ ઉપજતો નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જ્યાં ક્રોધ થાય છે ત્યાં જાણે અજાણે ઇચ્છા હોવીજ જોઇએ. જ્યાં ઇચ્છા–રાગ–તૃષ્ણા–ન હોય ત્યાં ક્રોધનો સંભવ નથી, માટે જો ક્રોધનો–દ્વેષનો–જય કરવો હોય તો કામનો–રાગનો–અવશ્ય જય કરો. જો કાર્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો હોય તો તેના કારણનો નાશ કરવોજ જોઇએ, કેમકે જો બીજ રહેશે તો તેમાંથી અનુકૂલ સામગ્રી મળતાં અવશ્ય વૃક્ષાદિ થશે.

ક્રોધનાં માઠાં ફલ. જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ક્રોધ પ્રકટે છે ત્યારે તે માણસનું ભાન ભૂલાવી નાંખે છે. એ સમયે હું કોણ છું? મારું શું કર્તવ્ય છે? મારાથી આમ ન થાય, આ વગેરે વિચારો માણસ ભૂલી જાય છે, ને આંધળો ભીંત થઇ જાય છે, આથી મારું અનિષ્ઠ થશે, એ વિચાર સરખો પણ તેને આવતો નથી, તે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાનું કે અન્યનું ગમે તેમ કરી નાંખે છે. આટલા માટે ક્રોધને ચાંડાલ, રાક્ષસ કે પિશાચ કહ્યો છે. એ પાપી જ્યારે બહુ વેગથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે મનુષ્યને ગાંડો બનાવી મૂકે છે, એ વેલા પિતાપુત્રનો, માદીકરાનો કે પતિપત્નીનો સંબંધ લોપ થઇ જાય છે. ક્રોધના ગાંડપણમાં પુત્ર પિતાને સાળો કહે છે; ને પિતા પુત્રને સાળો કહે છે; પુત્ર માતાને સાળી કહે છે, ને માતા પુત્રને મુઓ વાંઝીઓ ઇત્યાદિ અયોગ્ય શબ્દ કહે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ પરસ્પર માર પણ મારે છે. પતિ પત્નીને ક્રોધના આવેશમાં રાંડ કહે છે. જે શબ્દો તેઓ ક્રોધને વશ થઇને કહે છે તેના અર્થો ને તેથી પ્રતિપાદન થતી સ્થિતિ જાણે તેમને ક્રોધ ભૂલાવી નાંખતો હોય નહિ એમ જણાય છે. પિતાપુત્ર પરસ્પર સાળા શી રીતે થાય? મા સાળી શી રીતે હોય

શકે? કઈ નિરાશિથી એ વાત બંધ બેસાડી શકાય? માતા પુત્રને સુએલો જોવાને કે વાંઝીઓ બનાવી પોતાના વંશનો નાશ કરવાને કેમ ઇચ્છે? પતિ સ્ત્રીને રાંડ બનાવવા માટે પોતે મરવાને કેમ ઇચ્છે? પરસ્પરના ઉપકારતલે દબાયેલાં તે સામસામાં માર મારવાને કેમ ઇચ્છે? ચિત્તની શાંત સ્થિતિમાં તો કદી તેઓ તેમ ન ઇચ્છે, પણ ક્રોધરૂપ પિશાચ જ્યારે તેમના મનમાં આવે છે ત્યારે તે સઘળી અતિ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ તેમની પાસે કરાવે છે. ક્રોધમાં માણસ ગમે તેવું કુવચન બોલે છે, ને એથી પચાસ વરસનો નાતો હોય તે એક મિનિટમાં તુટી જાય છે. સમય જતાં હથિયારનો ઘા રૂઝાય, પણ કુવચનનો ઘા રૂઝાતો નથી.

"છરાતણો છેદ ઉપાય સૂઝે, કુવાક્યનો કોપ કદી ન રૂઝે."

"કુંપો ભાંગ્યો કાચનો, ભાંગ્યું વેણુ કવેણ;
મોતી ભાંગ્યું વીંધતાં, [એનો] સાંધો ન લીયે સેણ!*"

કુવચન માણસને બાણ કરતાં પણ વધારે સાલે છે. જે પોતાના મનને શાસ્ત્રીય સમજવડે શાંત ન કરી શકે તેને તેથી જીવનભર ક્લેશ થાય છે, પરિણામે તેનું શરીર ગળવા માંડે છે, ને વખતે ક્ષયાદિ વ્યાધિઓ લાગુ પડી તે મૃત્યુ પામે છે.

ક્રોધમાં માણસ પોતાના પ્રિય સંબંધીનું પણ ખૂન કરી નાંખે છે, ને આપઘાત પણ કરે છે. તેના ઉપર દૃષ્ટાંતરૂપે કાઠિયાવાડમાં બનેલી એક વાત કહેવાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક કાઠી તાલુકદાર હતા. તેને એક નાના ભાઇ હતા. બંને ભાઇઓને પરસ્પર સાધારણ પ્રીતિ હતી. બંને યુવાન હતા. નાના ભાઇએ કોઇ બાબતમાં ફોજદારને આકરાં વચનો કહેવાથી તેણે તેના મોટા ભાઇ જે તાલુકદાર હતા તેમની પાસે જઇ ખાનગીમાં ફરીયાદ કરી. એ સાંભળી તથા વાડીની તકરાર હતી તે સંભારી તેમને એવો ગુસ્સો આવ્યો કે તે રીવોલ્વર લઇને વાડીમાં જ્યાં તેમના નાના

* સેણ!–હે સજ્જન!

ભાઇ હતા ત્યાં ગયા. ત્યાં વાડીમાં કામ કરતા ખેડુતનું સાંતી નાના ભાઈએ સ્વેચ્છાથી છોડાવી નાંખ્યું હતું, તે અયોગ્ય જણાતાં તેને તુરત પાછું જોડાવવામાટે તેમને વેગ પ્રકટ્યો. ખેડુતને મોટા ભાઇએ સાંતી જોડવાનું કહ્યું. તે સાંભળી થોડે છેટે ઊભેલા નાના ભાઈ ક્રોધમાં આવી જઇ એમ નહિ થાય, નહિ થાય, એમ બોલતા લાકડી ઊગામી મોટા ભાઇતરફ આવવા લાગ્યા. મોટા ભાઇનો ક્રોધ આથી વધ્યો, તેમણે તેને આવવાની ના પાડી, છતાં નાના ભાઇ તો આવવાજ લાગ્યા. એટલે મોટા ભાઇએ ક્રોધાવેશમાં તેના પર રીવોલ્વર ફોડી. તે લાગ્યા છતાં તે આવવા લાગ્યા, એટલે બીજી ગોળી છોડી! તે વાગતાં નાના ભાઇ પડી ગયા, ને મરવાની અણીપર આવી ગયા! પોતાના વહાલા બન્ધુને મૃત્યુ પામતા જોઇ તેમનો ક્રોધ તુરત શમી ગયો, ને તેમને પોતાના કુકર્મનું ભાન થઇ આવ્યું. તેમના અંતઃકરણમાં એથી ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા માંડ્યો. સરકારને ખબર પડતાં રાજ્ય જવાનો ને ફાંસીની શિક્ષા થવાનો પણ તેમને ભય લાગ્યો. એવા વિચારોથી તેમનું અંતઃકરણ ઘેરાઇ ગયું, ને જીવન મૃત્યુકરતાં તેમને વધારે ખરાબ લાગ્યું. પોતાની જાતઉપર તેમને ભારે ધિક્કાર છૂટ્યો. મરણ પામતા નાના ભાઇભણી જોઇ તે બોલ્યા:— "તને મારીને મારે ગરાસ મેળવવો નહોતો, પણ તું મારવા આવતો હતો, માટે મેં તને માર્યો; હવે મારે જીવવું નથી." એમ બોલતાં પુનઃ આવેશમાં આવી જઇ તેમણે પોતાના શરીરઉપર રીવોલ્વર ફોડી આપઘાત કર્યો! રાજ્ય રાજ્યને ઠેકાણે રહ્યું, ને થોડીજ વારમાં એ યુવાન કાઠીકુમારો પૃથ્વીપરથી ચાલી નીકળ્યા! પાછળથી રાજ્યપર સરકારની જપ્તિ આવી, અને બંને ભાઇને પુત્ર ન હોવાથી રાજ્ય કોઈ કુટુંબીને સોંપાયું. ક્રોધરૂપી પિશાચ શું ન કરાવે? ગીતાજીમાં ક્રોધને નરકના દ્વારરૂપ કહેવામાં આ હેતુ છે. ક્રોધનાં આવાં અનિષ્ટ પરિણામ જાણીને વિચારવંત મનુષ્યે તેને પોતાના અંતઃકરણમાં ઉપજવાજ ન દેવો જોઇએ, ને ઉપજે તો રોકવો જોઇએ.

પ્રાપ્તિ થાય. તે બધા ધંધામાં મનુષ્યે પોતાના ચિત્તની શાંતિ જાળવવાની તથા મીઠી જીભ રાખવાની બહુ આવશ્યકતા છે. કોઇ પણ ધંધામાં માયાળુ અને મીઠો માણસ ફાવે, પણ ક્રોધી માણસ ન ફાવે. જો ખેડુત ખીજાળ ને કડવાબોલો હોય તો તેને ત્યાં સાથી રહેવા કે મજુરી કરવા કોઇ ન ઇચ્છે. તેનું ભાગીઉં કરવાનું પણ માણસને મન ન થાય. ક્રોધી ખેડુની સાથે કોઇ કામ ન પાડે. વ્યાપારીએ પણ મીઠા–બોલા રહેવું જોઇએ. તેણે પોતાની જીભ ગોળ, ખાંડ કે સાકર–જેવી મીઠી રાખવી જોઇએ. મીઠાબોલો વ્યાપારી સારી રીતે કમાય. ક્રોધી ને કડવાબોલા વ્યાપારીને ત્યાં જવાનું માણસને મન ન થાય. પછી ભલે તે બરાબર ભાવે આપતો હોય.

વ્યવહારમાં મીઠી વાણી બોલવાની અગત્ય.

" તુલસી મીઠે બચનતેં, સુખ ફૈલત ચહુ ઓર;
બશીકરન યહ મંત્ર હૈ, પરિહરુ બચન કઠોર. ૧
કૌઆ કિસ્કા લેત હૈ, કોયલ કિસ્કું દેત?
મીઠી બોલી બોલકે, જગ અપના કર લેત." ૨

વળી પણ કહ્યું છે કેઃ—

" प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जंतवः ।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥

(મધુર વચનો સંભળાવવાથી સર્વે જીવો સંતોષ પામે છે. તેટલામાટે મધુર વચનજ બોલવું. વચનમાં દરિદ્રતા–રાંકપણું–શું રાખવું? વચન બોલવામાં તો મધુરતારૂપ ઉદારતાજ વાપરવી.)

કોથળો કરવાના કે ગંધિયાણાના નાનામાં નાના વેપારથી માંડીને ઠેઠ સોનારૂપાના કે હીરામાણેકના મોટામાં મોટા વેપારસુધીમાં અંતરથી ભલો ને મીઠો માણસ વિશેષ કમાય, ને ક્રોધી તથા કડવાબોલો ઓછું કમાય, ને બહુ ક્રોધી હોય તો વખતે ધંધામાં નુકસાની પણ ભોગવે.

નોકરી કરવામાં પણ માણસે મધુરભાષી ને પ્રસન્નમુખવાળા રહેવું જોઇએ. કડવાબોલા ને ક્રોધી વાણોતર કે મહેતાને કોઈ શેઠ પસંદ ન કરે. કદાચ તે ઠીક કામ કરતો હોય તો તેને ભલો શેઠ કાઢી ન મૂકે, પણ શેઠને રાજી કરીને તે માણસ આગળ ન વધી શકે. સરકારી દરબારી નોકરીમાં જો કોઇ કારકુન ક્રોધી ને કટુભાષી હોય તો ચાલે ત્યાંસુધી ઉપરિ તેને ન બોલાવે પણ એ હુહુબલા પોતાની પાસેથી જાય તો ઠીક એમ તે ઇચ્છે. પ્રેડેશનમાં પણ એવો માણસ પ્રાયશઃ પાછળ રહી જાય. બીજાઓને પગારમાં આગળ વધારવામાં આવે ત્યારે ક્રોધી માણસ તેના ક્રોધરૂપ દોષથી પાછળ રહી જાય. વકીલાતમાં પણ મીઠી વાણીવડે શાંતિથી વાત કરનાર વકીલ-પાસે અસીલ વધારે જવા કરે. વાણીવડે બટકાં ભરનાર વકીલપાસે માણસ ન છૂટકેજ જાય. વૈદને માટે પણ એજ પ્રમાણે જાણવું. કંટ્રાકટર પણ જો કડવાબોલો હોય તો તેને સારાં અનુભવી માણસો નોકરતરીકે ન મળે. કદાચ બિનઅનુભવી માણસ મળે તો તેથી નુકસાન થવાનો સંભવ ઊભો થાય; ને નોકર વારંવાર બદલાવવાની જરૂર પડે, તેથી અંતે કામ બગડે, ને જોઈતી કમાઇ ન થાય, અથવા ખોટ જાય. દલાલને સોદા કરાવવો રહ્યો, એ જો ક્રોધી ને કડવાબોલો હોય તો એનો ધંધોજ ન ચાલે, કેમકે એને તો મધુર ને યુક્તિયુક્ત વાણીવડે બંને પક્ષને ગળે વાત ઊતારવાની રહી. આ પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધંધાઓનું પણ સમજવું. જો ધંધામાં કમાઇ કરવી હોય તો મનુષ્યે અવશ્ય નિષ્ક્રોધ ને મધુરભાષી રહેવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ.

ક્રોધે કરાવેલાં કેટલાંક બહુ ભુંડાં કામ. ક્રોધે આ સંસારમાં કેવાં કેવાં ભુંડાં કામો માણસોપાસે કરાવ્યાં છે? પરશુરામ પાસે એકવીશ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરાવનાર એ છે. જાદવાસ્થળી કરાવનાર પણ એ છે. જેમાં ક્ષત્રિયોનો મોટો નાશ થયો તે પાંડવકૌરવોનું યુદ્ધ કરાવ-નાર પણ એજ છે.

કામ(પ્રીતિ)નામના ત્રીજા પુરુષાર્થને ક્રોધ કેવી રીતે

નાશ કરે? પરસ્પર પ્રીતિ નભાવવામાં તો મીઠાં વચનોની બહુ આવશ્યકતા રહે છે. સ્ત્રીપુરુષ વારેવારે ક્રોધમાં આવી જઇ એકબીજાને કટુવચન કહે તો તેમની પ્રીતિનો ભંગ થાય, ને તેથી તેમના વ્યાવહારિક સુખનો—આનંદનો—ભંગ થાય એ પ્રસિદ્ધજ છે. પતિ કડવાબોલો હોય તો ભલી સ્ત્રીને પણ પુનઃ પુનઃ ત્રાસ થવાથી કોઇ વાર એમ બોલવાનો વખત આવી જાય કે, "એ તો લવારો કર્યા કરશે." તેના કુસ્વભાવનું તેને સ્ત્રી તરફથી આ સર્ટિફિકેટ મળ્યું! છોકરાંઓ કહે કે "બાપાને ખડખડાટ કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે!" એવો માણસ સગાંવહાલાંનો પ્રેમ પણ ન મેળવી શકે, કેમકે દીલભર દીલ છે. આપણા મનમાં પ્રેમ હોય તો સામાના મનમાં પ્રેમ થાય. આપણે જો બીજાને માટે માઠા વિચાર કરી ખીજ્યા કરીએ તો તેના મનમાં પ્રેમ શી રીતે ઉપજે? ક્રોધ અથવા ખીજ, અને તે દ્વારા નીકળતાં કટુ વચનો મનુષ્યના મનપર કેટલી ખરાબ અસર કરી નાંખે છે તે પર એક બનેલી વાત કહેવાય છેઃ—

પોરબંદરમાં બે પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓને પરસ્પર સારો પ્રેમ હતો. તેમાંનો એક જણ એક વાર પોતાના મિત્ર બીજા વેપારીપાસે કોઇ ધર્માદાના કામનો ફાળો લઇને ગયો. ફાળો જોતાંજ તેને ખીજ ચઢી, અને ખીજમાં ને ખીજમાં તે બોલી ઊઠ્યોઃ—"તમે તો જ્યારે હોય ત્યારે આવી લપ્પોજ લઇ આવો છો." જે સ્થલેથી આવું ન સાંભળવું જોઇએ તે સ્થલેથી—પોતાના સ્નેહીના મુખમાંથી આવું કઠોર વચન ક્રોધાવેશમાં બોલેલું સાંભળતાં તેને ઘણું માઠું લાગ્યું, ને પુનઃ તે જીવતાંસુધી તેની દુકાને ન ગયો, ને પોતાને માટે માલ ખરીદવાની તેની સાથે આડત હતી તે પણ તે દિવસથીજ તેણે બંધ કરી. **પ્રેમ નભાવવો અતિકઠિન છે.**

"નેહ નભાવન અતિકઠિન, સબસેં નભ્યો ન જાય;
ચઢનો મોમતુરંગપેં ચલનો પાવકમાંય."

(મીણના ઘોડાપર ચઢીને અગ્નિમાં ચાલવું તેના જેવું સ્નેહને

નભાવવાનું કામ અતિકઠિન છે. બધાથી સ્નેહ નભાવી શકાતો નથી.)

જો પ્રેમનામનો પુરુષાર્થ સફલ કરવો હોય તો તમારાં પ્રેમ-પાત્રોના અપરાધોને ક્ષમા કરો. તેમના પ્રતિ વારંવાર ક્રોધ ન કરો. ક્રોધનો જય ક્ષમાથી થાય છે. એક આગ થાય તો બીજાએ પાણી થવું જોઇએ. એમ થાય તોજ સ્નેહ નભે. સંબંધવાળા મનુષ્યોએ પરસ્પર ખમી ખાવું જોઇએ. જો એમ ન થાય, ને ક્રોધને વશ થઇ મિથ્યાભિમાન કે દુરાગ્રહવડે પ્રેમનો ભંગ કરવામાં આવે તો પછી તે સંધાવો કઠણ છે:—

"તરિયા !× ઘણું ન તાણીએ, તાણે ત્રુટી જાય;
ત્રુટયા પછી જો સાંધીએ, તો વચમાં ગાંઠ વળાય."

અન્યની ભૂલના પ્રસંગમાં મનુષ્યે એવી ભૂલ પોતાનાથી થાય છે કે નહિ? અથવા પોતાથી એવી ભૂલ થઇ જાય કે નહિ? તેનો વિચાર કરી શાંતિ પકડવી જોઇએ. અંતઃકરણને તપવા ન દેવું જોઇએ. **શાંતિનો ભંગ ન થવા દો. "धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गेहिनी"**–ધૈર્ય એ સંતપુરુષનો પિતા છે, ક્ષમા તેની માતા છે, ને શાંતિ તેની સાથે લાંબો સમય રહેનારી સ્ત્રી છે, એ વચનનો વિચાર કરો. શાંતિરૂપી સ્ત્રી જે સંતપુરુષને પરમ સુખ આપનારી છે તેનું રક્ષણ સંતપુરુષનાં ધૈર્ય ને ક્ષમારૂપી માતા-પિતા કરે છે. અન્યભણીથી પ્રતિકૂલતા થાય ત્યારે જો ધૈર્ય રાખી ક્રોધને ન ઉપજવા દેવામાં આવે, અને ઉપજે તો વિવેકવડે રોકીને સામા માણસને તેના અપરાધની ક્ષમા આપવામાં આવે તોજ શાંતિ સચવાય. જો તેમ ન થાય તો નિશ્ચય શાંતિનો ભંગ થાય, ને શાંતિનો ભંગ થાય તો પછી સુખ ક્યાંથી? શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ પણ કહે છે કે:– "**अशान्तस्य कुतः सुखम्**" (અશાંત મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી?)

ક્રોધ મોક્ષ સાધવામાં પણ બહુ અડચણ કરે છે. દુઃખ-રહિત નિરતિશય આનંદસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તે બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી એ

× હે સ્ત્રી!

મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. "**विज्ञानमानंदं ब्रह्म**" (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે,) એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની આનંદરૂપતા વર્ણવી છે. જો પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો અંતઃકરણ તવી પહેલાં મહાસાગરજેવું શાંત રાખવું જોઇએ. શાંતિની પછવાડે સુખ છે. જો મોક્ષરૂપ શાશ્વતી શાંતિ જોઇતી હોય તો ક્રોધને પોતાના હૃદયમાંથી દૂરજ રાખો. **ધર્મનું અંતિમ ફલ મોક્ષ છે. ક્રોધ કરવાથી ધર્મ હણાય છે. જો ધર્મ હણાય તો મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય?**

એવી રીતે ધર્માદિ ચારે પુરુષાર્થને ક્રોધ હણે છે. એક જૂની ગુજરાતી ગાહામાં (ગાથામાં) ક્રોધના દોષો જણાવતાં આમ કહ્યું છે:—

"इह लोयेवि कोवो सरीरसंताव कलह वैरांइ ।
कुणइ पुणो परलोये नरगाय सुदारुणं दुःखम् ॥"

(ક્રોધ આ લોકમાં શરીરવિષે સંતાપ, કલહ ને વેર ઉપજાવે છે. પુનઃ તે ક્રોધ પરલોકમાં પણ નરકને માટે ને ભયંકર દુઃખને માટે હેતુરૂપ થાય છે.)

ક્રોધની શરીરઉપર થતી માઠી અસર. જ્યારે ક્રોધ આવે છે ત્યારે નાડીના ધબકારા વધી પડે છે, ને શરીરમાં ૦।વા ૦॥ ડીગ્રીજેટલો તાવ અવશ્ય ચઢી આવે છે. એ વેલા મગજ તપી ઊઠે છે, ને મુખપર ને આંખમાં લોહી ચઢી આવે છે. ક્રોધવેલા આંખો લાલ થઇ જવાનું કારણ એ છે. એ સમયે મૂછો ભમર ને હોઠ કંપવા માંડે છે, ભમર ઉંચી ચઢે છે, ને રોમરોમમાં જાણે એક તરહનો દાહ થતો હોય એમ લાગે છે. ઘોડાપર ખીજ્યા પછી જો તેની નાડી તપાસવામાં આવે તો તેનો વેગ વધેલો અનુભવાય છે. બીજાં પ્રાણીઓઉપર મનુષ્યના ક્રોધની જ્યારે આવી અસર થાય છે ત્યારે મનુષ્યઉપર અન્ય મનુષ્યના ક્રોધની અસર કેટલી થતી હશે તે વિચારવાજેવું છે. આમ ક્રોધ પોતાને ને પરને અપકાર કરે છે.

ઇંદ્રિયાદિના સંયમની આવશ્યકતા. ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ. જો મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો તેણે પોતાની ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણઉપર દાબ રાખતાં શીખવું જોઇએ. જે તેમના ઉપર દાબ ન રાખતાં કુસંસ્કારવાળું મન કહે તે પ્રમાણે વર્તે છે તે દુઃખી થાય છે. આ સંસારમાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે જે આરંભમાં જરા દુઃખવાળાં જણાય, પણ પરિણામે તે બહુ સુખ આપે છે. જપ, તપ, વ્રત ને ધ્યાન આદિ સ્વધર્મપાલનને લગતાં કાર્યો એ પ્રકારનાં છે. એમાં ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણને રોકવાં પડે છે, તેથી પ્રથમ કષ્ટ જણાય છે, પણ પાછળથી તેનું પરિણામ શાંતિસુખમાં આવે છે. તે કર્મો આ લોક પરલોક બંને સુધારે છે, ને મોટા પુરુષાર્થ થાય તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતાદ્વારા તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની યોગ્યતા આવે છે. બીજાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે આરંભમાં તે સુખકર જણાય છે, પણ પાછળથી ભારે કષ્ટનો અનુભવ કરાવે છે. ઇંદ્રિયોના વિષયોને યથેચ્છપણે ભોગવવા એ આ પ્રકારમાં આવે છે. શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયો-માં આસક્તિવાળી ઇંદ્રિયોને અને અંતઃકરણને આરંભમાં વિષયનો ઉપભોગ સુખજનક જણાય છે, પણ પરિણામે તેથી તેમને સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. વિષયો પરાધીનતા, ક્ષણભંગુરતા, અપવિત્રતા ને સાતિશયતા આદિ દોષયુક્ત હોવાથી જીવને તે છેવટ અસંતોષ ને દુઃખજ આપે છે. ત્રીજા પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે કે જે આરંભમાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને તપાવે છે, ને પરિણામે પણ દુઃખાનુભવ કરાવે છે. ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારો એ વર્ગમાં આવે છે. મનુષ્યે પ્રથમ પ્રકારનાં ધાર્મિક કર્મો આગ્રહથી કરવાં, બીજા પ્રકારનાં કર્મોમાં–વિષય–ભોગોમાં–વિહિતનિષિદ્ધનો વિચાર કરી વિહિત વિષયો પરિમિતપણે ધર્મને પ્રતિકૂલ ન થાય એવી રીતે ભોગવવા, ને તેમાંથી ધીમે ધીમે આસક્તિ ઓછી કરતા જવી. ત્રીજા પ્રકારનાં ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોને અધીન થવારૂપ નિષિદ્ધ કર્મો જે વર્તમાનમાં ને ભવિષ્યમાં મનુષ્યને કષ્ટ આપનાર છે તેને સમજીને સદાગ્રહે રાખીને ત્યજવાં.

ક્રોધની ભારે બુંડાઈ. આગળ કહ્યા પ્રમાણે ક્રોધ મનુષ્યને તેના જીવનમાં અશાંતિ, અપકીર્તિ ને વ્યાવહારિક અનેક પ્રતિકૂલતાઓ ઉપજાવી કષ્ટ આપે છે, ને મરણ પછી નરકનાં દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે. એ કેટલો બૂરો છે? મનુષ્યનું બૂરું કરવું, ને તેને તાપ આપવો એજ તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ છે. અરે! તેના જેવો બીજો કોઇ કૃતઘ્ની નથી. સામાન્ય રીતે નઠારો મનુષ્ય પણ પોતાને આશ્રય આપનારનું બૂરું ન કરે, પણ આ તો પોતાને આશ્રય આપનાર અંતઃકરણનું પ્રથમ બૂરું કરે છે,–તેને બાળે છે, ને પછી બીજાને પણ બાળે છે. જેણે ઊતારો આપ્યો તેને ત્યાં આગ લગાડવી એ એનું પ્રથમ કામ છે. તે એવો બૂરો છે એટલા માટેજ એક કવિ વિનોદમાં તેને કહે છે કેઃ–"**नमोऽस्तु कोपदेवाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम्**" (પોતાને આશ્રય આપનારને અત્યંત બાળનાર હે ક્રોધદેવ! તમને મારા નમસ્કાર હો.) એ ક્રોધને તો દૂરથીજ નવ ગજના નમસ્કાર કરવા જોઇએ. એક મહાત્માને કોઇ માણસે પૂછયું કેઃ–"મહારાજ! ક્રોધની ટૂંકી વ્યાખ્યા કહો." તેમણે તેને કહ્યુંઃ–"અપરાધ કોક કરે, ને તેની શિક્ષા કોક ભોગવે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરનાર મનોવિકાર તે ક્રોધ." નોકરે કે દીકરીએ ચીમની ફોડી, ને ક્રોધ તેની શિક્ષા ભોગવાવે શેઠપાસે કે પિતા-પાસે, કેમકે શેઠનું કે પિતાનું ચિત્ત ક્રોધ કરવાથી બળે. ક્રોધ કૃતઘ્ની હોવાથી પોતાને આશ્રય આપનાર અંતઃકરણને બાળે છે, અને તે પણ તેના વાસ્તવિક અપરાધવિના! આવા ક્રોધને સમજુએ પોતાના અંતઃ-કરણમાં શામાટે આશ્રય આપવો જોઇએ? નજ આશ્રય આપવો જોઇએ. મનુષ્યે ક્ષમાશીલ રહેવું જોઇએ. જોકે પ્રતિકૂલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ક્ષમા-શીલ રહેવું કઠણ પડે છે તોપણ સર્વે વાત અભ્યાસથી સિદ્ધ થઇ શકે છે, માટે અંતઃકરણને સમજાવી ક્ષમાનો અભ્યાસ કરવો.

ધર્મસાધનોનું ક્રોધથી રક્ષણ કરોઃ–માળીને કોઇ સારું વૃક્ષ ઊછેરવું હોય તો તે તેને કેટલું સંભાળે છે? સારી જાતનો આંબો ઊછેરવો હોય તો તેને કેળની છાયામાં રોપે છે, ને તેને આથમણો ખારવાળો

પવન ન લાગે માટે તેની આસપાસ તે ગુણપાટ બાંધી રાખે છે, જ્યારે સામાન્ય બુદ્ધિનો અભણ માળી પણ પોતાને ઊછેરવાના વૃક્ષમાટે સંભાળપૂર્વક આવી ગોઠવણ કરે છે ત્યારે સમજુ ને શિક્ષિત મુમુક્ષુએ પોતાના હૃદયમાં ઊછેરવાના ભક્તિ, યોગ, કે જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષનું ક્રોધાદિ વિકારોથી કેટલી પાકી ગોઠવણ ને કેટલી સંભાળથી રક્ષણ કરવું જોઇએ ? તે વિચારવાનું છે. જો ક્રોધાદિ અયોગ્ય વિકારોથી ભક્તિ આદિ ઊગતા કોમલ કલ્પવૃક્ષનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો તે સહજવારમાં બળી જાય છે, ને સાધકનો લાંબા સમયનો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે.

શંકા:—ક્રોધ તો વ્યવહારમાં બહુ કામનો છે. તેવડે ઘણાં કામ સારી રીતે થાય છે.

સમાધાન:—ક્રોધ વ્યવહારમાં ઉપયોગી—લાભપ્રદ—નથી, પણ તે વ્યવહારમાં ભારે હાનિ કરનારો છે એ વાત અગાઉ કહેવાઇ ગઇ છે. ક્રોધ કરવાથી નોકર, સ્ત્રી ને બાલક આદિ વશ વર્તે છે, ને તેથી વ્યવહારમાં અનુકૂલતા થાય છે એ માન્યતા વ્યર્થ છે. ક્રોધવિના પણ પ્રાગલ્ભ્ય—કડપ—રૂઆબ—પ્રતાપબલ—થી કામ વધારે સારું થાય છે. પરિમિત બોલવાથી ને કાર્યમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવાથી રૂઆબ સારો બેસે છે. વળી શાસ્ત્ર ક્રોધ કરવાની ના પાડે છે, ફુંફાડો રાખવાની ના નથી પાડતું.

વ્યવહારમાં માત્ર ફુંફાડો રાખવો જોઇએ. અયોગ્ય માણસો પોતાની મેળે સમજીને પોતાના કામમાં જાગૃતિ રાખી શકતાં નથી. તેમને ટોકનાર જોઇએ, માટે પ્રયોજનજેટલો ઉપરનો ફુંફાડો રાખવો, પણ ક્રોધ કરીને પોતાનાં અને પરનાં શરીરમનને બાળવાં નહિ. ફુંફાડો રાખવાઉપર એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક ગામમાં એક સંતપુરુષ કેટલોક સમય રહ્યા, ને જિજ્ઞાસુઓને તેમણે પોતાના સત્સંગનો અપૂર્વ લાભ આપ્યો. પછી તેઓ યાત્રાનિમિત્તે ને મુમુક્ષુઓના કલ્યાણાર્થે ત્યાંથી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઇ

નીકળ્યા. ત્યાંના લોકો તેમને વળાવવામાટે તેમની પાછળ ચાલ્યા. તે ગામને દરવાજે આવ્યો, એટલે મહારાજે તેમને રોકાઇ જવા કહ્યું; પણ પ્રેમને લઇ તેઓ ન રોકાતાં તે સંતપુરુષની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. પછી તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યું કેઃ-"હવે તમે સૌ રોકાઇ જાઓ. શાસ્ત્રપ્રમાણે ને શિષ્ટાચારપ્રમાણે તમારો વિવેક પૂર્ણ થયો. પૂજ્ય કે પ્રિયને સામા લેવા માટે અનુકૂલતાપ્રમાણે ને ઇચ્છાનુસાર જેટલું જઇ શકાય તેટલું જવું, પણ વળાવવા તો ગામના દરવાજાસુધી જવાય તો પૂર્ણ છે. કદાચ બહુમાં બહુ તો ગામના સીમાડાસુધી જવું, પણ તેથી આઘે ન જવું." ભાવિક લોકોએ તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યુંઃ-"પ્રભો! સીમાડો હવે નજીક છે, ને ત્યાંથી આપને પધારવાનો માર્ગ ફંટાય છે, તે બતાવીને અમે પાછા વળશું. ત્યાંસુધી આપ કૃપા કરીને આવવા દ્યો." સીમાડો આવ્યો ત્યારે તે લોકોમાંના એક અગ્રેસર માણસે એક બીજો માર્ગ બતાવીને હાથ જોડી વિનતિ કરી કેઃ-"કૃપાનાથ! આપને આ માર્ગે પધારવું ઠીક પડશે. જોકે આપ જે માર્ગે જવા ઇચ્છો છો તે માર્ગ ટુંકો છે, પણ તે માર્ગ બહુ ભયવાળો છે. અહીંથી આશરે ૦॥ ગાઉઉપર એક મોટો વડ આવે છે. તેની પાસે એક રાફડામાં મોટો ઝેરી સાપ રહે છે, તે પ્રવાસીઓને અને ત્યાં જનાર અન્ય પ્રાણીઓને એવો ત્રાસ આપે છે કે કેટલાક સમયથી એ માર્ગ બંધ પડી ગયો છે. જે ત્યાંથી નીકળે તેને તે ફુંફાડો મારીને કરડવા દોડે છે. વળી તે એટલો બધો ઝેરી છે કે તેનું ફીણ જે પ્રાણીઓના ઉપર પડે તે પ્રાણીઓને પણ ઝેર ચઢે છે, માટે જોકે થોડો ફેર પડશે, પણ આ માર્ગ નિર્ભય છે, તેથી આપ આ માર્ગેજ પ્રયાણ કરો તો સારું." તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યુંઃ-"એટલો બધો લાંબો માર્ગ લેવાની કાંઇ પણ આવશ્યકતા નથી. આ ટુંકો માર્ગ ઠીક છે. જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. તમે નચિંત રહેશો." લોકોએ તેમને વિનયપૂર્વક પુનઃ ના પાડ્યા છતાં પણ મહારાજ તો તેમને ધીરજ આપી સર્પવાળે ટુંકે માર્ગે ચાલ્યા. સ્વરૂપાનુસંધાન

કરતા કરતા તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. એવામાં સર્પવાળું સ્થાન આવ્યું. મહારાજને દૂરથી જોઇ તે સર્પ ફુંફાડા મારીને દોડતો દોડતો મહારાજપાસે તેમને કરડવા માટે આવ્યો; પણ જેવી મહારાજની વેધક દૃષ્ટિ તેના પર પડી કે તે ત્યાં થીજી ગયો, ને તેમની પાસે આવી તેમને કરડી શક્યો નહિ. પછી મહારાજે પોતાના કમંડલુમાંથી થોડું જલ લઇ તેના પર છાંટી તેને ગંભીરવાણીવડે કહ્યું:–"તું શામાટે અહીંથી નીકળનાર વા અહીં આવનાર પ્રાણીઓને ત્રાસ આપી રહ્યો છે? તેમણે તારું શું બગાડ્યું છે કે તેમના જીવ લેવાની પાપી પ્રવૃત્તિ તું કરે છે? પૂર્વનાં મોટાં પાપવડે તને આ સર્પની અધમયોનિ પ્રાપ્ત થઇ છે, અને હજી પણ તું તારું પાપ વધારતોજ જાય છે તો અંતે તારી કેવી બૂરી ગતિ થશે તેનો તને લગારે વિચાર થતો નથી? અને તને પ્રભુનો લેશ પણ ડર લાગતો નથી? શું તને તારા પાપને માટે કાંઇ પણ શરમ આવતી નથી?" આટલું કહેતામાં તે સર્પ પ્રથમ તો કોપી ઊઠ્યો, પણ પછી તે મહારાજના પ્રતાપથી પોતાની ફેણ નીચી નમાવી વિનયથી બોલ્યો:–" મહારાજ! હું મોટો પાપી છું. આજસુધી મેં ઘણાં પાપ કર્યાં છે. પ્રભો! મને બચાવો." તે સંતપુરુષે તેને કહ્યું:–" તને તારો નિર્માણ થયેલો આહાર કરવાની છૂટ છે, પણ તારે આજથી કોઇને કરડવું નહિ. હરતાંફરતાં તારે પ્રભુનું સ્મરણ કરવું." સર્પે આ આજ્ઞા સાંભળી મહારાજને ફેણવડે ત્રણ વાર નમન કર્યું, ને પછી બોલ્યો કે:–" પ્રભો! આજથી હું આપની આજ્ઞા-પ્રમાણે વર્તીશ, ને કોઇને હરકત નહિ કરું." મહારાજ નિર્વિઘ્ને ત્યાંથી પસાર થઇ ગયાના સમાચાર આસપાસના ગામડાંમાં ફેલાતાં કોઇ કોઇ વાર ગોવાળીઆ અને ખેડુતો ત્યાં પોતપોતાનાં ઢોરોને ચારવા લઇ જવા લાગ્યા. અગાઉ તો માણસને દેખતાં તે સર્પ ફુંફાડો મારી કરડવા દોડતો, પણ હવે તો તેમને શાંત થઇ ગયેલો જણાવા લાગ્યો. લોકોને આ વાતની વિશેષ ખબર પડતાં તેમણે વિચાર્યું કે નિશ્ચય મહા-રાજ સમર્થ પુરુષ હતા એમાં સંશય નહિ. તેમણે આ સર્પને નક્કી

શાંત કરી દીધેલો જણાય છે. સમીપનાં ગામોમાં જેમ જેમ વધારે વધારે ખબર પડતી ગઇ તેમ તેમ લોકો સુખેથી ત્યાં આવવા લાગ્યા. સર્પ બેઠો હોય કે ફરતો હોય, પણ કોઇને કાંઇ અડચણ ન કરે. પછી તો અટકચાળા ગોવાળીઆઓ તેને લાકડીના ઘોંકા મારવા મંડ્યા, ને તેની નીચે લાકડી ભરાવીને તેને ઉંચો કરવા મંડ્યા, તોપણ તે કોઇને કરડે નહિ. તોફાની છોકરાઓને આ વાતની જાણ થતાં તેઓ તેને લાકડીથી ઊછાળી સતાવવા મંડ્યા. હવે તો તેને પોતાના ચારામાટે દિવસે રાફડાબહાર નીકળવું પણ ભારે પડવા લાગ્યું. મૂર્ખ છોકરાઓના અને અણસમજુ મનુષ્યોના ત્રાસથી તે મુંઝાવા લાગ્યો, ને શરીરે પણ નબળો થઇ ગયો. આશરે છ માસે મહારાજ યાત્રામાંથી પાછા વળ્યા, ને એ રસ્તે નીકળ્યા, ત્યારે તે સર્પને દુર્બલ ને ઉદાસીન જોઇ મહારાજે તેને પૂછ્યું કેઃ-"તું આવો નબળો કેમ થઇ ગયો છે?" સર્પે કહ્યુંઃ-"મહારાજ! આપે કહ્યું તે પ્રમાણે હું વર્તું છું, કોઇને કરડતો નથી, તેમ કોઇને કાંઇ અડચણ પણ કરતો નથી, એટલે હવે તો લોકો મને બહુ હેરાન કરે છે." મહારાજે કહ્યુંઃ-"**તારે કોઇને કરડવું નહિ, પણ ફુંફાડો રાખવો.**" સર્પે કહ્યુંઃ-"બહુ સારું કૃપાનાથ! હવે તે પ્રમાણે કરીશ." પછી તેને હરકત કરવા કોઇ આવતું તો તે ફેણ ઉંચી કરી જોરથી ફુંફાડો મારવા લાગ્યો, એટલે લોકોએ જાણ્યું કે આ સર્પ પાછો પોતાના મૂલસ્વભાવપર આવી ગયો છે. હવે તેનાથી દૂરજ રહેવું સારું છે; આથી સર્પનું હમેશાંનું દુઃખ દૂર થયું. વ્યવહારમાં ફુંફાડાની (પ્રાગલ્ભ્યની) આવશ્યકતા છે, પણ ક્રોધને વશ થઇ કોઇનું અનિષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા નથી. વ્યવહારકુશલ માણસો કહે છે કેઃ-"એવા કડવા ન થવું કે બધા થુંકી નાંખે ને એવા મીઠા ન થવું કે બધા આખા ને આખા કરડી ખાય." મતલબ કે મધ્યમ માર્ગે ચાલવું. જે મધ્યમ માર્ગે ચાલે છે, ને સમયે ઉપરથી જરા રૂઆબ દર્શાવે છે તેના કામમાં અડચણ આવતી નથી ને તેને ક્રોધ કરીને અશાંતિ ઉપજાવવી પડતી નથી, તથા પાપના ભાગી થવું પડતું નથી.

ક્રોધ આવે ત્યારે શું કરવું? આ પ્રશ્ન સાહજિક છે. ઘણા મનુષ્યો કહે છે કેઃ—"ક્રોધને રોકવાની અમારી ઇચ્છા હોય છે, છતાં તે આવે છે ત્યારે અમારાથી રોકી શકાતો નથી. એનો તીવ્રવાયુના જેવો વા પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવો વેગ અમે અટકાવી શકતા નથી, ને તેથી કાંઇનું કાંઇ બોલી જવાય છે, અથવા અવળું કામ થઇ જાય છે." આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કેઃ–"પુરુષાર્થવિના કાંઇ બની શકે એવું નથી, ક્રોધ આવે ત્યારે ક્રોધમાં રહેલા દોષોનું અને ક્રોધ તજી દેવાયોગ્ય છે એવા શાસ્ત્રનાં ને મહાપુરુષોનાં વચનોનું ઓછુંવધતું સ્મરણ રાખી, તથા ક્રોધ ન કરવાના પોતાના નિશ્ચયનું સ્મરણ કરી; મૌન ધારણ કરવું; અથવા મનને બીજે શુભ માર્ગે ચઢાવી દેવું. મરાઠીમાં કહેવત છે કે "क्रोध आला तर शंभर मोज" (ક્રોધ આવે ત્યારે સો ગણો.) ઇંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે 'કાઉંટ ટેન'–જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે દશ ગણો. એમ કરવાથી મન ક્રોધરહિત થઇ કાંઇક શાંત થાય છે. એ વેળા ઇષ્ટમંત્રનો માનસિક જપ કરવા મંડી પડવું, અથવા પ્રભુના કોઇ પણ નામનું મનમાં વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરવું, વા મોટે સાદે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગવું. વળી એ વેળાએ જગતના મિથ્યાપણાની ને પોતાના આત્માને કોઇ પણ મનુષ્યથી કે કોઇ પણ પ્રતિકૂલ પ્રસંગથી કાંઇ પણ હાનિ થઇ શકે એમ નથી એવી સુદૃઢ ભાવના આદરપૂર્વક કર્યા કરવી. મનમાં ક્રોધનો વેગ બહુ વધી ગયો હોય, ને તેથી એ બધું ન થઇ શકે, તો એ વેળા જો બને તો ઠંડા જલથી સ્નાન કરવું, અથવા ઠંડા જલથી પોતાનું માથું ને પોતાના હાથ પગ ધોવાં. જો બને તો થોડા દીર્ઘશ્વાસ પણ એ વેળા લેવા, અથવા થોડા પ્રાણાયામ કરવા. ઉપર જણાવેલા ઉપાયોમાંનો કોઇ એક ઉપાય પ્રીતિપૂર્વક કરવાથી ક્રોધની શાંતિ થવાનો સંભવ છે."

ક્રોધમાં કાંઇ અયોગ્ય કરી બેસો નહિ, પણ વચ્ચે થોડા સમય જવા દો. ક્રોધમાં તાત્કાલિક કાંઇ પણ અયોગ્ય ન કરી બેસાય તેની બહુ સંભાળ રાખો. વચમાં થોડા સમય જવા દેશો તો

તમારો ક્રોધ ધીરે ધીરે શાંત થઇ જશે, અથવા ઘણો ઓછો થઇ જશે. દિવસો જશે તેમ તેમ તમારા ક્રોધવાળા વિચાર બદલાતા જશે. ક્રોધે ભરેલા માણસ ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં આકરો કાગળ લખી નાંખે, પણ તે રવાના ન કર્યો હોય તો બીજે દિવસે તેને અવશ્ય તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું મન થાય, ત્રીજે દિવસે સાધારણ ઠપકો લખવાની ઇચ્છા થાય, ને વધારે દિવસો જાય તો એમ પણ થાય કે કાંઇ નહિ, એનું એ જાણે, એનાં કર્યાં એ ભોગવશે, આપણે કાંઇ લખવું નથી; પણ જો તુરત અયોગ્ય વચન બોલાઇ ગયું હોય, કે અયોગ્ય લખાઇ ગયું હોય તો પછી તેનો ઉપાય માણસના હાથમાં નથી રહેતો. અયોગ્ય બોલાઇ જવાયું કે અયોગ્ય લખાઇ જવાયું એ હાથમાંથી છૂટી ગયેલા બાણ-જેવું છે, અને એટલામાટેજ ઉર્દુમાં કહ્યું છે કે **"કમ ખાનાં ઓર ગમ ખાનાં"** કમ એટલે ઓછું ખાવું, ને ગમ એટલે કોઇએ અપકાર કર્યો તો તે સહન કરી લેવો. જો આરોગ્ય સાચવવું હોય તો પથ્ય ને પરિમિત ભોજન કરવું જોઇએ. રોગ થયો હોય ત્યારે જેમ ઔષધ ખાવું જોઇએ, તેમ પથ્ય પણ પાળવું જોઇએ. તાવ આવતો હોય છતાં દહીં, ખાટી છાશ, આંબલીની ચટણી ને કેરીના અથાણાવિના ન ચાલે તો તાવ ઉતરે શી રીતે? જેમ શારીરિક રોગના સંબંધમાં તેમ માનસિક રોગના સંબંધમાં પણ જાણવું. ક્રોધ અને બીજા મનોવિકારો એ માનસિક રોગો છે. તે મટાડવામાટે શાસ્ત્ર ને મહાપુરુષો જે ઉપદેશરૂપી ઓસડ આપે છે તે ખાવું જોઇએ, તે ઉપદેશને આચરણમાં મૂકવો જોઇએ, ને જે જે અયોગ્ય વિચારોથી ને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓથી બચવાનું કહે છે તે તે વિચારો ને તે તે પ્રવૃત્તિઓથી બચવારૂપ પથ્ય (કરી) પણ પાળવું જોઇએ.

"ઔષધ ખાય ન પથિ* રહે, +બિષમ બ્યાધિ કયું જાય?
દાદુ રોગી ×બાવરા, દોષ બૈદકું લાય."

વેર, મૈત્રી, વ્યવહાર, આહાર ને નિદ્રા વધાર્યાં વધે છે,

*પથિ–પથ્ય–કરી પાળવી તે. +બિષમ–ભયંકર. ×બાવરા–ગાંડો.

ને ઘટાડ્યાં ઘટે છે. સમજુ માણસ સમય વિચારીને વર્તે છે, ને આવેશ ક્રોધને રોકીને જે ઉચિત હોય તે કરે છે. "**फटाटोपो भयंकरः**" (ફેણ ચઢાવવી તે પણ ભય ઉપજાવનારી છે,) એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉપરનો ફુંફાડો પણ સામા માણસને ભય ઉપજાવનારો થાય છે, ને તેથી બીજાના અપરાધને લઇ જ્યાં કહ્યા વિના છૂટકો ન હોય ત્યાં તેમ કરીને પણ ડાહ્યા માણસો પ્રસંગને વીતાવે છે. કોઇવાર એવો પ્રસંગ પણ આવી પડે કે જ્યાં ફુંફાડો બતાવવાની તક હોતી નથી. તેમ બીજું કરતાં વિશેષ હાનિ થવા સંભવ હોય છે તો ત્યાં ઉપેક્ષા કરવી-જવા દેવું; ને શાંત રહેવું-એજ ઉચિત ગણાય છે, અને સમજુ માણસો તેમ વર્તે છે પણ ખરાં. એવા પ્રસંગમાં વિક્ષેપ વધારવામાં સાર નહિ. મુંબઇમાં એક બેરિસ્ટર ચોપાટીપર ફરતા હતા, ત્યાં એક લુચ્ચો માણસ તેમની ટોપી ઉપાડીને દોડી ગયો. તેમની સાથે તાજા બી. એ. એલ. એલ. બી. થયેલા એક પરિચિત વકીલ હતા. તેમણે તે બેરિસ્ટરને કહ્યું:—"આપણે આવતી કાલે તે લુચ્ચા માણસપર ફરિયાદ દાખલ કરવી, ને તેની પાસેથી તે ટોપી મેળવવી; તેમજ તેને શિક્ષા કરાવવી." તે સાંભળીને બેરિસ્ટરે તેમને કહ્યું:—"ટોપી ગઇ એટલુંજ બસ છે. હવે જો મારે કોટ ને પાટલુન રાખવાં હોય તો કોર્ટને બારણે ન ચઢવું એ સારું છે." જેમ વ્યાપારી વેચવાની વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી કરવામાં વ્યાપારમાં પોતાનું દ્રવ્ય રોકાય તેનું વ્યાજ ગણે છે, તે કામમાં રાખેલા પોતાના નોકરનો પગાર ગણે છે, ને દુકાનનો બીજો ખર્ચ પણ ગણે છે, તેમ સમજુ માણસ પોતાને કોઇ પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં રહેલા હાનિલાભનો પૂરો વિચાર કરીને વર્તે છે. તે ક્રોધને વશ થઇ એકદમ આંધળીઆં કરતો નથી.

ક્રોધને રોકવાથી થતો લાભ. જો ગમ ખાઇએ તો આપણી શાંતિ ચુંથાતી નથી એ મોટો લાભ છે, અને તેટલામાટે શ્રીઇશ્વર, શાસ્ત્ર અને અનુભવી મહાપુરુષો પ્રતિકૂલ પ્રસંગમાં ગમ ખાવાનો

ગળી જવાનો-અપરાધીને ક્ષમા કરવાનો-આનંદ કંઇ ઓરજ છે. જે સુવર્ણની થાળી તમને દેખાઇ તે શુભકર્મવડે ઉત્પન્ન થતી મનુષ્યની કીર્તિ જાણવી. મુમુક્ષુએ કીર્તિની ઇચ્છા તજીને, પોતે પોતાની કીર્તિને ઊલટી ઢાંકવી જોઇએ, આત્મશ્લાઘા તેણે કદીપણ નજ કરવી જોઇએ. જો મનુષ્ય કીર્તિની ઇચ્છા તજે, ને સ્વકર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે કરે, તો તેનો ઢાંકવાનો યત્ન છતાં પણ તેની કીર્તિ તે સુવર્ણની થાળીની પેઠે વારંવાર બહારજ આવ્યા કરે છે. વ્યવહારપરાયણ સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાની કીર્તિની ઇચ્છા રહે એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેમ પણ હોય. મનુષ્ય તેથી કેટલાંક સારાં કામ કરી શકે છે, પણ તેણે જાતે તો પોતાની કીર્તિ કદી ગાવી નજ જોઇએ. પોતાનું સ્વધર્મપાલન તથા અન્ય સત્કર્મ તેણે સ્વમુખે પ્રકટ નજ કરવાં જોઇએ, કેમકે તેમ કરવાથી તો કીર્તિ વધવાને બદલે ઊલટી ઘટે છે, ને પુણ્યનો ક્ષય થાય છે તે તો જૂદું."

આત્મશ્લાઘા નજ કરો.

"આપ બડાઇ આપ મુખ, ગંડુ* હોય સો ગાય."

"બડા બડાઇ ના કરે, બડા ન બોલે બોલ;
હીરા મુખસેં ના કહે, લાખ હમારા મોલ."

સૂરજ સૌને પ્રકાશ આપે છે, પણ હું સર્વને પ્રકાશ આપું છું એમ મુખથી તે કદી કહે છે? તે વાત સૌ પ્રાણી પોતાથી સમજે છે. યયાતિરાજાએ દેવોની આગળ પોતાની કીર્તિ સ્વમુખે પ્રકટ કરી તો સ્વર્ગમાંથી તેનું પતન થયું, માટે આત્મશ્લાઘા ભૂલથી પણ ન કરવી. આ વાત તો દૃષ્ટાંતના અંગમાં કહેવાઇ, પણ અત્યારે તો મુખ્યત્વે ક્રોધના સંબંધમાં કહેવાનું છે. જેમ અગ્નિમાં લાકડાં હોમ્યા કરીએ તો અગ્નિ વધે છે તેમ મનુષ્ય જો પરસ્પર કુવચન કહ્યા કરે, અથવા મારવા આદિની કુપ્રવૃત્તિ કરે તો બંનેનો ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે છે, ને તેનું પરિણામ અનિષ્ટ આવે છે; માટે એમ ન કરતાં કોઇએ આપણા

* ગંડુ-ગાંડો.

સંબંધમાં કાંઇ ભૂલ કરી તો આપણે તે વેલા શાંત રહેવું. **સંસારમાં આગપાણી થયા વિના સુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલતો નથી.**

ક્રોધના બે પ્રકાર, તેની દુષ્ટતા ને તેના શમનના ઉપાય. ક્રોધ બે પ્રકારનો છે. ૧ સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને ૨ પરનિષ્ઠ સ્વવિષય. પોતામાં રહેલો ને બીજાને વિષય કરનારો ક્રોધ તે સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને બીજામાં રહેલો ને પોતાને વિષય કરનારો ક્રોધ તે પરનિષ્ઠ સ્વવિષય. સંસારમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે જો તે સફલ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો તે અફલ જાય તો ક્લેશ આપે છે. વિદ્યા મેળવવાની ને આજીવિકામાટે કરવાના ધંધાની પ્રવૃત્તિઓ એ વર્ગમાં આવે છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે તે જો અફલ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો સફલ થાય તો ક્લેશ આપે છે, જેમકે ભૂલથી ઝેર ખવાઇ ગયું કે પીવાઇ ગયું હોય, ને જો તે અફલ થાય—ઊલટી થઇ તે નીકળી જાય—તો તે માણસને સુખ આપે છે, નહિ તો તે તેને ક્લેશ આપે છે, પણ આ ક્રોધ તો સફલ થયો છતો ને અફલ થયો છતો એમ બંને પ્રકારે ક્રોધ કરનારને ક્લેશ આપે છે. જો ક્રોધ સફલ થાય, અર્થાત્ ક્રોધને વશ થઇ જો અન્યને હાનિ કરવામાં આવે તો સામા પક્ષકારતરફથી કોર્ટમાં ફરિયાદ થતાં બચાવમાટે વકીલ રાખતાં ખર્ચ કરવું પડે, ને ઘરમેળે સમાધાન થાય તોપણ તેનું મન મનાવતાં તેને દ્રવ્ય આપવું પડે, અને એવા કામથી યશનો ને ધર્મનો પણ નાશ થાય. એમ સફલ થયેલો ક્રોધ અપકાર કરે છે. જો તે અફલ થાય તો ક્રોધ કરનારને પોતાને મારાથી વેર ન લેવાયું એવા વિચારવડે તેના મનમાં દાહાદિ ઉપજાવી ક્લેશ આપે છે.

જો બીજાં માણસો આપણો વાંક જોઇ આપણા પર ક્રોધ કરે તો આપણે માઠું ન લગાડતાં આપણે પોતે પણ આપણા વાંકઉપર ક્રોધ કરવો, ને તે વાંકને આગ્રહથી મન આદિકમાંથી દૂર કરવો. જો આપણો પ્રત્યક્ષ વાંક ન હોય, છતાં બીજાએ આપણા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય તો તે વેલા પણ આપણે ગત-

હાકેમ ને ઊઠતો બકાલી" જેવી છાપ પાડે તેવી છાપ પડે. જો બકાલી સંધ્યાકાલે દુકાન બંધ કરતી વેલા શાક બગડી જવાની બીકે પોતાની પાસેનું શાક સોંઘું વેચી નાંખે તો પછી તેને જાણી ગયેલા લોકો નિત્ય તેજ વેલા સોંઘે ભાવે શાક લેવા આવે. એથી દિવસે પણ તેને ખપત ઓછી થઇ જાય, ને તેને લઇ નિત્ય સાંજે સોંઘે ભાવે શાક વેચવાનો વખત આવે; પણ જો દુકાન બંધ કરતી વેલા પણ દ્રઢતા રાખી યોગ્ય ભાવજ લે તો તેને ખોટ ખાવાનો સમય ન આવે. તેજ પ્રમાણે હાકેમ ચાર્જ સંભાળતાંજ નિયમસર કામ કરવા માંડે, ને રૂઆબથી વર્તે તો તેની છાપ સારી પડવાથી તે રહે ત્યાંસુધી તાબાના નોકરો યોગ્યરીતે વર્તે, ને તેથી તે પોતાના કામમાં યશ મેળવે. સ્ત્રી પણ જો આણું વળીને આવતાંજ પોતાનું કામકાજ ધ્યાન રાખીને બરાબર કરે, પતિની તથા સાસુસસરાની આજ્ઞા પાળે, વાણી મીઠી રાખે, ને ઘરમાં સૌને પોતાના વર્તનથી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેની ઘરમાં ને સગાંવહાલાંમાં રૂડી છાપ પડે, ને તેમ થતાં તેનું જીવન સુખમાં જાય. પોતાની પુત્રીને એવી રીતે વર્તવામાટે સીતાજીને તથા પાર્વતીજીને તેમની માતાએ સાસરે જઇ કેમ વર્તવું જોઇએ તે વિષે જેવી શીખામણો આપી હતી તેવી શીખામણો આપનાર માતાઓ વર્તમાનસમયમાં ઘણી થોડી છે, ને તેને પરિણામે ઘણાના સંસાર બગડે છે. હાલ તો કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ દીકરીને આવી વાત શીખવે છે કે તારી સાસુ જો તને આમ કહે તો તું આમ જવાબ દેજે, ને જો આમ કહે તો આમ જવાબ દેજે; મુંગી થઇને બેસીશ માં. જ્યાં આવું હોય ત્યાં શું સારું પરિણામ આવે? જેની વાત કહેવાય છે તે ઘર પણ આવા કારણને લઇને ક્લેશમય થઇ ગયું હતું, સ્ત્રીપુરુષ બે જણ મળે કે લડાઇ ચાલીજ છે! જ્યારે ધણી બહુ ખીજાય ત્યારે તે પોતાની સ્ત્રીને શિક્ષા પણ કરે. અંતે તે સ્ત્રી બહુ કંટાળીને તે શેરીમાં એક એંશી વર્ષનાં સમજુ ડોસી રહેતાં હતાં તેમની પાસે ગઇ, ને તેમને પગે લાગી કહેવા લાગી:—"સુંદરમા! હું બહુ

દુઃખી છું. તમારો દીકરો મને બહુ દુઃખ દે છે. મને પૂરું ખાવા દેતા નથી, જોઇતાં લૂગડાં લેતા નથી, જરા જરા વાતમાં વઢે છે, અને વારંવાર મને માર મારે છે. મા! મારાં હાડકાં હવે તો બહુ કળે છે. હું બહુ મુંઝાઇ ગઇ છું. અમારે એકે દિવસ કજીઆવિનાનો જતો નથી. મા! મારાં દુઃખ દૂર થાય એવો કાંઇક ઉપાય બતાવો." આમ કહેતાં કહેતાં તે રોઇ પડી. તે સાંભળી તે અનુભવી વૃદ્ધ ડોસીએ તેને કહ્યું:–"વહુદીકરા! રૂઓ માં. એનો ઉપાય તો સહેજ છે. પ્રભુની કૃપાથી જરૂર તમારું દુઃખ મટી જશે. કાલે સવારે નાહી-ધોઇ, માલા ફેરવીને તમારા પતિ ધંધાપર ગયા પછી એક બરાબર સાફ કરેલો સીસો લઇને મારી પાસે આવજો." પેલી સ્ત્રી બોલી:– "માજી! મારું દુઃખ મટાડો તો હુ આપનો મોટો પાડ માનીશ. પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરશે." પછી બીજે દિવસે સવારમાં વહેલી ઊઠી; નાહીધોઇ, માલા ફેરવીને તેણે એક સીસો સાફ કર્યો, અને પોતાનો ધણી બહાર ગયા પછી તે સીસો લઇ સુંદરડોસીપાસે ગઇ. ડોસીમાએ પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં તે સીસો પુનઃ ધોઈ તેમાં ચોવડે ગળણે ગાળીને પાણી ભર્યું, ને તેમાં એક મીઠાની ગાંગડી નાંખી. પછી પેલી વઢકણી સ્ત્રીને કહ્યું કે:–"તમારે આજની પેઠે નિત્ય વહેલાં ઊઠી નાહીધોઇને માલા ફેરવવી ને સાંજે પણ બને તો નાહીને, નહિ તો હાથપગ ધોઇને પણ પ્રભુના નામની માલા ફેરવી, ઘરનું કામકાજ બરાબર કરવું, તમારો સ્વામી બહારથી આવે ત્યારે તમારે પ્રથમથી બધી તૈયારી બરાબર કરી રાખવી, ને જેમ બને તેમ તમારે તમારા સ્વામીના વાંકમાં ન આવવું. સાંજે જ્યારે તમારા ધણી ઘરમાં આવવાના હોય ત્યારે આ સીસામાંથી થોડું પાણી લઇ મોઢામાં રાખી ઓસરીના એક ભાગમાં બેસવું. જો તમારો ધણી ઘરમાં આવી તમારા ઉપર ખીજે તો તે વેલા તમારે કાંઇ ન બોલવું; જ્યાંસુધી તમારો સ્વામી શાંત થાય ત્યાંસુધી તમારા મુખમાંથી પાણીનો કોગળો બહાર કાઢવો નહિ, તે શાંત થાય ત્યારપછી તે બહાર કાઢવો, ને તમારા પતિને

સ્વામી શાંત થયા છે, ને વિશેષ શાંત થશે; ને તમે બંને વધારે ને વધારે સુખી થશો. દીકરા! ડાહી સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે પોતાના સ્વામીને ક્યારે પણ પજવવા નહિ, પણ જાતે કષ્ટ વેઠીને પણ તેમને જેમ સુખ થાય તેમ વર્તવું. જે ઘરમાં આવી ડાહી સ્ત્રી હોય છે, તે ઘરમાં સ્વર્ગના જેવું સુખ થાય છે." પછી તે સ્ત્રી સુંદરડોસીને વારંવાર ખોળો પાથરી પગે લાગી, ને તેમની શીખામણ પ્રમાણે વર્તવાનું જણાવી પોતાને ઘેર ગઈ. પરિણામે તે સ્ત્રીપુરુષ આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં.

આ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે તાબેદારની ભૂલને લઈ ઉપરિ તેના પર ખીજે ત્યારે તાબેદારે ખમી ખાવું જોઇએ, ને પુત્રની ભૂલને લઈને તેના પિતા તેના પર ખીજે ત્યારે પુત્રે પોતાના પિતાના સામો ક્રોધ ન કરતાં સહનશીલતા રાખવી જોઇએ, અને તે બંનેએ પોતાની ભૂલો સુધારવી જોઇએ. આમ જો સાથે વસનારાં અથવા એકબીજાના સંબંધમાં આવનારાં માણસોમાંથી પ્રસંગોપાત્ત એક ક્રોધ કરે તે વેલા જો બીજું શાંતિ પકડે તો ક્રોધ કરનાર વેલાસર શાંત થઇ જાય એટલુંજ નહિ, પણ તે શરમાઇને વખતો વખત ક્રોધ કરવાનો પોતાનો કુસ્વભાવ છોડવા પ્રયત્ન કરે, ને એમ થવાથી વણજોતી ઘણી પીડાઓ મટી જાય.

સહનશીલતા ને દયાવડે ક્રોધને જિતાય. વિશ્વમાં બધાં માણસોની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) મળતી આવતી નથી. મનુષ્યોની પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી, તેમના વિચાર જૂદા જૂદા, ને તેથી તેમની પ્રવૃત્તિ પણ જૂદી જૂદી જોવામાં આવે છે. મનુષ્ય જો પોતાની પ્રકૃતિને તથા પોતાના વિચારને મળતુંજ બધાની પાસેથી ઇચ્છે તો તેને ચોવીશે કલાક ક્રોધ કરવો પડે; માટે જો જગત્‌માં સ્વાભાવિકરીતે સંસ્કારાનુસાર બધું ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે તો મનુષ્યે પોતાનાં સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિથી પોતાના પ્રસંગમાં આવતા અન્ય મનુષ્યના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિ ભિન્ન જોવામાં આવે તો તેને સહન કરતાં

શીખવું જોઇએ. મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિમાં ને તેના ભિન્ન ભિન્ન પોશાક આદિમાં માણસ જેમ મોટું મન રાખે છે,–બધાનાં તે એકજ પ્રકારનાં હોવાં જોઇએ એમ કોઇ ડાહ્યો માણસ ઇચ્છતો નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ માણસે મોટું મન રાખતાં શીખવું જોઇએ. આ ત્રિગુણાત્મક સંસારમાં બધાં માણસો આપણા વિચારને મળતાં થઇ શકતાં નથી, વા આપણા જેવાં થઇ શકતાં નથી. તમારા તાબાના નોકરો કે તમારા પ્રસંગમાં આવતાં માણસો જો વારેવારે ભૂલ કરે, ને તેઓ પોતાની મેળે સમજીને ન સુધરે, તો તેમને તમે સુખેથી યોગ્ય શબ્દોમાં શીખામણરૂપે કહો,–શાંતિથી–તમારા અંતઃકરણને તપાવ્યા વિના–મધ્યસ્થભાવે સમજાવીને–કહો. વાસ્તવિકરીતે જોઇએ તો જે રીતે વર્તવું જોઇએ તે રીતે નહિ વર્તનારાં ને પોતાના સ્વભાવને વશ વર્તી અસાવધાનતાવડે વારંવાર ભૂલો કરનારાં માણસો દયાપાત્ર છે. એવાં માણસો વ્યવહાર કે પરમાર્થ એકેમાં આગળ વધી શકતાં નથી, એજ એને મોટી શિક્ષા છે. વળી માણસ પોતાના હૃદયમાં જેવા સંસ્કાર હોય તેવું વાણીદ્વારા બહાર કાઢે, ને આચરે. તે નવું ક્યાંથી લાવે ? માટે જ્યારે કોઇ મનુષ્ય તમારા વિચારથી જૂદો વિચાર દર્શાવે ત્યારે તમારે શાંત રહેવું જોઇએ. કોઇ મનુષ્ય જો તમારા માટે અયોગ્ય વિચાર અન્યની આગળ જણાવે, કે તમારા પ્રતિ અયોગ્ય વર્તન કરે તોપણ તમે શાંત રહેતાં શીખો, કેમકે અક્કલ કાંઇ ઉછીતી, માગી કે વેચાતી મળતી નથી. સમજુ મનુષ્યનો ધર્મ છે કે જેમ બને તેમ તેણે બીજાના અપરાધની ક્ષમા આપવી, અને સહનશીલ તથા દયાલુ રહેવું.

મહાક્ષમાવાન્ બ્રહ્માનંદસ્વામી. સામાન્ય મનુષ્યો જ્યારે સહેજ સહેજ વાતમાં તપી જાય છે ત્યારે જેમણે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુના વિચારવડે ક્રોધનો જય કર્યો હોય છે તેવા સાધુ પુરુષો બહુ ક્લેશજનક પ્રસંગમાં પણ પૂર્ણ શાંત રહી શકે છે. તેના સંબંધી એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. બ્રહ્માનંદનામના એક પરમહંસ હતા. તે બહુ

ગ્રીસમાં એથેન્સ વગેરે શહેરોમાં ન્યાયની ને તત્ત્વની ચર્ચા બહુ ચાલતી. એ સોક્રેટિસના શિષ્ય પ્લેટો અથવા જેને કેટલાક લોકો અફલાતુન કહે છે એ પણ તત્ત્વચિંતક ને વિદ્વાન્ હતા. સોક્રેટિસના સંબંધમાં કહેવાય છે કે એ પ્રથમ બહુ ક્રોધી હતા. એક વાર પ્રસંગ આવતાં કોઇ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને તેમને કહ્યું કેઃ—“આપના જેવા વિદ્વાન્ પુરુષમાં ક્રોધ ન ઘટે.” આથી તુરત તેમને ચટકી લાગી, ને પ્રયત્ન કરીને શાંત–નિષ્ક્રોધ–થવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પછી પોતાના મિત્રોને તેમણે જણાવ્યું કેઃ—“મારે હવે ક્રોધનો જય કરવા માટે અભ્યાસ કરવો છે. મને લાગે છે કે જો હું છ એક માસસુધી સંભાળથી પ્રયત્ન કરીને શાંત રહેવાની ટેવ પાડીશ તો હું અવશ્ય શાંત થઇ શકીશ, માટે ત્યાંસુધી મારી પાસે વારાફરતી તમારામાંનો એકેક મિત્ર હાજર રહો તો સારું. જ્યારે હું મારો શાંત રહેવાનો નિશ્ચય ભૂલી જાઉં, ને ક્રોધ કરવા માંડું ત્યારે તમે મને તમારી તર્જની આંગળી ઉંચી કરીને ચેતાવજો, એટલે હું ચેતી જઇશ, ને શાંત પડી જઇશ.” તેમના મિત્રોએ તે વાત સ્વીકારી, ને સોક્રેટિસે પોતાનો પ્રયત્ન શરુ કર્યો. લાંબા સમયના સ્વભાવને વશ થઇ સોક્રેટિસ ભૂલથી જ્યારે ક્રોધમાં આવી જતા ત્યારે હાજર રહેનાર મિત્ર તેમની સૂચનાપ્રમાણે તેમને જાગ્રત્ કરતા, ને તે તુરત પોતાના ક્રોધને દબાવતા. આવા સુદૃઢ પ્રયત્નને પરિણામે છ એક માસ થયા ત્યાં તો તે બદલાઇ ગયા–બહુ શાંત થઇ ગયા, અને બધા મિત્રોને એથી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પછી કેટલેક સમયે એક નવા મિત્રની સાથે સોક્રેટિસ ફરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમને મનુષ્યના શરીરના અવયવો જોઇને તે મનુષ્યનાં લક્ષણ તથા તેના ભૂતભવિષ્યને કહેનારો જેને આપણે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જાણનારો કહીએ છીએ તેવો એક મનુષ્ય મળ્યો. તેને સોક્રેટિસની સાથેના નવા મિત્રે પૂછ્યું કેઃ—“આ પુરુષનો સ્વભાવ કેવો છે તે કહો.” આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે સોક્રેટિસ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ હતા, પણ શરીરે કુરૂપ હતા. તેમના સામું જોઇને પેલા માણસે કહ્યું કેઃ—

"આ પુરુષ ઘણા ક્રોધી હોવા જોઇએ." આ સાંભળી **સોક્રેટિસનો** તે નવો મિત્ર હસી પડ્યો, ને તે સામુદ્રિકવિદ્યા જાણનારને કહેવા લાગ્યો કે:–"તમારી વાત તદ્દન ખોટી છે. આ પુરુષ તો ઘણા શાંત છે." **સોક્રેટિસે** તેને બોલતા અટકાવી કહ્યું કે:–"નહિ, તેમનું કહેવું સાચું છે. એ તો મારા ચ્હેરાઉપરથી કહે છે. હું પૂર્વે ઘણો ક્રોધી હતો એ તમે જાણતા નથી. હું મારો સ્વભાવ બદલાવી શકું, પણ મારો ચ્હેરો ન બદલાવી શકું." પૂર્વના મહાક્રોધી **સોક્રેટિસ** હવે કેટલા બધા શાંત થયા હતા તે કહેવાય છે. તેમણે બહુ પ્રયત્ને મેળવેલા શાંતસ્વભાવની વખતો વખત કસોટી કરે એવી કર્કશા સ્ત્રી તેમને તેમના મંદભાગ્યે મળી હતી. એનું નામ ઝેન્ટીપી હતું. તે જરા જરામાં ચીડાઇ જતી, ને સામું બોલી સોક્રેટિસનું અપમાન કરતી; છતાં સોક્રેટિસ એ બધું શાંતિથી સહન કરતા હતા. એક વાર સોક્રેટિસ ઓરડામાં બેઠા હતા, તેવામાં ત્યાં ઝેન્ટીપી આવી, ને ઘરની નકામી વાતો કાઢીને **સોક્રેટિસને** સતાવવા લાગી. **સોક્રેટિસ** કાંઇ બોલ્યા નહિ, તોપણ તે વધારે ને વધારે બડબડવા લાગી, ને કઠોર વચનો કહેવા લાગી. પોતાની વાતનો કાંઇ પણ પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી ઝેન્ટીપીનો ક્રોધ વધી પડ્યો, ને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં એઠા પાણીનું કુંડું લઇ આવી **સોક્રેટિસપર** તેણે ઢોળ્યું. આથી **સોક્રેટિસનાં** કપડાં ખરાબ થયાં, તોપણ તે કેવલ શાંતજ રહ્યા; ને બોલ્યા કે:–"ભારે ગડગડાટની પાછળ થોડો વરસાદ પણ થવો જોઇએ!" એક વેલા તે પોતાના મિત્રોની સાથે ચાલ્યા જતા હતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ તેમના ડગલાની ચાળ પકડીને તેમને ખેંચવા માંડ્યા ત્યારે તેમના મિત્રોએ તેમને કહ્યું કે:–"આવી કુભારજાને તો સોટીથી ફટકાવી કાઢવી જોઇએ." **સોક્રેટિસે** મંદ મંદ હસતાં હસતાં તેમને કહ્યું:–"અમે બે લડીએ ને તમે એ વગર પૈસાનું નાટક જુઓ એવું મારે નથી કરવું!!" સ્ત્રી કે જેણે પતિસાથે વિનયથી વર્તવું જોઇએ, ને આજ્ઞા ઉઠાવવી જોઇએ, તે ઉઠીને કઠોર

વચન કહે, ને અપમાન કરે, એ વેલા શાંત રહેવું કેટલું કઠણ છે તે વિચારી જુઓ. એક બહુ ક્રોધી માણસ આટલો બધો શાંત થઇ જાય એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે, તથાપિ પ્રયત્ન શું નથી કરી શકતો ? સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકે છે:—

"निर्बंधाज्जलधिं तरन्ति मनुजा बध्नन्ति वन्यं गजम्,
विद्यानामुपयान्ति पारमुपरि भ्राम्यन्ति रज्जोरपि ।
योगाभ्यासरता जितेंद्रियगणा जित्वा समीरं शनैर्,
दुर्लक्ष्यं परमं पदं सुमनसः पश्यन्ति निर्बन्धिनः ॥"

(આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્યો સાગરને તરી જાય છે, વનના હાથીઓને બાંધીને વશ કરે છે, વિદ્યાના પારને પામે છે, અને દોરડાની ઉપર ચાલી શકે છે. ઇંદ્રિયોના સમૂહને જેમણે જિત્યો છે એવા, યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળા ને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા આગ્રહયુક્ત પુરુષો પોતાના પ્રાણવાયુનો ધીમે ધીમે જય કરીને દુર્લક્ષ્ય એવા પરમ પદને જુએ છે—પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.)

સદાગ્રહવાળો મનુષ્ય સઘળું કરી શકે છે. ટીટોડાજેવા નાના પ્રાણીએ પણ જો પ્રાણાંત નિશ્ચયવાળો પ્રયત્ન કર્યો તો તેણે સમુદ્રજેવા મહાન્‌ની પાસેથી પણ પોતાનાં ઇંડાં પાછાં મેળવ્યાં હતાં, તો મનુષ્ય જો સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે શું ન કરી શકે ? એ ટીટોડાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:—એક ટીટોડો ને એક ટીટોડી સમુદ્રકિનારે રહેતાં હતાં. ટીટોડી ગર્ભવતી થઇ હતી. એ પક્ષી માળો બાંધતાં નથી. તે પોતાનાં ઇંડાં રેતીમાં મૂકે છે. ટીટોડીએ ટીટોડાને કહ્યું કે:—"હવે મારે પ્રસવકાલ નજીક આવ્યો છે, તો ઇંડાં મૂકવા માટે આપણે કોઇ સારું સ્થાન શોધીએ, કેમકે જો હું અહીં ઇંડાં મૂકીશ તો વખતે સમુદ્ર છોળો નાંખી મારાં ઇંડાંને તાણી જશે." આ સાંભળી ટીટોડો બોલ્યો:—"તારે શી ચિંતા છે ? તું અહીંજ ઇંડાં મૂક. બીજું સ્થાન શોધવાની કશી જરૂર નથી. તારાં ઇંડાં જો સમુદ્ર તાણી જશે તો હું તેની પાસેથી તારાં

ઈંડાં પાછાં લેવા સમર્થ છું." ટીટોડી બોલી:— હે સ્વામી! એ કામ કરવાજેવું નથી. સમુદ્ર ક્યાં ? ને આપણે ક્યાં ? જો તે આપણાં ઈંડાં લઇ જાય તો આપણે તેને શું કરી શકીએ ?" ટીટોડો આવેશમાં આવી બોલ્યો:-" તું તારે હું કહું છું તેમ કરને. જો તારાં ઈંડાં સમુદ્ર તાણી જશે તો પછી એ છે ને હું છું." ટીટોડી વિનયથી બોલી:-"આપ આવો આગ્રહ કરો માં. આપણી ને તેની શક્તિનો વિચાર કરો. એ કેટલો મોટો શરીરવાળો છે? ને આપણે કેવા નાના શરીરવાળાં છીએ ? વળી એના સાહાય્યકો જબરા છે. એમાંથી નીકળેલાં રત્નો ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓને મળેલાં છે, તેથી દેવતાઓ એના આભારમાં હોઇ તેના પક્ષમાં છે, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી એનાં પુત્રી છે; ને શ્રીવિષ્ણુભગવાન્ એના જમાઇ છે. આવા મોટાની સાથે વૈર બાંધીને આપણે શો લાભ કાઢવાનાં હતાં? વૈર, મૈત્રી ને વિવાહ સમાનમાં યોગ્ય ગણાય, વિષમમાં યોગ્ય નજ ગણાય. સમુદ્રમાં ને આપણામાં તો આકાશપાતાળજેટલું અંતર છે. આપણે તેની પાસે કઇ વિસાતમાં છીએ ? મને તો લાગે છે કે જો હું અહીં ઈંડાં મૂકીશ તો જરૂર તે મારાં ઈંડાં તાણી જશે, ને હું બચ્ચાંવિનાની થઇશ." ટીટોડો ક્રોધ કરીને બોલ્યો:-"ઝાઝો બડબડાટ ન કર, હું કહું છું તેમ કર. તારો ધર્મ શો છે તે વિચાર. જો સમુદ્ર તારાં ઈંડાં લઈ જશે તો હું તેને જોઇ લઇશ." આ પ્રમાણે ટીટોડે ટીટોડીનું કહ્યું નજ માન્યું, ને આખર ટીટોડીને ટીટોડાની ઈચ્છાને વશ થવું પડયું. તેણે સમય આવે સમુદ્રકિનારે પોતાનાં ઈંડાં મૂક્યાં. સમુદ્રના અભિમાની દેવ આ પક્ષીના જોડાની વાત સાંભળતા હતા. તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે આ મૂઠીજેટલા ટીટોડાનો ગર્વ કેટલો બધો છે ? જોઇએ તો ખરા, તે શું કરી શકે છે? થોડી વાર પછી બંને પક્ષી ચરવા ગયાં, ત્યારે સમુદ્રે પોતાના તરંગો વધાર્યા, ને તેમાં ટીટોડીએ મૂકેલાં ઈંડાં તાણી લઈ એક નિર્જન બેટમાં સંભાળીને રાખ્યાં. ઈંડાંનો તેમણે નાશ ન કર્યો. મોટા પુરુષો વગરવિચારે અઘટિત કામ કરતા

નથી. થોડી વાર પછી ટીટોડી ને ટીટોડો આવીને જે સ્થલે ઈંડાં મૂક્યાં હતાં તે સ્થલે જુએ છે તો ત્યાં ઈંડાં ન મળે. ટીટોડી રડતી રડતી ટીટોડાને કહેવા લાગી:–"હું નહોતી કહેતી કે ઉન્મત્ત સમુદ્ર જરૂર આપણાં ઈંડાં તાણી જશે, ને તમે મને બચ્ચાંવિનાની કરશો. હવે આપણે શું કરશું ?" તે સાંભળી ટીટોડો બોલ્યો:–"તું ધીરજ રાખ, આપણાં ઈંડાં સમુદ્રથી રાખી શકાશે નહિ. હું તેને ઉલેચી નાંખીને તેની પાસેથી જરૂર આપણાં ઈંડાં પાછાં લઈશ." એમ કહી ટીટોડાએ દર્ભની એક નાની સળી પોતાની ચાંચમાં લીધી, ને તે સમુદ્રમાં બોળીબોળીને તેમાં આવતું અલ્પ જલ તે સમુદ્રથી બહાર નાંખવા લાગ્યો. એમાં તે કેટલુંક જલ આવે ? ને શું બહાર નાંખે ? પૂરું એક ટીપું જલ પણ એમાં આવતું નહોતું. ટીટોડી આ જોઈ ટીટોડાને કહેવા લાગી:–"આપ આ શું કરો છો ? આમાં તમારું કાંઈ વળવાનું નથી. આવી ખાલી મહેનત આપ ન કરો. દર્ભની આ નાની સળીવડે સમુદ્રનું જલ બહાર કાઢવાથી શું આ મહાન્ સમુદ્રને તમે ઉલેચી શકશો ? કદાચ કરોડો વર્ષપર્યંત તમે આવી રીતે સમુદ્રને ઉલેચવાનું કામ કરો તોપણ આ કામ થઈ શકે એવું નથી. આપ આ વાત છોડી દ્યો. હું બચ્ચાંવિનાની થઈ એટલુંજ બસ છે. આપ જો આવી મહેનત કર્યા કરશો તો મને આપના શરીરને માટે ભય લાગે છે. સમજુનો ધર્મ છે કે પરિણામ વિચારીને કામ કરવું. જો વગરવિચારે કામ થાય, તો ફલ કાંઈ નહિ, ને મહેનત માથે પડે, માટે કૃપા કરીને આપ આ પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ." ટીટોડો બોલ્યો:–"તું સ્ત્રીજાતિ છે. તારું હૃદય નબળું છે, અને તારી દૃષ્ટિ ટુંકી છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિ દેખીતી રીતે તને અવળી લાગે એ સ્વાભાવિક છે; પણ હું મારા દૃઢ નિશ્ચયને ને તેના ઇચ્છિત પરિણામને જોઈ શકું છું, માટેજ આ પ્રવૃત્તિ કરું છું. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું મારી પેઠે પ્રયત્ન કરવા લાગ, ને જો તેમ ન કર તો તું શાંત રહે." ટીટોડી બોલી:–"પ્રાણનાથ ! આપ કહો છો

તે ઠીક છે. જીવે દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવું જોઇએ એ વાત સાચી, પણ એ નિશ્ચય પણ કાર્યની યોગ્યતાનો, પોતાના ને પ્રતિપક્ષીના બલાબલનો, ને તેના પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો જોઇએ. મારી અલ્પ બુદ્ધિ તો મને કહે છે કે આપનો આ હઠ ને આ પ્રવૃત્તિ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. આનું પરિણામ આપણી હાંસી, નિરાશા ને કષ્ટવિના હુ બીજું જોઇ શકતી નથી. મને ક્ષમા કરજો, પણ આ પ્રવૃત્તિ તો એક જાતની ગાંડપજેવી મને જણાય છે." આ સાંભળી ટીટોડો આવેશમાં આવી બોલ્યો:–"મૂર્ખી ! વધારે બોલ નહિ, તારું ડહાપણ ડોળમાં, મનસ્વી પુરુષના હૃદયને સમજી શકવાનું તારામાં બલ નથી. અગ્નિ ઉષ્ણને બદલે શીતલ થાય, સૂર્ય પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાં ઊગે, ને મેરુ ચલાયમાન થાય, પણ હું મારા નિશ્ચયમાંથી ચલાયમાન થઉં તેમ નથી. મારાં ઇંડાં સમુદ્ર રાખી શકેજ નહિ. આ જન્મે હું કદાચ તેને નહિ સૂકવી શકું, તો આવતા જન્મમાં અગસ્ત્ય થઇને તેને પી જઇશ, ને ઇંડાં લીધે તેનો છૂટકો કરીશ." ટીટોડી ભય પામી, છતાં જો મારો સ્વામી આ પ્રવૃત્તિ નહિ છોડે તો નિશ્ચય તેમનું શરીર આ મોટા ને સતત પરિશ્રમથી પડી જશે એવા વિચારવડે તેનું અંતઃકરણ ઘેરાઇ જવાથી તે નમીને બહુ વિનયભાવથી બોલી:–"પ્રભો ! હું અબલા આપને વિશેષ શું કહુ ? આપને બહુ પરિશ્રમ પડે છે તે મારાથી જોવાતો નથી. આપ મારા સૌભાગ્યનું રક્ષણ ઇચ્છો, ને આ ભયંકર પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ." ટીટોડો ભારે આવેશમાં આવી ટીટોડીપ્રત્યે બોલ્યો:–"આમાં તું શું સમજે ? સમુદ્રે મારા પ્રતિ આતતાયીનું કામ કર્યું છે. વ્યાવહારિકશાસ્ત્રપ્રમાણે આતતાયીને હણવોજ જોઇએ, ને તું પણ મને મેં આરંભેલા કામથી નિવૃત્ત થવાનું કહી આતતાયીના પક્ષમાં બોલે છે માટે મારે તને પણ હણવી જોઇએ; પણ તું સ્ત્રી છે માટે વધને યોગ્ય નથી. વળી '**सतां सप्तपदी मैत्री**' (સત્પુરુષોની સાથે સાત ડગલાં ચાલવાથી અથવા સાત શબ્દો બોલવાથી તેની સાથે

મૈત્રી થાય છે.) એમ લોકમાં કહેવાય છે. તું મારી સાથે સાતથી ઘણાં વધારે ડગલાં ચાલી છે, ને સાતથી ઘણા વધારે શબ્દો બોલી છે; માટે તું મારી સાથે મિત્રતાને પામેલી હોવાથી તું હણવાયોગ્ય નથી. તું અહીંથી ચાલી જા. તારા પતિતરફનો જાકારો એજ તારૂં મૃત્યુ સમજ. હવે તું મને મોઢું ન બતાવ. મારા કામમાં વિઘ્ન ન કર. અહીંથી ચાલી જા." ટીટોડી આ વચનો સાંભળી બહુ ગભરાઇ ગઇ, ને કાંઇ ન બોલી. જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. મારે મારા સ્વામીની ઇચ્છાને અનુસરવું એ મારો ધર્મ છે એમ વિચારી પોતે પણ દર્ભનું એક તરણું ચાંચમાં લઇ ટીટોડાની પેઠે સમુદ્રનું જલ ઉલેચવાની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી. કેટલીક વારે તેમની જાતનાં બીજાં ટીટોડાં ત્યાં આવી ચઢ્યાં, ને તેમને આવી પ્રવૃત્તિ કરતાં જોઇ તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યાં. ટીટોડો કાંઇ બોલ્યો નહિ. તે તો પોતાના કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યો. ટીટોડીએ તે ટીટોડાંઓને પ્રત્યુત્તરમાં બનેલી વાત સંક્ષેપમાં કહી બતાવી, ને કહ્યું કે:—"મેં મારા સ્વામીને આ કામથી ઉપરામ થવા બહુ વિનવ્યા તોપણ તે પોતાની લીધી વાત મૂકતા નથી, તેથી હું પણ મારા ધર્મપ્રમાણે તેમને અનુસરૂં છું. આપ સૌ તેમને સમજાવો તો ઘણું સારું." આવેલાં ટીટોડાંએ તે ટીટોડાને પોતાને અફલ જણાતી તેની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવા બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ, એટલે આસપાસનાં સઘળાં ટીટોડાંએ મળી વિચાર કર્યો કે સમુદ્રે આના ઉપર અન્યાય કર્યો છે. આ આપણો જ્ઞાતિબંધુ છે, ને એનાં ઇંડાં જવાથી તેનું મન બહુ ક્લેશ પામ્યું છે, માટે આપણે તેના કાર્યમાં સાહાય્ય કરવું એ આપણો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સઘળાં ટીટોડાં એકમત થઇ સમુદ્રકિનારે તે ટીટોડાને સાહાય્ય કરવા આવ્યાં, ને તેઓ પણ દર્ભનાં તરણાંવડે સમુદ્રમાંથી જલ લઇ બહાર નાંખવા મંડ્યાં. પછી બીજાં પક્ષીઓના જોવામાં આ પ્રકાર આવતાં તેમણે પેલા ટીટોડાને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે ન થયો; એટલે ટીટોડાને પોતાની પક્ષિજાતનો

જાણી આસપાસનાં સઘળાં પક્ષીઓ એકઠાં મળી તેને મદદ આપવા આવ્યાં, ને જેમ જેમ ખબર પડતી ગઇ તેમ તેમ દૂર દૂરથી પક્ષીઓનાં બીજાં ટોળાં પણ આવવા લાગ્યાં, ને સૌએ મળી ટીટોડાને બહુ બહુ સમજાવ્યો. ટીટોડાએ સૌને વિનયભાવે કહ્યું કેઃ–"ગમે તેમ થાય તોપણ હું મારો નિશ્ચય ફેરવી શકું તેમ નથી. મારે સમુદ્રને ઉલેચવોજ છે, ને સમુદ્રપાસેથી મારે મારાં ઈંડાં લેવાં છે. ટીટોડાનો અચલ નિશ્ચય જાણી, સૌ પક્ષીઓ શાંત થયાં, ને પોતાનો ધર્મ જાણી તેના કામમાં સાહાય્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયાં. આવી રીતે સમુદ્રકિનારે પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાયો હતો, અને તે સઘળાં પક્ષીઓ દૃઢ નિશ્ચયવાળા ટીટોડાને અનુસરી દર્ભનાં તરણાંવડે સમુદ્રને ઉલેચી સૂકવી નાંખવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં હતાં. એવામાં **શ્રીનારદજી** ફરતા ફરતા આકાશમાર્ગે ચાલ્યા જતા હતા તે પક્ષીઓના આ મોટા સમૂહને જોઈ આકાશમાંથી નીચે ઉતરી તેમના ભણી આવ્યા, ને તેમને પૂછ્યું કેઃ–"તમે આટલાં બધાં પક્ષીઓ અહીં કેમ ભેળાં થયાં છો? ને આ શું કરો છો?" મુખ્ય મુખ્ય પક્ષીઓએ વિનયપૂર્વક **શ્રીનારદજીને** સર્વ વાત વિદિત કરતાં કહ્યું કેઃ–"જો કે અમે સમજીએ છીએ કે આ અમારી પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ છે તોપણ આ ટીટોડો, કે જે અમારો જાતિબન્ધુ છે તેને સાહાય્યતા આપવી એ અમારો ધર્મ છે એમ જાણીને અમે તેના સંતોષની ખાતર આ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ." આપ જો એને સમજાવો તો આ બહુ શ્રમ આપનારી અને પરિણામે નિષ્ફલ દેખાતી પ્રવૃત્તિથી અમે સઘળાં પક્ષીઓ મુક્ત થઇએ." આ વાત સાંભળી **શ્રીનારદજીએ** પેલા ટીટોડાને પોતાની પાસે બોલાવતાં તે આવ્યો, અને તેણે **શ્રીનારદજીને** નમન કર્યું. **શ્રીનારદજીએ** તેને કહ્યું કેઃ–"તું આ શું લઇ બેઠો છે? તું પોતે દુઃખી થાય છે, અને આટલાં બધાં પક્ષીઓને વ્યર્થ દુઃખી કરે છે. આમ તે ક્યાંઇ સમુદ્રને સૂકાવી શકાતો હશે? તમારાં તરણાંમાં પૂરું એકેક ટીપાજેટલું જલ પણ આવતું નથી, તો આટલાં તો ઠીક, પણ

વિષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વિષની તેના લોહીપર પણ ખરાબ અસર થાય છે. એક સ્ત્રીએ ક્રોધાવેશવેળા પોતાના બાલકને ધવરાવ્યું, તેને પરિણામે દૂધમાં ઉપજેલા વિષથી તે બાલક મરણ પામ્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે. હમેશાં કદાચ એવું ન થાય, પણ મા બાલકને ક્રોધમાં ધવરાવે તો બાલકની પ્રકૃતિને ઓછીવધતી હાનિ તો અવશ્ય થાયજ. જ્યારે આમ છે ત્યારે પોતાને અને પરને હાનિ કરનારો ક્રોધ સ્ત્રીપુરુષોએ શામાટે સેવવો જોઇએ?

ક્રોધરૂપ દુષ્ટ ભંગીથી દૂર રહો. દ્વિજને શ્વપચ–ચાંડાલ-ભંગીનો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે. શાસ્ત્રને કે વિદ્વાનોને ભંગીની સાથે કોઇ પ્રકારનું વૈર નથી. શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો તો પોતાના ઉપદેશવડે સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. શાસ્ત્રે ધૂલિકા–ધૂળેટી–ને દિવસે ભંગીને અડવાની છૂટ આપી છે, કેમકે તે દિવસે ધૂળેટીના ઉત્સવમાં (વસંતોત્સવમાં) ભાગ લેનારને છેવટ સચૈલ (પહેરેલાં વસ્ત્રસહિત) સ્નાન કરવાનું હોય છે. દ્વિજને નિત્ય ચાંડાલનો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે તેનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચવર્ણના લોકો તેમને અડે તેથી તે ચાંડાલ દ્વિજ–બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય–થઇ જવાના નથી, પણ ઊલટા દ્વિજો તેમને અડકવાથી પોતાના આચારવિચારમાં ઉતરી જશે, ને પરિણામે તેથી સૌને હાનિજ થશે. ધર્મશાસ્ત્ર અંત્યજસ્પર્શની ના પાડે છે તેનો હેતુ ન્યાયબુદ્ધિથી વિચારવો જોઇએ. જે ક્રિયાથી મનુષ્યના આચારવિચાર બગડે, ને પરિણામે તેનાં શરીરમન બગડે તે ક્રિયા પાપ છે. અંત્યજસ્પર્શ એટલામાટે પાપરૂપ છે. પાપનું ફળ દુઃખ છે. જો પાપનું ફલ સુખ થતું હોય તો પછી પુણ્યનું ફલ શું થાય? અંત્યજનો બંને પ્રકારનો ઉદ્ધાર કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડતું નથી, પણ આપત્કાલવિના અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાની તે ના પાડે છે. અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાથીજ તેનો ઉદ્ધાર થઇ શકે, ને અન્યથા તે ન થઇ શકે એમ માનવું ભ્રમરૂપ છે. જેમના આનુવંશિક-વંશપરંપરાના–સંસ્કાર તથા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર મલિન છે. તેઓ

માત્ર સ્નાન કરે તેથી શુદ્ધ થઇ જતા નથી, ને દ્વિજો તેના સ્પર્શાદિવડે તેમના સંગમાં આવે તો તેમનાં મન બગડે, માટે ધર્મશાસ્ત્ર તેમને તેમનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડે છે. ધર્મશાસ્ત્રને કોઇના પર લેશ પણ દ્વેષ નથી. અંત્યજોની સાથે પણ યોગ્ય સમભાવથી વર્તવાનાં વચનો ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમર્યાદાનુસાર સ્વધર્મપાલન કરવું, ને સૌનું ભલું ઇચ્છવું, તથા બની શકે તેટલું સૌનું ભલું કરવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પાપ બહુ ભુંડું છે. તેનાથી ભય પામો ને દૂર રહો. પાપનું પ્રત્યક્ષ ફલ, પાપકર્મ કરનારના મનનું બળવું છે. ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો ભૂલવાળો નથી. કોઇ પણ વિચાર કે કોઇ પણ ક્રિયા તેમના ચોપડામાં લખાયા વિના રહી શકતી નથી. શરીર, ઇંદ્રિયો કે અંતઃકરણથી જે શુભાશુભ કર્મ થાય તે બધું તેમાં નોંધાય છે ને તેનો બદલો તે કર્મનો પરિપાક થયે કર્તાને મળ્યા વગર રહેતો નથી. નઝીર કહે છે કેઃ—

"કલજુગ નહિ કરજુગ હૈ યે, યહાં દિનકું દે ઓર રાત લે;
યહાં ખુબ સોદા નગ્દ હૈ, ઇસ હાથ કર ઉસ હાથ લે."

(આ કલજુગ (કલિયુગ) નથી, પણ કરયુગ (હાથવડે કરવાનો ને તેનું ફલ પામવાનો યુગ–સમય) છેઃ અહીં તો દિવસે દ્યો ને રાતે લ્યો એવું છે. અહીં બરાબર રોકડો સોદો છે. આ હાથે કરો, ને બીજે હાથે તેનું ફળ લ્યો.)

આમ છે માટે બની શકે એટલું પુણ્ય કરો, ને બહુ જાગૃતિ રાખીને પાપથી બચો; કેમકે પાપનો માર બહુ આકરો છે. તે ભોગવતાં મનુષ્યને બહુ કડવો અનુભવ થાય છે. **શ્રીપીપા** ભક્ત એટલામાટેજ કહે છે કે પુણ્ય થાય તો યથાશક્તિ કરો, પણ પાપ તો નજ કરો.

"પીપા પાપ ન કીજીએ, [તો] પુણ્ય કીયો સો વાર;
જો કીસીકો ના લીયો, [તો] દીયો લાખ હજાર."

(હે પીપા! જો પાપ ન કરાય તો સો વાર પુણ્ય કર્યું એમ

જાણ. જો કોઇનું કાંઇ અયોગ્ય રીતે ન લીધું તો જાણે હજારો ને લાખો રૂપીઆનું દાન કર્યું એમ સમજ.)

નાની નાની વાતમાં પણ જાગૃતિ રાખો, અને ક્રોધાદિ વિકારો-વડે તમે તમારા મનને કલુષિત ન થવા દો. અલ્પ દોષનું પરિણામ મોટો દોષ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે સ્મરણમાં રાખો. લાકડાં વેચનારી અભણ બાઇ પણ પોતાના લાકડાંના ભારાના જે ત્રણ વા ચાર આના ઠર્યા હોય તેમાં એક પાઈ પણ ખોટી આવી જાય તો જોઇને કાઢી નાંખે છે, તથા અલ્પ જ્ઞાનવાળો પરચુરણીઓ વેપારી પણ પૈસો, આની કે બે આની ખોટી આપો તો તે વગરજોયે એમને એમ પોતાના હડફામાં મૂકી દેતો નથી, પણ તે તુરત તમને પાછી આપી દે છે. જેને કાંઇક પણ સમજ છે તે પ્રત્યેક માણસ વ્યવહારની પ્રત્યેક સ્થૂલ વાતમાં એવી સાવધાનતા રાખે છે, તો પછી મનુષ્ય પોતાના હૃદયરૂપી હડફામાં ખોટા વિચારોરૂપી, ને ખોટા વિચારવડે ઉપજેલી ખોટી ક્રિયાઓના સંસ્કારોરૂપી પૈસા વગરજોયે ભરી દે એ કેટલું ખોટું કહેવાય? આ કથન સાંભળી કોઇ પૂછે કે પ્રત્યેક સમયે કેમ વર્તવું તેનો નિશ્ચય કરવો ઘણી વાર કઠણ થઇ પડે છે માટે કયો માર્ગ સાચો? ને કયે માર્ગે ચાલવાથી ઇચ્છિત સુખને પ્રાપ્ત કરી શકાય? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે:—कः पन्थाः—માર્ગ કયો? એવો પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુને ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્ર તેનો નીચે પ્રમાણે નિર્ણય આપે છે:—

"श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयोऽपि भिन्ना,
नैको ऋषिर्यस्य मतं-प्रमाणम् ।
ज्ञानस्य तत्त्वं निहितं गुहायां,
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥"

(વેદવચનો પ્રસંગોપાત્ત ભિન્ન ભિન્ન વિચાર દર્શાવનારાં છે, સ્મૃતિઓ પણ કોઈ વાર જૂદું જૂદું કહે છે, એવા એક ઋષિ નથી

થયા કે જેનો મત સર્વને પ્રમાણરૂપ (માન્ય) હોય, અને જ્ઞાનનું તત્ત્વ હૃદયરૂપી બહુ ઊંડી ગુફામાં રહેલું છે; ત્યારે શું કરવું?–તે આત્મતત્ત્વને પામવાને કયે માર્ગે ચાલવું? તો કહે છે કે મોટા પુરુષો (શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો) જે માર્ગે ચાલ્યા તે માર્ગને પોતાને માટે ચાલવાયોગ્ય માર્ગ જાણવો.

મહાપુરુષને માર્ગે ચાલવું એ વાત સાચી, પણ **મહાપુરુષ અથવા મોટા પુરુષ કોને ગણવા?** એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કોઇ કઠિન પ્રશ્નનો નિર્ણય પોતાથી કે લાગતાવળગતા મનુષ્યોથી ન થઇ શકે ત્યારે પરિષદ્ મેળવીને તેનો નિર્ણય કરવો એવી પ્રાચીન શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. તે પરિષદ્ અથવા સભામાં ભલે એક હજાર મનુષ્યો ભેળા થાય, પણ તે વેદાદિ શાસ્ત્ર જાણનાર ન હોય–મૂર્ખ હોય–તો તે પરિષદ્ ન ગણાય, પણ ચાર વેદને જાણનારને અભાવે પોતપોતાના એકેક વેદને વા તે વેદની પોતપોતાની શાખાને અર્થતાત્પર્યસહિત જાણનાર સદાચારી ચાર વિદ્વાન્ મળે તોપણ તે પરિષદ્ ગણાય. પોતપોતાના એકેક વેદને વા પોતપોતાના વેદની પોતપોતાની શાખાને જાણનાર એવા ચાર પુરુષને અભાવે માત્ર શ્રોત્રિય એટલે વેદાદિ સતશાસ્ત્રોને સારી રીતે જાણનારા ને બ્રહ્મનિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારપૂર્વક તેમાં પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિવાળા પુરુષ કોઇ સંદિગ્ધ (શંકાવાળા) પ્રશ્નનો શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા યુક્તિથી, અને શાસ્ત્રપ્રમાણ ન મળી શકે તો શિષ્ટાચાર ને યુક્તિથી, જે નિર્ણય આપે તે આસ્તિકોને માન્ય ગણાય છે. આવા શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તે ખરેખરા મહાપુરુષ છે, અને તેમણે કરેલો જે નિર્ણય તે સર્વોત્તમ નિર્ણય ગણાય છે. સ્વાધિકારપ્રમાણે એમને ચાલેલે માર્ગે કે એમણે ઉપદેશેલે માર્ગે ચાલવાથી શ્રદ્ધાલુ જીવોનું કલ્યાણ થાય છે. એવા મહાપુરુષોને અલૌકિક મહાપુરુષો કહેવા જોઇએ. તેઓ શાસ્ત્રરહસ્ય જાણવામાં પરમનિપુણ ને પરમન્યાયી હોય છે, એટલે તેમનો નિર્ણય સર્વદા અબાધિત હોય છે. જેમનાં હૃદય ધર્મપરાયણ હોય તેવા જ્ઞાતા પુરુષો

પરમન્યાયી હોય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજા યુધિષ્ઠિરનું એના સંબંધી એક ઉદાહરણ અપાય છે.

મહારાજા યુધિષ્ઠિરનો ધર્માનુસાર ન્યાયઃ—પાંડવો જે વેલા વનવાસમાં હતા તે વેલા એક સમયે એક ઋષિનું યજ્ઞમાં ઉપયોગી એવું, બે અરણીકાષ્ટસહિત અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું યંત્ર એક હરણના શીંગડામાં ભરાઈ ગયું. તે લઈને તે હરણ દોડ્યો જતાં તે ઋષિની માગણીથી તેની શોધ કરવા માટે મહારાજા યુધિષ્ઠિર ભીમાદિ ચાર ભાઈઓસહિત અરણ્યમાં ફરતા હતા. ત્યાં તેમને તૃષા લાગવાથી પ્રથમ નકુલ, પછી સહદેવ, પછી અર્જુન ને પછી ભીમ એ ચારે ભાઈઓ ક્રમે કરીને એક તળાવપર જલ પીવા તથા જલ લેવા જતાં કોઈ યક્ષના પૂછેલા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિના બહુ તરસ લાગવાથી તે તળાવના જલનું પાન કરવાથી તે યક્ષના કહેવા પ્રમાણે મૃત્યુવશ થયા હતા. યોગ્ય સમયસુધી તેમની રાહ જોયા છતાં તેઓ ન આવવાથી મહારાજા યુધિષ્ઠિર તેમને શોધવામાટે નીકળ્યા, ને તેઓ પણ તે તળાવપર જઈ ચઢ્યા, અને તેમાંથી જલપાન કરવા તૈયાર થયા, એટલામાં પેલા યક્ષે તેમને જલપાન કરતાં અટકાવી કહ્યું કેઃ—"જો તમે મારા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિના જલપાન કરશો તો તમારા આ ચાર ભાઈઓની પેઠે તમારું પણ મૃત્યુ થશે." એટલે મહારાજા યુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યાં. યક્ષ એથી પ્રસન્ન થયો, અને તેમને કહ્યું કેઃ—"હવે તમે સુખેથી જલપાન કરો, ને તમારા ચાર મૃતબન્ધુઓમાંથી ગમે તે એકને સજીવન કરવાનું માગો, એટલે તે તમારો એક બંધુ સજીવન થશે." યુધિષ્ઠિરની કસોટીનો આ પ્રસંગ હતો. તુરતજ તેમણે વિચાર્યું, ને બોલ્યા કેઃ—"મારી માતા કુંતીના ત્રણ પુત્રોમાંથી હું એક જીવતો છું, એટલે મારાથી ભીમ કે અર્જુનને સજીવન કરવાનું ન માગી શકાય; કેમકે મારી અપરમાતા માદ્રિનો એક પુત્ર પણ જીવતો રહેવો જોઈએ; માટે ધર્મ અને ન્યાયની ખાતર નકુલ જે નાનો છે તે ઊઠે." યક્ષના રૂપમાં આવેલા ધર્મરાજા યુધિ-

ષ્ઠિરની આવા કઠિન પ્રસંગમાં ધર્મબુદ્ધિ, ન્યાયબુદ્ધિ, સ્વાર્થરહિતતા અને સમભાવ જોઇ ઘણા પ્રસન્ન થયા, ને **નકુલઉપરાંત ભીમ, અર્જુન** તથા **સહદેવને** પણ તેમણે સજીવન કર્યા. ધર્મ, ન્યાય, સમભાવ ને નિઃસ્વાર્થપણાનો આવી રીતે સર્વદા જય થાય છે.

કોનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય? હમેશાં વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેમાં જ્ઞાતા અને પ્રામાણિક પુરુષનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય છે. વળી જે જેનો વિષય તેમાં તેમનો અભિપ્રાય યોગ્ય ગણાય છે. એક વૈદ્યકને લગતો ઊંડો પ્રશ્ન હોય તેમાં સો બેરિસ્ટરોનો અને સો અભણ ખેડુતોનો અભિપ્રાય સરખો અપ્રમાણ છે. બેરિસ્ટરો પોતાના કાયદાના વિષયમાં ગમે તેટલા કુશલ હોય, તોપણ વૈદ્યકના વિષયમાં તો તે એક અભણ ખેડુતજેવાજ છે. એ પ્રમાણે કાયદા-સંબંધી એક બારીકીનો સવાલ હોય તો તેમાં વૈદ્યો ને ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય નકામો છે. એવીજ રીતે ધાર્મિક વિષયનો કોઇ કઠિન પ્રશ્ન હોય–એકજ શાસ્ત્રનાં બે વચનો પરસ્પર વિરોધી જણાતાં હોય જેમકે એક શ્રુતિવચનમાં "**न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि**" (કોઇ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો) એમ કહ્યું છે, ને અન્ય સ્થલે બીજા શ્રુતિવચનમાં "**अग्निषोमीयं पशुमालभेत**" (જેના દેવતા અગ્નિ અને ચન્દ્ર છે એવા પશુનું યજ્ઞમાં હનન કરવું) એમ કહ્યું છે. ત્યાં વાસ્તવિક નિર્ણય આપવો એ વેદાદિ શાસ્ત્રોરૂપ પ્રમાણનું બલાબલ જાણનારા તથા અધિકારીઓનો ભેદ જાણનારા વિવેકી પુરુષથી બની શકે, અન્યથી ન બની શકે. "**अहिंसा परमो धर्मः**" (અહિંસા પરમ ધર્મરૂપ છે) માટે પહેલા વચનમાં કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાની ના પાડી છે, અને બીજા વચનમાં અગ્નિ ને સોમ (ચંદ્ર) જેના દેવતા છે એવા પશુનું આલભન (વધ) કરવાની માત્ર યજ્ઞના પ્રસંગમાં સ્વર્ગની કામનાવાળા રાજસ પુરુષોને માટે આજ્ઞા આપી છે. હિંસા તે હિંસાજ છે, ને તે પાપરૂપ છે, અને પાપનું ફલ દુઃખ થાય એ વાત પણ નિશ્ચિતજ છે; પણ યજ્ઞમાં દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો ને દીનજનો

આદિને આહુતિઓ, અન્નદાન ને દક્ષિણાદિથી તૃપ્તિ પમાડવાવડે પુણ્ય ઘણું થાય છે, તેથી ઘણું પુણ્ય સંપાદન કરવા માટે અલ્પ પાપ કરવું પડે તો તે કરવાની તેવા સકામ પુરુષોને છૂટ આપી છે એમ જાણવું. એવાં યજ્ઞાદિ કર્મનો હેતુ પણ અંતે પુરુષને તે કર્મવડે ઉપજતી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષમાર્ગમાં જોડવાનો છે, પણ પશુહનનરૂપ પાપકર્મનું ફલ ન મળે એમ કહી મનુષ્યને હિંસામાં જોડવાનો નથી. યજ્ઞમાં થતા વિશેષ પુણ્યનું ફલ જેમ વિશેષસુખરૂપે મળે છે તેમ યજ્ઞમાં થતા અલ્પ પાપનું ફલ જો તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો અલ્પ દુઃખરૂપે મળે છે. વળી "अग्निषोमीयं पशुमालभेत" એ વચનનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિચારીએ તો અગ્નિ જેના દેવ છે એવા કુવાણીરૂપ પશુનું, અને ચંદ્રમા જેના દેવ છે એવા સ્થૂલમનરૂપ પશુનું જ્ઞાનયજ્ઞમાં હનન કરવું, મતલબ કે કુવાણી અને સ્થૂલમનને મારવા–તેનો નિગ્રહ કરવો–એવો તે શ્રુતિનો અર્થ થાય છે. એમાં પાપ થવાનો પ્રશ્નજ રહેતો નથી, ને મોક્ષેચ્છુને ખરી રીતે એજ અર્થ વિશેષ ઉપયોગી છે. સ્થૂલમનને મારવું–મનનો નિગ્રહ કરવો, એટલે તેને ક્રોધાદિ વિકારને વશ ન થવા દેવું, અને કુવાણીને મારવી–વાણીનો નિગ્રહ કરવો એટલે ક્રોધાદિ વિકારને વશ થઇ અયોગ્ય વચનો ન બોલવાં, અને આવી રીતે સ્થૂલમનને અને કુવાણીને આત્મામાં હોમવારૂપ જે જ્ઞાનયજ્ઞ છે તેજ મુખ્ય યજ્ઞ છે.

હૃદયરૂપ પવિત્ર સ્થાનમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને ન પેસવા દ્યો. પવિત્ર ધાર્મિક દ્વિજો પોતાના ઘરના આંગણામાં પણ ચાંડાલને આવવા દેતા નથી, ત્યારે ઘરમાં અને તેમાં પણ ઘરના રસોડામાં કે ઘરના દેવમંદિરમાં તો કેમજ આવવા દે ? નજ આવવા દે. ઘરના આંગણાના કરતાં ઘર, ને ઘરમાં પણ રસોડું કે દેવમંદિર વિશેષ પવિત્ર રાખવાયોગ્ય ગણાય છે; અને રસોડાના કરતાં પોતાનું શરીર, ને શરીરમાં પણ પોતાનું હૃદય કે જે પરમાત્માનું પુરાતન મંદિર છે, તે વધારે પવિત્ર રાખવાયોગ્ય છે. એ હૃદયને ક્રોધરૂપ

ચાંડાલને (ભંગીને) પેસવા દઈને અપવિત્ર કરવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. એક બ્રાહ્મણ નાહીને ચાલ્યો આવતો હતો. તેના ભણી એક ભંગીઆણી માર્ગમાં વાળતી હતી તેની ધૂળ ઊડી, તેથી તે ક્રોધમાં આવી જઈ તેને ગાળો દેવા માંડ્યો; એટલે ભંગીઆણીએ તેની પાસે આવી તેનો હાથ પકડ્યો. રસ્તે ચાલનારાં બીજાં માણસો તે ભંગીઆણીને કહેવા લાગ્યાં કેઃ—"આ બ્રાહ્મણને અડ માં, અડ માં, મૂકી દે એનો હાથ." ભંગીઆણી બોલીઃ—"તેના હૃદયમાં મારો ધણી (ક્રોધરૂપ ચાંડાલ) આવ્યો છે તો હું તેમને કેમ ન અડું? હું એમાં શું ખોટું કરું છું? હું એમને મારે ઘેર લઈ જઈશ." બ્રાહ્મણ આથી શરમાઈ ગયો, ને ઠંડો પડી પુનઃ સ્નાનમાટે ચાલતો થયો.

એક રાજાના દરબારમાં કોઈ પરદેશી પંડિત રાજાના પંડિતો-સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યો હતો. ઠરાવેલે દિવસે રાજસભામાં પંડિતોનો શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ થયો. થોડી વાર શાસ્ત્રાર્થનું કામ શાંતિથી ચાલ્યું, પણ પછી પેલો પરદેશી પંડિત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો. તેમને રાજાના મુખ્ય પંડિતે કહ્યુંઃ—"તમે ક્રોધરૂપ ચાંડાલના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયા. અપવિત્ર શરીરવાળાની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થાય નહિ, માટે તમે સ્નાન કરી આવો. પછી શાસ્ત્રાર્થ કરો." આ સાભળી પંડિતજી ઝંખવાણા પડી ગયા, ને ઊઠીને ચાલતા થયા.

ક્રોધી મનુષ્ય રાક્ષસથી પણ અધમ ગણાય છે. રાક્ષસ મનુષ્યાદિનું લોહી પીએ છે, પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી પીતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધ કરીને પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી પણ પીએ છે—ક્રોધાગ્નિવડે પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી તપાવી તેને શોષે છે. રાક્ષસ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો કોઈ વેલા આપ-ઘાત કરીને પોતાનો પણ નાશ કરે છે. રાક્ષસની માયા રાત્રિએ ફેલાય છે, અને ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધને વશ થઈ દિવસના કે

છે. પહેલી મગજની એટલે મનની, ને બીજી શરીરની. કેટલાંકનાં મગજ સ્વાભાવિકરીતે નબળાં એટલે તમોગુણના વધારાથી મૂઢતાવાળાં હોઇ પૂરતીરીતે વિચાર કરવાને અશક્ત હોય છે, અને કેટલાંકનાં મગજ રજોગુણને લઈ અતિચંચલ હોઇ ધૈર્ય રાખી કાર્યકારણનો વિચાર કરવાને શક્તિમાન્ હોતાં નથી. શારીરિક રોગોથી ઉપજતી શારીરિક નબળાઇવડે પણ મગજ નબળું થાય છે. વારંવાર કુવિચારો ઉપજાવતી ને ક્રોધાદિ વિકારોને વેગ આપતી મગજની નબળાઇ દૂર કરવામાટે સત્પુરુષોના અને સત્શાસ્ત્રોના સત્સંગવડે મનને સુવિચાર-વાળું કરવું જોઇએ, અને શરીરના વ્યાધિવડે મગજ નબળું રહેતું હોય તો આયુર્વેદમાં જણાવેલા યોગ્ય ઉપચારવડે શરીરના વ્યાધિને દૂર કરવો જોઇએ.

તમોગુણ તથા રજોગુણ કેમ ઘટે? પ્રાણાયામના લાભ. અંતઃકરણનો તમોગુણ ઘટાડવામાટે ડુંગળી, લસણ, ગાજર, રાતનું રાખી મૂકેલું ટાઢું ભોજન અને અતિ ખારા ખાટા ને તીખા પદાર્થો ન ખાવા જોઇએ; અને સ્નાન, સંધ્યા, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય આદિ પોતાનું શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ બરાબર કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તમોગુણ દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામથી રજોગુણની વૃદ્ધિવડે ઉપજતી નકામી ચંચલતા પણ દૂર થાય છે. યોગશાસ્ત્રોક્ત અષ્ટ પ્રકારના કુંભકમાંથી કોઇ યોગવિત્ પુરુષ જે કુંભકનો અભ્યાસ કરવાનું કહે તે કુંભકનો અભ્યાસ તેવા મનુષ્યે કરવો જોઇએ. સામાન્યરીતે અનુલોમવિલોમ ને ભસ્ત્રિકા પ્રાણાયામ તેવા મનુષ્યને અને સાધકોને વિશેષ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં પૂરકવડે જીવનપ્રાણ અથવા અંગ્રેજીમાં જેને ઓક્સિજન કહે છે તે બહારથી ફેફસાંમાં આવે છે, ને તેથી અંતઃકરણ શાંત ને આનંદી થાય છે. એ ઓક્સિજનથી શરીરનું મલિન થયેલું લોહી પણ સુધરે છે, અને તેથી શરીરનું આરોગ્ય સુધરે છે. પૂરક જેમ લાભકર્તા છે તેમ રેચક એટલે શરીરમાંથી ધીમે ધીમે વાયુ બહાર કાઢવાની ક્રિયા પણ બહુ

ઉપયોગી છે. રેચકદ્વારા શરીરમાંના દૂષિત વાયુસાથે (કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસસાથે) તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાંના મલિન સંસ્કારો અને ઝેરી રજકણો, જે મનને તથા શરીરને બગાડ કરનારાં હોય છે તે બહાર નીકળી જાય છે. ઉપાદાનકારણ દૂર થવાથી તેનાથી ઉપજતું કાર્ય પણ દૂર થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રાણાયામના યોગ્ય રીતના અભ્યાસથી મનુષ્યના શરીરમનને ભારે રાખનારા કે તેને બહુ ચંચલ રાખનારા તમોગુણના તથા રજોગુણના સૂક્ષ્મ અંશો દૂર થવાથી તે અભ્યાસીના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં રહેલો વધારે પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ દૂર થઈ તેના અંતકરણમાં તથા શરીરમાં યોગ્ય શાંતિ તથા સ્ફૂર્તિ પ્રકટે છે. જો પ્રાણાયામનો અભ્યાસ યથાવિધિ કરવામાં આવે તો શરીરમાં ઉપજતો શરીરનો કોઈ એવો વ્યાધિ નથી કે જે તેનાથી દૂર ન થાય.

સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મનું મહાફલ. સાધારણ મનોબલવાળાં અને નબળા મનનાં માણસો કુસગમાં રહે તો તેને બગડતાં વાર લાગતી નથી. જો ક્રોધથી બચવું હોય તો જિજ્ઞાસુએ ક્રોધી મનુષ્યના સંગમાં ન રહેવું જોઈએ, વ્યાવહારિક મનુષ્યથી સતત કુસંગથી બચી શકાય તેમ જણાતું નથી. તેને આજીવિકાનાં સાધનાદિમાટે ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના અનેક મનુષ્યોના, ક્યારેક બીજા પ્રાણીઓના, અને પ્રસંગોપાત્ત સારામાઠા અનેક પદાર્થોના પ્રસંગમાં આવવું પડે છે, એથી તેમના પ્રાણની વા તેમની આસપાસના વાતાવરણની સારીમાઠી અસર તેના અંતઃકરણ, પ્રાણ અને શરીરઉપર થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યને સારી અસરના કરતાં માઠી અસર વધારે થાય છે. જડ પદાર્થની આસપાસ પણ એનું વાતાવરણ હોય છે. મોટે ભાગે પ્રવૃત્તિવાળાં સ્થલોનું વાતાવરણ દૂષિત હોય છે. તેમાં પણ ગામડાના કરતાં શહેરનું વાતાવરણ વધારે દૂષિત હોય છે. મુંબઈજેવા બહુ મોટા શહેરના વાતાવરણમાટે તો પૂછવુંજ શું ? જો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ નિત્ય શ્રદ્ધાભક્તિથી બરાબર કરે

તો તેના અંતઃકરણમાં ને શરીરમાં રહેલો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઓછો થવાઉપરાંત તેને બહારની જે નઠારી અસરો થઈ હોય તે પણ તેથી બહુભાગે દૂર થાય છે. આવી નઠારી અસરો દૂર કરવામાટે, તેમજ પરમાત્મામાં પોતાનું અંતઃકરણ જોડવામાટે વિશ્વના ઘણા, લગભગ બધા ધર્મોમાં સવારસાંજ તેમના ધર્મને અનુસરતી ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનું ઠરાવેલું હોય છે. આપણામાં જે ત્રિકાલ સંધ્યાવંદન કરવાનું કહ્યું છે તેનો હેતુ પણ એજ કહી શકાય. સ્નાનથી વિશેષે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, ને સંધ્યાવંદનાદિથી વિશેષે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. સંધ્યાવંદનમાં કરાતા પ્રાણાયામથી તથા જપથી શરીરનો પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે. પ્રાણની શુદ્ધિથી મનની પ્રસન્નતા ને શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જપવડે આપણે ધીમે ધીમે પરમાત્માની પાસે જતા જઈએ છીએ, અને પરમાત્મામાં પ્રધાનપણે શુદ્ધસત્ત્વગુણ છે, તેથી આપણો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઘટી આપણો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧

જપના લાભ ને તેના ચાર પ્રકાર. જપ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ વાચિક, ૨ ઉપાંશુ, ૩ માનસ ને ૪ ધ્યાનસહિત માનસ. રાજ્યમાં હવાલદાર, વહીવટદાર, વસુલાતી અધિકારી ને દિવાન જેમ સત્તામાં ને પગારમાં એકેકથી ચઢીઆતા અધિકારીઓ હોય છે તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પણ એકેકથી ચઢીઆતા જણાય છે. વર્તમાન જમાનો યુક્તિપ્રધાન છે, એટલે તે વાત દૃષ્ટાંત ને યુક્તિથી કહેવાય છે. હવાલદારના કરતાં વહીવટદાર, વહીવટદારના કરતાં વસુલાતી અધિકારી ને વસુલાતી અધિકારીના કરતાં દિવાન ક્રમે કરીને ઉપર કહેલી રીતે પોતપોતાના અધિકારવડે રાજાની વિશેષ વિશેષ સમીપ છે, તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પોતપોતાની યોગ્યતાવડે પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપતા ધરાવે છે; અને તે તે જપના કરનારને પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપ કરે છે,—પરમાત્માના વિશેષ વિશેષ અનુગ્રહને પાત્ર કરે છે. પોતાની

પાસે બેઠેલ અન્ય મનુષ્ય સાંભળે તેવી રીતે મંત્રનો સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચાર કરવો તે વાચિક જપ, જપ કરતી વેલા હોઠ હાલે, પણ મંત્રનો ઉચ્ચાર બીજાને ન સંભળાતાં ગળામાં અને મુખમાંજ રહે તે ઉપાંશુ જપ, મંત્રનો મોઢેથી ઉચ્ચાર ન થાય, તેમ હોઠ આદિ અવયવો પણ ન હાલે, ને બહાર બીજાને અલ્પ પણ ઉચ્ચાર ન સંભળાય તેવી રીતે મનમાં જપ કરવો તે **માનસ** જપ કહેવાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટદેવના ધ્યાનસહિત તેવો માનસ જપ કરવો તે ધ્યાન-સહિત માનસ જપ કહેવાય છે. "**यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि**" એ વચનવડે **શ્રીભ**ગવાને સર્વે યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ઇષ્ટમંત્રનો જપ કરવારૂપ જપયજ્ઞ નિત્યપ્રતિ અવશ્ય કરવો જોઇએ. એ જપયજ્ઞથી અંતઃકરણમાંનો વિશેષ પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઘટે છે, ને તેમ થવાથી અંતઃકરણમાંનો ક્રોધદોષ ઓછો થાય છે.

સંગની અસર. આગળ કહ્યું કે જપ કરવાથી આપણે પરમાત્માની પાસે જતા જઇએ છીએ, એટલે પરમાત્માના સામીપ્યને વા સંગને પામીએ છીએ. જો મનુષ્યને માઠા સંગની અસર થાય છે તો તેને સારા સંગની અસર કેમ ન થાય? થાયજ. જપ જે આપણને પરમાત્માના સામીપ્યમાં મૂકે છે તેની અસર મનુષ્યના પર કેવી સારી થાય છે તે વિષે કહેવાઇ ગયું. જો શ્રદ્ધાભક્તિવડે અને મનને સ્થિર રાખીને યથાર્થરીતે જપ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય નવો–તાજો–આનંદી–થઇ જાય છે. પરમાત્મા પરમશાન્તિનો ને પરમાનંદનો ભંડાર છે. તેમાંથી જપ કરનાર મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતાના ને પરિશ્રમના પ્રમાણમાં અવશ્ય શાંતિ ને આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સત્પુરુષોના ને સતશાસ્ત્રોના સંગની પણ શ્રદ્ધાલુ જિજ્ઞાસુઓના મનપર બહુ સારી અસર થાય છે, તેથીજ આપણાં શાસ્ત્રોમાં સત્સંગનું માહાત્મ્ય બહુ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે. જો લોકભાષામાં કહીએ તો મનુષ્ય સંગનું પૂતળું છે. જો કે જીવ પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સાથે લઇને વર્તમાન-

શરીરમાં આવે છે, તોપણ બાલ્યાવસ્થાથી આસપાસના સંગવડે તેના પર જે અસર થાય છે તે કાંઇ ઓછી હોતી નથી. સંગવડેજ મનુષ્યનું ઘણું ખરું વર્તમાન જીવન ઘડાય છે. ગતજન્મના સંગની જે અસરો સાથે લઇને જીવ નવીન શરીર ધારણ કરે છે તેમાં વર્તમાનજન્મના સંગવડે ફેરફાર પણ થાય છે; અને એ પ્રમાણે જીવના સંસ્કારો બદલાયા કરે છે. સારા સંગથી તે સારાં સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે, ને નઠારા સંગથી તે નઠારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે; પણ એટલું ખરું કે સારા સંગની અસર ધીમે થાય છે, ને કેટલીક વાર તેમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા રહે છે, અને મનુષ્યનું મન જલની પેઠે નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તેના પર નઠારા સંગની અસર વહેલી ને લગભગ વગર પ્રયત્ને થાય છે. વિચારવંત ને અવલોકન કરનારા પુરુષો આ વાત જોઇ શકે છે. કવિ દલપતરામજી કહે છે કેઃ–"ઊડે ન તોય ઠેકવા શીખે વસી વિહંગમાં."–પક્ષીઓની સાથે વસવાથી પશુ ઊડી ન શકે તોપણ ઠેકવા તો શીખેજ. ગુલાબના ફૂલને હીંગની સાથે રાખવામાં આવે તો ગુલાબના ફૂલમાં હીંગની વાસ પેસે, પણ હીંગમાં ગુલાબના ફૂલની વાસ ન પેસે. એવી રીતે કુસંગ મનુષ્યના મનપર વહેલી અસર કરે છે.

મનુષ્યના મનની નબળાઇ–અપરિણામદર્શિતા. ઉંચે ચઢવામાં પરિશ્રમ પડે છે, પણ નીચે ઊતરવામાં તેવો પરિશ્રમ પડતો નથી એ સૌના અનુભવની વાત છે. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિથી ઉપજતો એક મોટો દોષ અપરિણામદર્શિતાનો અથવા દીર્ઘ-દૃષ્ટિની ન્યૂનતાનો છે, જેને લઇને તે વિનાશ્રમે અથવા અલ્પશ્રમે પ્રાપ્ત થતા તુરતાતુરતના અલ્પ ને તુચ્છ સુખને–પછી ભલે તે પરિણામે દુઃખ આપનારું હોય તોપણ–ઇચ્છે છે, ને રજોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા અધૈર્ય ને ચંચલતાથી તે અલ્પ સુખતરફ ઢળી પડે છે, અને અલ્પ શ્રમથી અથવા વિશેષ શ્રમથી અમુક સમયપછી પ્રાપ્ત થનારા વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખને–પછી ભલે તે પવિત્ર–નિર્દોષ–ને નિરતિશય

હોય તોપણ તેને-ઇચ્છતો નથી, ને તેને માટે ધૈર્ય રાખી પ્રયત્નશીલ થતો નથી. જે વિશેષ અને ઉંચા સુખને ઇચ્છે નહિ તે તે સુખ મેળવવાનો નિશ્ચય ક્યાંથી કરે? જે નિશ્ચય ન કરે તે તેને માટે પ્રયત્નશીલ ક્યાંથી થાય? ને જે પ્રયત્ન ન કરે તેને તે વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખ ક્યાંથી મળે?

વર્તમાનમાં થયેલો આર્યપ્રજાનો અધઃપાત. વર્તમાનમાં અનેક કારણોને લઇને ઘણા મનુષ્યોમાં તમોગુણની તથા રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તેમનામાં પામરતા ને વિષયીપણું વધ્યાં છે, ને તેથી તેઓ ધર્મના પાલનવડે પ્રાપ્ત થતા વિશેષ અને ઉચ્ચ (પવિત્ર-નિર્દોષ) સુખની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન ન કરતાં સંસારના વિષયોભણી દોડી રહ્યા છે. ધર્મ પાળવામાં પરિશ્રમ છે, એટલે શ્રદ્ધા ને આગ્રહ હોય તોજ એ પાળી શકાય છે. વર્તમાનસમયે ધાર્મિકશિક્ષણની અતિન્યૂનતાને લઇ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ ઇંગ્રેજી કેળવણી લેનારો યુવાનવર્ગ જે સ્વધર્મપાલનમાં શિથિલ થયો હતો તેમાંના ઘણાકોએ છાની છાની, ને કેટલાકોએ પ્રત્યક્ષરીતે અસ્પૃશ્યના સ્પર્શની, અભક્ષ્યના ભક્ષણની ને અપેયના પાનની છૂટ લેવા માંડી હતી, ત્યાં અંત્યજસ્પર્શનો બાધ નથી એવો શાસ્ત્રનિરપેક્ષ આસુરી ઘોષ થયો, ને ધર્મસંસ્કારરહિત વા ન્યૂન ધર્મ-સંસ્કારવાળો યુવાનવર્ગ તે તરફ ઢળી પડ્યો. "રોતી' તી ને પિયરીઆં મળ્યાં" એવું વા "ઢોળાવપર બેઠા હતા, ને ધક્કો માર્યો" અથવા "જોતું'તું ને વૈદ્યે કહ્યું" એના જેવું થયું. માણસનો મોટો ભાગ સગવડનો ગુલામ છે. રેલ્વેની કે સ્ટીમરની મુસાફરીમાં, યવનોના દેશમાં અને મોટા શહેરોમાં ઘરથી દૂરને સ્થલે ધંધામાં કાર્યને માટે રોકાતાં કેટલાંક માણસો શાસ્ત્રોક્ત આચારનો કે પવિત્રતાઅપવિત્રતાનો વિચાર ન કરતાં હોટેલોના ચાની, પાણીની ને નાસ્તાની સગવડનો લાભ લેવા મંડ્યાં હતાં, ને જાણે અજાણે અંત્યજસ્પર્શ થતો તેને ચલાવી લેતાં હતાં, તેમાં અંત્યજસ્પર્શની હીમાયતનો ઝેરી પવન ફૂંકાયો, એટલે પછી પૂછવુંજ શું? અસ્પૃશ્યના સ્પર્શનો તો શું પણ ઊતરતી જ્ઞાતિવાળા-

સાથે ભોજન કરવાથી થતા વટાળનો વિચાર પણ કેટલાકોએ છોડી દીધો છે, અને તેમાં આ અમે બહુ બહાદુરી કરીએ છીએ એવું અપકારક અભિમાન તેઓ ધરાવે છે. જેમનાં મન જન્મથી ધર્મ-સંસ્કારહીન હોય છે તેમને ખોટું પ્રોત્સાહન મળવાથી તેમના મનમાં ઈશ્વરસંબંધી સતશાસ્ત્રોસંબંધી ને સતપુરુષોસંબંધી ઉંચી લાગણી રહેવી જોઇએ તે રહેતી નથી, ને તેમ થવાથી તેમને અવળે માર્ગે ચઢતાં વાર લાગતી નથી. મતલબ કે વાંદરાને નીસરણી મળવા-જેવું આ થયું છે, ને તેનું પરિણામ ચારે વર્ણને માટે સારું નથી. ઘણા લોકોની, તેમાં પણ ઇંગ્રેજી કેળવણી જેમણે લીધી છે તેમની મોટે ભાગે ધર્મશ્રદ્ધા ઘટી ગઇ છે, ને કેટલાક તો નાસ્તિકજેવા ને ઉચ્છૃંખલ થઇ ગયા છે.

નાસ્તિકતાનું પરિણામ. જ્યાં મનુષ્યના અંતઃકરણમાં નાસ્તિકતા આવી ત્યાં તેનો વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બધું બગડ્યું સમજવું. **સીસીરો** (ગ્રીસદેશમાં થઇ ગયેલો એક સમર્થ તત્ત્વચિંતક) કહે છે કે "જે મનુષ્ય ઈશ્વરને માનતો નથી તે નીતિને માર્ગે ન ચાલે ને જે ઈશ્વરને માને છે તે તેની શિક્ષાની બીકથી સારી રીતે વર્તે." સ્વધર્મ-પાલનરહિત મનુષ્ય લગભગ નાસ્તિકજેવો થઇ જાય છે, ને નીતિ-ભ્રષ્ટ પણ થાય છે. રાજાના રક્ષણમાં ને જ્ઞાતિમાં તો રહેવુંજ જોઇએ, એટલે જે વાતમાં રાજા કે જ્ઞાતિ આડે ન આવે તે દરેક વાતમાં મનમાનતી છૂટ લેવાનું તેવા સ્વધર્મહીનને મન થાય છે, અને તેને પરિણામે તે સુખને બદલે દુઃખનો વધારે અનુભવ કરે છે. જે નિયામક સત્તા (ઈશ્વર) છે, ને જે સર્વના અંતરમાં રહી સર્વનું નિયમન કરે છે તેને મારે મારાં નઠારાં કામોનો જવાબ દેવો પડશે એમ જે માને છે તે પોતે પોતાની મેળે સારી રીતે વર્તે છે. ધર્મ મનુષ્યને શીખવે છે કે તમારું અંતઃકરણ ડંખે–તમારો અંતરાત્મા દુઃખાય–તેવું કામ તમે ન કરો.

ધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું નીતિપાલન. ખરા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો ક્યારે

પણ નીતિનો ભંગ કરતા નથી. ઝીણી ઝીણી વાતમાં પણ તે બહુ સંભાળથી વર્તે છે. મહાભારતમાં તે વિષયનું એક બહુ ધ્યાન ખેંચનારું દૃષ્ટાંત છે. બે ઋષિઓ પરસ્પર સગા ભાઇ થતા હતા. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એક વાર નાનો ભાઇ મોટા ભાઇને મળવામાટે તેમના આશ્રમમાં દૂરના પોતાના નિવાસસ્થલથી આવ્યો. મોટા ભાઇ એ વેલા પ્રભુધ્યાનમાં રોકાયેલા હતા એટલે નાનો ભાઇ તેમને તુરત મળી ન શક્યો. તેમને ઘણી ક્ષુધા લાગી હતી એટલે મોટા ભાઈના આશ્રમના બગીચામાંથી તેમની અનુમતિ મેળવ્યા વિના તેમણે ફલો તોડીને ખાધાં, પણ ત્યારપછી તેમને લાગ્યું કે મેં મારા મોટા ભાઈની રજાવગર તેમના સ્વામિત્વવાળી વસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો તે યોગ્ય ન કર્યું. આવા વિચારથી તે પોતાની ભૂલને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી મોટા ભાઈ ધ્યાનથી નિવૃત્ત થતાં નાનો ભાઇ તેમને સવિનય મળ્યો, ને પોતે તેમની રજાવગર તેમના બગીચાનાં ફલો ખાધાની વાત તેમને કહી, એટલે મોટા ભાઇએ તેમને પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કેઃ–"જોકે તમે મારા નાના ભાઈ છો, તથાપિ આ બગીચો વ્યવહારપક્ષે મારા સ્વામિત્વનો ગણાય છે તેથી તમારે મને પૂછીને તેમાંનાં ફલો ખાવાં જોઈતાં હતાં. ધાર્મિકરીતે વિચારીએ તો આ કામ તમે ચોરીનું કર્યું, જેની શિક્ષા તમારે આ ભવમાં કે પરભવમાં ભોગવવી પડશે. તમને પાપમાંથી બચાવવામાટે–તમારો પરભવ ન બગડે તેટલામાટે–હું તમને કહું છું કે તમે રાજાપાસે જઇ તમારા આ દોષની શિક્ષા માગો." નાનો ભાઇ મોટા ભાઈનું આ હિતકર કથન સાંભળી તુરત રાજાપાસે ગયો, ને બનેલી સર્વ વાત તેમને જાહેર કરી. રાજાએ તેમને બ્રાહ્મણ જાણી શિક્ષા કરવાની આનાકાની કરી, પણ જ્યારે તેમણે પોતાના અપરાધની શિક્ષા ભોગવવાનો બહુ આગ્રહ જણાવ્યો, તથા પોતાના મોટા ભાઇની પણ તેવીજ આજ્ઞા થઇ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે સમયના રાજ્યના કાયદાપ્રમાણે તેમનો ચોરીનો અપરાધ ગણી

બહુ ખેદસાથે તેમને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરી. નાના ભાઇની આથી બહુ દુર્દશા થઇ. શૌચ, સ્નાન ને ખાનપાન ઇત્યાદિ દેહયાત્રાને લગતાં કાર્ય કરવાને પણ તેઓ અશક્ત થઇ પડ્યા. મોટા ભાઇને તેમની આવી સ્થિતિ જોઇને ઘણી દયા ઉપજી. જોકે નાના ભાઇએ દોષ કર્યો હતો તોપણ આતુર સ્થિતિમાં તેમણે આ દોષ કર્યો હતો, ને પોતાનો દોષ સ્વીકારી તેને માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યો હતો અને રાજાપાસેથી તે કર્મની શિક્ષા માગી તે ભોગવી હતી, એટલે મોટા ભાઇને લાગ્યું કે હવે નાનો ભાઇ અનુગ્રહને પાત્ર છે. મોટા ભાઇ સિદ્ધસંકલ્પવાળા હતા, એટલે તેમના સંકલ્પબલથી નાના ભાઇના કાપી નાંખેલા હાથ પુનઃ ઊગ્યા, ને તે પૂર્વની પેઠે હાથવતી થતાં સઘળાં કામ કરવાને શક્તિમાન્ થયા. મોટા ભાઇનો બાગ ને નાના ભાઇનો બાગ ગણી શકાય, ને તેમાંથી વગર પૂછે ફલો ખાધાં એમાં કાંઇ અપરાધજેવું સામાન્યદૃષ્ટિએ ન લાગે, તથાપિ "માખી મારે તે માણસ પણ મારે," ને નાની ભૂલનું પરિણામ ભવિષ્યમાં મોટો દોષ થવામાં આવે એટલામાટે પ્રાચીન કાલમાં કાયદાનું બંધન વિશેષ કઠિન હતું. ભાઇના બગીચામાંથી પૂછ્યા વિના ફલ ખાનારને, ને તે પણ ઋષિને તેમના હાથનાં કાંડા કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરવામાં આવે એ શિક્ષા અતિ આકરી જણાય છે, તથાપિ એ પરથી આપણને જણાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં રાજા ને પ્રજા બંને નીતિનું ને ધર્મનું પાલન કેટલા આગ્રહથી કરતાં હતાં?

નીતિના પાલનની અત્યાવશ્યકતા. જે મનુષ્યો વ્યવહાર-નીતિનું આગ્રહથી પાલન કરે છે તેઓજ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા પરમાર્થમાં આગળ વધી શકે છે, જેઓ વ્યાવહારિક નીતિ પાળવામાં શિથિલ છે તેઓ ધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન શું કરવાના હતા? મલિન અંતઃકરણવાળા અનીતિમાન્ પુરુષોનું ધર્મપાલન હસ્તિસ્નાનજેવું થાય છે, ખરી રીતે તો તે ધર્મપાલનનો માત્ર દંભજ કરે છે એમ કહી શકાય. જે મનુષ્ય કામક્રોધાદિ વિકારોને પ્રત્યક્ષરીતે કે અપ્રત્યક્ષરીતે

પોષનારા અયોગ્ય મનુષ્યના, અયોગ્ય વાચનના, ને નાટક તથા સીનેમાના અયોગ્ય દેખાવોના કુસંગથી બચીને શાસ્ત્રીય મર્યાદામાં રહી નીતિનું તથા સ્વધર્મનું પાલન કરે છે તેઓજ કામક્રોધાદિ વિકારોને વશ વર્તાવી શકે છે.

ક્રોધના જયમાટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા. ક્રોધના મૂલકારણરૂપ અંતઃકરણમાં રહેલો વિશેષ તમોગુણ ઘટાડવા માટે ક્યા ક્યા તામસી આહાર મનુષ્યે ન કરવા તે વિષે અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે. એ સંબંધે વિશેષ કહેવાનું કે **જેવું અન્ન એવું મન, જેવું મન તેવા વિચાર, જેવા વિચાર તેવી ક્રિયા, અને જેવી ક્રિયા તેવું ફલ થાય** છે, માટે ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોથી બચી પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવાસારુ તમોગુણી તથા રજોગુણી નિષિદ્ધ આહાર તજી સાત્ત્વિક આહાર લેવાની પણ અસાધારણ આવશ્યકતા છે.

"**आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षः ॥**" (આહારની શુદ્ધિ થવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી શાસ્ત્રના અને સદ્‌ગુરુના ઉપદેશની તથા આત્મસ્વરૂપની અચલ સ્મૃતિ રહે છે, ને તેવી અચલ સ્મૃતિથી અંતઃકરણની અહંતા–મમતા આદિ સર્વ ગ્રંથિઓનો–ગાંઠોનો–નાશ થાય છે,) આ વેદવચન પણ આહારની શુદ્ધિ રાખવા માટે ફલનું દર્શન કરાવીને અત્યંત આગ્રહ કરે છે.

જેમ બહારના યુદ્ધમાં રાજાઓ પોતાના સામા પક્ષનો પરાજય કરવામાટે અનેક સાધનસામગ્રીની તૈયારી કરે છે તેમ સાધક પણ આંતરશત્રુઓસાથેના યુદ્ધમાટે–ક્રોધાદિ આંતર શત્રુઓનો પરાભવ કરવામાટે શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ કરેલાં અનેક સાધનોની તૈયારી કરવી જોઇએ.

શ્રીગીતાજીમાં સાત્ત્વિક આહાર સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છેઃ–

"**आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।**
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥"—

(આયુષ્, અંતઃકરણનું સાત્વિક બલ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતાની વૃદ્ધિ કરનારા, મિષ્ટ આદિ રસવાળા, ઘી આદિ ચિકાશવાળા, શરીરમાં વિશેષ સમય સ્થિર રહેનારા, અને અંતઃકરણમાં રુચિ ઉપજાવનારા આહારો સાત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય લાગે છે.)

ખાવાપીવાના કયા કયા પદાર્થો સાત્વિક છે તે આ ઉપરથી, તેમજ અન્ય *ગ્રંથોપરથી, તથા તે વિષયના જ્ઞાતા પુરુષથી, અને પોતાના જાતિઅનુભવથી નક્કી કરી તેનું સેવન કરવું જોઇએ. જેમ જિહ્વાના આહાર સાત્વિક રાખવા જોઇએ તેમ નેત્રાદિ અન્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ને અંતઃકરણના આહાર પણ સાત્વિક રાખવા જોઇએ,– સંક્ષેપમાં નઠારા સંસ્કાર પાડે તેવું જોતું નહિ, તેવું સાંભળવું નહિ, અને તેવું વિચારવું નહિ વગેરે. જે આહારના વિષયમાં આ પ્રમાણે સંભાળ રાખે છે તે કામક્રોધાદિ વિકારોને જિતવા વેલાસર સમર્થ થાય છે.

પરદોષદર્શનરૂપ પાપથી બચો. જે તાકી તાકીને અન્યના દોષો જોયા કરે છે તેને ક્રોધ કરવાના પ્રસંગો વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાં બહુધા બીજાના દોષો રોકવાની શક્તિ નથી. જો બીજાના દોષોને ધારી ધારીને જોઇને તે બળ્યા કરે તો તેના દુઃખનો પાર રહે નહિ. પોતાને કાંટા ન વાગે, માટે પૃથ્વીપરના બધા કાંટા વળાવી નાંખવાનું કે બળાવી નાંખવાનું માણસથી બની શકે તેમ નથી. એને માટે તો પોતાના પગમાં પાદત્રાણ પહેરી લેવાં એજ સહેલો ઉપાય છે. એજ પ્રમાણે અન્યના દોષો આપણે પ્રાયશઃ દૂર કરી શકીએ એમ નથી, ત્યારે એને માટે આપણી શાંતિ જાળવવા સારુ સહેલામાં સહેલો ઉપાય આ છે કે આપણે નકામું દોષદર્શન કરવાનો કુસ્વભાવ તજવો, ને ભુલથી જ્યાં દોષદર્શન થઇ જાય ત્યાં તેની ઉપેક્ષા કરવી. જ્યાં વ્યવહારને લઇને દોષદર્શન કરવું પડે ત્યાં તેનો દોષ સમજાવી તેને તેની ક્ષમા કરવી, અથવા મીઠાશથી વા ગંભીરતાથી યોગ્ય

* જુઓ યોગકૌસ્તુભમાં 'મિતાહારનો વિષય.'

શબ્દોમાં દોષ કરનારને ઠપકારૂપે કહેવું. "ગુડસું મરે વાકું બિખ ન પીલાઇએ." દોષ કરનારને કહેવું પડે તો શાંતિથી ને દયાથી કહો. પોતાને અને અન્યને તાપ થાય એમ ન કહો. સમજુ સાંભળનારને એમજ લાગે કે "આ મને નથી કહેતા, પણ મારા દોષને કહે છે" એવી રીતે કહો. આમ કરવાથી અપરાધ કરનાર બહુધા પોતાની ભૂલ વેલાસર સુધારે છે, ને નવી ભૂલો ન થાય તેમાટે તે સંભાળ રાખતાં પણ શીખે છે. આથી આપણને વારંવાર કહેવાનો શ્રમ લેવો પડતો નથી, ને બંને પક્ષની શાંતિ સચવાય છે.

"દેખ દેખે ને શીખ શીખે" એ કહેવતપ્રમાણે અંતઃકરણ વારંવાર જેવું જુએ, વારંવાર જે આકારે થાય, તે આકારને ધારણ કરવાનો તેને સ્વભાવ પડે છે; અને એ પ્રમાણે પરના દોષને જોવાથી તે મનુષ્ય પોતે પણ દોષ કરતાં શીખે છે, માટે પણ દોષદર્શનથી બચવાની આવશ્યકતા છે.

આહારસંબંધી વિશેષ સૂચના. ક્રોધ મટાડવામાટે આગળ કહેવાઇ ગયા પ્રમાણે અંતઃકરણમાં જડતા ઉપજાવનારા તમોગુણી આહારોથી તેમજ દુર્વ્યસનોથી દૂર રહેવું જોઇએ. વળી રજોગુણની વૃદ્ધિ કરનારા બહુ ઉત્તેજક આહારો પણ ન લેવા જોઇએ. બહુ તેલ-મરચાં ન ખાવાં જોઇએ. તેમજ ગરમ મશાલાનો વિશેષ પડતો ઉપયોગ પણ ન કરવો જોઇએ.

ચાના વ્યસનથી થતી હાનિ. માણસના મગજને ઉશ્કેરી ક્રોધી બનાવવામાં હેતુભૂત થનાર ચા વ્યસનતરીકે નિત્ય ન પીવાય તો સારું. જુવાન અને નબળા બાંધાનાં માણસોએ તો ચા નજ પીવો; કેમકે તે ઉકાળવાથી તેમાં રહેલું અવ્યક્ત વિષ બહાર નીકળી જલમાં ભળે છે, ને તેનું પાન કરવાથી મગજ ઉશ્કેરાય છે, તથા હોજરી પણ બગડે છે. ચા પીવાથી મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં કામ કરવાની શક્તિ-નવી સ્ફૂર્તિ- આવતી જણાય છે, પણ તેણે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે ચા એ મનુષ્યના શરીરને પુષ્ટિ કરી નવી શક્તિ

વાચનમાં કે પોતાના આપ્તવ્યવહારમાં લાગ્યા રહેવું એ બહુ આવશ્યક છે. દુશ્મન પણ નવરો ન હોજો એમ ઇચ્છવું, કેમકે તે નવરો હોય તો આપણું ભુંડું કરવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે. નવરાં માણસો ભેગાં થાય તો પરસ્પર લડાઇ શિવાય બીજું શું કરે? મૂર્ખ છોકરાઓ ને રખડુ જુવાનીઆઓ ભેળા થઇને શું કામ કરે છે તે સૌ જાણે છે. વ્યસનીઓ નવરા બેસીને શું કામ કરે છે તે અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી. પરનિંદા, ખોટી ચર્ચા, ખોટાં ગપ્પાં ને મિથ્યાભિમાનથી પોતાનું ડહાપણ ડોળવું, અને તેમાં કેટલીક વાર વાગ્યુદ્ધ ને કોઇ વાર શરીરયુદ્ધ એ નવરા માણસના નિત્યના વિષય હોય છે.

મોટાઈ શુભગુણોવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ખોટી મોટાઇ બતાવવી, અને હું મોટો ને તું નાનો એમ કહી નકામા કજીયા કરવા એ નવરાં ને વ્યસની માણસોનો એક સ્વભાવ થઇ પડે છે. મોટાઇ મોઢે માગી આવતી નથી. આપવડાઈ કરવાથી તો લોકો તેવાં માણસોને માટે ઊલટો હલકો વિચાર બાંધે છે એ વાત પોતાની બુદ્ધિના મંદપણાને લીધે તેવા મનુષ્યો જાણતા નથી. શ્રુતિમાં મોટાઇના સંબંધમાં એક રસુજી ઝગડો વર્ણવ્યો છે, ને તેમાં અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે માત્ર હું મોટો એમ કહેવાથી કે મોટાઇ માગવાથી મોટાઇ આવતી નથી પણ પોતાના શુભગુણોવડે મોટાઇ સ્વાભાવિકરીતે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સૌએ શુભગુણો મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ. "**गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः**"–ગુણવાનોમાં ગુણોજ પૂજવાનું સ્થાન છે, તેમની જાતિ કે વયથી તેઓ મોટા (પૂજવાયોગ્ય) ગણાતા નથી,–એ વચન પણ એમજ કહે છે.

શ્રુતિમાં કહેલો મોટાઇનો ઝગડો. એક વાર દશ ઈંદ્રિયો, મન ને પ્રાણ એમનામાં આપણામાં કોણ મોટું છે એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો. સૌ પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરવા લાગ્યાં. ઈંદ્રિયો કહે કેઃ–"અમે ક્રિયા કરીએ છીએ, તથા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી તેનો ઉપભોગ કરવામાં તથા શરીરનિર્વાહમાં સાધનભૂત છીએ માટે અમે મોટી છીએ."

એમ દશમાંની એક એક ઇંદ્રિય પણ પોતાને બીજી ઇંદ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ જણાવવા લાગી. મન કહેઃ—"મારા વિના તમે કાંઈ ક્રિયા કરી શકતાં નથી, તેમ વિષયોનું જ્ઞાન કે તેનો ઉપભોગ પણ તમે સ્વતંત્રપણે મેળવી શકતાં નથી, માટે હું તમારામાં મુખ્ય છું." ઇંદ્રિયોએ મનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કેઃ—"તારા સાહાય્યની અમને આવશ્યકતા છે એ વાત સાચી, પણ અમારા વિના તું પોતે સ્વતંત્રપણે બહારનું કાંઈ કામ કરી શકે એમ નથી, તું પોતે તો લુલું છે, માટે અમેજ કે અમારામાંથી એક મુખ્ય ગણાવાયોગ્ય છીએ." છેવટ પ્રાણને કહેવાનો વારો આવ્યો. તે કહેઃ—"તમે બધાં (ઇંદ્રિયો ને મન) ભલે કામ કરો છો, ને શરીરના નિભાવમાં ઉપયોગી છો, પણ તમો સૌ શ્રમરૂપ મોતને પ્રાપ્ત થાઓ છો;* ને હું તો એક ક્ષણ પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના રાતદિવસ ક્રિયાપરાયણ રહીને શરીરને જીવનવાળું રાખું છું. મારા વિના તમે કોઇ શરીરમાં પણ રહી શકો એમ નથી, માટે હું મુખ્ય છું." આ સાંભળી ઇંદ્રિયો ને મન હસી પડ્યાં, ને કહેવા લાગ્યાંઃ— "આ જડ વળી આટલું બધું અભિમાન શું કરે છે? ભૂતની પેઠે બધો વખત કામ કરે એમાં વળ્યું શું? એને કોઇ વાતની ખબરજ ક્યાં છે?" આમ સૌ પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યાં, ને કાંઇ નિર્ણય ન થઈ શક્યો એટલે સૌએ નક્કી કર્યું કે ચાલો ભગવાન્ પ્રજાપતિ-પાસે જઇએ. તેઓ કહે તે આપણામાં મોટું. સૌ ભગવાન્ પ્રજાપતિ-પાસે ગયાં, ને પોતાના ઝગડાની વાત નિવેદન કરી. ભગવાન્ પ્રજાપતિએ વિચાર્યું કે આમને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બતાવ્યા વિના, તમારામાંથી અમુક મોટું છે એમ કહેવાથી તેમને મારા વચનમાં સત્યતાની પ્રતીતિ નહિ થાય, માટે તેમને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તે બતાવવું. પછી તેમણે તે સૌને કહ્યું કેઃ—"શરીરમાંથી તમારામાંથી એકેક ક્રમે કરીને નીકળવા માંડો. જેના નીકળવાથી શરીર અધિક અમંગલ—શવરૂપ—થઇ જાય, તે તમારામાં સૌથી મોટું." સૌને એ વાત વાજબી લાગી. પછી વાણી-

* સુષુપ્તિમાં ઇંદ્રિયો ને મન અજ્ઞાનરૂપ કારણમાં લય પામે છે તે તેમનું મૃત્યુ છે.

તો કોઇ પણ માણસ પોતાના હાથને મારવા મંડી પડે છે? નહિજ. એજ પ્રમાણે જો અન્ય પ્રાણીને પોતાના અંગરૂપ વા પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તો પછી ભલે તે ભૂલ કરે તોપણ તેના પર ક્રોધ કેમ ઉપજે? નજ ઉપજે. વળી પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપથી ભિન્ન અન્ય સત્સ્વસ્તુનો સદ્દ્ભાવ તેવા જ્ઞાની પુરુષને પ્રતીત ન થવાથી પણ મારું કાંઈ નાશ પામતું નથી, વા મારું કાંઇ પણ બગડતું નથી, એવો તેમને નિશ્ચય હોવાથી પણ તેમને ક્રોધ ઉપજવાનો સંભવ નથી.

અહીં સૌ પોતાના કરેલા કર્મનું ફળ પોતે ભોગવે છે એમ સમજી બીજાને દોષ દઈ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. બધાથી વસ્તુવિચાર થવો કઠિન છે, જો તમારાથી વસ્તુવિચાર ન થઇ શકે તો હવે પછી કહેવામાં આવે છે તે વિચારવડે પણ તમે ક્રોધને જિતી શકશો. અન્ય મનુષ્ય અજાણે દોષ કરે, વા જાણી જોઇને તમારો અપરાધ કરે, તોપણ શાસ્ત્ર તો કહે છે કે તમે શાંત રહો, કેમકે તેમાં અન્યનો દોષ નથી. તમારું પાપકર્મ એ મનુષ્યમાં પેસીને તમને દુઃખનો ભોગ કરાવે છે એમ સમજી શાંત રહો. ભૂલ પોતાની ને બીજાપર ક્રોધ કરવો એ કોઇ રીતે ઉચિત નથી. જો ક્રોધ કરવો હોય તો પોતાનાં પૂર્વનાં દુષ્ટ કર્મઉપર ક્રોધ કરો. એ દુષ્ટ કર્મનો નવાં પુણ્યકર્મવડે નાશ કરો, ને હવે નવાં દુષ્ટ કર્મ ન કરો. અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાથી તો ઊલટું નવું પાપકર્મ વધશે, ને તેનું દુઃખરૂપ ફલ પાછું આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ભોગવવું પડશે. આ સંબંધે એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. એક વિધવા બ્રાહ્મણીનો એકનો એક નાનો પુત્ર બીજા છોકરાઓસાથે ગામના પાદરમાં દડે રમતો હતો. રમતમાં દડો એક વાડનીચે પેસી ગયો. તે લેવાને પેલી બ્રાહ્મણીના પુત્રે વાડમાં હાથ ઘાલ્યો તો તેને એક કાળા નાગે દંશ કર્યો. બીજા છોકરાએ તેને સર્પદંશ થયાના સમાચાર તેની માને આપ્યા, ને તે ત્યાં આવી. તેણે પોતાના પુત્રને ખોળામાં તેડી લીધો. પુત્રને સર્પના વિષવડે બેભાન થતો જોઇ તે ઘણી રડવા લાગી, ને ત્યાં

ઘણા મનુષ્યો એકઠા થઇ ગયા. જોતજોતામાં તે બ્રાહ્મણીનો પુત્ર મરણશરણ થયો. એટલામાં એક વ્યાધ (પારધી) ત્યાં આવી ચઢયો. વાડમાં સર્પને ભરાઇ બેઠેલો જોઇ તે વ્યાધ તે બ્રાહ્મણીને કહેવા લાગ્યોઃ—" તું શાંત થા, તારા પુત્રનું મૃત્યુ લાવનાર દુશ્મનને હું હમણાં-જ મારી નાંખુ છું." બ્રાહ્મણી રડવું બંધ કરી, તથા પોતાના ક્રોધને શાંત કરી તેના તરફ જોઇ બોલીઃ—"ભાઈ! સર્પને મારીશ નહિ. સર્પને મારવાથી મારો પુત્ર જીવતો નહિ થાય. ઊલટો તેથી એક બીજા પ્રાણીનો નાશ થશે, ને તને પાપ બંધાશે. હશે, જે મારા પ્રારબ્ધકર્મમાં હતું તે થયું! જેવી પ્રભુની ઇચ્છા!" સર્પને આ સાંભળી મનુષ્યજેવી વાચા થઇ. તે બોલ્યોઃ—" બાઇ! તારું કહેવું સાચું છે.

'सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता,
परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।
अहं करोमीति वृथाभिमानं,
स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥'

(અહીં પોતાના કર્મવિના પ્રાણીને સુખદુઃખને આપનાર અન્ય કોઇ નથી. અન્ય કોઇ જીવ વા ઇશ્વિર તે જીવના પોતાના કર્મવિના તેને સુખદુઃખ આપે છે એ કુબુદ્ધિ એટલે અવળો વિચાર છે. વર્તમાનમાં હું મારી મેળે સ્વતંત્રપણે સુખદુઃખ ઉપજાવું છું એમ માનવું એ મિથ્યાભિમાન છે. ખરી વાત આજ છે કે જીવ પોતાના કર્મવડેજ સુખદુઃખને પામે છે.)

બહેન! તારા પુત્રે વર્તમાનમાં મારો કાંઇ પણ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં હું તેને કરડયો છું તેમાં ઇશ્વરીપ્રેરણાજ કારણરૂપ છે એમ જાણ. પરમાત્માની ઇચ્છાથી તેનું પૂર્વનું કર્મ મારામાં પ્રેર્યું, ને તેથી તેને કરડવાની બુદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થઇ, ને હુ તેને કરડયો. મારો એમાં કાંઇ દોષ નથી. તારા પુત્રના મૃત્યુથી મને ખેદ થાય છે, પણ તેમાં મારો કાંઇ ઉપાય નથી. હું પણ પરમાત્માની આજ્ઞાને અધીન

છું. સૌ પોતપોતાનાં કર્મનાં ફલ ભોગવે છે. માટે હે દુઃખી બ્રાહ્મણી! તું શાંત થા, ને કર્તવ્ય કર" એમ કહી સર્પ વિરામ પામ્યો, ને બ્રાહ્મણીએ પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્યું.

ભારે દુઃખના પ્રસંગમાં પણ સમજુ માણસો અંતઃકરણની શાંતિ ચુંથાવા દેતાં નથી, અને અકર્તવ્ય કરી બેસતાં નથી. સ્ત્રીજાતિ છતાં બ્રાહ્મણીની ધીરજ કેવી? તેની ક્ષમા પણ કેવી? જ્યાં ધર્મનું અવલંબન હોય ત્યાં એમ હોયજ.

મનુષ્યથી દોષ થવો સ્વાભાવિક છે, કેમકે અંતઃકરણની જાગૃતિ બહુ દુર્લભ છે. પોતાના વિચારમાં ને વર્તનમાં કેવલ નિર્દોષ રહેવું, અથવા લગભગ નિર્દોષ રહેવું એ સામાન્ય મનુષ્યથી બને તેમ નથી. "મનુષ્ય ભૂલને પાત્ર છે" એવી વ્યવહારમાં કહેવત છે. અંતઃકરણની સંપૂર્ણ જાગૃતિવિના મનુષ્યથી નિર્દોષ રહી શકાતું નથી. અહીં જ્યાંસુધી તમોગુણનો તથા રજોગુણનો યોગ્ય ઉપાયવડે જય કરી સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરી હોતી નથી ત્યાંસુધી મનુષ્યથી પોતાના કર્તવ્યમાં જોઇએ તેટલી જાગૃતિ રાખી શકાતી નથી. વિશ્વમાં દોષ સર્વત્ર સુલભ છે, ને દાક્ષિણ્ય (ચતુરાઇ) દુર્લભ છે. જીવને આ દુઃખબહુલ જગતની પ્રાપ્તિનું કારણ વિચારીએ તો સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ દોષજ છે એમ જણાય છે. જેના અંતઃકરણમાં તમોગુણની ને રજોગુણની વૃદ્ધિ હોય તેના અંતઃકરણમાં દોષ હોયજ, અને મનુષ્યનો મોટો ભાગ તેવો હોવાથી મનુષ્યસ્વભાવમાંજ દોષ રહેલો છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. આમ જ્યારે વિશ્વમાં જ્યાં ત્યાં દોષની સ્વાભાવિકતા છે ત્યારે મનુષ્યે એકબીજાના દોષની ક્ષમા કરવી એ બંને પક્ષની શાંતિ જાળવવામાટે આવશ્યક છે એમ જણાય છે. જો ભણેલગણેલ શાસ્ત્રાભ્યાસયુક્ત શેઠથી વા ઉપરિથી દોષ થઇ જાય છે તો પછી અભણ વા અલ્પ ભણેલ ને શાસ્ત્રજ્ઞાનરહિત નોકરથી દોષ થઈ જાય એમાં શું કહેવું? જો શેઠ વા ઉપરિ પોતાના દોષને માટે શ્રીઈશ્વરની વા

જેના પ્રતિ તે દોષ કરવામાં આવ્યો હોય તેની ક્ષમા ઇચ્છે છે તો તેણે બીજાને તેના દોષની ક્ષમા આપવીજ જોઇએ. જે મનુષ્ય બીજાને ક્ષમા આપતો નથી તેને પોતાને પ્રભુપાસે ક્ષમા માગવાનો હક રહેતો નથી. જ્યાં પોતાના વિશેષધર્મને લઇ દોષ કરનારને શિક્ષા કર્યા વિના ન ચાલે તેમ હોય ત્યાં ભલે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરો, પણ તે શાંતિથી–હૃદયને ક્રોધયુક્ત કર્યા વિના–કરો. રાજાના ન્યાયાધીશો અપરાધીને શિક્ષા કરે છે તેઓ અપરાધીઉપર ક્રોધ કરીને શિક્ષા કરે છે એમ નથી. તેઓ શાંતિથી ગુન્હેગારને શિક્ષા ફરમાવે છે તેમ તમે કરો. કહેવાનો સાર એટલો છે કે ક્રોધને વશ થઇને તમે તમારા હૃદયને કલુષિત કરી પાપ ન બાંધો.

પૃથ્વીપર ત્રણ પ્રકારનાં માણસો છે. આ પૃથ્વીપર અંતઃકરણના ભેદે મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના મનુષ્યો ફોડવાના વિલાયતી સૂકા દારૂજેવા છે. જેમ વિલાયતી સૂકા દારૂમાં અગ્નિની જરા ચીનગારી પડે તો તુરત તેમાં ભડકો થાય છે, તેમ અલ્પ પ્રતિકૂલતારૂપ નહિજેવી ચીનગારી આવી પડતાં તેવાં મનુષ્યોનાં હૃદય તુરત ક્રોધરૂપ અગ્નિવડે સળગી ઊઠે છે. માત્ર વ્યવહારપરાયણ રહેનારા ને રજોગુણતમોગુણથી ભરપૂર હૃદયવાળા મનુષ્યો આ પ્રકારમાં આવે છે. બીજા પ્રકારના મનુષ્યો ભીના થયેલા ફોડવાના દેશી દારૂજેવા છે. વિલાયતી દારૂકરતાં દેશી દારૂ સળગવામાં ઊતરતો ગણાય છે. દારૂ દેશી હોય; ને વળી તે ભીનો થયેલો હોય તો ઘણા અંગારા પડે ત્યારે તે ધીમે ધીમે સળગે, તેમ કેટલાક મનુષ્યો સામાન્ય સહનશીલ ને સામાન્ય શાંતિવાળા હોય છે. તેઓ અલ્પ પ્રતિકૂલતામાં ક્રોધયુક્ત થતા નથી; પણ વિશેષ પ્રતિકૂલતાના ને મુંઝવણના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેઓ પોતાના અંતઃકરણને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ તે ધીમે ધીમે તપે છે. આરંભના જિજ્ઞાસુઓ–અભ્યાસીઓ–સાધકો આ વર્ગમાં આવે છે. તેઓમાં તમોગુણની તથા રજોગુણની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે. ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યો બરફના ઢગલાજેવા

છે. તેઓ સત્ત્વગુણના વધારાવડે પરમશાંત હોય છે. જેમ બરફપર ઘણા અંગારા મૂકવામાં આવે તોપણ તે તેને સળગાવી શકતા નથી, પણ અંગારા પોતેજ બરફથી ઓલવાઇ જાય છે, તેમ એવા અતિશાંત પુરુષો બહુ પ્રતિકૂલતાના પ્રસંગોમાં પણ તપતા નથી. દુઃખમાં પણ એવા મહાપુરુષો પોતાના અંતઃકરણને સમભાવનાવાળું ને શાંત રાખી શકે છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળા જ્ઞાની પુરુષોની ગણના આ વર્ગમાં કરી શકાય છે. આવા પુરુષોનો સંગ ક્રોધી મનુષ્યને પણ ક્રમે ક્રમે શાંત બનાવે છે. સત્સંગ શું નથી કરતો ? સો માણસોમાં નવાણું વહેલા ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા કરનારા હોય તો, સોમો માણસ જે આઠ વાગે ઊઠવાના સ્વભાવવાળો હોય તેને પણ વહેલા ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા કરવાનું મન થાય. એજ પ્રમાણે ઊતરતા સંગનું પણ જાણવું. "કાયરકે સંગ શૂરા ભાગે હીં ભાગે," તેમ સામાન્ય મનુષ્ય કુસંગમાં રહે તો પોતાનાં કેટલાંક સારાં લક્ષણ મૂકી દઇને નઠારાં લક્ષણ ગ્રહણ કરે. જલ સાકરની સાથે મળે તો ગળ્યું થાય છે, ને કરીઆતાની સાથે મળે તો તે કડવું થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રાણીઓમાં દેવો ચઢતા ગણાય છે, મનુષ્યો મધ્યમ પ્રકારના ગણાય છે, ને સિંહ તથા સાપ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ ઊતરતા પ્રકારમાં આવે છે. મનુષ્યે સારા સંગવડે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા અવગુણો તજીને અને શાસ્ત્રોક્ત સદ્ગુણો સંપાદન કરીને દેવજેવા થવાનું છે, પણ કુસંગવડે અવગુણોને ગ્રહણ કરી સિંહ વા સાપ આદિના ઊતરતા પ્રકારમાં જવાનું નથી. સત્સંગવડે ચઢતી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે નીચેની સાખીમાં જણાવ્યું છેઃ—

"સદ્ગુરુ પશુતેં માનસ કરે, માનસતેં સિદ્ધ સોય;
દાદુ સિદ્ધતેં દેવતા, દેવ નિરંજન હોય."

દાદુજી કહે છે કે શ્રીસદ્ગુરુ પશુતુલ્ય મનુષ્યને સદુપદેશવડે પ્રથમ માણુસની હારમાં લાવે છે. પછી વિશેષ અભ્યાસવડે માણુસમાંથી તે સિદ્ધ થાય છે. સિદ્ધમાંથી તે દેવપણાને વા ઇશ્વરપણાને પામે.

છે, ને દેવપણામાંથી વા ઈશ્વરપણામાંથી તે નિરંજનરૂપે–પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપે–સ્થિતિ કરે છે.

અભ્યાસવડે સર્વ થઈ શકે છે. જો તમારે નિષ્ક્રોધી થવું હોય તો તેને માટે તમે અભ્યાસ કરો. મનુષ્ય જો ધારે ને નિશ્ચય કરે, અને શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુનો આશ્રય લઈ અભ્યાસ કરે તો કહેલી સાખીપ્રમાણે તે પશુજેવી સ્થિતિમાંથી ઈશ્વરની ને પરબ્રહ્મની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ વાત સાંભળતાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી જણાય છે ખરી, પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી ને અશક્યજેવી જણાતી વાતો પણ અભ્યાસવડે શક્ય થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છેઃ—

"सर्वेषां तु पदार्थानामभ्यासः कारणं परम् ।
अनभ्यासेन मर्त्यस्य प्राप्तयोगोऽपि नश्यति ॥
अभ्यासेन स्थिरं चित्तमभ्यासेनानिलच्युतिः ।
अभ्यासेन परानंदो ह्यभ्यासेनात्मदर्शनम् ॥

(બધા પદાર્થોનું અભ્યાસજ મુખ્ય કારણ છે. જો અભ્યાસ રાખવામાં ન આવે તો માણસનો પ્રાપ્ત કરેલો યોગ પણ નાશ પામે છે. અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અભ્યાસવડે પ્રાણનો નિરોધ થાય છે, અભ્યાસવડે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસવડે નિશ્ચય આત્માનું દર્શન થાય છે.)

જો આ બધું અભ્યાસવડે થઈ શકે છે તો પછી ક્ષમાના અભ્યાસવડે ક્રોધનો જય કરવો એમાં શી મોટી વાત છે? માટે પરમશાંત ને સુખી થવા સારુ ક્ષમાવડે ક્રોધને જિતવાનો અભ્યાસ કરો. વિદ્યાર્થી જો વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તો પહેલું, બીજું, ત્રીજું ને ચોથું વગેરે ગુજરાતી સાત કે જોઈતાં ધોરણો પૂરાં કરી સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી ભણી વિશેષ યોગ્યતા મેળવે છે, તેમ આમાં પણ પોતાનું અંતઃકરણ સુધારવા માટે–કામક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવામાટે–મનુષ્યે ગુરુશાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ કેટલાક

તુરત પોતે વૃક્ષોની ઘટાભણી પોતાનો અશ્વ હંકાર્યો, અને ત્યાં જઇ તે વૃક્ષોની શીતલ છાયામાં મુકામ નાંખ્યો. સાથેના માણસે અશ્વ-પરથી શેતરંજી ને ગાદી કાઢીને પાથરી આપી, ને રાજા તેપર બેઠા. થોડીવારમાં રાજાના વાંસામાં એક નાના પથ્થરનો ઘા વાગીને દૂર પડ્યો. રાજાએ આસપાસ જોયું, પણ વૃક્ષની ઘટામાંથી કોઇ નજરે પડ્યું નહિ, એટલે તેમણે પોતાના નોકરને કહ્યું કેઃ–"તપાસ કર, આ પથ્થરનો ઘા ક્યાંથી આવ્યો ?" માણસે રાજાની આજ્ઞાપ્રમાણે આસપાસ તપાસ કર્યો તો થોડેજ દૂર એક બોરડીના ઝાડનીચે એક ભીખારીજેવો માણસ બેઠો બેઠો બોર ખાતો હતો. તેને પત્થરના ઘાવિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું કેઃ–"બાપુ ! હું અફીણનો બંધાણી છું. પાસેના ગામમાં માગવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતાં થાક ખાવા-માટે અહીં સારો છાંયો જોઇને હું બેઠો છું. અફીણનો વખત થયો એટલે મેં હમણાં અફીણ લીધું, પણ ડુંગો કરવામાટે મારી પાસે કાંઇ નહોતું, એટલે આ બોરડીઉપર બે ચાર બોર પાકેલાં જણાતાં તે પાડવા માટે મેં ઘા કર્યો હતો. મેં જાણી જોઇને કોઇના ઉપર ઘા કર્યો નથી. તમને ત્યાં ઊતરેલા આડાં ઝાડ હોવાથી મેં જોયા નથી. ભાઇ ! મારો ગુન્હો માફ કરો." એમ બોલતો બોલતો તે હાથ જોડવા મંડ્યો. સીપાઇએ પોતાના રાજાપાસે જઇને આ હકીકત તેમને જણાવી, એટલે રાજાએ તે બંધાણીને સીપાઇદ્વારા પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો. ભીખારી ધ્રુજતો ધ્રુજતો હાથ જોડી પોતાના માથાપરનું ફાળીઉં ઊતારી રાજાજીને વારંવાર પગે લાગતો બોલ્યોઃ– "ગરીબપરવર ! મારી ભૂલ માફ કરો ! મેં ધૂળ ખાધી !" રાજાએ તેને ધીરજ આપતાં પ્રસન્નવદને કહ્યુંઃ–"બંધાણી ! ગભરાઓ નહિ. એમાં શું ? માણસથી અજાણતાં એમ થઇ જાય." પછી પોતાના સીપાઇને કહ્યુંઃ–"તમારી પાસે જે રૂપીઆ છે તેમાંથી પાંચ રૂપીઆ આ બંધાણીને આપો, અને થોડો નાસ્તો પણ આપો." બંધાણી હાથ જોડતો ને પગે લાગતો બોલ્યોઃ–"ના, બાપુ ! ના, એની મને જરૂર

નથી. ગરીબપરવર ! મારો ગુન્હો આપ નામદાર માફ કરો છો એજ આપની મારા ઉપર મોટી રહેમ છે.' રાજાએ મંદ હસતાં હસતાં કહ્યું:–"એમ હોય બંધાણી! **બોરડીપરનો ઘા ખાલી ન જાય તો રાજાપરનો ઘા ખાલી કેમ જાય?**" ભીખારી રૂપીઆ ને નાસ્તો લઇ હરખાતો હરખાતો ને તે રાજાનો ઉપકાર માનતો માનતો ચાલતો થયો. આવા રાજાઓ વિશ્વમાં પૂજાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? જો મનુષ્યે ખરા સુખી થવું હોય તો પોતાના હૃદયમાં રહેલો અવ્યક્ત ઈશ્વરાંશ વર્તનમાં પ્રકટાવવો જોઇએ, અને તેને માટે આ રાજાના જેવા નિષ્ક્રોધી ને અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરનારા થવું જોઇએ.

३ लोभ

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં ભગવાને નરકના દ્વારરૂપ ત્રણ મુખ્ય દોષો ગણાવ્યા છે, તેમાં ક્રોધઉપરાંત લોભની પણ ગણના કરી છે. એ લોભ ઘણો બલવાન્ છે. એ લોભને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. ઈશ્વરની કૃપાથી અને પોતાના પુરુષાર્થથી જે દ્રવ્યાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થોની મનુષ્યને પ્રાપ્તિ થઇ હોય, તથા થતી હોય, તેમાં સંતોષ ન માનતાં મને અધિક મળે તો ઠીક, અધિક મળે તો ઠીક, એવો અસંતોષ સર્વદા તેના મનમાં રહ્યા કરે, ને તેથી તેનું મન દુઃખાનુભવ કર્યા કરે એ લોભનો પહેલો પ્રકાર છે. એનું બીજું નામ તૃષ્ણા છે. મળેલા દ્રવ્યમાંથી વ્યવહાર કે પરમાર્થમાં આવશ્યક ખર્ચ ન કરતાં દ્રવ્યનો સંચય કર્યા કરવાના આગ્રહવાળી સંકુચિત વૃત્તિ જેને કંજુસાઇ કહે છે તે લોભનો બીજો પ્રકાર છે. એ કંજુસાઇને લઇને પણ ખર્ચ કરવાના પ્રસંગમાં જીવને ક્લેશાનુભવ થયા કરે છે.

તૃષ્ણા. ખરી રીતે જોઇએ તો મનુષ્યને નિત્ય આશરે દોઢ શેર કે બશેર અન્ન, ત્રણ વસ્ત્ર ને સૂવાને સાડાત્રણ હાથ જમીનની જરૂર છે; અને મનુષ્ય જો યોગ્ય ઉદ્યોગ કરે તો પ્રભુ એટલું તો તેને આપી રહે છે. પ્રભુ કોઇને તેમાં ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. વ્યવહારમાં કહેવત છે કે:–"પ્રભુ ભૂખ્યા ઊઠાડે, પણ ભૂખ્યા સૂવાડે નહિ."

મન ઉદાર છે તે નિર્ધન છતાં રાજાથી પણ અધિક ધનાઢ્ય છે. જેના મનમાં સંસારના વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકટ્યો હોય તેજ હૃદયની એવી ઉંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે, પછી ભલે તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય, ભગવાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય કે ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય, અને માત્ર કૌપીન પહેરતો હોય કે બે અથવા ચાર વસ્ત્ર પહેરતો હોય. સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે **વૈરાગ્ય હૃદયમાં છે, કપડામાં નથી.** એ વૈરાગ્ય હૃદયમાં શી રીતે પ્રગટે ? એમ પ્રશ્ન થાય તો કહેવાનું કે **જો તૃષ્ણાના દોષો ને તેથી ઉપજતાં દુઃખો બરાબર જોવામાં આવે તો ક્રમે કરીને અવશ્ય વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.** તૃષ્ણાના દોષો ને દુઃખો દર્શાવતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કેઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત

*"રાખી દ્રવ્યની આશ ખોદી પૃથિવી ગાળી ગિરિધાતુઓ;
સંતોષ્યા બહુ રાયને જતનથી ઓળંગિયા સિંધુઓ;
ગાળી રાત્રિ સ્મશાનમાં દઢ મને મન્ત્રોતણા જાપમાં,
તૃષ્ણા છોડ હવે મને નવ દીઠી કોડી ફુટી હાથમાં. ૧
દેશો દુર્ગથકી ઘણા વિષમમાં જાત્રા કરી ના ફળી,
છોડી આબરૂ યોગ્ય જાતિકુલની સેવા નકામી કરી;
બીને કાકની પેઠ માન સજીને ખાધું બીજાને ઘરે,
પાપી કર્મથી ખુશ થાતી તદપિ તૃષ્ણા વધે ના શમે. ૨

* એના મૂલ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

उत्खातं निधिशंकया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो,
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः,
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुंच माम् ॥ १ ॥
भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्फलं,
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।

શિખરિણી

ખળોની સેવામાં કઠણ ઠપકા તો બહુ સહ્યા,
હસી હાલે હૈયે મન દીલગીરીને ગ્રહી રહ્યા;
વળી જોડ્યા હસ્તો ખળતરફ થંભાવી મનને,
અરે! જૂઠી આશા! ક્યમ હજી નચાવે બહુ મને?"

તૃષ્ણાને ફિટકાર. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે તૃષ્ણા-તરફ જ્યારે પાકો કંટાળો આવે ત્યારે તે હૃદયમાંથી મૂકી શકાય છે, અન્યથા મૂકી શકાતી નથી. એક કવિ તૃષ્ણાને (આશાને) ફિટકાર દેતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કિયો બ્રહ્મતેં જીવ, અબ કરવો ચાહે કહા?
કહા કરી હૈ નિર્જીવ? આશે! તવ આશય કવન?"

(હે આશે! તેં બ્રહ્મમાંથી મને જીવ બનાવ્યો, હવે તું શું કરવાને ઇચ્છે છે? શું તું મને નિર્જીવ (જડ) બનાવશે? તારા અંતરનો આશય શો છે?)

એક સંત પણ આશાને વશ વર્તનારની અધમતા જણાવવા નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

"આશા દાસીકે જે જાયે, તે જન જગકે દાસા;
આશા દાસી કરઈ જો નાયક, લાયક અનુભવ પ્યાસા,"

भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशंकया काकवत्,
तृष्णे जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ॥ २ ॥
खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै,-
र्निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामंजलिरपि;
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ३ ॥

પડ્યો, એટલે તે તેની પાસે જઇ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે:– "મહારાજ! હું ગરીબ માણસ છું. ધન મેળવવામાટે મેં ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ તેમાં મારું આજસુધી કાંઇ વળ્યું નથી. આપજેવા પરોપકારી પુરુષ કૃપા કરીને કોઇ ઠેકાણે ખજાનો બતાવે તો મારા જેવાનું કામ થઇ જાય. સાધુ પુરુષને ધનની ઇચ્છા હોતી નથી, પણ મારા જેવો ધનનો કીડો જે ધનને માટે વલખાં મારી રહ્યો છે તેની શાંતિ ધનવિના થાય તેમ નથી, તો મહારાજ! આપ મારાપર દયા કરો." તે ઘોડાવાળાનું એવું બોલવું સાંભળી તે માણસે તેને કહ્યું કે:–"કદાચ તને ખજાનો બતાવવામાં આવે તોપણ તેમાંનું ધન તું તારે ઘેર શી રીતે લઈ જઇશ?" ઘોડાવાળાએ કહ્યું કે:– "મારી પાસે આ દશ ઘોડા, તેપર લાદવાની આ વીશ પેટીઓ અને તે પેટીઓ બંધ કરવાની મુદ્રા વગેરે સઘળું તૈયાર છે." એ સાધુ-જેવો દેખાતો માણસ માંત્રિક હતો. તેણે કોઇ માંત્રિક પુરુષપાસેથી ધનભંડાર મેળવવાનો મંત્ર મેળવ્યો હતો, ને તે ધનભંડાર મેળવવાનું સ્થળ પણ જાણ્યું હતું, પણ તેના ગુરુએ તેને કહેલું કે:–"એ ધન-ભંડારમાંથી તારા પોતાના હાથથી એક પાઇ પણ ઉપાડી શકાશે નહિ, માટે બીજા કોઇ માણસદ્વારા તારે એ કામ કરવું." એટલે તે માંત્રિક તેવા માણસની શોધમાં હતો. તેવામાં તેને આ ઘોડા-વાળાનો યોગ થતાં મનમાં પ્રસન્ન થઇ તેને કહ્યું કે:–"ઠીક ભાઇ! ચાલ મારી સાથે. હું તને ખજાનો બતાવું. ભરી લે પેટીઓ." માર્ગમાં ચાલતાં તે ઘોડાવાળાને વિચાર થયો કે આ અઘોરી તો નહિ હોય? એટલે તેણે તે માંત્રિકને પૂછ્યું કે:– "મહારાજ! આપ અઘોરી તો નથી કે? જોજો મહારાજ! અહીં પરમાત્માશિવાય મારું બીજું કોઈ નથી." માંત્રિકે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું:–"તું ચિંતા ન કર. વિશ્વાસ રાખ. હું મનુષ્યભક્ષક અઘોરી નથી. પ્રભુની દયાથી એક એવો ધનભંડાર પ્રાપ્ત થાય એમ છે કે તારી ભવની ભૂખ ભાગી જશે. તારી ઈચ્છા હોય તો ચાલ, નહિ તો મારો કાંઇ આગ્રહ

નથી. એ ખજાનાનું ઠેકાણું અહીંથી દૂર નથી. જો પેલી કરાડ* દેખાય છે ત્યાંજ તે છે." ઘોડાવાળાને તેના વચનમાં વિશ્વાસ આવ્યો. તેણે કહ્યું:–"બહુ સારું મહારાજ! ચાલો." બંને જણ આગળ ચાલ્યા, ને તે કરાડપાસે જઇ પહોંચ્યા. પેલા માંત્રિકે તેના ગુરુએ બતાવેલી રીતે ગુગળનો ધૂપ કર્યો કે એક મોટો દરવાજો ને તેની અંદર એક મોટું મકાન દેખાયું. બંને જણ અંદર પેઠા તો ત્યાં હીરા, માણેક, મોતી ને સોનામહોરો વગેરેથી ભરપૂર અપાર ખજાનો તેમને દેખાયો. ઘોડાવાળો ચકિત થઇ ગયો કે આ તે સાચું છે કે સ્વપ્ન છે? અંતે તેણે પોતાના મનને સ્થિર કરી માંત્રિકના કહેવા પ્રમાણે ધનની વીશ પેટીઓ તે ખજાનામાંથી ભરી લીધી, ને તેને સારી રીતે બંધ કરી. માંત્રિકે તે મકાનના એક ગોખલામાં લોઢાની એક ડાબલી પડી હતી તે લીધી. પછી પેલી વીશ પેટીઓ બહાર કાઢી તે બંને બહાર નીકળ્યા, ને માંત્રિકે પછી રાળનો ધૂપ કર્યો, એટલે દરવાજો દેખાતો બંધ થઇ ગયો, ને કરાડજેવી કરાડ થઇ ગઇ. પેલો ઘોડાવાળો કે જે ધનની ભારે તૃષ્ણાવાળો હતો તેના મનમાં થયું કે આમાં મહારાજનું કેટલું ધન, ને મારું કેટલું ધન તે આગળથી નક્કી કરવું એ સારું છે, કે જેથી પાછળથી વાંધો ન પડે; એટલે તેણે તે માંત્રિકને કહ્યું:– "મહારાજ! આ ધનમાંથી મારું કેટલું ધન ને આપનું કેટલું ધન તે કહો." માંત્રિકે કહ્યું:–"આપણા બંનેનું અર્ધો અર્ધ. દશ પેટી તારી ને દશ પેટી મારી." જોકે દશ પેટીવડે તે ઘોડાવાળો મોટો ધનાઢ્ય થઇ શકે તેમ હતું, છતાં તૃષ્ણાને લીધે તેને વિચાર આવ્યો કે મને વધારે ધન મળે તો ઠીક, એટલે તેણે માંત્રિકને કહ્યું:– "મહારાજ! આપની પાસે વિદ્યા છે તો આપ આવા ઘણા ખજાના મેળવશો, માટે મને આમાંથી દયા કરીને કાંઇ વધારે આપો તો સારું." માંત્રિકે કહ્યું:–"ભલે, તું બે પેટી વધારે લેજે–બાર લેજે."

* પર્વતની કોઇ ટેકરીના ભેખડજેવા સીધા ને ઉંચા ભાગને કરાડ કહે છે.

તેટલાથી પણ પેલા તૃષ્ણાલુ માણસને સંતોષ ન થયો, એટલે તેણે વધારે ધન આપવા ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, તેથી તેને પ્રથમ ચૌદ, પછી સોળ, પછી અઢાર ને છેવટ વીશ પેટીઓ આપવાનું પેલા માંત્રિકે જણાવ્યું. એવામાં તે અતિતૃષ્ણાલુ ઘોડાવાળાની નજર પેલી લોઢાની ડાબલીભણી ગઇ ને તેણે માંત્રિકને કહ્યું:-"મહારાજ! આ ડાબલીમાં સિદ્ધાંજન* હશે એમ મને લાગે છે, માટે તે મને આપો તો ઠીક. હું તે આંજું." માંત્રિકે તેને કહ્યું:- "આ સિદ્ધાંજન નથી, પણ જો કોઇ મનુષ્ય પોતાની આંખમાં આંજે તો તે આંધળો થઇ જાય એવું ઔષધ છે, માટે એ વિચાર રહેવા દે.'' છતાં પણ તે ઘોડાવાળાએ પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરવાથી માંત્રિકે તે ડાબલી તેના હાથમાં આપી. તે ડાબલીમાંથી આંગળીવડે અંજન લઇ તે ઘોડાવાળો પોતાની આંખે આંજવા મંડ્યો, ત્યારે પેલા માંત્રિકે તેને કહ્યું કે:-"તું આંજવું રહેવા દે. જો તું આંજીશ તો નક્કી તું આંધળો થઇ જઇશ." તોપણ તેણે માન્યું નહિ, ને "ના મહારાજ! તમે ખોટું કહો છો" એમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની બેઉ આંખમાં તે અંજન આંજ્યું, તેથી થોડીજ વારમાં તે આંધળો થઇ ગયો, એટલે આ અતિતૃષ્ણાવાળો ને અવિચારી આંધળો માણસ આ ધનને ભોગવવા લાયક નથી એમ જાણી "તારું લાગ્યું તું ભોગવ" એમ તેને કહી દશ ઘોડા ને ધનની વીશે પેટીઓ લઇ તે માંત્રિક ચાલતો થયો, ને તે તૃષ્ણાલુ ઘોડાવાળો બહુ દુઃખી થઇને માંડ માંડ પોતાને ઠેકાણે પહોંચ્યો. અતિતૃષ્ણાનું પરિણામ આવું અનિષ્ટ છે.

"**લોભ પાપ સઘળાનું મૂલ.**" લોભ મનુષ્યની પાસે કયું પાપ ન કરાવે તે કહેવાતું નથી. "**लोभश्चेदगुणेन किम्**"-જો લોભ હોય તો પછી બીજા અવગુણથી શું પ્રયોજન છે? મતલબ કે એક લોભજ સઘળાં પાપ કરાવવાને સમર્થ છે. જેમ કોઇ માણસ ઘણો રૂપાળો હોય, પણ જો તેના કપાળમાં એક રૂપીઆજેટલી

* આખમાં આંજવાથી પૃથ્વીમાં રહેલા ગુપ્તનિધિ જોઇ શકાય એવું અંજન.

જગામાં કોઢ હોય તો તેની બધી સુંદરતા હણાઇ જાય છે, તેમ મનુષ્યમાં જો લોભનામનો દોષ હોય તો તેવડે તેના બધા શુભ ગુણો ઢંકાઇ જાય છે—લોભ એ શુભ ગુણોને ગળી જાય છે. લોભને વશ થઇને ભાઇ બેનને, અને બેન ભાઇને હણે છે. પુત્ર પિતાને, અને પિતા પુત્રને હણે છે. રાજ્યલોભને વશ થવાથી આખો ખીલજીવંશ એકપછી એક એમ માર્યો ગયો એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. જલાલુદ્દીનને તેના ભત્રિજા અલ્લાઉદ્દીને માર્યો, અને એ અલ્લાઉદ્દીનને તેના વહાલા ગુલામ મલેક કાફુરે માર્યો. એમ ઉત્તરોત્તર એકબીજાનાં ખૂન થયાં. કેટલાક વેપારીઓ દ્રવ્યના અતિલોભને લઇને દગાફટકા કરતાં પાછું વાળી જોતા નથી. એવી રીતે નોકરી, ખેતી, દલાલી ને વકીલાત વગેરે ધંધાઓમાં પણ દ્રવ્યતૃષ્ણાને વશ થઇ માણસો જૂઠાણું કરવામાં બાકી રાખતાં નથી. "**सत्यान्नास्ति परो धर्मो नानृतात्पातकं परम्**" (સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અને અસત્યથી મોટું પાપ નથી,) એમ શાસ્ત્રવચન પોકારીને કહે છે. છતાં લોભ તે વાત ભૂલાવી દે છે, ને મનુષ્યને અવળે માર્ગે ચલાવે છે.

રણમલ કરીને એક વાઘેર ભૂખે મરતો થવાથી અલખીઓ સાધુ થયો હતો. સાધુનો વેશ ધારણ કરવાથી મનુષ્યમાં કાંઇ સાધુતા આવતી નથી, પણ વૈરાગ્યાદિ શુભ ગુણોવડેજ મનુષ્યમાં સાધુતા આવે છે. વગરવૈરાગ્યે વ્યવહારના કોઇ તરેહના દુઃખથી કંટાળીને કે ધંધો કરવાના આળસથી જે મનુષ્ય પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરે છે તે જો સાધુને લગતા શુભ ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન ન કરે તો પોતાના સાધુનામને ડુબાવે છે. એવા માણસોને ઉદ્દેશીને લોકોમાં આવાં હાસ્યજનક કથનો કહેવાય છે:—

"ગોપીચંદન ને ગેરુ, ઇ ભાગ્યાના ભેરુ."
"મુંડ મુંડાવે તીન ગુણ, મિટે શિરકી ખાજ;
ખાનેકું લડુ મિલે, લોક કહે મહારાજ."
"ટોપી પહેરે ત્રણ ગુણ, નહિ વેરો નહિ વેઠ;
બાવો બાવો સૌ કહે, ને સુખે ભરે પેટ."

આ રણમલ પણ આ પ્રકારનો કે એથી પણ કનિષ્ઠ પ્રકારનો બાવો હતો. અગાઉના વખતમાં વાઘેર (કાબા) લોકો બહુ ભાગે પ્રવાસીઓને લૂટવાનો ધંધો કરતા, ને દ્વારકાની જાત્રાએ જનારા માણસોને બહુ હેરાન કરતા. સંવત ૧૯૧૪ ની સાલમાં વાઘેરલોકનું મોટું બહારવટું ચાલ્યું હતું. મૂળુમાણેક તથા જોધામાણેક તેમના નાયક હતા. અંગ્રેજ સરકારે બહુ પ્રયત્ન કરીને તેમના નાયકોને મારી વાઘેરોને પરાસ્ત કર્યા હતા. ત્યારપછી એવી પાકી ગોઠવણ થઇ છે કે વાઘેરલોકોના જે ગામની હદમાં લૂટ થાય તે ગામના વાઘેરોએ લૂટની રકમ ભરી આપવી જોઇએ. એથી યાત્રી લોકોનું એ દુઃખ હવે મટયું છે. રણમલ બાવો થયો હતો, પણ તેની લૂટવાની વૃત્તિ નાશ પામી નહોતી. તેણે અલખીઆનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. અલખીઆ એ અતીતબાવાની એક જાત છે. આસપાસનાં ગામોથી કેટલેક દૂર જંગલના ભાગમાં એક વડનીચે તેણે પોતાની ઝુંપડી બાંધી હતી. આસપાસનાં ગામોમાંથી તે લોટ વગેરે માગીને પોતાનો ગુજારો કરતો, પણ વારંવાર તેને લૂટ કરવાનું મન થઇ આવતું, અને તેટલામાટે તે જ્યારેત્યારે વડઉપર ચઢીને દૂરદૂરના ભાગમાં નજર ફેંકતો. એકવાર બળદના ઘુઘરાનો અવાજ તથા ગાડાનો ખડખડાટ છેટેથી સંભળાતાં તેણે વડઉપર ચઢીને જોયું તો તેને કેટલેક છેટે વાણીઆની જાન ચાલી જતી જણાઇ. દિવસ આથમી જવા આવ્યો હતો. તે જાનની સાથે વોળાવીઆ નહોતા, એટલે તુરતજ તેના મનમાં તે જાનને લૂટવાનો વિચાર ઉઠયો, પણ પછી પાછો બીજો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો કે સાધુ થઇને આવું કામ કરવું એ ઠીક નહિ. વળી તેની સાથે નવો વિચાર આવ્યો કે આ લુટવાનું કરી થોડી મોજમજાહ કરી લઉં. પછી પાછું કયાં સાધુ થવાતું નથી? તેના મનમાં થોડીવાર આવી ઘડભાંગ ચાલી. અંતે તેના મનમાં રહેલા નબળા સંસ્કારો બલવાન્ થયા. દ્રવ્યલોભે તેના મનમાં તે જાન લૂટવાનો વેગ પ્રકટાવ્યો. તુરતજ તેણે પોતાનો

અલખીઆનો વેશ કાઢી નાંખ્યો, ને વાઘેરનાં જૂનાં કપડાં પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં તે પહેરી લઇને હાથમાં ગોબો (મોટા માથાવાળી જાડી લાકડી) લઈને દોડ્યો, ને એકદમ જાનપાસે જઇ જાનનાં માણસોને માર મારી તેમનાં ઘરેણાંગાંઠાં ને રોકડ વગેરે માલ લૂટી લઇ આડે માર્ગે થઇ તે પોતાની ઝુંપડીમાં પાછો આવ્યો. આવી રીતે સાધુના વેશમાં રહ્યા છતાં દ્રવ્યલોભને વશ થઇ વખતોવખત આવાં લૂટફાટનાં નિંદ્યકર્મો કરી તેણે પોતાનુ પાપી જીવન પૂરું કર્યું.

લોભ કેટલો બધો દુષ્ટ છે! સાધુ થયેલાની પાસે પણ તે આવી રીતે લૂટારાનું કામ કરાવે છે. ભણેલાગણેલા અને ડાહ્યાડમરા વેપારીઓ, કે જે હિસાબમાં બહુ સંભાળ રાખી ભૂલ ન કરે તેમને લોભ પોતાના ફાંસામાં પકડી જોતજોતામાં ભૂલ ખવરાવી દે છે. "આમાં મને પાંચસો રૂપીઆનું હાંસલ છે, જૂઠું બોલવામાં કાંઇ પાછળથી હાનિ થવાની નથી. જૂઠું બોલવાનું પાપ દૂર કરવા દશાંશ કાઢીશું." આવા વિચારવડે લોભ વેપારીઓને પાપકર્મમાં ફસાવે છે, પણ પાપ કોઇનું સગું નથી. "પાપ પીપળે ચઢીને પોકારે છે" એવી લોકમાં કહેવત છે. એ પ્રમાણે અંતે જ્યારે તેના દગાની ખરી વાત બહાર આવે છે ત્યારે દગો કરનારની આબરૂના કાંકરા થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ વખતે રાજાતરફથી તેને શિક્ષા પણ થાય છે. ઘણાને આવી રીતે પાયમાલ થયેલા જોયા છતાં માણસો લાલચને વશ થઇ ખોટી રીતે દ્રવ્ય મેળવવાના પાપમાં પડે છે, ને અંતે "પાણીના પાણીમાં ને દૂધના દૂધમાં" થાય છે ત્યારે પેટ ભરીને પસ્તાવો કરે છે. જૂઠાણું તો ઠીક, પણ **લોભ ખૂનખરાબાસુદ્ધાં પણ કરાવે છે.** તે વાત સ્પષ્ટ કરવા દક્ષિણદેશમાં બનેલા એક બનાવની હકીકત કહેવાય છેઃ—

બે મુસાફરો રાત્રિનિવાસ કરવામાટે માર્ગમાં આવેલા એક ગામડામાં પટેલની ડેલીએ ગયા. પટેલે તેમને આવકાર આપ્યો, ને પોતાની ડેલીપર તેમનો ઉતારો કરાવ્યો. હજી પણ ગામડામાં એવો

ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેણે વેદાંતાચાર્યની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી. પછી તે પોતાના વતનમાં ગયો. કેટલાક સમયપછી તેને શંકા થઇ કે **पापस्य तातः कः** (પાપનો બાપ કોણ?) તે માટે તેણે પોતાની પાસેનાં સઘળાં શાસ્ત્રો જોયાં, પણ તેમાંથી તેને કાંઇ પ્રત્યુત્તર મળી શક્યો નહિ, એટલે તે ઉદાસીન રહેવા લાગ્યો. શંકા ભુંડી છે, તેને ઘેર કાંઇ ચેન પડતું નહોતું. તેથી યાત્રાએ જવાથી કોઇ સ્થલેથી અને તેનું સમાધાન મળી આવશે એવા વિચારથી તે યાત્રાર્થે નીકળ્યો. પ્રથમ ઉત્તરમાં બદરીનાથ ને કેદારનાથ આદિની યાત્રા કરી પછી પૂર્વમાં ગયો અને જગન્નાથજી આદિમાં જઇ તેણે દક્ષિણમાં રામેશ્વર-ભણી પ્રયાણ કર્યું. એ તરફનાં રામેશ્વર ને શિવકાંચી વિષ્ણુકાંચી આદિ નાનાંમોટાં તીર્થો કરતો કરતો તે પુનામાં આવ્યો. માર્ગમાં કેટલીક વાર વિદ્વાનોનો મેળાપ થયા છતાં અને તેમના સાથે ચર્ચા થયા છતાં પાપનો બાપ કોણ? એ તેની શંકાનું સમાધાન થઇ શક્યું નહોતું, એટલે તેની ઉદાસીનતા હજી ચાલુ હતી. પ્રસંગવશાત્ તે પુનાની સદાશિવપેંઠનામની બજારમાંથી ચાલ્યો જતો હતો, તે વેલા વિલાસિનીનામની એક ધનાઢ્ય વેશ્યા પોતાની હવેલીના ઝરૂખામાં બેઠી હતી તેણે તે ચંદ્રશેખરને જોયો. એ જાતિ બહુ ચતુર હોય છે. મુખાકૃતિઉપરથી તે માણસનું અંતઃકરણ કળી શકે છે. તેણે પોતાના મનસાથે વિચાર્યું કે બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ જણાય છે પણ આટલો બધો ઉદાસીન શા માટે રહેતો હશે? ચાલ પૂછી જોઇએ. તુરતજ તેણે પોતાની દાસીને મોકલી તેને પોતાની હવેલીપર બોલાવ્યો, ને તેનો વાણીવડે આદરસત્કાર કરી તેને એક કોચઉપર બેસાડ્યો. પછી પૂછગાછ કરી, તેના અભ્યાસાદિની હકીકત જાણી લઇ, તેને પૂછ્યું કે:—"આપ આવા વિદ્વાન્ છતાં ઉદાસીન કેમ જણાઓ છો?" ચંદ્રશેખરે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:—"કાંઇ નહિ. તમને કહેવાથી કાંઇ ફલ નથી." વિલાસિનીએ પ્રત્યુત્તરમાં ગંભીરતાથી કહ્યું કે:—"મહારાજ! આપ સુખેથી કહો. મારાથી જો બનશે તો હું આપનું દુઃખ નિવૃત્ત

કરીશ. જો હું આપનું દુઃખ દૂર નહિ કરી શકું તોપણ મારી આગળ તે વાત કહેવાથી આપનું દુઃખ ઓછું થશે.' ચંદ્રશેખરે કહ્યું:–" એ તો શાસ્ત્રીય વાત છે, એમાં તમારું કામ નથી." વિલાસિનીએ મંદ હસીને કહ્યું કે:–" નહિ મહારાજ! વખતે અમારા જેવાં પણ કોઇ વાતનો ખુલાસો કરી શકે, અને મારા જાણવા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં તો એમ પણ કહ્યું છે કે બાલકપાસેથી પણ જ્ઞાન મેળવવું, માટે આપ આપની જે શંકા હોય તે કહો. જો મારાથી બનશે તો હું તેનો ખુલાસો કરીશ." વેશ્યા વાતચીતપરથી કળી ગઇ હતી કે બ્રાહ્મણ ભોળો અને શરમાળ છે, નહિ તો આટલું ભણ્યા છતાં ને આટલું દેશાટન કર્યા છતાં તેને શાસ્ત્રીય શંકા કેમ રહે? તેણે આગ્રહથી પૂછ્યું એટલે ચંદ્રશેખરે જણાવ્યું કે:–" પાપનો બાપ કોણ? એની મને શંકા છે. મેં તે જાણવા માટે બહુ શાસ્ત્રો ફેરવ્યાં, ને ઘણાની સાથે ચર્ચા કરી, પણ તેનો મને ક્યાંઇ પત્તો મળી શક્યો નથી તેથી મારું મન ઉદાસ રહ્યા કરે છે." વિલાસિનીએ કહ્યું:– " એમાં શું? એનો ઉત્તર તો હું બરાબર જાણું છું, અને તે ચોક્સ હું આપને કહીશ; પણ તે માટે આપે અહીં થોડા દિવસ રોકાવું પડશે. આપને માટે હું સામે હવેલીના એક ભાગમાં ઊતારાની તથા પૂજાપાઠ અને ભોજનાદિની સર્વે સગવડ કરાવી આપીશ. આપ અહીં સુખેથી રહો." હૃદયમાંથી શંકારૂપી શલ્ય (સાલ) કાઢવાનો યોગ અનાયાસે મળી આવતાં તેણે પ્રસન્ન થઇ રોકાવાનું સ્વીકાર્યું. ચંદ્રશેખર નિત્યપ્રતિ સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી પોતાને હાથે રસોઇ કરી જમતો ને પછી શાસ્ત્રવાચન કરતો. વિલાસિની નિત્ય તેને પગે લાગવા આવતી, ને બે સોનામહોર ભેટ ધરતી. કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી તે એક વાર ઉત્તમ પોશાક પહેરી, તથા ઉત્તમ આભૂષણો ધારણ કરી, ચંદ્રશેખર રસોઇ કરતો હતો ત્યાં આવીને બહુ હાવભાવથી વિનય ને પ્રેમ દર્શાવતી આંખમાં જલ લાવીને કહેવા લાગી કે:–" આપના જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને આ ધૂમાડો ફુંકવો

થાળમાં તથા સોનાના વાટકાઓમાં ભાતભાતની સામગ્રી પીરસી થાળ લઇ આવી, ને ચંદ્રશેખરનું પૂજન કરી દશ સોનામહોર ધરી. પછી મંદ હાસ્ય કરતી તે "આજ તો મારાં ધન્યભાગ્ય છે" એમ મધુર વાણીવડે બોલતી વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરને ભોજન લેવા પ્રાર્થના કરી. ચંદ્રશેખરે તુરતજ હાથમાં જલ લઇ ગાયત્રીમંત્રવડે અન્નપર પ્રોક્ષણ કર્યું, ને બ્રહ્માર્પણ કરી, ત્રણ બલિ મૂકી, જેવો તે પ્રાણાહુતિ આપવા માટે પોતાના મુખભણી ભાતનો ગ્રાસ લાવે છે ત્યાં વિલાસિનીએ સત્વર ઊભાં થઇ "હું" એમ ઉંચે સાદે બોલતાં તથા હાથવડે અટકાવતાં ચંદ્રશેખરના મોઢાપર એક લપડાક ચોઢી દીધી. ચંદ્રશેખર આથી હબકી ગયો, ને વિલાસિનીની સામે ફાટી આંખે જોઇ રહ્યો. વિલાસિની બોલી:—"મહારાજ! સમજ્યા? **પાપનો બાપ લોભ** છે. મારી દશ સોનામહોરની લાલચને વશ થઇ તમે એટલો વિચાર પણ ન કર્યો કે હું બ્રાહ્મણ થઇને આ નીચ વેસ્યાના હાથનું રાંધેલું કેમ ખાઈ શકું? હું ભલે વેશ્યા છું, પણ ધર્મ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે તે કાંઇક સમજું છું. તમારો ધર્મ ચૂકાવવા-માટે મેં આ પ્રયોગ રચ્યો નથી, પણ સર્વ પાપનો બાપ લોભ છે—લોભથી બહુ દોષો ઉપજે છે, ને મનુષ્યને અત્યંત વહાલો એવો જે તેનો ધર્મ તે પણ તે છોડાવે છે—તેની ખાત્રી કરી આપવામાટે મારે આમ કરવું પડયું છે, ક્ષમા કરશો. દેવ! લોભથી બહુ સંભાળવાનું છે." ચંદ્રશેખર ઉદાસ થઇને સજલ નેત્રે બોલ્યો:—"માતાજી! તમારી વાત બરાબર છે. મારી ભારે ભૂલ થઇ." પછી પોતાને ધર્મ-ભ્રષ્ટ થતાં બચાવી લેવામાટે તથા પોતાની શંકાનું પ્રત્યક્ષ સમાધાન કરવામાટે તેણે વિલાસિનીનો બહુ બહુ ઉપકાર માન્યો, અને વિલાસિનીએ પોતાથી કાંઇ વધારે પડતું થયું હોય તો તેને માટે પુનઃ ક્ષમા માગી. બીજે દહાડે વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરનો વસ્ત્ર અલંકાર ને દ્રવ્યથી સત્કાર કર્યો, અને તે ત્યાંથી રજા માગી વિદાય થયો.

લોભ મનુષ્યપાસે ન કરવાનાં અનેક નિંદ્ય કર્મો કરાવે છે, ને તેના ધર્મનો પણ તે નાશ કરે છે એ આ દૃષ્ટાંતપરથી જાણીને

જિજ્ઞાસુઓએ તેને વશ વર્તાવવામાટે સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ. ટુંકામાં કહેવાનું કે જો ધર્મ પાળવો હોય તો લોભને ઘણામાં ઘણો વશ રાખવો જોઇએ. "**संमीलने नयनयोर्नहि किंचिदस्ति**" (બે આંખો વીંચાઇ એટલે કોઇનું કાંઇ નથી) એ વચન તૃષ્ણાનો જય કરવા ઇચ્છનારે બહુ લક્ષમાં રાખવાજેવું છે.

શુદ્ધભાવથી પ્રયત્ન કર્યા વિના ઉચ્ચ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઇ શકે તેમ નથી; કામ, ક્રોધ ને લોભાદિ દુશ્મનોને દબાવ્યા વિના પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં આગળ વધી શકાય એમ નથી માટે લોભાદિ દુર્ગુણોને દૂર કરવા ને સંતોષાદિ સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહો.

તૃષ્ણાતુર ન રહો, કર્તવ્ય સારામાં સારૂં કરો, પણ ફલ ઇશ્વરેચ્છાપર છોડી દો. ઘણાં માણસો એવાં હોય છે કે જે વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની લાલસામાં સર્વદા અસંતોષી ને દુઃખી રહ્યા કરે છે. તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં જે મનુષ્ય તણાયો જાય છે તે કદીપણ શાંતિ મેળવી શકતો નથી, અને સુખ ભોગવી શકતો નથી. તૃષ્ણાતુર માણસને વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની ઇચ્છા થયાજ કરે છે. તેની ઇચ્છાપ્રમાણે તેને મળતું જાય તોપણ તેથી તેને સંતોષ થતો નથી. તેની તૃષ્ણા તેને આગળ ને આગળજ ખેંચતી જાય છે, ને જ્યારે તેનો વેગ તે માણસની યોગ્યતા કરતાં વધી જાય છે ત્યારે તે તૃષ્ણા પૂરી ન પડવાથી તે માણસને નિરાશા ને દુઃખ થાય છે. દાખલાતરીકે એક માણસને તેની યોગ્યતાપ્રમાણે વધારેમાં વધારે મળી શકે તેટલો રૂ. ૧૦૦ નો પગાર મળતો હોય, છતાં મને રૂ. ૧૫૦ કેમ મળતા નથી? હું સારામાં સારું કામ કરું છું, ને સરકારને અથવા શેઠને ઘણી પેદાશ છે, છતાં મારો પગાર કેમ વધારતા નથી? આમ તે ધોખો કર્યા કરે છે, ને અસંતોષ સેવી દુઃખી રહે છે. આમ કરવામાં તે સરકારનો વા શેઠનો અને ઇશ્વરનો અપરાધ કરે છે એમ કહેવું જોઇએ. ભાઇ! નોકરી કરવી ત્યાંસુધી

સારામાં સારું કામ કરવું એ નોકરની ફરજ છે. સારું કામ કરવા-માટેજ પગાર મળે છે. બેસી રહેવામાટે મળતો નથી. વળી ઉપરિને વા શેઠને પણ આંખો હોય છે: તક આવે ત્યારે સારું કામ કરનારને તેનો બદલો તે આપેજ, પણ ધારો કે ઉપરિ વા શેઠ સારા કામનો બદલો કદાચ ન આપે, પણ ઇશ્વરને ત્યાં તો રજેરજની નોંધ છે. તમારું કોઇ પણ કામ કે તમારો કોઇ પણ વિચાર–તમારું નાનામાં નાનું કામ કે તમારો નાનામાં નાનો વિચાર પણ–તેનાથી અજાણ્યો નથી. જે તમારા હૃદયમાં રહી તમારા સર્વ વિચાર તથા સર્વ પ્રવૃત્તિને જાણે છે તે અંતર્યામી પરમાત્મા તમને તમારા કામનો બદલો આપ્યા વિના કેમ રહેશે? પાણીનો સંચો, મોટરનો સંચો ને વીજળીના દીવાનો સંચો જો પાણી આદિની નોંધ રાખે છે તો ઇશ્વર તમારાં કામની નોંધ કેમ નહિ રાખે? તમારા ઉપરિને વા શેઠને ત્યાં કદાચ એક કે બે ઑફિસ હોય, પણ પ્રભુની ઑફિસો તો ઘણી છે. તેમને ક્યાં ખોટ છે? આખું વિશ્વ તેમનું છે. તમારામાં વિશેષ લાયકાત આવી કે તમે તેમની કૃપાથી તેમની ગમે તે ઑફિસમાં કોઇ પણ સ્થલે ચોક્કસ આગળ વધવાનાજ. જે માણસને આ વાતમાં શ્રદ્ધા છે તે પોતાનું કર્તવ્ય સારામાં સારી રીતે કરે છે, ને પરિણામ ઇશ્વરેચ્છાપર છોડી સંતોષી ને સુખી રહે છે, અને અંતે તે અવશ્ય ઉન્નતિને પામે છે. એથી ઊલટું તૃષ્ણાતુર માણસ વર્તમાનમાં અસંતોષી ને દુઃખી રહે છે એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ પ્રતિબંધકને લઇ તેના કામનું ફલ મળવામાં ઢીલ થાય તો તેનો કર્તવ્યનો વેગ ઢીલો પડે છે, ને તેથી તે પોતાની ઉન્નતિ જોઇએ એવી સાધી શકતો નથી, માટેજ **શ્રીભગવાને ગીતાજી**-માં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि॥"

(હે અર્જુન! તારો કર્મ કરવામાંજ અધિકાર છે, ફલમાં ક્યારે પણ નહિ. તું કર્મના ફલના હેતુથી કર્મ કરનારો ન થા, તેમ કર્મ

ન કરવામાં પણ તારી આસક્તિ ન થાઓ. સાર એ કે મનુષ્યે નિષ્કામપણે સ્વકર્તવ્ય કરવું.)

જો મનુષ્ય આ પ્રમાણે કર્મના ફલની તૃષ્ણા તજીને વ્યવહાર–પરમાર્થમાં વર્તે તો તે વર્તમાનમાં સુખી રહેતો છતો, ઉતરોત્તર પોતાની ઉન્નતિ સાધતો જાય.

એક નિષ્કામ ભક્ત. એક ભક્તને કોઇએ પૂછ્યું કે:—"જો તમારી ભક્તિ પ્રભુ નહિ સ્વીકારે તો તમે શું કરશો ?" તેણે પૂછનારને શાંતિથી જવાબ આપ્યો કેઃ–"મારાથી બને તેટલી **સારામાં સારી પ્રભુભક્તિ કરવી એ મારું કામ છે. તે ભક્તિને સ્વીકારવી કે નહિ તે પ્રભુની મરજીનો વિષય છે.** મારે એ વિષે કશો વિચાર કરવાનો નથી." આ પ્રમાણે નોકરે પણ પોતાની નોકરી સારામાં સારી બજાવવી એટલુંજ તેનું કામ છે. તેના સારા કામનો બદલો તેને કોઇ પ્રકારે સારો મળશેજ. **કામ બરાબર કરવું નહિ, ને ફલની આશા મોટી રાખવી એ ભારે ભૂલ** છે. જે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરતા નથી, ને ફલની મોટી મોટી ઇચ્છાઓ રાખે છે તે નિરાશ થઇ દુઃખી થાય છે. એક તૃષ્ણાલુ પણ આળસુ નોકર શેઠને વારંવાર પોતાનો પગાર વધારવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતો હતો. શેઠ આથી બહુ કંટાળ્યા, એટલે તેને ચોકખો જવાબ સંભળાવી દીધો કેઃ–" તમે કામમાં આળસ કરો છો, તેમજ બેદરકારીથી વારંવાર ભૂલો કરો છો તે બદલ તમારો દંડ કરવો જોઇએ; પણ તમને ગરીબ જાણી તે પ્રમાણે તમારો દંડ હું કરતો નથી એજ તમારો ઇજાફો (પગારમાં વધારો) જાણવો. બાકી જ્યાંસુધી તમે તમારું કર્તવ્ય ચોકસાઇથી સારું નહિ કરો ત્યાંસુધી તમારા પગારમાં વધારો થઇ શકશે નહિ."

સારા નોકરે પગાર વધારવામાટે પોતાના શેઠને મુંઝવવા નહિ. જેનું અન્ન ખાધું તેને કફોડી સ્થિતિમાં કનડવા નહિ. જરૂર પડે તો બે માસ વગર પગારે પણ કામ કરવું. કુલવાન્ માણસની આવી ફરજ

છે. જેવી દાનત તેવી બરકત છે એ બહુ સ્મરણમાં રાખો. જે કરેલા ઉપકારને જાણનાર ને સંતોષી છે તેને પ્રભુની કૃપાથી તેના કામનો બદલો કોઇ રીતે મળી રહે છે, ને તે સુખી થાય છે.

સંતોષીને સર્વ સંપત્ છે.

"જે સંતોષી જન છે, સંપત્ સર્વ ખરેજ તેને છે;
પગ જેનો જોડામાં, તેને મન ભૂ મઢીજ ચર્મે છે."

એક રાજા હતા. તેમના દેશમાં જોડા પહેરવાનો રીવાજ નહોતો. હજી પણ આપણા ભરતખંડમાં દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં ઘણા લોકો જોડા પહેરતા નથી. ત્યાં કેટલાક તાપમાં માથે છત્રી ઓઢે, પણ જોડા ન પહેરે. જે રાજાની વાત થાય છે તેમને સુજાન-બાનામનાં એક નાનાં કુંવરી હતાં. તે બહુ મોઢે ચઢાવેલાં હતાં. નાનાં બાલકો સ્વભાવથી ચંચલ હોય છે. આ રાજકુંવરી પણ બહુ ચંચલ હતાં. રાજાને તે બહુ વહાલાં હતાં. આંગણામાં રમતાં તેમને એક વાર પગમાં કાંટો વાગ્યો. તે કાઢતાં લોહી નીકળ્યું, ને કુંવરીને પીડા થઇ; તે રોવા મંડ્યાં, ને ખીજાઇ ગયાં. રડતાં રડતાં તે પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યાં:—"બાપુ ! આમ કાંટા વાગે તે કેમ ખમાય ? માટે આપ બધી ધરતી ચામડે મઢાવી દો." રાજા બહુ ભોળા ને ભલા સ્વભાવના હતા. કુંવરીના રડવાથી તેમનું મન દુઃખાયું હતું. તેમણે કહ્યું:—"એમાં શું બેટા ? ભલે એમ કરીએ. તમે છાનાં રહી જાઓ." રાજાએ તુરતજ પોતાના રંગપ્રસાદનામના દીવાનને બોલાવ્યા, ને સુજાનબાને કાંટો વાગવાથી બહુ દુઃખ થયાનું જણાવી, કુંવરીપરના પ્રેમના આવેશમાં તે રાજાએ આખી પૃથ્વી ચામડેથી મઢાવી લેવાનો પોતાના દીવાનને હુકમ આપ્યો. આ વાત બનવી અશક્ય છે, ને આ હુકમ કરવામાં રાજાની ભૂલ થાય છે એમ જાણતાં છતાં શિષ્ટાચારને અનુસરીને દિવાન રંગપ્રસાદે તુરતજ રાજાને ના ન કહી. તેમણે તો ઊલટું વિનયથી કહ્યું:—"બહુ સારું, એ વિષેની યોજના વિચારીને પછી હું આપ નામદારની પાસે તે રજુ કરીશ."

ઉપરિ કે સેવ્ય કોઇ વાત કહે, ને તેમાં પણ જો વેગમાં આવીને કાંઇ કહે તો તે વાત કર્યાજેવી ન હોય તોપણ સેવકે તુરતજ તે વાતની ના ન કહેવી એવો શિષ્ટાચાર છે; કેમકે તેમની ઇચ્છેલી વાતમાં તુરતજ વિરોધ દર્શાવવાથી તેમના અંતઃકરણને ધક્કો લાગે છે, ને તેઓ બહુ અપ્રસન્ન થાય છે. આમ હોવાથી ઉપરિએ કે સેવ્યે કહેલી વાતમાં આવશ્યક ફેરફાર કરાવવો હોય તો તેમને શાંત પડવા દીધા પછી સમય જોઇને કહેવું. ખરી વાત કહ્યા વગર તો નજ ચાલે, કેમકે તેમના કહેવા પ્રમાણેકરવાથી કદાચ તેમનું પોતાનું ને અન્યનું અનિષ્ટ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય એમ પણ હોય, વા તે વાત ન થઇ શકે એવી પણ હોય.

રંગપ્રસાદ આ વાત જાણનારા હતા. તેમણે તે પ્રસંગ નિભાવી લીધો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી રંગપ્રસાદ રાજાને એકાંતમાં મળ્યા, ને રાજ્યની બીજી કેટલીક વાર્તા કર્યા પછી રાજાને ખુશીમાં જોઇ કહ્યું કેઃ—"ગરીબપરવર ! આપે આ બધી પૃથ્વી ચામડાથી મઢાવી લેવાની આજ્ઞા કરી, પણ પ્રથમ તો એટલાં બધાં ચામડાં લાવવાં ક્યાંથી ? અને ધારો કે બહુ યત્નથી પુષ્કલ ચામડાં મેળવીએ, તો-પણ જમીનના બધા ભાગોમાં તે જડાય શી રીતે ? ખેતરો, વાડીઓ, અને બગીચાઓમાં, તેમજ ડુંગરો, વનો, રણો, ને બીજા અગમ્ય પ્રદેશોમાં તો તે ન જડાય એ દેખીતી વાત છે. રસ્તાપર ચામડાં જડાય, પણ ગાડી, ઘોડા ને અન્ય વાહનો ચાલવાથી ને મનુષ્યો તથા અન્ય પ્રાણીઓની આવજાથી તે થોડા સમયમાં ફાટી જવાનો સંભવ. વળી ચોમાસામાં તે સડી જઇ દુર્ગંધ ઊઠવાનો ને બગડી જવાનો પણ સંભવ, એટલે બહુ ખર્ચ કરતાં પણ એ વાત બની શકે એવી નથી, પણ બાસાહેબને ક્યારે પણ કાંટો ન વાગે, ને તેઓ જ્યાં પગ મૂકે ત્યાં પગનીચે ચામડુંજ આવે એવી યુક્તિ મેં શોધી કાઢી છે. જુઓ તે આ રહી". પછી પરદેશથી કોઇ મોચી આવ્યો હતો તેની પાસે તે કુંવરીના પગના પ્રમાણના ઉંચા જોડા

તૈયાર કરાવીને પોતાના એક સીપાઈની પાસે કપડામાં વીંટાળીને રખાવ્યા હતા તે જોડા રાજાને બતાવ્યા, ને કહ્યુંઃ-"બેનખા આ પહેરી લે એટલે થયું. ગમે ત્યાં તેઓ ફરે, પણ તેમને કાંટો નજ લાગે." જોડા ઉંચી કિંમતના બનાવરાવ્યા હતા. થોડી કિંમતની વસ્તુ હોય તો તે મોટા માણસોની નજરમાં આવતી નથી. જેમ મોટી કિંમત તેમ તેઓ વધારે પસંદ કરે છે, ને એમ કરવામાં ઘણી વાર રાજાઓ ને ગૃહસ્થો છેતરાય છે એ વાત અનુભવી મનુષ્યોને અજ્ઞાત નથી. દિવાનજીની યુક્તિવાળી વાતથી ને રજુ થયેલા જોડાથી રાજા દિવાનજીપર બહુ ખુશી થયા ને તેમને તેમની આ કૃતિમાટે ધન્યવાદ આપ્યો.

પોતાના પગમાં કાંટો ન લાગે તે માટે જેમ આખી પૃથ્વી ચામડે મઢાવી શકાતી નથી તેમ હૃદયમાં અનેક તૃષ્ણાઓરૂપી કાંટા ખટકતા હોય તેનું દુઃખ ટાળવાને વિશ્વના સર્વ પદાર્થો ઇચ્છાનુસાર મેળવી શકાતા નથી, પણ કાંટાનું દુઃખ ટાળવાને જેમ પગમાં જોડા પહેરવાનો ઉપાય સહેલાઈથી થઇ શકે છે તેમ **અનંત તૃષ્ણાથી ઉપજતાં અનંત દુઃખોનો એક સાથે નાશ કરી નાંખવાનો સંતોષ એ સૌથી બની શકે તેવો બહુ સરલ ઉપાય છે, અને તેટલા માટે સંતોષ એ સર્વ સંપત્તિરૂપ છે.** જે વસ્તુ અલ્પશ્રમે ને ઘેર બેઠાં મેળવી શકાય તેમ હોય તે વસ્તુ બહુ શ્રમ કરીને બહારથી મેળવવા કોઇ જતું નથી." **अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्?**" (જો ઘરના ખૂણામાંથી અથવા સમીપના આકડામાંથી મધ મેળવી શકાય તેમ હોય તો પછી તે લેવા માટે મનુષ્ય પર્વતમાં શામાટે જાય?)

આગળ વધવાની શુભેચ્છા રાખો, પણ અસંતોષ સેવી તપ્યા ન કરો. તમને વ્યવહારની કે પરમાર્થની જે વસ્તુની કે જે સ્થિતિની ઇચ્છા હોય તેને માટે તમે સુખેથી યોગ્ય પ્રયત્ન કરો, ને તે મેળવો, પણ અસંતોષ રાખી તમે મનમાં બળ્યા ન કરો, કેમકે

બળ્યા કરવાથી મન, ઇંદ્રિયો ને શરીરનું કાર્ય કરવાનું બલ ઘટે છે. પ્રત્યેકને આગળ વધવાનો હક છે, ને તેને માટે શુભેચ્છા પ્રથમજ જોઇએ; પણ સ્મરણમાં રાખવું કે માત્ર ખાલી ઇચ્છાથી કાંઇ ફલ નથી, શુભેચ્છાની સાથે તેને પાર પાડવાનો શુભ ઉદ્યોગ જોઇએ. એકલી ઇચ્છાથી કાંઇ કાર્ય થતું નથી. મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે–મનમાં નવા નવા ઘોડા ઘડે–ને કરે નહિ કાંઇ, એવાં આળસુ માણસો કાંઇ મેળવી શકતાં નથી. **ફલ તો પ્રયત્નવડે પરસેવો ઊતારવામાં છે, મોટા મોટા તરંગો કરી અસંતોષ સેવવામાં નથી.** એક કવિ પણ નીચેના વચનથી એમજ કહે છે:—

"કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન થાય;
સૂતેલા સિંહમુખમાં, મૃગ નવ પેંસી જાય."

પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય તેવડે સંતોષી રહો, ને અગત્ય હોય તો વિશેષ પ્રયત્ન કરી આગળ વધો. જો તમે એ પ્રમાણે કરશો તો નિશ્ચય તમે ક્રમે ક્રમે આગળ વધશો. જેમ મોટો પ્રવાસ કરવાનો હોય તો ચાલીને મુકામ કરવું, આગળ વધવું, મુકામ કરવું, ચાલવું, વધારે ઊતાવળે ચાલવું, એમ કરતાં કરતાં ધારેલે સ્થળે પહોંચાય છે તેમ આમાં પણ જાણવું. જે ઊતાવળે આગળ વધવાની ઇચ્છાથી અસંતોષી રહે છે તે ચાલતાં વહેલો થાકે છે–ઢીલો થઇ જાય છે, ને સંતોષી હિંમતમાં રહીને જોસથી આગળ વધે છે. વળી **સંતોષ રાખી ઉદ્યોગ કરનારને પ્રભુ કૃપા કરીને ઈચ્છિત આપે છે.** વ્યવહારમાં મોટા ગણાતા શેઠ ને ઉપરીઓ જ્યારે પોતાના નોકરના કામની કદર કરે છે ત્યારે પ્રભુ તમારા કામની કદર કેમ નહિ કરે ? તેઓ તમારા કામની ચોકસ કદર કરશે એમ વિશ્વાસ રાખો. પ્રભુ પરમદયાલુ છે. જો તમે તમારું કર્તવ્ય શાંતિ રાખીને બરાબર કરશો તો તેઓ તમને જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે આપશે. જો તમે પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખી સંતોષપૂર્વક ઉદ્યોગી રહેતા હશો તો તમને આવો અનુભવ થતો હશે વા થશે.

પરમસંતોષી સંતપુરુષો રાજાના કરતાં પણ વધારે સુખી હોય છે. એક અવધૂત સંત એક વાર પોતાની મસ્તીમાં કોઇ શહેરના રાજમાર્ગની વચ્ચે બેઠા હતા, તેવામાં ત્યાંથી રાજાની છડી સવારી નીકળી. આગળ દોડતા સીપાઇએ તે સંતપુરુષને હાથ જોડીને કહ્યું:—"મહારાજ! આપ જરા એક બાજુએ બેસો, મહારાજા પધારે છે." તે સાંભળી તે સંતપુરુષ બોલ્યા:—"હું અહીંથી નહિ ઊઠું. હું તમારા મહારાજાનો ઉપરિ છું. જાઓ તેમને તે પ્રમાણે કહો." સીપાઇ આ સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો, ને પાછળ રાજા ઘોડેસવાર થઇ ચાલ્યા આવતા હતા તેમને આ હકીકત વિનયપૂર્વક જાહેર કરી. રાજાએ સીપાઇને કહ્યું:—"એ વળી કોણ છે? તું ઘોડો ઝાલી રાખ. હું તેમની પાસે જઇને પૂછું." સીપાઇએ ઘોડો ઝાલી રાખ્યો એટલે રાજા ઘોડેથી ઊતરી તે સંતપુરુષપાસે ગયા, ને નમન કરી બોલ્યા કે:—"મહારાજ! આપ મારા ઉપરિ શી રીતે? આપને મેં ક્યારે ખંડણી ભરી છે? હું આપનો ખંડીયો શી રીતે?" સંતપુરુષ હસીને બોલ્યા:—"તારો તો શું પણ હું તો દુનિયાના બધા રાજાઓનો ઉપરિ છું. આખી દુનિયાનો ખજાનો મારો છે. તે સંભાળવામાટે મેં સૌને જુદો જુદો સોંપ્યો છે, ને સૌ તે પોતપોતાની જવાબદારીથી સંભાળે છે. હું જ્યાં ને જ્યારે જાઉં ત્યાં અને ત્યારે તેમાંથી જોઇએ તેટલું વાપરવામાટે લઉં છું. તારા જેવા અનેક મહારાજાઓ ને રાજાઓ મારા ખજાનાને, લશ્કરને, અમલદારોને ને રૈયત આદિને સંભાળી રહ્યા છે. તારે ને બીજા બધા રાજાઓને તે સંભાળવાનો શ્રમ પડે છે, પણ મને તેને માટે અલ્પ પણ શ્રમ પડતો નથી, છતાં હું તેનો મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉપભોગ લઉં છું.[1] વળી મારા અંગત[2] નોકરો છે તે વગરપગારે સર્વદા હાજર રહીને મારું કામ બરાબર બજાવે છે, અને તારા નોકરો તારી પાસે સર્વદા હાજર રહેતા નથી;

---

૧ સાચા સંતોને જોઇએ તેટલું સર્વે સ્થલે મળી રહે છે.

૨ હાથ પગ આદિ કર્મેંદ્રિયો તથા આંખ કાન આદિ જ્ઞાનેંદ્રિયો.

તેમ પગાર લેતા છતાં તારું કામ તને સંતોષ થાય તેવી રીતે કરતા નથી; જેને લીધે તારે ઘણી વાર ગુસ્સે થવું પડે છે. નિત્ય અનેક ઘેર મારે માટે રસોઈ તૈયાર થાય છે, તેમાંથી મારી ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈને હું જમી લઉં છું, અને સૌથી પહેલાં મને તે ઊની ઊની[3] મળે છે. તું પોતાને મહારાજા માને છે, પણ તારે તો નિત્ય એઠું ને ટાઢું[4] ખાવું પડે છે. તારે તારા નોકરોમાટે ખાવાપીવાની તથા નિવાસ આદિની અનેક પ્રકારની ગોઠવણ કરવી પડે છે, અને મારે મારા નોકરોમાટે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી પડતી નથી. હું જમું એટલે તે સઘળા તૃપ્ત થઇ જાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને જુદું નિવાસસ્થલ પણ મારે આપવું પડતું નથી. તને પ્રત્યેક પલે મોતની બીક રહે છે, ને રક્ષકવિના તું ક્યાંઇ જઇ શકતો નથી. મને મરણનો અલ્પ પણ ભય નથી, એટલે હું એકલો મારી ઇચ્છાપ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરી શકું છું એટલુંજ નહિ, પણ તું ને બીજા લોકો જે મોતથી ડરીને દૂર ભાગો છો તે મોતની મુલાકાતને હું બહુ આનંદજનક[5] માનું છું. તૃષ્ણા કે જે મારી દાસી છે, તેના તું અને બીજા સંસારી જનો દાસ છો. તને અધિક અધિક રાજ્ય મેળવવાની તૃષ્ણા સર્વદા પીડ્યા કરે છે, મને ચૌદ લોકનું રાજ્ય મળે તોપણ મારા બ્રહ્મસુખની પાસે તે અતિતુચ્છ હોવાથી બ્રહ્મવિચાર મૂકીને હું કદીપણ તે ન

૩ વૈશ્વદેવ થયા પછી સંન્યાસી આદિ અભ્યાગતને ભોજન લેવરાવ્યા પછી ગૃહસ્થે જમવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે તે પ્રમાણે.

૪ ભોજનના પદાર્થોમાં વિષ નાંખવાની શંકાથી રાંધનારી દાસીનો દીકરો વા રાજામાટે ભોજનની થાળી લાવનાર નોકર જમે ત્યાર પછી રાજા જમે છે, એટલે બીજાનું જમેલું હોવાથી એઠું ને બીજાને જમાડતાં સમય જવાથી ઠરી ગયેલું માટે ટાઢું.

૫ એક સંતપુરુષ પણ એમજ કહે છે:–

"જા મરનેતેં જગ ડરે, મેરે સદા આનંદ,
કબ મરીહું કબ ભેટીહુ ? પૂરન પરમાનંદ. "

સ્વીકારું. કહો, હવે હું તારો ઉપરિ ખરો કે નહિ ?" રાજાએ હાથ જોડી વિનયપૂર્વક બોલ્યાઃ–"ખરેખર ! મહારાજ ! આપ સાચા સમ્રાટ્ છો, ને હું તો આપની પાસે એક તુચ્છ જીવ છું. મારો કાંઇ અવિનય થયો હોય તો ક્ષમા કરશો." પછી તે સંતપુરુષને રાજાએ પોતાના મહેલમાં પધરાવી તેમની બહુ ભાવથી કેટલાક દિવસપર્યંત સેવા કરી. પશ્ચાત્ તે સંતપુરુષ યથેચ્છ સ્થલે વિચર્યા. આવા સંતપુરુષ જેમણે વિષયતૃષ્ણાને જિતી લીધી છે તે સર્વદા પોતાના મનને સંતોષી રાખીને વાસ્તવિક પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે.

સંતોષ મેળવવાનો ઉપાય. સામાન્ય મનુષ્ય પણ જો ધારે તો વિવેકવિચારવડે ઉપયોગપૂરતો સંતોષ મેળવી શકે. જેમ પોતાના ગર્વનો નાશ કરવા માટે મનુષ્યે પોતાનાથી ચઢતી ચઢતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઇએ, તેમ પોતાના અસંતોષને દૂર કરવામાટે મનુષ્યે પોતાનાથી ઊતરતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઇએ. જ્યારે કોઇ આંધળો માણસ જોવામાં આવે ત્યારે દેખતાએ વિચારવું જોઇએ કે આ બિચારો અંધ કેવો દુઃખી છે ? ને હું આના કરતાં કેટલો સુખી છું ? આંધળાને જોઇને કાણાએ પણ સંતોષ મેળવવો જોઇએ કે આ અંધ બાપડો કાંઇ જોઇ શકતો નથી, ને પ્રભુની કૃપાથી ભલે મારે એક આંખ છે, તોપણ મારો વ્યવહાર સુખરૂપ ચાલ્યો જાય છે. એજ પ્રમાણે પાંગળાને જોઇ પગવાળો માણસ સંતોષનો અનુભવ કરી શકે, ને ભીખારીને ભીખ માગતો જોઇ અલ્પ ધનવાળો મનુષ્ય પણ પોતાની સ્થિતિને સારી માની શકે. જે વિચારવંત છે તે આ પ્રમાણે અનેક રીતે સંતોષ મેળવી શકે છે. સંતોષથી પોતાની પાસે હોય તે જતું રહેતું નથી, તેમ નવું મેળવવામાં કાંઇ અડચણ થતી નથી, પણ તેથી ઊલટો મોટો લાભ ચિત્તની શાંતિ જળવાય છે તે છે. વળી સંતોષવડે અંતઃકરણ શાંત રહેવાથી મનુષ્યનું વ્યવહારપરમાર્થનું કાર્ય કરવાનું બલ વધે છે, ને તેથી ઉત્તરોત્તર તે બંને પ્રકારનો વધારે લાભ મેળવી શકે છે. ભલે

તમે ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરવામાટે કર્તવ્યનિષ્ઠ, ઉદ્યોગી, પ્રામાણિક ને આવડતવાળા રહો, પણ અસંતોષી ન રહો. જે અસંતોષી રહી બળ્યા કરે છે તે શરીરમાંનું ઓજસ બાળી પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિને ઓછી કરે છે, ને તેથી ધાર્યા પ્રમાણે તે પોતાના કાર્યમાં વિજયી થઇ શકતા નથી. ખરા ધર્મનિષ્ઠ માણસો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મનો, અને "પ્રભુ જે કરે તે સારા માટે" એવો વિચાર કરીને પ્રતિકૂલતાના સમયમાં પણ અસંતોષને ન સેવતાં સંતોષી ને શાંત રહી શકે છે.

લોભનો બીજો પ્રકાર કંજુસાઈ. એ પણ મોટો દોષ છે. કંજુસ મનુષ્યને પોતાની પાસે જોઇએ તે કરતાં ઘણી વધારે દ્રવ્યાદિ સામગ્રી હોય તોપણ તેમાંથી તેને ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ કાંઇ પણ વાપરવાનું ગમતું નથી. કાંઇ વાપરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેનું મન સંકોચાય છે, ને કચવાય છે. એવા મખ્ખીચુસો સાંભળવામાં આવ્યા છે કે જે પોતાના જીવનમાં ચીંથરેહાલજેવા રહેતા હતા, ને કેટલાક તો ભીખારીની સ્થિતિમાં રહેતા હતા, અને તેમના મરણપછી તેમની પાસેથી પુષ્કલ દ્રવ્ય નીકળ્યું હતું. પોતાની પાસે યોગ્ય દ્રવ્ય છતાં તે સન્માર્ગે ન વાપરી શકાય તે હીનભાગ્યની વાત છે. મનુષ્યની પાસેના દ્રવ્યના વારસોમાં ધર્મ એ દ્રવ્યનો મુખ્ય વારસ છે. જો તેનો ભાગ કાઢવામાં ન આવે, ને માત્ર દ્રવ્યનો સંચયજ કરવામાં આવે તો રાજા, અગ્નિ, જલ અને ચોર એ ચારમાંથી કોઇ એક અથવા વધારે દ્રવ્યના વારસો તેનું હરણ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધના ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં ઉજ્જનના કદર્ય બ્રાહ્મણનું આખ્યાન છે. તે દ્રવ્યવાન્ છતાં અતિકંજુસ હતો. છેવટ પ્રારબ્ધકર્મવશાત તેનું રક્ષણ કરેલું બધું દ્રવ્ય વિવિધપ્રકારે નાશ પામ્યું, ને તે ભીખારીજેવો થઈ ગયો. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તેના પૂર્વના કોઇ પુણ્યકર્મથી તેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો, ને તે ત્યાગીતરીકે અતિસમભાવવાળું જીવન ગાળી બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પામ્યો. જિજ્ઞાસુઓને આ સ્થળે કહેવાનું એટલુંજ છે કે લક્ષ્મી ચંચલ છે. તે કોઈ મનુષ્યની થઇ નથી, ને થવાની પણ નથી, માટે તેનો પ્રસન્નતાપૂર્વક યથાશક્તિ સદુપયોગ કરવો. કંજુસાઇ ન રાખવી.

યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતા રહો. સુપાત્રે દાન કરવાથી લક્ષ્મી ખૂટી જતી નથી. પણ જેમ વીરડો ઉલેચતાં તેમાંનો કચરો દૂર થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં નિર્મલ જલ આવતું જાય છે તેમ પુણ્યશાલી મનુષ્યને તેના સુપાત્રે દાન કરવારૂપ પુણ્યના બલથી અનાયાસે નવું ધન પ્રાપ્ત થયા કરે છે. દ્રવ્ય મેળવવામાં હિંસા આદિ પંદર પ્રકારના દોષો થાય છે એમ શાસ્ત્રનું ને સત્પુરુષોનું કહેવું છે. દ્રવ્યમાં રહેલી એ મલિનતા દાનવડે દૂર કરવી જોઇએ. પોતાની કમાઇમાંથી રૂપીએ આનો અર્ધો આનો પણ ધર્માદામાં કાઢવો જોઇએ. કમાઇની મૂલ રકમમાંથી ન વાપરો તો ખર્ચ કાઢતાં રહેલા નફામાંથી પણ વાપરો. "બહેતા પાની નિર્મલા, બંધા ગંદા હોય." એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે દાન કરવાથી અવશેષ રહેલી લક્ષ્મી નિર્મલ રહે છે. જેવી જેની કમાઇ તેવું તેણે સારા કામમાં વાપરવુંજ જોઇએ. થોડું કમાય તેણે થોડામાંથી થોડું પણ યોગ્ય પાત્રને માટે કાઢવુંજ જોઇએ. "પેટવરા ભેળો પુણ્યવરો" એવી આપણામાં કહેવત પણ છે. કોઇ અચાનક આશા રાખીને તમારે ઘેર આવે તો તેને પાછો ન વાળશો. ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ ગમે તે યાચક આવે તેને તમારી શક્તિપ્રમાણે અન્ન તો આપજો. કોઇ પણ યોગ્ય ભિક્ષુકનો તિરસ્કાર નજ કરશો. પોતાની શક્તિ ન હોય તો અલ્પ આપીને પણ હાથ જોડવા. યાચકથી કંટાળવું નહિ. તે પુણ્યલાભ આપવા—સ્વર્ગનું ભાતું આપવા—આવેલો છે એમ ધારવું. જેને ત્યાં હોય તેને ત્યાં યાચકાદિ આવે છે. દરિદ્રીને ત્યાં કોઇ જતું નથી. કોઇ કવિનું વચન સાંભળો:—

"આવતહુ મ વારી, પુણ્યઇ લભઇ ઇહી દીણ;
કોઇ ન ચડસી બારી, ઉસકી જાઇસી જઇ વિહુઉ."

(તમારે ઘેર આવનાર યાચકને તમે વારો નહિ. મનુષ્યને પુણ્યવડે પોતાને ઘેર અતિથિ આવે એવા સારા દિવસો મળે છે. જ્યારે તમારો વૈભવ નાશ પામશે ત્યારે તમારે બારણે કોઇ પણ નહિ આવે.)

પ્રાપ્ત દ્રવ્યમાંથી તમે કાંઇને કાંઇ પુણ્યકર્મ કર્યા કરો, કેમકે

કાલ શું થશે તેની ખબર નથી. નીચેનું એક સંતનું વચન આદરપૂર્વક વિચારો:—

"બ્હેતે પાની હાથ પખાલો લોય રે,"
(હે લોકો ! વહેતા પાણીમાં હાથ ધોઇ લો.)

આ લોકમાં કે પરલોકમાં સુખી થવું હોય અથવા, પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષ મેળવવો હોય તો પુણ્યકર્મની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પુણ્યનું ફલ સુખ ને પાપનું ફલ દુઃખ એ શાસ્ત્રસિદ્ધાંત છે. ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક સ્થિતિઓ એ તેમનાં પૂર્વનાં પાપપુણ્યની સાક્ષી પૂરે છે. કારણવિના કાર્ય થાય નહિ. "કરે તેવું પામે ને વાવે તેવું લણે" એ કહેવત પણ એજ વાત કહે છે, અને એટલા માટે એક કવિએ નીચેનો એક રમુજી શ્લોક કહ્યો છે:—

"भिक्षुका नैव भिक्षंति शिक्षयंति गृहे गृहे ।
दीयतां दीयतां लोका अदातुः फलमीदृशम् ॥

(ભીખારીઓ ઘેર ઘેર ભમીને ભીખ નથી માગતા, પણ લોકોને શીખ (શીખામણ) આપે છે કે:—"હે મનુષ્યો ! તમે દાન કરો. દાન કરો. દાન નહિ કરનારનું ફલ આવું છે." દાન નહિ કરો તો અમારી પેઠે તમારે પણ આવતા જન્મમાં હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઇને માગવું પડશે. અમે પૂર્વજન્મમાં દાન નથી કર્યું તેથીજ અમારે આ દુર્દશા ભોગવવી પડે છે.)

આ ઉપદેશ ભવિષ્યકાલમાં સુખ ઇચ્છનારને સમજવાજેવો છે.

સારા કામની પાછળ ચોકસ સંતોષ ને સુખ છે. ભલે તમે તમારી શક્તિપ્રમાણે થોડું દાન કરો—એક પૈસોજ દાનમાં વાપરો, પણ તેથીએ તમને સંતોષ ને સુખાનુભવ થશે. ઇશ્વરે તક આપી ને તમે કાંઇ પણ સત્કાર્ય કર્યું તો તેથી તમને ન્યૂન વા અધિક આનંદ તુરત થવાનોજ. મોટી રકમ વાપરવાથીજ પુણ્ય થાય છે એમ ન સમજવું.

તમારી શક્તિ હોય તો ભલે તમે સુખેથી ધર્મકર્મમાં વિશેષ વાપરો, પણ જો તમારી શક્તિ ઓછી હોય તો ઓછું વાપરો તેમાં કાંઇ અડચણ નથી, પણ તેમાં ભાવના સારી રાખો. કીર્તિની ઇચ્છાવિના પ્રભુપ્રીત્યર્થં અન્યના ભલાને ખાતર ને ડોળ-દંભ કે ગર્વ રાખ્યા વિના પુણ્ય કરો. જો તેમ કરશો તો તમારી શક્તિપ્રમાણેના અલ્પદાનથી પણ તમને તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે આ લોક પરલોકનું સુખ કે મોક્ષમાં ઉપયોગી એવું ચિત્તશુદ્ધિરૂપી સારું ફલ મળશે.

વૈશ્વદેવની ને નિત્યદાનની અગત્ય. ગૃહસ્થને ઘેર નિત્ય વૈશ્વદેવ થાય તે પણ એક નાનો પણ અગત્યનો યજ્ઞ છે. શાસ્ત્રમાં તેના વડે પરિણામે થતા મોટા ફલનો વિચાર કરીને તેમાં થતા પાંચ પ્રકારના વિધિપરથી તેને પંચમહાયજ્ઞ એવું મોટું નામ આપ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ "નિત્ય વડી છે" એમ કહેવાય છે. "કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, ને ટીપેટીપે સરોવર ભરાય," એજ પ્રમાણે થોડું થોડું દાન નિત્ય થાય તો તેનો સરવાળો પરિણામે ઘણો મોટો થાય, ને તેનું ફલ પણ મહાન્ થાય. એટલામાટે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થને નિત્યદાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે, ને તેને માટે એટલો આગ્રહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે **ગૃહસ્થના ઘરનો જે દિવસ દાનવિના ખાલી જાય તે દિવસ ઘરમાં ચોરી થઇ હોય તેના જેવો શોકનો જાણવો.** વૈશ્વદેવસમયે કોઇ અતિથિ વા અભ્યાગત આવી ચઢે તો તેને જમાડવો જોઇએ, પણ જમાડવાની શક્તિ ન હોય તો તેને સોળ કોળીઆજેટલું, આઠ કોળીઆજેટલું, વા ચાર કોળીઆ-જેટલું કે ઓછુંવધતું પણ અન્ન આપવું જોઇએ. એ સમયે ભિક્ષુકને નિરાશ કરીને પાછો નજ વાળવો જોઇએ. જો કે અન્ય સમયે પણ કોઇ યોગ્ય યાચકને કેવલ નિરાશ કરવો એ ઉચિત નથી, પણ વૈશ્વ-દેવકાલે તો અન્નની ઇચ્છાવાળાને પોતાની શક્તિપ્રમાણે અન્ન આપ્યા વગર નજ રહેવું જોઇએ એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે. આ અને દાનના અન્ય વિધિનું પાલન કરવાથી ગૃહસ્થની સંસારના પદાર્થોમાંથી

અહંતામમતા ઓછી થતી જાય છે, ને તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઇ તે જાણેઅજાણે મોક્ષના ક્રમમાં આગળ ચાલતો જાય છે. " **अहं ममेति बंधो नाहं ममेति मुक्तता** "–હું ને મારું એ બંધ છે, ને હું તથા મારું નહિ તે મુક્તિ છે. શાસ્ત્રના સઘળા વિધિઓ મનુષ્યના મનને દુઃખબહુલ સંસારમાંથી મોકળું કરી તેને પરમસુખરૂપ પરમાત્મામાં જોડવામાટે છે. દેવ, મહાપુરુષ કે સદ્‌ગુરુને સાકરશ્રીફલ અર્પણ કરવામાં આવે છે તેમાં શ્રીફલ અહંકારના પ્રતિનિધિરૂપ માથાને સ્થાને છે, ને સાકર સંસારની મમતાને સ્થાને છે. શાસ્ત્રીય ઉપાયોના આચરણવડે પરમદુઃખ આપનારી અહંતામમતાનો ત્યાગ કરવાથીજ મનુષ્ય પરમકલ્યાણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, માટે બહુ શ્રદ્ધાથી સત્‌શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનું પાલન કરો. બુદ્ધિની સારી રીતે નિર્મલતા, સૂક્ષ્મતા ને એકાગ્રતા થયા વિના મનુષ્યને શાસ્ત્રવિધિઓનાં કારણો ને રહસ્યો પૂરી રીતે સમજાતાં નથી, માટે આરંભમાં તો મનુષ્યોએ શ્રદ્ધાવડે તેનું અનુસરણ કરવું જોઇએ. શાસ્ત્રાજ્ઞાઓનું શ્રદ્ધાવડે કરેલું અનુસરણજ સમય જતાં તમારા અંતઃકરણમાં જોઇતી યોગ્યતા ઉપજાવી સઘળા વિધિઓના યોગ્ય ખુલાસા તમારી પાસે રજુ કરશે.

મમતાનો ત્યાગ કરવામાટે થોડુંક, પારકું કરતા જાઓ. મનની નબળાઇને લઇ બસો, પાંચસો, હજાર કે બે હજાર રૂપીઆ અથવા તેથી વધારે રૂપીઆ એકસાથે ધર્માદામાં કાઢવાનું ઘણાને ભારે પડે એ સ્વાભાવિક છે. તમને એમ ન થાય તેનો સારો ઉપાય એ છે કે તમે તમારી કમાઇમાંથી અમુક ટકા ધર્માદાના જૂદા કાઢતા રહો. તેના ઉપરથી તમારો હક ઊઠાવી તેને પારકા કરો–ધર્મના કરો. તે પારકા થશે એટલે તમને તે વાપરતાં સંકોચ કે કષ્ટ નહિ થાય. ઘણા ડાહ્યા વેપારીઓ આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા પોતાની પેઢીમાં રાખે છે, ને છૂટથી ધર્માદો કરે છે, પણ આમાં એટલું સંભાળવાનું છે કે ધર્માદાના પૈસા ઓળવાઇ ન જાય, માટે તેનો સમયે સમયે સદુપયોગ કરવાને ચૂકવું નહિ. જ્યાં પારકું હોય ત્યાં માણસનું મન ઉદારતામાં

ન કરવો તે વધારે સારું છે. સાંભળ્યું છે કે અગાઉ વાઘેરા ગામ ભાંગીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની કે બીજા ગામના બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરતા! આમાં પુણ્ય શું? એ તો પાપ વા પુણ્યનો ખોટો દંભ છે.

મનમાં ભાવ ન હોય તો પુણ્યનો ખોટો ડોળ કાંઇ કામનો નથી. જે પુણ્ય કરવું તે પરસેવો ઊતારીને મેળવેલા પૈસાવડે વા પોતાના હકના પૈસાવડે કરવું, ને તે પણ મનના ભાવપૂર્વક કરવું. ભાવવિનાનું કરેલું દાન જોઇએ તેવા ફલને ઉપજાવતું નથી. દાન અલ્પ કર્યું હોય પણ જો તે ભાવવડે કર્યું હોય તો તે મોટા ફલને આપે છે.

"**पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति**" એ વચનમાં શ્રીભગવાને પત્ર, પુષ્પ, ફલ ને જલ જે મળે તે ભાવવડે અર્પણ કરવાનું જણાવ્યું છે. ઘણા દ્રવ્યવડેજ પુણ્ય થાય એમ ન જાણવું. પુણ્યમાં ભાવ-ભક્તિ-પ્રેમ-જ મોટો ભાગ ભજાવે છે. પ્રભુને ભોજનમાટે દુર્યોધને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ પ્રભુએ તેનું આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું, ને વિદુરજીના ઘરની ભાજી સ્વીકારી. આમાં ભાવજ કારણરૂપ છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે કસાણું મોઢું કરીને કંસાર જમાડે તો તે જમનારને સારો લાગતો નથી, પણ ભાવપૂર્વક સાદું ભોજન જમાડે તો તે જમનારને પ્રસન્નતા ઉપજાવે છે. શ્રદ્ધાપ્રીતિથી થોડું થાય તે પણ ઘણું છે, છતાં કહેવું જોઇએ કે **વિત્તશાઠ્ય ન કરવું. પોતાના વૈભવ ને મોભાપ્રમાણે દાનપુણ્ય કરવું.** પોતાની પાસે વિત્ત (દ્રવ્ય) છતાં તેનો સારા કામમાં બીલકુલ ઉપયોગ ન કરવો, અથવા બહુ થોડો ઉપયોગ કરવો-પોતાની શક્તિ વૈભવ ને મોભાપ્રમાણે ન વાપરતાં સંકુચિત હૃદયે બહુ થોડું વાપરવું-તે વિત્તશાઠ્ય કહેવાય છે. એવું વિત્તશાઠ્ય સારું ગણાતું નથી. જો તમને પ્રભુએ આપ્યું હોય, તો તમે આનંદથી વાપરો. તમે તમારી શક્તિપ્રમાણે ઉદારતાથી વાપરતા રહેશો તો તેથી તમારું દ્રવ્ય ખૂટી નહિ જાય, પણ તમારા પુણ્યથી ને પ્રભુની કૃપાથી ઊલટી ઉત્તરોત્તર તેમાં વૃદ્ધિ થશે. જે વીરડા ઉલેચાય છે તેમાં નવું પાણી આવેજ છે, એ તમારાથી

ક્યાં અજાણ્યું છે? તેમ જે વીરડો ઉલેચાતો નથી તેમાં કચરો ભરાય છે ને દુર્ગંધ આવે છે એ પણ તમારા અનુભવમાં હોવું જોઇએ, માટે પ્રભુને મળવાસારુ તમારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને જો તમારા મનમાં કંજુસાઈ રહેતી હોય તો પ્રભુઉપર ને સતશાસ્ત્રઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે છોડો.

ઉપનિષદ્‌માંની એક વાર્તા. મનુષ્યોમાટે દાન એ કલ્યાણનો સરલ ઉપાય છે. એક સમયે દેવનો પૂર્વજ, મનુષ્યનો પૂર્વજ ને અસુરનો પૂર્વજ એ ત્રણ પોતપોતાના કલ્યાણનો ઉપાય પૂછવામાટે બ્રહ્માપાસે ગયા. ત્રણેએ ક્રમે કરીને પૂછતાં તેમને બ્રહ્માએ માત્ર **દ દ દ** એટલોજ ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશઉપર ત્રણેએ વિચાર કર્યો ને તેમને તેનું રહસ્ય સમજાયું. બ્રહ્માએ દેવના પૂર્વજને પૂછ્યું: "**દ**ઉપરથી તમે શું સમજ્યા?" તેણે કહ્યું: "પ્રભો! અમે દેવો બહુ વિષયાસક્ત હોઈ ઇંદ્રિયાધીન છીએ, માટે આપે અમને **દ**વડે **દમનો**–ઇંદ્રિયોના નિગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો એમ હું સમજ્યો છું." બ્રહ્માએ કહ્યું: "બરાબર, તમે ઠીક સમજ્યા છો." પછી મનુષ્યના પૂર્વજને બ્રહ્માએ **દ**ના સંબંધમાં પૂછતાં તેણે બ્રહ્માને કહ્યું કે: "અમારી મનુષ્યોની પ્રકૃતિ લોભપ્રધાન છે, તેથી **દ**વડે આપે અમને **દાનનો**–લોભના ત્યાગનો–ઉપદેશ કર્યો એમ હું સમજ્યો છું." બ્રહ્માએ કહ્યું: "તમે પણ યોગ્ય સમજ્યા છો." પશ્ચાત્ અસુરના પૂર્વજને પોતે કરેલા ઉપદેશના સંબંધમાં બ્રહ્માએ પૂછતાં તેણે નમ્રપણે બ્રહ્માને કહ્યું: "અમે અસુરો લગભગ દયાહીન છીએ, તેથી આપે અમને **દ** અક્ષરવડે **દયાનો** બોધ કર્યો છે એમ મને સમજાયું છે." બ્રહ્માએ કહ્યું: "તમે પણ સારું સમજ્યા છો." શ્રુતિભગવતી કહે છે કે મુમુક્ષુઓને દમ, દાન ને દયાનો ઉપદેશ કરવાને વર્તમાનમાં પણ **દ દ દ** એવી મેઘગર્જના આકાશમાં થાય છે.

"હલકે હલકે તરી ગયે, ડુબે જિન શિર ભાર." દાન કરવામાં પોતાના માનેલા સંસારના પદાર્થોની મમતા ત્યજવી પડે છે;

મમતાના ત્યાગવડે મનુષ્યના અંતઃકરણપરનો ભાર ઓછો થાય છે, ને તેના અંતઃકરણનો ભાર ઓછો થવાથી તેનાથી સંસારસાગર સહેલાઈથી તરી શકાય છે. લોઢાનો ગોળો બાંધીને નદી પણ ન તરાય, તો પછી અનંત તૃષ્ણાનો ભાર જેણે પોતાને શિર લીધો હોય તે સંસારસાગર શી રીતે તરી શકે ? જો મનુષ્યને સંસારસાગર તરવો હોય તો તેણે નરકના ત્રીજા દ્વારરૂપ લોભનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ.

૪ મદ

હવે રજોગુણજન્ય ચોથો દોષ જે મદ તે વિષે કહેવાય છે. પોતાની પાસેની માયિક વસ્તુથી મનુષ્યના મગજને બહેકાવનાર—ખોટો આવેશ આપનાર—અભિમાન કે ગર્વ કરાવનાર દોષ તે મદ. એ મદ ઘણા પ્રકારનો છે. દ્રવ્યનો, વિદ્યાનો, કુલનો, સત્તાનો, યૌવનનો, રૂપનો, શકાનનો ને વાહનાદિનો. એ મદ મનુષ્યના અંતઃકરણને અર્ધઘેલાજેવું રાખી તેની પાસે અકાર્ય કરાવે છે. મદ કોઇનો રહ્યો નથી. રાવણ કે જેણે ઋગ્વેદઉપર ભાષ્ય રચ્યું કહેવાય છે, એવા વિદ્વાન્ અને મહાપરાક્રમીનો મદ પણ રહ્યો નથી." લોકોમાં કહેવત છે કેઃ—" અભિમાન રાજા રાવણનું પણ રહ્યું નથી. " તો આપણે શા હિસાબમાં ? અભિમાનથી ઘણા અનર્થ થાય છે. **શ્રીતુલસીદાસજી** કહે છે કેઃ—

" દયા ધર્મકા મૂલ હે, નરકમૂલ અભિમાન; "

એક બીજા સંત પણ કહે છે કેઃ—

"સાંધ રૂઠયા દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ;
ચેત રિ ચિત્ત ! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દંડસું."

મનુષ્યે દ્રવ્યનો મદ ન રાખવો. લક્ષ્મી અતિચંચલ છે. લક્ષ્મીના ચંચલસ્વભાવને લઇને તેનું નામ ચપલા કહ્યું છે. કવિઓ રમુજમાં કહે છે કે લક્ષ્મી કમલમાંથી ઉપજી છે, ને કમલના નીચલા ભાગમાં કાંટા હોય છે, તે તેના પગમાં વાગેલા છે જેથી તે ઠરીને ઠામ બેસતી નથી. વીજળીનું નામ ચપલા છે, ને લક્ષ્મી પણ તેના જેવી ચંચલ હોવાથી તે નામને પામી છે. ગઈ લડાઈના સમયમાં

એક માણસ સિંધના કોઇ ગામમાંથી રૂ. ૩૮૪ લઇને કરાચીમાં આવેલો, ને થોડાજ સમયમાં તે દશ બાર લાખ રૂપીઆ કમાયો. પાછું તેનું પ્રારબ્ધ ફર્યું. લડાઇપછી માલના ભાવો ઊતરી ગયા, ને બીજા ઘણા વેપારીઓની પેઠે તેનું છાબડું પણ બેઠું, ને તે એટલે સુધી કે તે પોતાના મિત્રોની પાસે બોલ્યો કેઃ–'હું ૩૮૪ રૂ.લઇને આવ્યો હતો, તેટલા લઇને પાછો ઘેર જાઉં તો નસીબદાર!' લક્ષ્મી તો દરીઆના તરંગજેવી ઉંચીનીચી ગતિવાળી છે. પચાસ લાખનો આસામી કહેવાતો હોય, ને તે બેઠો એટલે થયું. વર્તમાનમાં કેટલાએ એવા વેપારીઓ ત્રુટી ગયા. કાલ શું થશે તેની મનુષ્યને ખબર નથી. વળી શેરને માથે સવાશેર હોયજ, એટલે કોઈનું અભિમાન કામ આવતું નથી. ચેતનથી ભિન્ન સઘળા જડ પદાર્થો વિકારી ને વિનાશી છે, એટલે કોઇ પણ જડ પદાર્થનું અભિમાન કરવું યોગ્ય નથી. બરડામાં પોરબંદરના રાજ્યમાં મોઢવાડા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંનો એક ઢેઢ પૈસાદાર હતો. તે પોતાના ગામમાં નીકળે ત્યારે કોઇ તેને "ભગત! રામ રામ" એમ કહે ત્યારે તે તેને જવાબમાં કહેતો કે "કહીશ." મતલબ કે તમે મને "રામ રામ" નથી કરતા, પણ મારી પાસેની લક્ષ્મીને રામ રામ કરો છો, ને તે મારે ઘેર છે, એટલે ત્યાં જઇશ ત્યારે તેને તમારા "રામ રામ" કહીશ. લક્ષ્મી ચાલી જાય ત્યારે સગાંવહાલાં પણ ન બોલાવે એ અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી.

સત્તા પણ વિનાશી છે. વડોદરાના મહારાજા મલ્હારરાવ ગાયકવાડપર કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તહોમત આવ્યું. તેનો કેસ ચાલ્યો. વિલાયતથી બેરિસ્ટર સાર્જંટ બેલેન્ટાઇનને ગાયકવાડસરકાર–તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. ત્રણ રાજાઓ વગેરેનું ન્યાયમંડલ નીમાયું; અને જો કે તે કેસમાં ગાયકવાડસરકાર નિર્દોષ ઠર્યા, પણ ઇંગ્રેજસરકારને તેમને મદ્રાસ મોકલી આપવાનું કેટલાંક કારણોથી ઉચિત જણાતાં તેમને મદ્રાસ મોકલી આપ્યા, ને ત્યાંજ તેમનું જીવન પૂરું થયું. મહારાણી જમનાબાઇસરકારને દત્તક લેવાનો હક

લઇને મદદ આપવી પડશે એવા ભયથી ઘણાક તેની પાસે આવતા અટકી ગયા. ચા, નાસ્તા ને ગંજીફાની રમતો એ બધુંયે સૂકાઇ ગયું, એટલુંજ નહિ, પણ ગુજરાન શી રીતે ચલાવવું? ખાવું શું? તેનો પણ તેને વિચાર થઇ પડ્યો. મનમાં ઘણી લજ્જા આવતાં છતાં તેણે પોતાના જૂના મિત્રોપાસે પૈસાની માગણી કરી, પણ કોઇએ કાંઈ પણ મદદ ન કરી. શેઠજી કહીને સલામો કરતા હતા તે હવે રસ્તામાં ભેગા થાય તો આડું જોઇ ચાલ્યા જવા લાગ્યા. રાતદિવસ તાળીઓ પાડનારા ને ખીખીઆટા કરનારા દોસ્તદારો ક્યાંઇ સંતાઇ ગયા. સંત–પુરુષો ખરૂંજ કહે છે કે:—

"માયાકું માયા મિલે, કર કર લંબા હાથ;
તુલસી હમ ગરીબકી, કોઇ ન બૂઝે બાત."
"સંમન સબ જગ સરસ હૈ, જબલગ પડ્યો ન કામ;
હેમ હુતાશન પરખિયે, પીતલ નીકસ્યો સ્યામ."

પેલો ગૃહસ્થ પોતાની દુર્દશાથી ઘણો મુંઝાઇ ગયો, ને પોતાની ભૂલોને માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. જેમને માટે મોટાં મોટાં ખર્ચ કરેલાં ને જેમને પ્રસંગોપાત્ત મદદ પણ કરેલી તે અત્યારે તેની સામું પણ જોતા નહોતા. આથી તેને તેમના પર ભારે ખીજ ચઢી, એટલે તેમને કાંઇ નસિયત કરી પોતાની બળતરા ઓછી કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પોતાની પાસે પુનઃ ઠીક રકમ આવી છે એવું જાહેર કરી નિર્ધન થઇ ગયેલા તે ગૃહસ્થે પેલા સ્વાર્થી ઓળખીતા ને સ્વાર્થી મિત્રોને ચાપાર્ટીનું આમંત્રણ કર્યું. ઠરાવેલે સમયે ધગધગતું ઊનું પાણી કરાવી તેણે કાચના પ્યાલા ભરાવી ઢાંકી રાખ્યા. જેવા પેલા સ્વાર્થી મનુષ્યો આવીને બેસવા લાગ્યા કે તુરતજ તે ગરમ પાણીથી ભરેલા પ્યાલા હાથમાં લઇ તેમના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો! સૌ ભાગ્યા, ને કહેવા લાગ્યા કે:—"આ તો ગાંડો થઇ ગયો!" સૌ ઊના પાણીથી દાઝી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. તે બિચારાએ બહુ દુઃખી જીવન ગાળ્યું.

મનુષ્યોનો તેને બહુ કડવો અનુભવ થયો હતો તેથી તે પોતાના મરણ-સમયે લખતો ગયો કે હું સ્વાર્થી માણસોથી બહુ કંટાળ્યો છું, તેથી મને બીજાં માણસોની સાથે કબરસ્તાનમાં નહિ પણ જંગલમાં દાટજો. ને મારી કબરઉપર નીચેનો લેખ કોતરાવજો:–

"**સર્વે સ્વાર્થી માણસોને ધિક્કારનારો અમુક માણસ અહીં છેવટની આરામગાહમાં સૂતો છે.**"

યૌવનનો ને રૂપનો ગર્વ પણ મિથ્યા છે. સઘળી માયિક વસ્તુઓ નાશવંત છે. રૂપ એ ચાર દિનનું ચાંદરણું છે. બાલ્યાવસ્થાનું કે યુવાવસ્થાનું સુંદર રૂપ સર્વ કાલ રહેતું નથી. રૂપાળામાં ગણાતાં માણસોનાં મુખ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જોનારને કંટાળો કે ભય આપે એવાં થઇ જાય છે. દીવાળીના તહેવારો ચાર દહાડામાં પૂરા થાય છે તેમ યુવાવસ્થા પણ જુવાન મનુષ્યોને હાથતાળી દેતી નાશી જાય છે! લોકો પણ ગાય છે કે "જોમનીઆંની ચટકી દા'ડા ચારની." યુવા-વસ્થામાં પણ ક્ષય, ધોળો કોઢ કે રક્તપિત્ત આદિ ભયંકર રોગ મનુષ્યને પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ થાય છે, ને તેના રૂપનો અલ્પ સમયમાંજ નાશ કરે છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે રૂપનું અભિમાન પણ ન રાખવું જોઇએ.

મનુષ્યે વિદ્યાનો ગર્વ પણ ન કરવો જોઇએ. વિદ્યાનો અંત નથી. વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ છે. છાંદોગ્યઉપનિષદ્‌માં **શ્રીનારદજી** ને ભગવાન્ **સનત્કુમારના** પ્રસંગમાં **શ્રીનારદજીએ** ઘણી ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓ ગણાવી છે. બ્રહ્માજેટલું આયુષ્ હોય, ને શીઘ્રપણે અભ્યાસ કરવામાં આવે તોપણ વિદ્યાનો પાર આવે તેમ નથી. વળી એકએકથી વધારે વિદ્યા જાણનાર હોયજ, માટે મનુષ્યે "હું બહુ જાણું છું, મારા જેવો કોઇ વિદ્વાન્ નથી" એવું અભિમાન કરવું ઉચિત નથી. "**निधये सर्वविद्यानां०**" ૯૦ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યાની પૂર્ણતા તો એક પરમાત્મામાંજ છે. મનુષ્ય પૂર્ણ વિદ્વત્તાનો દાવો નજ કરી શકે. આમ છતાં જે વિદ્યાનો મદ રાખે છે તે હાંસીપાત્ર થાય છે.

એટલુંજ નહિ પણ કોઇ સમયે તેને ભારે 'ખટ' પડવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેથી તેને બહુ દુઃખ થાય છે. બૃહદારણ્યકઉપનિષદ્‌માં બાલાકિબ્રાહ્મણનો ને રાજર્ષિ અજાતશત્રુનો પ્રસંગ છે, તે આ સંબંધે જાણવાજેવો છે. ગર્ગગોત્રનો બાલાકિનામે વિદ્યાના ગર્વવાળો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવેત્તા નહિ છતાં તેણે એકવેળા કાશીના રાજા અજાતશત્રુની સભામાં આવી તેમને કહ્યું કેઃ–"હું તમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરું" આ વચન સાંભળી અજાતશત્રુ કે જે શ્રદ્ધાદિ ગુણથી ને બ્રહ્મજ્ઞાનથી યુક્ત હતા તે બોલ્યા કેઃ–"ભલે આપ મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો, હું આપને આપનું આ શુભ વચન સાંભળી સહસ્ર ગાયોનું ને એક વૃષભનું દાન કરું છું." મહારાજા જનક શ્રોતા ને દાતા છે એમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી ધનની ઇચ્છાવાળા તથા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો જેમ જનકમહારાજાપાસે જાય છે તેમ આ બ્રાહ્મણ પણ મારી પાસે આવ્યો હશે એમ ધારી બ્રહ્મના કથનવિનાજ તેના વચનમાત્રવડે તેને સહસ્ર ગાયો ને એક વૃષભ આપવાનું રાજા અજાતશત્રુએ જણાવ્યું પછી બાલાકિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યોઃ–"આદિત્યમાં તથા ચક્ષુમાં જે એક અભિમાનવાળો પુરુષ છે, તથા હૃદયમાં રહી જે કર્તાભોક્તાપણાનું અભિમાન કરે છે તે બ્રહ્મ છે. તેની ઉપાસના કરો." અજાતશત્રુ કે જે બ્રહ્મવેત્તામાં શિરોમણિ હતા. તે "નહિ નહિ" એમ કહી, હાથવડે અટકાવતાં બોલ્યા કેઃ–"એ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે. મુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) નથી. હું તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને જાણું છું. આપ આગળ ઉપદેશ કરો.' બાલાકિએ કહ્યુંઃ–"આ ચન્દ્રમાં તેમજ મનમાં તથા બુદ્ધિમાં એક અભિમાનવાળો જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે." અજાતશત્રુએ કહ્યુંઃ–"નહિ નહિ એ પણ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી. તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું." પછી બાલાકિએ વીજળીમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, આકાશમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, વાયુમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, અગ્નિમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ

છે, ને જલમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે એમ ક્રમે કરીને કહ્યું; પણ તે બધાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું એમ અજાતશત્રુએ જણાવતાં બાલાકિએ દર્પણમાંનો પુરુષ, ગમન કરનારની પાછળ ઉત્પન્ન થતો શબ્દ, તથા જીવનના હેતુરૂપ પ્રાણ, દિશાઓમાંનો પુરુષ, છાયામાંનો પુરુષ ને છેવટ બુદ્ધિમાંનો પુરુષ (જીવ) બ્રહ્મ છે એમ ક્રમે કરીને જણાવ્યું, તેના પ્રત્યુત્તરમાં પણ અજાતશત્રુએ કહ્યું કે એ બધાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું. બાલાકિ આથી વધારે જાણતો નહોતો, એટલે તે મૌન થઇને નીચું જોઇ રહ્યો. અજાતશત્રુએ તેને કહ્યું:–"શું આટલુંજ બ્રહ્મ તમે જાણ્યું છે? કે આનાથી વધારે પણ જાણ્યું છે?" બાલાકિ બોલ્યા:–"હું આટલુંજ જાણું છું. આથી વધારે હું જાણતો નથી." અજાતશત્રૂ બોલ્યા:—"આટલાવડે મુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) જાણ્યું થતું નથી. એનાથી અધિક જાણવાનું છે." વિદ્યાના મદવાળો બાલાકિ આ સાંભળી ઠંડો ગાર થઇ ગયો – તેનો મદ ઊતરી ગયો. પછી અજાતશત્રુપ્રતિ તે બોલ્યો:–"હું આપને શરણે છું. આપ મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો." કાશીના રાજાની મોટા પંડિતોથી ભરપૂર સભામાં હું તમને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરું એવી પ્રતિજ્ઞા કરનારની આ સ્થિતિ (ઉપદેશ કરવાને બદલે ઉપદેશની યાચના કરવાની સ્થિતિ) થાય એથી વધારે નીચા જોયું બીજું શું? બાલાકિને લજ્જા પામેલો તથા ઉપદેશની યાચના કરતો જોઇ અજાતશત્રુએ કહ્યું:–"બ્રાહ્મણ ઉપદેશમાટે ક્ષત્રિયનું શરણ ગ્રહણ કરે એ પ્રતિલોમ વ્યવહાર છે, માટે તમને હું શરણ આપવાયોગ્ય નથી, તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી દાનપાત્ર છો. તમે આચાર્યજ રહો–સારા શિષ્યભાવને ન પામો. હું તમને બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું દાન કરીશ, ને તે વ્યવહાર ધર્મયુક્ત છે." પછી અજાતશત્રુએ બાલાકિને બ્રહ્મ-વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. બૃહદારણ્યકઉપનિષદ્‌માં એનો વિશેષ વિસ્તાર છે. આપણે તો આ દૃષ્ટાંતપરથી એજ સમજવાનું છે કે મનુષ્યે

વિદ્યાનો ગર્વ ન કરવો જોઇએ, અને જે બોલવું તે પોતાના જ્ઞાનનો તથા યોગ્યતાનો તેમજ સામાના જ્ઞાનનો ને તેમની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને બોલવું જોઇએ. ગમે તેમ નજ બોલી નાંખવું જોઇએ. વગર વિચારે બોલી નાંખવાથી મનુષ્યને આમ પાછા પડવાનો પ્રસંગ આવે છે. હળદરનો ગાંઠીઓ લઇને બેસવાથી ગાંધી થવાતું નથી, તેમ હજી જ્ઞાનનો ક્કો ન જાણ્યો હોય ત્યાં જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન કરવું તે મૂર્ખાઈ છે. માત્ર પુસ્તકો વાંચી જવાથી કે ભણી જવાથી વાસ્તવિક જ્ઞાની થઇ જવાતું નથી. જ્ઞાન તો શાસ્ત્રો ને સત્પુરુષો જે ઉપદેશ કરે છે તેના વાસ્તવિક જાતિઅનુભવમાં રહેલું છે, ને તેને માટે અંતઃ-કરણની યોગ્યતા મેળવવી જોઇએ, માત્ર શાસ્ત્રના શબ્દો બોલી જવામાં જ્ઞાન રહેલું નથી.

મનુષ્ય કરી કરીને શું કરી શકે? તેણે કોઇ પણ વાતનું અભિમાન ન કરતાં હમેશાં નમ્રજ રહેવું જોઈએ. એક વાર એક માણસ કેટલોક સમય પ્રભુની સ્તુતિ કરીને મેં પ્રભુની બહુ સ્તુતિ કરી એવું અભિમાન કરવા લાગ્યો. તેને તે પાપથી બચાવવાને પ્રભુએ ચકલીનું રૂપ ધર્યું, અને પછી તેના દેખતાં સમુદ્રનું થોડું જલ પીને તે ચકલીરૂપે ઠેકતા ઠેકતા મનુષ્યની ભાષામાં બોલવા લાગ્યા:—"અહો? મેં આખો સાગર પી લીધો! આખો સાગર પી લીધો!" પેલો મનુષ્ય ચકલીની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ બોલ્યો:—"અરે ચકલી! હજી તો તેં સાગરનું માત્ર એક ટીપું જલ પીધું ત્યાં તું આખો સાગર પી લીધાનું ખોટું અભિમાન શું કરે છે?" ચકલી બોલી:—"ભાઈ! તમે પણ પ્રભુની નામમાત્ર સ્તુતિ કરી ઘણી સ્તુતિ કર્યાનું મિથ્યા-ભિમાન કરો છો. સાગરનાં બિંદુઓ ગણાતાં કદાચ તે ગણી શકાય, પણ પ્રભુના ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી." આટલું કહી પ્રભુએ પોતે ચકલીનું ધરેલું રૂપ અંતર્ધાન કરી દીધું.

મદને (અભિમાનને) દૂર કરવાસાટે મહારાજા જનકની પેઠે સુવિચાર કરો. અંતઃકરણમાં અનેક જન્મથી ઘર કરી બેઠેલા

મદાદિ દુષ્ટ વિકારો એની મેળે ચાલ્યા જતા નથી. એનો નાશ કરવા-માટે શાસ્ત્રની ને સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાપ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઇએ. પ્રતિપક્ષભાવનાવડે-દોષદર્શનવડે-વિકારોને જિતી શકાય છે. વિકારોમાં ને તેને પોષનારાં સાધનોમાં વારંવાર દોષદર્શન કર્યા કરવાથી વિકારોનો જય કરી શકાય છે. મદને (અભિમાનને) નિવારવામાટે મહારાજા જનકે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો:—

"अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।
हंत चित्त महत्तायाः केयं विश्वस्तता तव ॥ १
क्व धनानि महीपानां ब्रह्मणः क्व जगंति वा ।
प्राक्तनानि प्रयातानि कैषा विश्वस्तता तव ॥ २
कोटयो ब्रह्मणो याता गताः सर्गपरंपराः ।
प्रयाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥ ३
येषां निमेषणोन्मेषौ जगतः प्रलयोदयौ ।
तादृशाः पुरुषा नष्टा मादृशां गणनैव का ॥" ४

(આજ જે મોટામાં મોટા ગણાય છે તે પણ ગણ્યા દિવસમાં અધઃપાતને પામશે-નીચે પડશે, તો હે ચિત્ત! તને તારી મોટાઇનો આ વિશ્વાસ કેમ રહે છે? પૂર્વે જે રાજાઓ થઇ ગયા તેમનાં ધન ક્યાં ગયાં? તેમજ બ્રહ્માઓનાં રચેલાં જગત્ ક્યાં ગયાં? એ સર્વે ગયાં, તો હે મન! તને તારા આ નશ્વર દેહાદિમાં વિશ્વાસ કેમ રહે છે? કરોડો બ્રહ્માઓ ગયા, તથા તેમની સૃષ્ટિઓ વિનાશને પામી, અને અનેક રાજાઓ ધૂળની પેઠે ઊડી ગયા, તો મને મારા જીવનમાં ધીરજ કેમ રહે? જેની આંખના ઊઘડવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય, ને જેની આંખના વીંચાવાથી સૃષ્ટિનો નાશ થાય તેવા પુરુષો પણ નાશ પામ્યા છે તો મારા જેવાની ગણતરીજ શી?)

પોતાની કોઇ પણ સ્થિતિનો કે વસ્તુનો ગર્વ ન કરો, પણ તેનો સારો ઉપયોગ કરતા રહો. મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓ અને તેની સર્વ વસ્તુઓ નાશવંત છે જેમ દ્રવ્ય, વિદ્યા, રૂપ, યૌવન ને સત્તા આદિનો ગર્વ ન કરવો જોઇએ તેમ કુલ, બંધુવર્ગ, મકાન, વાહન, ભક્તિ ને સ્વધર્મપાલન આદિનો ગર્વ પણ નજ કરવો જોઇએ; પણ પ્રભુકૃપાથી ને પોતાના પૂર્વના પુણ્યથી પોતાને જે સારી સ્થિતિ કે સારી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો શુભ ઉપયોગ જાગૃતિ રાખીને સમજુએ કરતા રહેવો જોઇએ. તમારી પાસે નાનીમોટી સત્તા હોય તો તેવડે બને તેટલું ન્યાયી રીતે અન્યનું ભલું કરો. તમારી પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે સ્વપરને માટે રૂડા કામમાં વાપરો. તમે વિદ્વાન્ હો તો તમારી વિદ્યાવડે તમારા આત્માનું કલ્યાણ સાધો, ને બીજાને પણ તે વિદ્યાનો લાભ આપો. તમે યુવાન હો તો તમને વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક જે જે મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન તમે કેડ બાંધીને કરો, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર-મનની નબળાઇને લીધે તમારાથી તેવો પ્રયત્ન થઇ શકશે નહિ. તમારું કુળ ઉંચું ગણાતું હોય તો દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિવડે તથા અનેક સત્કર્મો-વડે તમારા કુટુંબની ઉચ્ચતાનું રક્ષણ કરો. તમારો બંધુસમૂહ ઘણો મોટો હોય તો તમે સૌ તમારી જ્ઞાતિને, ગામને અને દેશને સાહાય્ય કરો. તેજ પ્રમાણે તમારાં મકાનો, વાહનો ને અન્ય સાધનોનો પણ તમે ઉદારતાથી અન્યને લાભ આપો. જો મનુષ્યના પ્રાણ નીકળ્યા પછી તેનું સર્વે અહીંજ રહેવાનું છે તો સમજુ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે યોગ્ય પાત્રે તેનો વિનિયોગ કરવો. કહ્યું છે કે:—

"ચલ સુ રૂપ જોબન સુ ચલ, ચલ વૈભવ ચલ દેહ;
ચલાચલીકે સમયમેં, ભલાભલી કર લેહ."

ચલાચલીના મામલામાં જેટલી બને તેટલી ભલાઇ કરી લેવી કર્યું તે થયું, રહ્યું તે રહ્યું, માટેજ એક કવિ કહે છે કે;—"કરો કરો કાંઇક કામ સારું."

અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો કોપ જાણવો. ભક્તિ, સ્વધર્મપાલન કે અન્ય જે સત્કાર્ય તમે કરતા હો તેને તમારું કર્તવ્ય જાણીને કરો. તેનું લેશ પણ અભિમાન ન કરો. મનુષ્યને જો કોઇ પણ જાતનું અભિમાન આવ્યું, તો જાણવું કે હવે તેની પડતીની શરૂઆત થઇ. અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો કોપ જાણવો:

"સાંઇ રૂઠ્યા દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ,
ચેત રી ચિત્ત! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દંડસું."

(સાંઇ–સ્વામી–ઇશ્વર–જ્યારે મનુષ્યપર તેનાં દુષ્ટ કર્મને લઇને કોપે છે ત્યારે તેને દુર્બુદ્ધિ અને અભિમાન આપે છે. હે ગમાર મન! ચેત–જાગ. ગોવાળ જેમ ગાયભેંસને લાકડી લઇને મારે છે તેમ પ્રભુ કાંઇ પાપીને લાકડી લઇને મારતા નથી.)

જેને દુર્બુદ્ધિ ને અભિમાન આવ્યાં તેના દુઃખનો પાયો ખોદાયો એમ જાણવું, માટે જો પોતાના અંતઃકરણમાં અભિમાન ઉપજતું જણાય તો સમજુએ તુરત યોગ્ય વિચારવડે તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઇએ.

મનુષ્યે શુભ અભિમાન રાખવું, કેમકે તેથી સદ્‌ગુણોને અને સત્કર્મોને પોષણ મળી શકે છે. હું બ્રાહ્મણ છું, મારાથી અસત્ય નજ બોલી શકાય, મારે સત્યવક્તાજ રહેવું જોઇએ. એવું શુભ અભિમાન બ્રાહ્મણપણાને શોભાવનારું છે. હું ઉંચા કુલનો છું, મારાથી આવું નિંદ્ય કર્મ કેમ થઇ શકે? આવું કુલાભિમાન મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું વિદ્વાન્ છું,–શાસ્ત્રવેત્તા છું, મારાથી કોઇ પણ અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ નજ થઇ શકે, આવું વિદ્યાનું શુભ અભિમાન મનુષ્યની ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. હું લક્ષ્મીવાળો છું, મારામાં લોભ નજ શોભે, મારે તો દાનવીર થવું જોઇએ, આવું લક્ષ્મીનું શુભાભિમાન મનુષ્યને સારો લાભ આપે છે. હું ક્ષત્રિય છું, મારામાં ભય નજ ઘટે, આવું શુભ અભિમાન તે ક્ષત્રિયને ઉપકાર કરનારું ગણાય છે. હું વૈશ્ય છું, હું નામચીન વેપારી કેમ ન થાઉં? આવું શુભ અભિમાન તે વૈશ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છું, મારો

શુદ્ધબુદ્ધિથી કરેલો ન્યાય કેમ ન વખણાય? આવું શુભ અભિમાન તે ન્યાયાધીશને યશ આદિની પ્રાપ્તિ કરાવે એ સ્વાભાવિક છે. હું અમુકનો પુત્ર છું, મારાથી આ નીચ કામ નજ બને, આવું શુભાભિમાન તે મનુષ્યને લાભકારી થાય છે. મારા કામમાં ભૂલ કેમ નીકળે? મને ઠપકો શામાટે મળે? મારે સર્વદા ચોકસાઈથી કામ કરવું જોઈએ, આવું શુભાભિમાન તે મનુષ્યને કાર્યકુશલ બનાવી સુખાનુભવ કરાવે એ યોગ્યજ છે. એજ પ્રમાણે અન્ય અન્ય પ્રકારના શુભાભિમાનનું પણ જાણવું. જેમ વગડામાં ચાલતાં પગમાં વાગેલી એક શૂળ બીજી શૂળવતી કાઢવામાં આવે છે તેમ આરંભમાં શુભાભિમાનવડે અશુભ અભિમાનને દૂર કરવું. પછી તે શુભાભિમાનને પણ મૂકી દેવું. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતા થયે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ શુભાભિમાન પોતાની મેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેમ ડોળા જલમાં કતકરેણુ (નિર્મળી ફલની ભૂકી) નાંખવાથી તે પ્રથમ તે જલના મેલને નીચે બેસાડી દે છે, ને પછી પોતે પણ નીચે બેસી જઈ જલને કેવલ શુદ્ધ કરે છે તેમ શુભાભિમાન પણ અશુભ અભિમાનને નિવૃત્ત કરી અંતે પોતે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ને શુદ્ધ આત્માજ અવશેષ રહે છે. મનુષ્ય જો ધારે તો આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનો, સ્થિતિનો કે હૃદયમાં ઉપજતા વિકારોનો પણ સારો ઉપયોગ કરી શકે, ને પોતે સુખી થઈ અન્યને પણ સુખી કરી શકે.

મદના ત્યાગવિષે ઘણું કહેવાયું છે, તોપણ મદ મનુષ્યને અમુક અંશે ગાંડપણ ઉપજાવી તેને તેના કર્તવ્યથી ચ્યુત કરે છે, માટે તે વિષે વધારે વિસ્તારથી કહેવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

પ્રાપ્ત સ્થિતિનો મદ ન કરો, પણ તેવડે સમયસર કાર્યસાધક થાઓ. તમને જો શરીરનું સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય તો આવા રૂપાળા દેહથી મારાથી અશુભ કામ કેમ થાય? એમ વિચારી શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહો, જો મનુષ્ય સમજે તો બંને પ્રકારનાં શુભ કાર્ય કરવાનો ખરેખરો સમય યુવાવસ્થાજ છે. બાલ્યાવસ્થા

બહુ ભાગે અજ્ઞાનમાં ને રમતગમતમાં ચાલી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા રોગનું ને તૃષ્ણાનું ઘર છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર સ્વાભાવિકરીતે ઘસાતું ચાલે છે, ને તેથી તેની કાર્ય કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. જઠરાગ્નિની મંદતા, કફની વૃદ્ધિ, મગજની તથા ઇંદ્રિયોની નબળાઇ ને સ્મરણશક્તિની ન્યૂનતા થવાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યથી ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી. એક ભક્તે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કેઃ-"હે પ્રભો ! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારો કંઠ કફથી રુંધાઈ જશે તેથી તે વેલા મારાથી આપનું નામસ્મરણ નહિ થઇ શકે, માટે આ વખતેજ હું આપની સ્તુતિ કરી આપમાંજ મારા મનને જોડું છું." પ્રભુભક્તિનું કર્તવ્ય જે અતિ-અગત્યનું છે તે કેટલાક દીર્ઘસૂત્રી મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થાપર રાખી મૂકે છે એ ભૂલ કરે છે. તેઓ કહે છે કે પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ તો વૃદ્ધાવસ્થાનું નવરાશનું કામ છે, પણ તેમને એમ ખબર નથી કે કાલભગવાનનું વારંટ આવતી કાલે અથવા ઘડીપછી આવીને ઊભું રહેશે તો તેને ના પડાશે નહિ, ને પોતાની માનેલી વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓ છોડીને તુરતજ ચાલી નીકળવું પડશે. જીવનનું અસ્થિરપણું જોઇને **તુરત કરવાનું કામ તુરત કરો, મુલતવી ન રાખો.** મહારાજા યુધિષ્ઠિર એક વાર રાજસભામાં બેઠા હતા. ત્યાં આવીને એક નિર્ધન બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રીના લગ્નને માટે તેમની પાસે દ્રવ્યની યાચના કરી. તેમણે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કેઃ-" તમે આવતી કાલે આવજો, એટલે તમારે માટે યોગ્ય ગોઠવણ થશે." **ભીમ** કે જે આ સભામાં હાજર હતા તે આ વાત સાંભળીને સભામાંથી ઊઠયા, ને એકદમ વિજયાગારમાં જઈ વિજયદુંદુભિ * વગાડવા લાગ્યા. જેનો ઘણો મોટો અવાજ અચાનક સાંભળતાં મહારાજાસુદ્ધાંત આખી સભા ચકિત ને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મહારાજા યુધિષ્ઠિરે તુરતજ પાસેના સીપાઇને હુકમ કર્યો કે-"તપાસ કરો, વિજયદુંદુભિ કોણ વગાડે છે?

* જ્યારે કોઇ પણ નવો દેશ જિતવામાં આવે ત્યારે પ્રજામાં હર્ષ જણાવવા સારુ રાજાની આજ્ઞાથી વગાડવામાં આવતું મોટું નગારું.

ને શામાટે વગાડે છે ?" સીપાઇ તુરતજ ખબર કાઢવામાટે વિજયાગારમાં ગયો, તો ત્યાં ભીમ વિજયદુંદુભિ વગાડતા હતા. રાજાના ભાઇ એટલે તે બિચારો તેને શું કહી શકે ? તુરતજ તે પાછો આવ્યો, ને તેણે મહારાજાને વિનયપૂર્વક જાહેર કર્યું કેઃ—" ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલ ! ભીમસેનજી વિજયદુંદુભિ વગાડે છે." મહારાજાએ કહ્યુંઃ—" બોલાવી લાવો ભીમસેનને," સીપાઈ દોડતો ગયો, ને તેણે ભીમને કહ્યું કેઃ—" આપને મહારાજા યાદ કરે છે" ભીમ સમજી ગયા. તેમણે નગારું વગાડવું બંધ કર્યું ને વિજયાગાર સીપાઇપાસે બંધ કરાવી, તેની કુંચી વિજયાગારના રક્ષકને સોંપાવી. પછી સભામાં આવી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને સવિનય નમન કરી, હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. મહારાજા યુધિષ્ઠિરે મંદહાસ્યપૂર્વક ભીમને પૂછ્યુંઃ—" કેમ કાંઇ નિશો કર્યો છે ? ભાંગ બાંગ તો નથી પાધી ?" ભીમે ગંભીર મુખ રાખી, હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી, ઉત્તર આપ્યુંઃ—" નહિજી. " મહારાજાએ કહ્યુંઃ—" ત્યારે આ અકાંડતાંડવ શું ? વિજયદુંદુભિ શામાટે વગાડવા મંડ્યા હતા ? આપણે કોઇ દેશ તો સર નથી કર્યો. " ભીમ ડાહ્યું મોઢું રાખી બોલ્યા :—" દેશ જિતવાના કરતાં ઘણો મોટો વિજય મહારાજાએ કર્યો છે, તેનો હર્ષ દર્શાવવા મેં વિજયદુંદુભિ વગાડ્યું છે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યુંઃ—" તેવો ક્યો મોટો વિજય કર્યો છે ?" ભીમ બોલ્યાઃ—" મહારાજાએ ચોવીશ કલાકસુધી અનિવાર્ય કાલપર વિજય મેળવ્યો છે." મહાબુદ્ધિમાન્ યુધિષ્ઠિર તુરત સમજી ગયા કે પેલા ગરીબ ને દુઃખી બ્રાહ્મણને આવતી કલે આવવાનું કહ્યું તેમાં શરીરનું ક્ષણિકપણું વિસારવારૂપ મારી ભૂલ થઇ છે. તુરતજ તેમણે તે બ્રાહ્મણને તેની પાછળ સીપાઇ મોકલી પાછો બોલાવી લીધો, ને તેને જોઇતું દ્રવ્ય આપી સંતુષ્ટ કર્યો.

યુવાવસ્થાનું કર્તવ્ય. યુવાવસ્થામાં મનુષ્યના શરીરમાં બલ વિશેષ હોય છે. હાથ પગ આદિ અવયવ ઘણું કામ આપી શકે છે. એ અવસ્થામાં શરીરમાં રુધિરમાંસની વૃદ્ધિ હોય છે, ને થાક

ઘણો ઓછો લાગે છે, માટે યુવાવસ્થાનો ખોટો મદ જે હાનિ કરનારો છે તેને ત્યજીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરો. વ્યવહારપરમાર્થનાં જે કામ તમારે કરવાનાં હોય તે યુવાવસ્થામાં કેડ બાંધીને કરવા માંડો. વ્યવહારસંબંધે કહીએ તો જે જુવાનીમાં યોગ્ય શ્રમવડે જોઇતું દ્રવ્ય મેળવે છે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્નવસ્ત્રમાટે ચિંતા કરવી પડતી નથી, પણ જે જુવાનીમાં આળસુ રહે છે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણી મુંઝવણ થાય છે. એક કવિએ ઠીકજ કહ્યું છે કે:-

"જોબન ધન ન ખટુઆ, જાઇ પરદેશામાંહી;
ગમીહા વોહી દિહાડલા, મનખજન્મારામાંહી."

(જો જુવાનીમાં પરદેશ જઇને ધન ન મેળવ્યું તો મનુષ્યજન્મમાં એ દિવસો નકામા ગુમાવ્યા એમ જાણો.)

વ્યાપાર. નોકરી, ખેતી, વકીલાત કે દલાલી આદિ કોઇ પણ ધંધો જુવાનીમાંજ યોગ્યરીતે થઇ શકે, માટે શરીરાદિમાં આળસ આવતું હોય તો તેને ઝટ દૂર કરી યોગ્યઉદ્યોગપરાયણ ન હો તો વેલાસર યોગ્ય ઉદ્યોગપરાયણ થાઓ, અને પરમાર્થનાં સાધન-શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ ઉપરાંત પ્રભુભક્તિ યોગાભ્યાસ કે વેદાંતવિચાર-પણ તમારા શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર સાથે સાથે જાગૃતિથી કરતા જાઓ.

ગૃહસ્થે વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક બંને પુરુષાર્થ સાથે કરવો જોઈએ. જેને આગળ વધવું છે તેને બેસી રહેવાનો સમય ક્યાં છે? ઉદ્યોગ, ઉદ્યોગ ને ઉદ્યોગ એ જુવાન પુરુષોનો આચારમાં મૂકવાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઇએ. તેને નિર્દોષ ઇચ્છિત ઉદ્યોગની ધૂન લાગવી જોઇએ. એક વિદ્વાનનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખી તેણે વર્તવું જોઇએઃ—

" अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिंतयेत्
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

("વિદ્યાધન લેતાં ચતુર! અજરામર હું વિચાર;
શિરકેશ કાળે ગૃહ્યા, ધર્મકર્મમાં ધાર.")

આ પ્રમાણે પોતાની ને પોતાનાં કુટુંબીજનોની આજીવિકામાટેનો ઉદ્યોગ, ને પોતાનો પરલોક સુધારવાનો વા મોક્ષ મેળવવામાટેનો ઉદ્યોગ એમ બંને ઉદ્યોગ ગૃહસ્થે સાથે સાથે ચલાવે રાખવા જોઇએ. જે ગૃહસ્થો માત્ર વ્યવહારમાં ધ્યાન આપે છે, ને પરમાર્થમાં યોગ્ય ધ્યાન આપતા નથી તે ગૃહસ્થો પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જ્વલપણે સાધી શકતા નથી, કેમકે ધર્મપાલનવડે જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે તે તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી, ને તેથી તેમનો વ્યવહાર ઓછાવધતા દોષવાળો થાય છે, ને તેનું પરિણામ તેને માટે દુઃખમાંજ આવે છે. એથી ઊલટું જે સ્વધર્મપાલન સારી રીતે કરે છે તેમના અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તે પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જ્વલપણે સાધી શકે છે, ને તેથી તેમનો આ લોક ને પરલોક વા મોક્ષ બંને સુધરે છે. જેઓ માત્ર વ્યવહારના રગડા વેડી વેડીને છેવટ થાકી જઇ વૃદ્ધાવસ્થામાં માલા ફેરવવા બેસે છે તેનું મન પછી સારી ટેવને અભાવે પ્રભુમાં લાગતું નથી. એવા માણસની માલા કેવી હોય છે તેને માટે એક વૃદ્ધ ખેડુનો ઉખાણો આ પ્રમાણે કહેવાય છે:–

"બાળાપણ તો ખેલ ગુમાયો, જુવાની હળ હાંક્યો;
બુઢાપણમાં માળા લીધી, રામડા તારોય દલ રાખ્યો."

આવી માલા ફેરવી તો ભલે ફેરવી, પણ તે વર્તમાનજન્મમાં વાસ્તવિક કલ્યાણ કરનારી થતી નથી. માલાના પારા ટચાક ટચાક પડતા જાય, ને વાતોના તડાકા દેવાતા જાય, વા મનમાં વ્યવહારના વિચારોનાં ગુંચળાં ઊખેળાતાં જાય તો તેની માલા ફેરવ્યાથી શો વાસ્તવિક લાભ થાય? જો વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રભુભજનનો લાભ લેવો હોય તો તેને માટે પોતાની ઇંદ્રિયોને અને અંતઃકરણને જુવાનીમાંજ કેળવવાં જોઇએ. મહાપુરુષો તો આવો બોધ કરી રહ્યા છે:—

"अंजनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयम् ।
अवंध्यं दिवसं कुर्याद् दानाध्ययनकर्मसु ॥"

(આંજણની ડાબલીમાંથી આંજણનો ક્ષય થતો જોઈને અને ઉધેઈના રાફડાનો વધારો થતો જોઇને, મનુષ્યે દાન, સત્શાસ્ત્રનું અધ્યયન ને શુભ કર્મમાં દિવસને વાંઝીઓ ન જવા દેવો જોઇએ.)

સમજુએ નિત્ય સત્કર્મપરાયણ રહેવું જોઇએ. તેણે ઇંદ્રિયોને ને અંતઃકરણને વશ વર્તાવી તેને પરમાત્મામાં જોડવાના અભ્યાસરૂપ સ્વધર્મપાલન પણ નિત્યપ્રતિ કરવું જોઇએ. યુવાવસ્થામાં જે એ પ્રમાણે વર્તે છે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના અંતઃકરણને વિશેષપણે પરમાત્મામાં જોડી શકે છે, ને તેને પરિણામે તે દુઃખરહિત અનંત સુખનો ભોક્તા થાય છે.

સત્કર્મનું ફલ કાલે કરીને બહુ મોટું થાય છે. શાસ્ત્રમાં અન્નદાનને બહુ મોટું કહ્યું છે. ધાર્મિક ધનાઢ્યો અન્નદાનમાટે સદાવ્રતો કે અન્નક્ષેત્રો બંધાવે છે. એ સદાવ્રતોમાં કે અન્નક્ષેત્રોમાં નિત્ય કાંઇ બધા સંત પુરુષો આવતા નથી. વર્તમાનકાલમાં કેટલાંક સ્થલોમાં તો સારા ભિક્ષુકો (પ્રભુનું ભજનપૂજન કરનારા ને સદાચરણથી વર્તી ભિક્ષાપર નિર્વાહ કરનારા) મળવા પણ કઠણ છે. સાધુનો વેશ ધારણ કરીને ધંધાતરીકે સદાવ્રત લેનારા ને નકામું ભ્રમણ કરનારા ઘણા જોવામાં આવે છે. સદાવ્રત આપવાને સમયે અને અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજનને સમયે જોશો તો બાઇડીછોકરાંને લઇને ખડતી એવી ખડીઆપલટન બહુ જોવામાં આવશે. આમ છતાં કહેવું જોઇએ કે એવાં સ્થાનોમાં સાધારણ કે ઊતરતા ભિક્ષુકોની સાથે કોઇ વાર માત્ર એક વખતના આશીર્વાદથી દાતાનું કલ્યાણ કરનારા મહાપુરુષ પણ નીકળી આવે છે, ને તે દિવસે સદાવ્રત કે અન્નક્ષેત્ર બંધાવનારનો બેડો પાર થઇ જાય છે. કેમકે એ સ્થાન ધર્મનું છે. સત્કર્મનું આવું ફલ દાતાને સમય આવે મળ્યા વગર રહેતું નથી. સાચા સંત પુરુષો સર્વાત્મભાવને પામેલા હોવાથી સમગ્ર વિશ્વના આત્મરૂપ થયા હોય છે. તેમને જમાડવાથી આખા જગતને જમાડવાજેટલું પુણ્ય થાય છે એમ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટપણે કહે છે. યોગ્યરીતે શોધ કરવાથી એવા

સંત પુરુષો મળી આવે છે. **બુદ્ધિ પહોંચાડીને યુક્તિવડે કાર્ય કરવાથી શુભેચ્છા અલ્પ પ્રયાસે ને અલ્પકાલમાં પાર પડે છે. ઘેર બેઠાં રાજાને હંસનાં દર્શન.** એક રાજાને હંસ જોવાની ઇચ્છા પ્રકટી. માનસરોવરપર હંસો જોવામાં આવે છે એવી વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી હંસના દર્શનને અર્થે રાજાએ માનસરોવર-ની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો, ને તે વિચાર તેમણે પોતાના દિવાનને જણાવ્યો. દિવાને કહ્યું:—" માનસરોવરપર જવું ઘણું કઠણ છે. એમાં જીવનું જોખમ થાય એવું છે, માટે કૃપા કરીને આપ તે વિચાર મૂકી દ્યો તો સારું. આપને હંસનું દર્શન આહીં થાય એવી યુક્તિ કરીએ." પછી દિવાને રાજાની સંમતિથી શહેરબહાર પક્ષીઓને ચણ નાંખવાનો એક બહુ વિશાલ ઓટો બંધાવ્યો, ને તે પર પક્ષીઓને મોટા જથ્થામાં ચણ નંખાવવાનું ચાલુ કર્યું. એ ઓટાની વચ્ચે ઉપરથી ખુલ્લી એવી એક જાળી રાખી હતી. તેમાં હંસોને માટે સાચાં મોતી મૂકાવ્યાં હતાં, ને તેને માટે ચોકીનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ઓટાપર નિત્ય પુષ્કલ ચણ પડતી હતી, જે ચણવાને સમીપનાં તથા દૂરદૂરનાં-દેશદેશાંતરનાં- પક્ષીઓનો મોટો સમૂહ ત્યાં આવવા લાગ્યો. ઓટાના ચોકીદારને દિવાનજીએ હંસની ઓળખાણ આપી રાખી હતી, ને કહ્યું હતું કે:—" બીજાં પક્ષીઓની સાથે કયારેક અહીં હંસ નીકળી આવવાનો સંભવ છે, માટે નિત્ય બરાબર તપાસ રાખવી." કેટલોક સમય વીત્યા પછી અન્યપક્ષીઓદ્વારા ઓટાની ને તે પર જાતજાતનાં પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાય છે એવી વાત માનસ-સરોવરભણીના હંસોના જાણવામાં આવી એટલે જો કે તેમને તો કાંઈ ચણ ચણવી નહોતી, પણ વિનોદને અર્થે કેટલાક હંસો બીજાં પક્ષીઓની સાથે તે ઓટાપર આવ્યા, ને તે પરની જાળીમાં સાચાં મોતી પડેલાં જોઇ તેનો ચારો કરવામાટે જાળીમાં ઊતર્યા. ચોકીદારે તુરત રાજાજીને અને દિવાનજીને આ ખબર આપતાં તેઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ને તેમને ઘેર બેઠાં આ પ્રમાણે હંસનાં દર્શન થયાં.

સત્કર્મનો મહિમા ઘણો મોટો છે. તેવડે ન ધાર્યો હોય તેવો મોટો લાભ આ પ્રમાણે કોઇ વાર અચાનક થઇ આવે છે, માટે **મનુષ્યે ધનવૈભવનું અભિમાન ત્યજીને તેવડ બની શકે તેટલાં ઘણામાં ઘણાં સત્કર્મ કરે રાખવાં.** નિરાધાર દુઃખી ગરીબોને અન્ન આપવું એ ધનવાનોનું આવશ્યક સત્કર્મ છે. પોતાનાં દુઃખી સગાં, પોતાની જ્ઞાતિનાં અને અન્યજ્ઞાતિનાં ગરીબો, તેમજ વિધવાઓ કે જેઓ લજ્જાને લઇ બીજાપાસે માગી શકતાં ન હોય, ને દેહનિર્વાહની જરૂરની વસ્તુઓવિના મુંઝાતાં હોય તેમને ખાસ કરીને ધનિકોએ અન્નવસ્ત્રાદિ ગુપ્તરીતે મોકલવાં જોઈએ. એમાં કીર્તિની અપેક્ષા નજ રાખવી જોઇએ. શાસ્ત્રમાં ગુપ્તદાનનું મહાફલ કહ્યું છે. નિરાધાર, આંધળાંપાંગળાં ને રોગીઓને માટે પણ દ્રવ્યવાન્ મનુષ્યોએ પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવો જોઇએ.

મોટાઇ મેળવવાનો સાચો ઉપાય. પરમાર્થપક્ષે જોકે મોટાઇની ઇચ્છા ત્યજવાયોગ્ય છે, છતાં કોઇને મોટાઇની ઇચ્છા હોય તો તેને માટે પણ તેણે સત્કર્મો કરે રાખવાં. એમ કરવાથી મોટાઇ એની મેળે આવશે, પણ કોઇ પ્રકારના મદને વશ થઇ પોતાની મોટાઇનો પોતાને મોઢે પોકાર કરવાથી તો ઊલટી મોટાઇ દૂર નાસશે. આત્મશ્લાઘાને (પોતાનાં વખાણ પોતે કરવાં તેને) શાસ્ત્રમાં પાપ કહ્યું છે. આત્મશ્લાઘા કરનાર માણસને સામાન્ય લોકો મોઢે નહિ તો પાછળથી ગાંડો કહે છે. મોટાઇ મેળવવાને સારુ પણ તમે સત્કર્મ કરતાં છતાં સમભાવવાળા વા વધારે નમ્ર રહો, એટલે લોકો તમારી યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તમને અવશ્ય માન આપશે.

સમજુએ કોઈ પણ વાતનો મદ નજ રાખવો ઘટે. ઘણે કાળે ને ઘણે અનુભવે માણસ પોતાને વાસ્તવિકરીતે ઓળખી શકે છે, ને ત્યારેજ તે પોતાને ખરો ન્યાય આપી શકે છે.—પોતાનું ખરું મૂલ્ય આંકી શકે છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યની બુદ્ધિ ઉંચી કક્ષાએ નથી પહોંચી હોતી ત્યાંસુધી તે ઘણી વાર પોતાનું મૂલ્ય વધારે આંકે છે.

રજજેવા નિર્માની થઇને રહે છે. ક્યારે પણ તે અભિમાનને વશ થતા નથી. પ્રભુ મારા પર વધારે ને વધારે કેમ પ્રસન્ન થાય તેનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને તેઓ પોતાના વિચારો ને વર્તનો ઘણાં શુદ્ધ રાખે છે. પોતાનું સર્વસ્વ તે પ્રભુને અર્પણ કરીને નિરહંકારપણે ને નિર્મલપણે વર્તે છે.

શું અર્પણ કરવાથી પ્રભુ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય? એમ જો કોઇ પુછે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક બુદ્ધિમાન્ ને રમુજી ભક્ત કહે છે કેઃ–"જેની પાસે જે વસ્તુ ન હોય તેને તે વસ્તુ આપીએ તો બહુ પ્રસન્ન થાય. પ્રભુનું મન પોતાના ભક્તમાં હોવાથી પ્રભુપાસે મન નથી, તેમજ દીનતા (રંકપણું–વિષયોની તૃષ્ણા વા જીવભાવ) નથી; માટે જો આપણે આપણું મન તથા આપણામાં રહેલું દીનપણું પ્રભુને અર્પણ કરીએ તો તે આપણા ઉપર બહુ પ્રસન્ન થાય." મતલબ કે જેને પ્રભુની સાચી ભક્તિ કરવી હોય તેણે પોતાનું મન પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું જોઇએ. મન અને દીનતા (જીવભાવ) જો પ્રભુને અર્પણ કર્યાં તો પછી પ્રભુવિના અન્ય શું રહ્યું?

"મન મુએ રહે જો મનવા, સો હરિરૂપ જાનીજે જનવા;
કહે અખો રહ્યા નહિ બાકી, જ્યમ હિકમત બુઝી ઘર વાકી."

બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તો અભિમાન કરવાનું છેજ ક્યાં? અદ્વૈતમાં અભિમાન કેમ ઘટે? જ્યાં એકજ છે ત્યાં કોણ કોને પોતાનું અભિમાન દેખાડે? શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો ગર્વ પણ થઇ શકે એમ નથી કર્મનો એટલો બધો વિસ્તાર છે કે તે સાંગોપાંગ–પૂર્ણપણે–કોઇ પણ જાણી ન શકે, તેમજ આચરી પણ ન શકે. વર્તમાનમાં બધાં નિત્યકર્મમાં પણ દ્વિજને વિસ્તારથી પહોંચવું કઠિન છે, તો પછી નૈમિત્તિક ને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ યથાશાસ્ત્ર જાણવાં ને આચરવાં એ બહુ કઠિન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

વર્તમાનમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાનો હેતુ. વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ બહુ વધવાથી ને દ્વિજોનો મોટો ભાગ અર્થકામની તૃષ્ણાવાળો થવાથી ધાર્મિક જ્ઞાનને અભાવે તેમના ચિત્તની શુદ્ધિ

કરનારાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મમાં અતિશિથિલતા થયેલી જણાતાં તેમની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાસારુ શાસ્ત્રીય વિસ્તૃત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાં પડ્યાં છે, જેમકે ત્રિકાલી લઘુસંધ્યા તથા લઘુવૈશ્વદેવ. એજ પ્રમાણે બીજાં ચાર નિત્યકર્મના વિધિને પણ ટુંકાવવો પડ્યો છે. "નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ" માં સોળ સંસ્કાર આદિ નૈમિત્તિકકર્મના વિસ્તારને પણ ઓછો કરાવ્યો છે. એમ કરવામાં કોઇ રીતે દ્વિજો પોતાનું સ્વધર્મકર્મ સક્ષેપમાં પણ આચરીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ મેળવે એ હેતુ છે. આપણે તો અત્યારે એજ કહેવાનું છે કે કર્મનો પાર નથી. જેમ આકાશના પારને ન પમાય તેમ કર્મના પારને પણ નજ પામી શકાય, માટે હું સંપૂર્ણ કર્મજ્ઞ છું એવું મિથ્યાભિમાન કોઇએ નજ કરવું.

બુદ્ધિનો મદ બહુ હાનિકર્તા છે. માયાના પતિ પરમાત્માવિના અન્ય કોઇ સંપૂર્ણ બુદ્ધિમાન્ નથી, એટલે પૂર્ણબુદ્ધિમાન્‌પણાનો ગર્વ કોઇથી રાખી શકાય એમ નથી, તેમ છતાં જે પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ કરે છે તે વ્યવહારમાં નિંદાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેને ઘણી વાર પાછા પડવાના પ્રસંગો આવે છે, ને તેથી પશ્ચાત્તાપમાં ઊતરવું પડે છે. વળી પાણી નીચાણમાં રહે છે, ટેકરાપર રહી શકતું નથી, તેમ જ્યાં મદ આવ્યો ત્યાં પછી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઇ શકતી નથી. નમ્રતાવાળો મનુષ્યજ જ્યાંત્યાંથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. જે ઘડો ભરેલો છે તેમાં બીજું જલ સમાવાનો અવકાશ નથી, તેમ જે બુદ્ધિના મદથી ભરેલો છે તેનામાં પછી જ્ઞાનવૃદ્ધિ થવાની તકજ રહેતી નથી, અને તેને લઇને તે મનુષ્ય લોકોના હાસ્યને પાત્ર થાય છે, તથા અવનતિને પામે છે.

એવી રીતે મદના દોષો જોઇને સમજુએ સર્વ પ્રકારનો મદ ત્યજવાયોગ્ય છે. પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે જાણેઅજાણે પોતાના અંતઃ-કરણમાં કોઇ પણ વાતનો મદ રહેતો હોય, ને પ્રસંગોપાત્ત તે બહાર આવી જતો હોય તો તેને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી ઓળખીને દૂર કરવો જોઇએ.

૫ मत्सर

રજોગુણથી ઉપજતા કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મદનામના દોષો-વિષે પૂર્વે કહેવાયું. હવે રજોગુણજન્ય મત્સરનામના દોષવિષે કહેવાય છે.

મત્સર એટલે ઈર્ષ્યા—અદેખાઈ—કોઈનું સારું વા ચઢતી સ્થિતિ સહન ન કરી શકાય એવો જે મનમાં રહેલો અવગુણ તે.

ઈર્ષ્યા તાપ ઉપજાવનારી છે. ઈર્ષ્યાલુ મનુષ્યો કોઈને કોઈ પ્રકારનો લાભ થવાનું જાણી અમથા અમથા બળવા લાગે છે. ઈર્ષ્યા એટલો બધો નઠારો દોષ છે કે તે જેનામાં હોય તેને કાંઇ પણ નુકસાન ન થયું હોય છતાં બીજાની ચઢતી સ્થિતિનું ભાન કરાવી તેને હૃદયમાં દાહ ઉપજાવી દુઃખી કરે છે. સંસારમાં ઘણા દુર્ભાગી જનોનું લોહી આ ઈર્ષ્યાનામની રાક્ષસી નિત્યપ્રતિ પીધા કરે છે.

સુખદુઃખ એ જીવનાં સારાંમાઠાં કર્મનું ફલ છે. સર્વે આસ્તિક મનુષ્યો જાણે છે કે મનુષ્યની ચઢતીપડતી તેના પ્રારબ્ધાનુસાર થાય છે. ઈશ્વરી સત્તા તેમાં કામ કરે છે, પણ તે જીવોના કર્માનુસાર કરે છે. જો તે તે જીવોનાં પુણ્યપાપવિના ઈશ્વર સ્વેચ્છાથી કોઇને સુખી ને કોઇને દુઃખી કરે તો તે અન્યાયી એટલે વિષમ-બુદ્ધિવાળા ગણાય. પરમ ન્યાયી ઈશ્વરમાં એવો વિષમભાવ નજ ઘટે. કોઇને તમે અંધ વા કાણો જુઓ તો જાણો કે પૂર્વે તેણે આંખ-વડે પાપ કરેલું છે તેનો તેને એ બદલો છે. કોઇને બહેરો જુઓ તો સમજો કે તેણે કાનવડે અયોગ્ય શબ્દ સાંભળવારૂપ પાપકર્મ પૂર્વે કર્યું હશે. એજ પ્રમાણે મનુષ્યની અન્ય ઇંદ્રિયોમાં કે શરીરમાં કોઇ પણ દોષ હોય, વા તેનું શરીર રોગગ્રસ્ત કે અશક્ત હોય, કે તેને બીજાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી કાંઇ કાંઇ દુઃખો હોય તો તમે નિશ્ચિતપણે જાણો કે એ બધું તેના પાપકર્મનું ફલ છે. વળી તેજ પ્રમાણે તમે કોઇને ઇંદ્રિયોના કોઇ પણ પ્રકારના દોષરહિત, નીરોગ, બલવાન્, બુદ્ધિમાન્, ધનવાન્, ને અન્ય સર્વે પ્રકારે સુખી જુઓ

તો જાણો કે તે તેના પુણ્યકર્મનું ફલ છે. પાપકર્મવડે મનુષ્ય દુઃખ પામે છે, ને પુણ્યકર્મવડે તે સુખી થાય છે એ નિઃસંશય વાત છે.

ઈશ્વરી રચના ભૂલવગરની છે. કોઇએ જાહેરમાં કે છૂપી રીતે કાંઇ પણ સારુંમાઠું વર્તન કર્યું કે સારોમાઠો વિચાર કર્યો તેનું સારુંમાઠું ફલ તેને અવશ્ય મળે છે. " વહાં રાજ નહિ હૈ કછું પોપાંબાઇકો." પ્રભુને ત્યાં કાંઈ અંધારામાં ચાલ્યું જતું નથી.

પુરાવાની ખામીનું પરિણામ. ન્યાયાધીશને ઇન્સાફ આપવામાં પુરાવાની જરૂર પડે છે, ને કેટલીક વાર તેને પુરાવામાં શંકા રહે છે, એટલે ન્યાયાધીશને વાસ્તવિક ન્યાય આપવામાં કઠિનતા છે, ને એટલા-સારુ સારા ન્યાયાધીશો બીનગુન્હેગાર માર્યો ન જાય-તેને નકામી શિક્ષા ન થઈ જાય-તેની બહુ સંભાળ રાખે છે. કાયદાનું એક ખાસ સૂત્ર છે કે પુરાવાની ન્યૂનતાથી સો ગુન્હેગાર છૂટી જાય તેની ચિંતા નહિ, પણ એક પણ બીનગુન્હેગારને નાહક શિક્ષા ન થવી જોઇએ. કેટલીક વાર માણસો ખોટા પુરાવા ઊભા કરે છે તેથી ન્યાયાધીશને તેવા પ્રસંગમાં બહુ વિચારવું પડે છે. કેટલીક વાર કોર્ટમાં પોલીસનાં ધતીંગ ઊઘાડાં થવાનું ને તહોમતદારો છૂટી જવાનું સાંભળવામાં આવે છે. વળી કોઇ વાર ન્યાયાધીશને તહોમતદારે ગુન્હો કર્યાની મનમાં ખાત્રી થયા છતાં પુરાવાના અભાવે તેને છોડી મૂકવો પડે છે. આમ ન્યાયાધીશને ન્યાય આપવામાં પુરાવાની મદદ લેવી પડે છે, તેથી કેટલીક વાર તેનો ન્યાય દોષવાળો થાય છે, પણ ઇશ્વરને ન્યાય કરવામાં પુરાવાની કાંઈ પણ જરૂર પડતી નથી, કેમકે જીવના પોતાના અંતઃકરણમાંજ તેનાં કર્મોની નોંધ હોય છે, ને તેને અવલંબીને તેનો ન્યાય થાય છે.

જીવને તેના કર્મનું ફલ શી રીતે મળે છે? ચિત્રગુપ્તના ચોપડાનું રહસ્ય. શ્રીઅંતર્યામી પ્રભુ સૌના હૃદયમાં બિરાજી રહ્યા છે, ને સર્વ જીવોનાં કર્મની નોંધ તેમના પોતાના હૃદયમાં ઇશ્વરી સંકેતપ્રમાણે સંસ્કારરૂપે થતી રહે છે, જેનું ફલ સમય આવે તેને

અચૂક મળે છે. આપણાં પુરાણોમાં ધર્મરાજાના દફતરી ચિત્રગુપ્ત જીવોનાં સર્વે પ્રકારનાં શુભાશુભ કર્મોની નોંધ પોતાના ચોપડામાં લે છે એમ કહ્યું છે, ને ઇસ્લામધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યના જમણાડાબા ખભાપર એકેક ફિરસ્તો બેઠો છે. જમણા ખભાપરનો ફિરસ્તો તેનાં પુણ્યકર્મોની નોંધ રાખે છે, ને ડાબા ખભાપરનો ફિરસ્તો તેના પાપકર્મની નોંધ રાખે છે. ચિત્રગુપ્ત એટલે છાનું ચિત્ર–અદૃશ્ય સંસ્કાર–ને તે હમેશાં જીવની સાથેજ હોય છે. ઇસ્લામ-ધર્મપ્રમાણે બે ફિરસ્તાની નોંધ તે જમા ને ઉધાર સમજવાનાં છે. પુણ્યકર્મ તે જમા ને પાપકર્મ તે ઉધાર જાણવાં.

કર્મપ્રમાણે જીવને ફલ મળતું હોવાથી જીવોની વિવિધ સ્થિતિના સંબંધમાં ઈશ્વર નિર્દોષ છે. જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર સારીમાઠી સ્થિતિની ને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ સુરૂપ છે, ને કોઈ કુરૂપ છે; કોઈ ધનવાન્ છે, ને કોઈ ધનહીન છે; કોઇ બુદ્ધિમાન્ છે, ને કોઈ બુદ્ધિહીન છે; અને કોઈ રોગી છે, ને કોઇ નીરોગ છે. મનુષ્યોની અને બીજાં પ્રાણીઓની સ્થિતિમાં બહુ બહુ પ્રકારના ભેદો જોવામાં આવે છે. જો એ બધું વગરકારણે–કર્મનિરપેક્ષ–હોય તો ઈશ્વરમાં નિર્દયતા ને વિષમતા એ બે દોષની પ્રાપ્તિ થાય; જે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન્ ને ન્યાયી ઈશ્વરમાં ઘટે નહિ. ઈશ્વરમાં નિર્દયતા એટલા-માટે કે તેમણે કારણવિના દુઃખમય નરક રચ્યું, ને ત્રિવિધ દુઃખ રચ્યાં; અને તેમનામાં વિષમતા એટલામાટે કે કારણવિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સુખદુઃખવાળી સ્થિતિ રચી. ઈશ્વર જીવોનાં પૂર્વકર્માનુસાર તેમને સુખદુઃખરૂપ ફલ આપતા હોવાથી તેમને ઉપર જણાવેલા બે દોષોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વિશ્વનો સઘળો વહીવટ તેમના નિયમપ્રમાણે જીવોનાં કર્માનુસાર અબાધિતપણે નિરંતર થયા કરે છે.

ઈર્ષ્યા નજ કરો, પણ પુરુષાર્થ કરો. જ્યારે એ પ્રમાણે જીવ પોતાનાં સારાંમાઠાં કર્મવડે સારીમાઠી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે, કોઇને કરોડપતિ કે લક્ષાધિપતિ જોઈને કે અન્ય પ્રકારે સુખી

જોઇને કોઇએ તેની ઈર્ષ્યા શામાટે કરવી જોઇએ? જો તમારે તેમના જેવા થવું હોય તો તમે તેમના જેવો પ્રયત્ન કરો, ને તેવા થાઓ. તમારી શક્તિ હોય તો તમે વધારે પુરુષાર્થ કરીને તેમનાથી પણ આગળ વધો. સ્પર્ધા વા હરિફાઇ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પણ ઈર્ષ્યા ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. કોઇનું સારું જોઇને બળો નહિ, પણ રાજી થાઓ. વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધનાર મનુષ્ય તમારી પાસે પોતાનો સારો આદર્શ રજુ કરે છે, ને તમને આગળ વધવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તેથી તમારે તેને જોઇને પ્રસન્ન થવું ઘટે છે, તેની ઈર્ષ્યા કરવી ઘટતી નથી.

બીજાની ઈર્ષ્યા કરવાથી તમારૂં કાંઇ વળવાનું નથી, પણ ઊલટું તેથી તમે પાપ બાંધશો. જે પુણ્યકર્મવાળો છે તે સુખી થાય છે. જ્યાંસુધી તેનું સત્કર્મ વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી તેને કોઇ પણ માણસ કાંઇ પણ અડચણ કરી શકતું નથી, તેથીજ કહેવાય છે કેઃ—

"જો ઈશ્વર અનુકૂલ છે, શત્રુથી શું થાય?
પથરા ફેંકે પાપી તે, ફૂલ થઇ ફેલાય."

કર્મ બહુ બલવાન્ ગણાય છે. જો પોતાના પુણ્યકર્મવડે ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય તો વેરીથી શું થઇ શકે? ઊલટું વેરી તેવા પુણ્યશાલી પુરુષના અપકારમાટે કાંઇ કરે તે તેના ઉપકારમાટે થાય છે, માટે મનુષ્યે જેમ બને તેમ પ્રીતિપૂર્વક પુણ્ય સંપાદન કરવું જોઇએ, ને કોઇની ઈર્ષ્યા કરવારૂપ પાપ ન બાંધવું જોઇએ.

પુણ્યથી ઊલટું પાપ સમજવું. જેમ પુણ્ય પોતાનું ફલ સુખ આપે છે તેમ પાપ પણ તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે પોતાનું ફલ દુઃખ આપ્યા વગર રહેતું નથી. કેટલીક વાર મનુષ્યનો પુરુષાર્થ સફલ થતો નથી તેમાં તેનું પૂર્વનું પાપ આડું આવે છે એમ જાણવું. કવિ શામળદાસે પણ એમજ કહ્યું છેઃ—

"કર્મહીણો જો ખેતી કરે, બળદ મરે કે દુકાળજ પડે."

આમ હોવાથી મનુષ્યે પાપથી બહુ બીવું જોઇએ, અને પાપી વિચાર ને પાપી ક્રિયાથી તેણે દૂરજ રહેવું જોઇએ. પુણ્ય કરવામાં શ્રમ

હોય, તો સમજો કે તે સુખ તેના પાપકર્મનું ફલ નથી, પણ તેના પૂર્વના કોઇ પુણ્યકર્મનું ફલ છે. તેના પાપની પછાટ જ્યારે તેને લાગશે ત્યારે તે બીચારો દયાપાત્ર થઇ પડશે. વહાણું વાતાં માણસની સ્થિતિ બદલાઇ જાય છે એ તમે ક્યાં નથી જોતા? જો નઠારાનું ફલ સારૂં થાય તો પછી સારાનું ફલ શું થાય? કદાચ કોઇ સ્થલે "**કસાઇને ઘેર કુશળ ને ધર્મીને ઘેર ધાડ**" એમ દેખવામાં આવતું હોય તો તે અલ્પ કાલને માટે જાણવું, ને તેનું કારણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે છે.

જેવો આઘાત તેવો પ્રત્યાઘાત એ નક્કી વાત છે. પ્રભુને ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય છે, લેશ પણ અન્યાય નથી. મનુષ્યને કર્યા કર્મનું ફલ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. એ સંબંધે એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ ને તેમનો એક શિષ્ય જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા. ત્યાં રસ્તાની એક બાજુએ એક સાપ તરફડતો પડયો હતો, તેને શિષ્યે જોયો. એ સાપને હજારો કીડીઓ વળગેલી હતી, ને તેને ફોલી ખાતી હતી, કોમલ હૃદયના શિષ્યને એ જોઇને ત્રાસ છૂટયો. તેને સાપપર ઘણી દયા આવી. દયાના આવેશમાં તેણે પોતાના શ્રી-ગુરુને પૂછ્યું:—"પ્રભો! જુઓ તો ખરા! આ એક જીવને આ હજારો જીવો શામાટે દુ:ખ દેતા હશે? ઈશ્વર આવો અન્યાય કેમ સાંખતા હશે?" ગુરુએ કહ્યું:—"બેટા! પ્રભુના રાજ્યમાં લેશ પણ અન્યાય નથી. ત્યાં તો રજેરજનો ચોકખો હિસાબ છે. પ્રભુ સારા કર્મનો સારો બદલો, ને નઠારા કર્મનો નઠારો બદલો સર્વદા આપી રહ્યા છે. આ સર્પ પણ તેના પાપનું ફલ ભોગવે છે. તારે એમાં શંકા કરવાજેવું નથી." શિષ્ય બોલ્યો:—"મહારાજ! મને આમાં કાંઇ સમજાતું નથી. આ બીચારા સાપે પૂર્વે એવું કયું ઘોર પાપ કર્યું છે કે તેને આટલી બધી કીડીઓ રુંવેરુંવે વળગીને તેનું લોહી ચૂસી રહી છે?" તે સંતપુરુષે કહ્યું:—"બચ્ચા! તું તારી આંખો વીંચી જા. જો, હવે તને શું દેખાય છે?" શિષ્ય આંખો વીંચીને શ્રીગુરુએ આપેલી અંતર્દૃષ્ટિથી જોઈ, પછી બોલ્યો:—"કૃપાનાથ! એક મોટી

નદી ચાલી જાય છે, ને તેમાં પાણીનો એક મોટો ધરો (ધૂનો) જણાય છે." ગુરુ કહે છેઃ–" તું વધારે ધ્યાન આપીને જો. ત્યાં કોણ ઊભું છે? ને શું કરે છે?" શિષ્યે ત્યાં નિહાળી જોઇને કહ્યું;–" પ્રભો ! ધરાને કાંઠે એક માણસ ઊભો છે, ને જાળ નાંખે છે. અરે! તેણે બધાં માછલાં બહાર કાઢયાં. અરે! અરે! આ માછલાં કેવાં તરફડે છે? મહારાજ! મારાથી આ નથી જોવાતું," એમ બોલી શિષ્યે પોતાની આંખો ઊઘાડી નાંખી. ગુરુએ કહ્યું કે; –"બેટા! તેં જે મચ્છીમારને જોયો તે તેના નવા જન્મમાં આ સર્પરૂપે અવતર્યો છે, ને જે નિર્દોષ માછલાંને તેણે મારી નાંખ્યાં હતાં તે આ જન્મમાં કીડીઓ થઇને અહીં તેનો બદલો લે છે. બોલ બેટા! ઇશ્વરને ત્યાં ન્યાય છે કે નહિ?" શિષ્ય ચમકી ઉઠયો, ને બોલ્યોઃ-"કૃપાસિંધો ! પ્રભુની અકલ કલા છે. મારા જેવો પામર તે શી રીતે સમજી શકે? મારા જેવાં ઘણાં માણસો મારી પેઠે સમજતાં નથી તેથીજ કર્મના ફલમાં શંકા કરે છે, બાકી તેમાં શંકા કરવાજેવું છેજ નહિ એ આપની દયાથી આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણવડે મને પાકું સમજાયું છે." સજ્જનો! પુણ્યપાપના ફલમાં નિઃશંક થાઓ, ને મત્સર કે જે અગ્નિની પેઠે તુરત બાળનારું પ્રત્યક્ષ પાપ છે તેનાથી સર્વદા બચીને ચાલો.

નારદજીની પેઠે સ્પર્ધા કરો, ને ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાઓ.

નારદજી એક વાર દ્વારકામાં શ્રી કૃષ્ણપ્રભુપાસે ગયા, ને પ્રભુસેવામાં વાદ્યસહિત ગાયન કર્યું. પ્રભુ તેથી પ્રસન્ન થયા, પણ વાતવાતમાં નારદજીને કહ્યું કેઃ–" તમારું ગાયન સારું છે ખરું, પણ તુંબરુના જેવું સારું નહિ." પ્રભુનું આ વચન સાંભળીને નારદજીને ચાનક ચઢી, એટલે એકાંત સ્થલે જઇ કેટલોક સમય ગાયનસંબંધી આવશ્યક સર્વે વિષયોનો જાતે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ને પોતાનામાં પોતાને જે જે ન્યૂનતા જણાઇ તે તે સઘળી ન્યૂનતા દૂર કરી પછી તેમણે પ્રભુપાસે દ્વારકામાં આવી બહુ પ્રેમ ને ઉત્સાહથી ગાયન કર્યું, ને પ્રભુને પૂછ્યું કેઃ–" કૃપાનાથ! હવે કેમ લાગે છે?" ભગવાને કહ્યું કેઃ–" તમારું

ગાયન પહેલાંના કરતાં વધારે સારું થયું છે, પણ તે તુંબરુની બરાબર તો નહિજ કહી શકાય.” પછી તેઓ પ્રભુની રજા લઇ સંગીતના આદ્ય આચાર્ય **શ્રીશંકર**પાસે ગયા, ને તેમની પાસે કેટલોક સમય ગાયનનો અભ્યાસ કરી વધારે તૈયાર થયા, ને શ્રીકૃષ્ણભગવાનને ગાયન સંભળાવવામાટે પાછા દ્વારકામાં આવ્યા. પ્રભુએ તેમનું ગાયન સાંભળી તેમને કહ્યું કે:–“ આ વેલા તમે ઘણું સારું ગાયન કર્યું, પણ હજી જરા ફેર રહે છે. તુંબરુની છટા તો કાંઇ ઓરજ છે.” નારદજીને આથી વધારે ચાનક ચઢી. તેમણે વિચાર્યું કે હું ગાયનમાં તુંબરુના જેવો કેમ ન થઉં? આ વિશ્વમાં **શ્રીમહેશ્વર**થી મોટા ગાંધર્વવિદ્યાના આચાર્ય તો બીજા કોઇ નથી, એટલે હવે તુંબરુના જેવા થવાને તેમની પાસે ગયા વિના બીજો કોઇ માર્ગ નારદજીને માટે નહોતો. તેમણે તુંબરુપાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને ત્યાં જઇ તેમની પાસેથી સંપૂર્ણપણે ગાયનવિદ્યાનો પુનઃ અભ્યાસ કર્યો. “ હુ સંગીતવેત્તા ને દેવર્ષિ થઇ તુંબરુપાસે કેમ જાઉં? ” એવું અભિમાન તેમણે ન કર્યું, તેમ તુંબરુની ઈર્ષ્યા પણ ન કરી. એટલુંજ નહિ; પણ શિષ્યભાવે તુંબરુપાસે રહી તેમણે પોતાની સંગીતવિદ્યાની સર્વ ન્યૂનતા દૂર કરી. પછી ભગવાનપાસે જઇ ત્રીજી વાર ગાયન કરી બતાવ્યું. પ્રભુએ બહુ પ્રસન્ન થઇ કહ્યું:–“ નારદજી! તમારો પ્રયાસ સફલ થયો છે. હવે તમે તુંબરુની બરાબર થયા છો. હવે જો તમે પડદાપાછળ ગાતા હો તો તમે ગાઓ છો કે તુંબરુ ગાય છે તે કહી શકાય તેવું નથી.” જેને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે આમ પ્રયત્ન કરીને તે પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ, નહિ કે શ્રેષ્ઠની અદેખાઇ કરી તેને પાછો પાડવાનો નિંદ્ય પ્રયાસ કરીને.

બે મૂર્ખ વેપારીઓની પરસ્પરની અદેખાઇ અને તેનું તેમને મળેલું માઠું ફલ. એક નગરમાં કોઇ મંત્રશાસ્ત્રી આવ્યા. તેના ખબર શહેરમાં ફેલાતાં ભિન્ન ભિન્ન કામનાવાળા લોકો તેમની પાસેથી મંત્રોપદેશ લેવા આવવા લાગ્યા. ઉપદેશકનો ઉપદેશ ત્યારેજ ફલે છે

કે તે જો હૃદયની ખરી લાગણીથી કહે તો. જે ઉપદેશક માત્ર પોતાની જીભને ટેરવેથી ઉપદેશનાં વચનો બોલે, પણ જો તેના હૃદયમાં વિશ્વાસ ન હોય તો તેનો ઉપદેશ ફળતો નથી.–લોકો તેના ઉપદેશને અનુસરતા નથી. મંત્રનું પણ એમજ જાણવું. જો મંત્રનો ઉપદેશ કરનારે તે મંત્ર પોતે જપાદિવડે સિદ્ધ કર્યો હોય,–તેનું ફલ જાતે અનુભવ્યું હોય,–તોજ તેણે ઉપદેશેલો મંત્ર બીજાને ફલીભૂત થાય છે, નહિ તો ફલીભૂત થતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રી સિદ્ધમંત્રવાળા હતા. તેમની પાસે એક વેપારીએ જઇ પોતાને ઘણું દ્રવ્ય મળે તેવા મંત્રની યાચના કરી. મંત્રશાસ્ત્રીએ તેને કહ્યું:–"આવતી કાલે પૂનેમ ને ગુરુવારનો બહુ સારો દિવસ છે, તો તમે વહેલા નાઇ ધોઇ નિત્યકર્મ કરીને સવારના સાડા ૭ વાગે અહીં આવજો." બીજા એક દ્રવ્યતૃષ્ણાવાળા વેપારીને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે પણ પોતાને ઘણા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેવો મંત્ર મેળવવાને તે દિવસે રાત્રિએ (સુદિ ચૌદશની રાત્રિએ) મંત્રશાસ્ત્રીને મળ્યો, ને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવો મંત્ર આપવાની તેમની પાસે પ્રાર્થના કરી. તેને મંત્રશાસ્ત્રીએ બીજા દિવસના સવારના સાતનો સમય આપ્યો. પહેલો વેપારી બીજે દિવસે કહેલે સમયે મંત્રશાસ્ત્રીપાસે આવ્યો. તેને તેમણે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના મંત્રનો વિધિવત્ ઉપદેશ કર્યો, ને કહ્યું કે:–"આ મંત્રનો નિત્યપ્રતિ ચાર હજાર જપ અહીંના સિદ્ધેશ્વરમહાદેવના દેવાલયમાં બેસીને કરજો. એ પ્રમાણે છ માસસુધી કરવાથી મહેશ્વર પ્રસન્ન થશે, ને તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. આ મંત્ર તમારે કોઇને કહેવો વા સંભળાવવો નહિ." તે ગયા પછી બીજો વેપારી સાત વાગ્યાને સમયે ત્યાં આવ્યો. તેને પણ એજ પ્રમાણે મંત્રશાસ્ત્રીએ વિધિવત્ ઉપદેશ આપ્યો. તે શહેરની નજીક સિદ્ધેશ્વરમહાદેવનું દેવાલય હતું ત્યાં જઇ પહેલા વેપારીએ જપ આરંભી દીધો. બીજા વેપારીને પણ સિદ્ધેશ્વરમહાદેવના દેવલમાં જપ કરવાનું કહેલું, એટલે પાછળથી તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ને પહેલા વેપારીની બાજુમાં થોડે દૂર બેસી જપ કરવા લાગ્યો. બંનેને

એકબીજાના મંત્રની ખબર નહોતી. તેઓ નિત્યપ્રતિ પોતાનું જપનું કામ યથાસમય બરાબર કરવા લાગ્યા. ૭ માસ પૂરા થતાં બંનેપર શ્રીમહેશ્વર પ્રસન્ન થયા, ને આકાશવાણીદ્વારા તેમને કહ્યું:—"તમારામાંથી એક જણે જોઇએ તેટલું દ્રવ્ય માગવું. તેને માગ્યા પ્રમાણે મળશે, ને બીજાને તેથી બમણું મળશે." પહેલો માગે તેને ઓછું મળે, ને બીજાને બમણું મળે એમ હોવાથી બંનેને એકબીજાની અદેખાઇ ઉપજી. એક કહે:—"તું પહેલો માગ," ને બીજો કહે:—"તું પહેલો માગ." પણ કોઇ પહેલો માગે નહિ. આશરે અર્ધો કલાક રગઝગ થયા પછી ભગવાન્ મહેશ્વરે આકાશવાણીદ્વારા પુનઃ તેમને કહ્યું:—"તમારે જેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કાંઇ માગવું હોય તેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કાંઇ હવે એક ઘડીમાં તમે માગી લેજો, નહિ તો પછી તે નહિ મળે." સમય પૂરો થવા આવ્યો, પણ બેમાંથી એકે પહેલો માગે નહિ. પોતાથી બીજાને બમણું મળે તે એકેથી ખમી શકાતું નહોતું. અંતે એક જણે અદેખાઇને વશ થઇ ભગવાન્ મહેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે:—"હે પ્રભો! મારી એક આંખ ફૂટી જાઓ." એટલે તુરતજ તેની એક આંખ ફૂટી ગઇ અને બીજાની બન્ને આંખો ફૂટી ગઇ, ને તે આંધળો થઇ ગયો. મત્સર કેવી ખરાબ વસ્તુ છે? આમાં બંનેએ લાભ શો કાઢ્યો? તેમની ૭ માસની મહેનત માથે પડી, ને લાભમાં એકે પોતાની એક આંખ ખોઇ, ને બીજાએ પોતાની બંને આંખો ખોઇ. અદેખાઇનું ફલ આવું અનિષ્ટ છે. બંનેએ અદેખાઇને વશ ન થતાં ઉદારતા રાખી પરસ્પર સલાહ કરી માગી લીધું હોત તો બંને લાભ મેળવત. વળી પાછળથી બંનેને જો પોતપોતાને મળેલું દ્રવ્ય સરખું કરી વહેંચી લેવું હોત તો તેમ પણ વહેંચી શકત, પણ જ્યાં મત્સર હોય ત્યાં આવા લાભદાયી શુભ વિચાર આવે શી રીતે?

મત્સરીની (અદેખાની) મહામૂર્ખતા ને મહાક્રૂરતા. મત્સરીની મૂર્ખાઇ તો જુઓ, માણસો કહે છે કે પોતાનું ભલું કરવાને માટે પરનું ભુંડું કરે એનું તો મોઢું બળ્યું, પણ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા

પ્રમાણે પોતાનું ભુંડું કરીને પણ બીજાનું ભુંડું કરે એને માટે શું કહેવું તે સૂઝતું નથી. એવા અદેખા માણસની મૂર્ખાઇની ને ક્રૂરતાની હદ નથી. માખી પોતે મરીને પણ બીજાને ઊલટી કરાવે છે તેના જેવા તેઓ છે. સજ્જનો જ્યારે બીજાના ભલામાટે પોતાનો જીવ આપે છે ત્યારે આવા દુર્જનો બીજાના ભુંડાને માટે પોતાનો જીવ આપે છે! તોબા! પણ અન્યનું ભુંડું ઇચ્છનારે ને ભુંડું કરનારે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કેઃ—

"ઇચ્છે જેવું અવરનું, તેવું આપનું થાય;
નહિ માનો તો કરી જુઓ, જેથી તુરત જણાય."

અગાઉ દક્ષિણના ગામડાના એક બહુ ક્રૂર પટેલનું દૃષ્ટાંત કહેવાઇ ગયું છે કે જેણે પોતાને ત્યાં રાત રહેલા બે પ્રવાસીઓનાં ખૂન કરાવી તેમણે સોંપેલા પૈસા ગળી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પ્રવાસીઓનાં ખૂન ન થતાં તેના બદલામાં તેના બે દીકરાનાં ખૂન થઇ ગયાં હતાં! માણસો બીજાનું ભુંડું ઇચ્છતાં વિચાર કરતાં નથી, પણ **વિદ્વાનો કહે છે કે તમે બીજાની ઈર્ષ્યા કરો છો તે ઈશ્વરની ઈર્ષ્યા કરો છો.** આ સંસારમાં કોઇ ગરીબ ને કોઇ ધનવાન્, કોઇ કુરૂપ ને કોઇ સુરૂપ, કોઇ મૂર્ખ ને કોઇ વિદ્વાન, કોઇ સેવક ને કોઇ સ્વામી, કોઇ ગ્રંથ વાંચનાર ને કોઇ ગ્રંથ રચનાર, અને કોઇ સ્ત્રી ને કોઇ પુરુષ એમ મનુષ્યોની તેમ અનેક પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ જોવામાં આવે છે, તે તેમને તેમના પૂર્વકર્માનુસાર ઇશ્વરે આપેલી હોય છે. જેમ પ્રાણીઓની ઊતરતી સ્થિતિ તેમના કર્માનુસાર ઇશ્વરરચિત છે, તેમ તેમની ચઢતી સ્થિતિ પણ તેમના કર્માનુસાર ઇશ્વરરચિત છે, એટલે જો ઊતરતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યો ચઢતી સ્થિતિ-વાળા મનુષ્યની અદેખાઇ કરે તો તે કર્મફલપ્રદાતા ઇશ્વરના કાર્યને અપમાન આપી તેમની અદેખાઇ કરવાજેવું કામ કરે છે.

નાસ્તિકોની કે નાસ્તિકોજેવાની શંકા, ને તેનું સમાધાન.

કોઇ શંકા કરે કે જીવોનાં કર્માનુસાર તેમની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ

થયાં કરે એમાં ઈશ્વરની શી જરૂર છે? જો જીવોની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓમાં ઈશ્વર કારણરૂપ નથી–ઈશ્વર છેજ નહિ, તો પછી તેના અપમાનની વાત "मूलं नास्ति कुतः शाखा" એના જેવી છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે કર્મ જડ છે, તે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થઇ યોગ્ય ફલ આપી શકે નહિ. તેને પ્રેરનાર ચેતનરૂપ એવું કોઇ જોઇએ. નિરીશ્વર (ઈશ્વરને નહિ માનનારા) સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિથી જગત્ની ઉત્પત્તિ કહે છે, પણ જડ પ્રકૃતિ પોતાની મેળે પરિણામ પામી જગત્ કેમ ઉપજાવી શકે એ વિચારવાનું છે. પરમાણુથી જગત્ની ઉત્પત્તિ માનનારાને પણ ચેતનસત્તા સ્વીકાર્યો વિના છૂટકો નથી, કેમકે બે પરમાણુ મળીને દ્વ્યણુક થાય, ત્રણ દ્વ્યણુકનું એક ત્રસરેણુ થાય, ને એમ આગળ ક્રમ ચાલે તે જડ પરમાણુ આદિકમાં પોતાની મેળે કેમ ઘટે? જડ સ્વાભાવિકરીતે ગતિથી રહિત છે. તેને ગતિ આપનાર કોઇ જોઇએજ, ને તે છેજ, તે ચેતનસ્વરૂપ ઈશ્વર છે. પશ્ચિમના સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનારા કેટલાક વિદ્વાનો પણ હવે સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે આ બધું વિશ્વતંત્ર નિયમિતરીતે ચાલ્યા કરે છે તે પોતાની મેળે કેમ ચાલી શકે? આ મહા નાટકની પાછળ તેને ચલાવનાર કોઇ અદ્ભૂત સૂત્રધાર હોવો જોઇએ. રસાયનવેત્તાઓ પણ કહેવા લાગ્યા છે કે ચેતનને સ્વીકાર્યો વિના માત્ર જડ પરમાણુવડે વિશ્વની સઘળી વાતોનો ખુલાસો થઇ શકે એમ નથી, માટે કર્મફલદાતા ઈશ્વરને નિઃશંકપણે માનો, ને તેમના રચેલા અથવા તેમના સ્વરૂપભૂત એવા કોઇ પણ પ્રાણીની ઈર્ષ્યા કરી પાપભાગી ન થાઓ, પણ જો તમને ઈશ્વર સદ્બુદ્ધિ આપે તો **કોઇને પણ સુખી જોઇને રાજી થાઓ, ને વગરખર્ચે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો.**

વિશ્વમાં મહત્તા પણ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે–મોટાની મહત્તા નાનાને બહુ ઉપયોગી છે. પૃથ્વી બહુ મોટી છે તો તે સર્વ પ્રાણિપદાર્થને ધારણ કરે છે. સૂર્ય ઘણો મોટો, ઘણો ઉષ્ણ ને ઘણા પ્રકાશવાળો છે તોજ તે અનેક ગ્રહોને આકર્ષણવડે ધારણ કરે છે,

ને તેમને પ્રકાશ ને ઉષ્ણતાવડે પોષે છે. આકાશ ઘણું મોટું છે તો સર્વ આકારવાળી વસ્તુઓને અવકાશ આપે છે. સાગર ઘણો મોટો છે તોજ તેમાં અનેક નૌકાઓ ચાલી શકે છે, ને તે અસંખ્ય જલચરોને આશ્રય આપે છે. ગંગા આદિ નદીઓ ઘણી મોટી છે તોજ તેનો લાભ ઘણાં સ્થલના લોકોને મળે છે. પર્વતો મોટા છે તોજ તે વૃષ્ટિનું જલ એકઠું કરીને ઝરણાં ને નદીઓદ્વારા અન્ય પ્રદેશોમાં વહેવરાવી શકે છે. વિશ્વમાં મોટાં કામ થવામાટે એક સ્થલે દ્રવ્યાદિ વધારે એકઠું થવાની પણ આવશ્યકતા છે. મોટાં કામ તે વિના કેમ થઇ શકે? મોટાની મોટાઈ નકામી નથી. "કૂવામાં હોય તો અવેડામાં આવે." વિદ્યા અને ધન આદિ સામગ્રી કોઇની પાસે વધારે હોય તો તે બીજાને મળે, અને એટલામાટે આપણામાં કહેવત છે કે "**પાડોશીને પણ હજો.**" તમારો ઓળખીતો જો તમારા કરતાં ઘણો વધારે સુખી હશે તોજ તમે કષ્ટને વખતે તેની મદદ માગવા જઇ શકશો. જ્યાં ખાલી હાંડલાં ભટકાતાં હશે ત્યાં તમને જવાની ઇચ્છા નહિ થાય, ને કદાચ ત્યાં તમે જશો તો ઠીંકરાના કટકાવિના તમે બીજું મેળવશો પણ શું? રૂશીઆ આદિ દેશોમાં સોશીઆલીઝમનો (સર્વસમાનતાનો) પવન વાયાથી ગરીબ અને સાધારણ વર્ગના માણસોએ મોટા ગૃહસ્થોની અદેખાઇ કરી તેમને ત્રોડી પાડ્યા, તેને પરિણામે ત્યાં લોકોની કેવી દુર્દશા થઇ હતી તે તે વેલાનાં વર્તમાનપત્રો વાંચનારથી અજાણ્યું નહિ હોય, માટે અદેખાઇનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કોઇને પણ સારું હજો, કોઇ પણ સુખી હજો, એમ પ્રભુપાસે માગો, ને કોઇને પણ સારી સ્થિતિમાં જોઇ પ્રસન્ન થાઓ.

અદેખો સર્વદા દુઃખીઓ, તેનું દુઃખ કેમ ટળે? પરોપકારી પુરુષ પારકે દુઃખે દુઃખીઓ હોય છે, અને અદેખો મનુષ્ય પારકે સુખે દુઃખીઓ હોય છે, કોઇને ધન મળ્યું તો અદેખાને બળતરા. કોઇને માન મળ્યું તો અદેખો બળી મરે, કોઇને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો તો અદેખાને પુત્ર મરણજેવો શોક થાય. એમ કોઇને કોઇ પણ રીતે સુખી

જુએ તો અદેખાના હૃદયમાં ચિરાડો પડે. ત્યારે તે બીચારાએ કરવું શું? શું તેણે કોઠીમાં પેસીને પડ્યું રહેવું? ને બહાર નીકળીને કાંઇ જોવુંજ નહિ? ના એમ નહિ. તેનો એકજ સરલ ઉપાય છે, તે એ કે તેણે મૈત્રી આદિની ભાવનાવડે તે પાપિણી અદેખાઇને સત્વર મૂકી દેવી—મત્સરને મારી નાંખવો—એટલે તેને શાંતિ રહેશે.

મત્સરનો વિષય પુરો કરતાં કહેવાનું કે ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં ઈર્ષ્યા ન કરતાં કોઈનું કાંઇ પણ સારું જોઇ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરો. કોઇના વિષે કાંઇ પણ સારા સમાચાર મળતાં તમારા અંતરમાં પ્રસન્નતા ઉપજાવો, ને મુખેથી પણ સારા શબ્દો ઉચ્ચારો. બીજાના ઉત્કર્ષરૂપ ગંગાજીમાં અદેખાઇરૂપી ગટરનું પાણી ન ઢોળતાં મૈત્રીની ભાવનારૂપ થોડું બીજું ચોખ્ખું જલ નાંખો, એજ તમારે માટે યોગ્ય ગણાય. જેને અંતઃકરણ ને જિહ્વા હોય તેણે તો એમજ કરવું જોઇએ.

૬ દંભ

રજોગુણથી ઉપજતા કામાદિ પાંચ દોષોવિષે કહેવાઇ ગયું. હવે રજોગુણથી ઉપજતો છઠ્ઠો દોષ જે **દંભ** તેવિષે કહેવાય છે.

દંભ એટલે ખોટો ડોળ. પોતાની સ્થિતિ હોય એક પ્રકારની ને બહારથી લોકોને બતાવવી બીજા પ્રકારની તે દંભ.

દંભ અસત્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પાપ છે. પોતે જેવો ન હોય તેવો બતાવવા પ્રયત્ન કરવો તે એક પ્રકારનું અસત્ય નહિ તો બીજું શું? અસત્યને શાસ્ત્રોમાં મોટા પાપરૂપ કહ્યું છે, કેમકે જેમ લશ્કરના સરદારની પાછળ તેનું લશ્કર ચાલે છે તેમ અસત્યની પછવાડે અનેક દુર્ગુણોની પલટન ખડી થાય છે. દુર્ગુણોની પલટન આવી, તો પછી દુઃખનું પૂછવુંજ શું? તે તો તેની સાથે ઊભુંજ છે એમ જાણવું. માટે મનુષ્યે અસત્યથી બહુ બીવું જોઇએ, ને દંભ અસત્યરૂપ છે, માટે મોક્ષેચ્છુએ કે ઉત્કર્ષેચ્છુએ તે નજ કરવો જોઇએ.

દંભથી થતી હાનિ. કેટલાંક માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ પોતાની સ્થિતિ સાધારણ કે કનિષ્ઠ પ્રકારની હોય, છતાં લોકોને પોતાની સ્થિતિ ઉંચા પ્રકારની બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પાસે પૂરા દશ હજાર રૂપીઆ ન હોય, ને ખર્ચખુટણમાં દશ લાખ રૂપીઆના આશામીજેવો ડોળ કરવા જાય તો તેને પરિણામે તેના દાળરોટલા પણ ટળી જાય એ દેખીતુંજ છે, પણ તેની તેવા દંભી મનુષ્યોને પ્રથમ ખબર પડતી નથી. તે જ્યારે ખત્તા ખાય છે ત્યારેજ ઠેકાણે આવે છે. વીશ હજાર રૂપીઆની મુડી થઈ ન હોય ત્યાં વીશ હજાર રૂપીઆનો બંગલો બંધાવવા માંડે તો વ્યાપારમાં જરા મુશ્કેલી આવતાં હજી તે બંગલો પૂરો ઢીંચણસમો ન આવ્યો હોય ત્યાં કાં તો કામ અટકાવવું પડે, ને તેથી ત્યાં લોકો દિશાએ જઇ ખરાબી કરે; અથવા કદાચ તે બંગલો પૂરો કરે તો તુરતજ વેચવા કાઢવો પડે; ને વેચવા કાઢે ત્યારે સોના સાક સમજવા. માલ લેવા જઇએ તેનો ભાવ બીજો ને માલ દેવા જઇએ તેનો ભાવ બીજો. પૈસા દેવા જઇએ તો રૂપીઆના ૬૫ લેખે માગે, ને લેવા જઇએ તો ૬૩ લેખે આપે. વેપારીઓ કમાવા બેસે છે, ખોવા બેસતા નથી. જો એમ ન કરે તો તેઓ ખાય શું? આ સૌના ન્યૂનાધિક અનુભવની વાત છે.

દ્રવ્યના દંભની પેઠે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ હાનિ કરનારો છે. વિદ્યા કે જ્ઞાનનો દંભ કરનારને ઘણી વાર અપમાન પામવાના પ્રસંગો ઉપજે છે. લોકો તેમને હસે છે, ને મૂર્ખમાં ગણે છે. એવા દંભીઓને માટે અખો ભક્ત ઠીકજ કહે છે:—

"અનુભવી આગળ વાદજ વદે, ઉંટઆગળ જેમ પાળો ખદે;
ઉંટતણાં આઘાં મેલાણ, પાળાના તો છાંડે પ્રાણ;
અખા અનુભવી ઇશ્વરરૂપ, સાગરઆગળ શું કૂદે કૂપ?"

કાશીના રાજા અજાતશત્રુની સભામાં બ્રહ્મવેત્તાનો મિથ્યા ડોળ કરવાથી **બાલાકિ**નામના બ્રાહ્મણને ભરસભામાં અપમાન ખમવું પડયું હતું, તેનું ઉદાહરણ અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે. તેજ પ્રમાણે પ્રવાહણ-

રાજાની સભામાં શ્વેતકેતુને પણ વિદ્યાનો દંભ કરવાથી પાછા પડવાનું બન્યું હતું, માટે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ નજ કરવો જોઇએ.

સર્વે વિષયમાં પોતાના ગજાપ્રમાણે વર્તો, ગજાઉપરવટ ન વર્તો. તેના સંબંધમાં કોઇ કવિનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખવાજેવો છે:—

"અપના ગજા બિચારકે, કારજ કરીએ દોર;
તેતા પાઉ પસારીએ, જેતી લંબી સોર."

સોડથી જો પગ વધારે લાંબા કરે તો ઓઢવાની ચાદર ફાટે અથવા પગ ઉઘાડા રહે. ડોળ લાંબો નભે નહિ, માટે પોપાક, વાતચીત ને બીજું બધું તમારી સ્થિતિપ્રમાણે રાખો. લાખ રૂપીઆનો આશામી સો રૂપીઆનો પોશાક પહેરે તો ઠીક, પણ ત્રીસ રૂપીઆના માસિક પગારવાળો જો સો રૂપીઆનો પોશાક પહેરે તો તે હાંસીપાત્ર થાય. આવડે નહિ કાંઇ, ને વાતચીતમાં ઉંચા ઉંચા શબ્દો વાપરી બોલવા જાય તો કાંઇનું કાંઇ બોલાઇ જાય, ને અર્થનો અનર્થ થઇ જતાં મૂર્ખમાં ખપે. ખર્ચખુટણમાં પણ જો સ્થિતિઉપરાંત વર્તે તો ખાઇ જનારા પણ પછવાડે કહે કે ફતનદીવાળીઓ છે, અને પાસે પાઇ ન રહે ત્યારે હેરાન થાય તે હાંસલમાં. માટે **દેખાદેખી નજ કરો.**

"દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પિંડ કાં વાધે રોગ."

વળી આવી પણ કહેવત છે કે:—

"લાંબા સાથે ટુંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય."

પોતાની સ્થિતિની હદ છોડવી તે સારૂં નથી. સ્થિતિની હદ છોડવી તે દુઃખી થવાનો માર્ગ છે. જો તમારે સદા સુખી રહેવું હોય તો ખરી વાત આ છે કે:—**તમે જેવા હો તેવા દેખાઓ, વધારે સારા દેખાવાનો ખોટો પ્રયાસ ન કરો.** ઠરેલ બુદ્ધિના ધનવાનો કદીપણ પોતાના ધનનો દેખાવ કરતા નથી. કેટલાક તો એવા સાંભળ્યા છે કે પાસે પુષ્કલ ધન છતાં પણ સામાન્ય સ્થિતિવાળાની પેઠે કે ગરીબ સ્થિતિવાળાની પેઠે રહે છે. તેઓ લોભ કરે છે એમ કહેવાની મતલબ નથી,

પણ ધનનો દેખાવ કરતા નથી એટલીજ કહેવાની મતલબ છે. સારા વિદ્વાનો ને જ્ઞાનીઓ પણ પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાન બતાવવા કદીપણ પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ ઊલટાં તે પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાનને ઢાંકે છે. જો જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ છે તે પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે તો જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ ન હોય તેમણે ખોટું બતાવવા જવું–ખોટો ડોળ કરવો–એ કેટલું ખરાબ છે? જે પોતાની વિદ્યા અન્યને અકારણ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે લોકોમાં ઊલટો હલકો વિચાર બંધાય છે. પોતાની પાસે ધનાદિક સામગ્રી હોય તોપણ ફૂલણજી થવામાં કદીપણ માલ નથી. જૂની ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડીમાં ફૂલણજીની ગરબી હતી. આરંભમાં તેને લગતા પાઠ આપીને તેમાં કોઈ મૂર્ખ ફૂલણજીએ ખોટી કીર્તિના લોભમાં–ફૂલમાં ને ફૂલમાં–પોતાની પાસેનું ઘણુંખરું દ્રવ્ય સ્વાર્થી મિત્રોની મંડળીઓ ભરી નાસ્તાપાણી કરવામાં, જાતજાતના મોજશોખમાં, વારંવાર નાતવરા કરવામાં ને બીજી અનેક અયોગ્યરીતે ઉડાવી દીધું, જેને પરિણામે તેને કેવું દુઃખી થવું પડયું તે એ ગરબીમાં દર્શાવ્યું હતું. ગરબીના અંતભાગમાં આ લીટીઓ હતીઃ—

"ફૂલણજીની રાંડ રૂએ મોં વાળી રે, ફૂલણજી;
ફૂલણજી સીધાવ્યા ટેકો ટાળી, મારા ફૂલણજી."

દંભીને પલાયન કરવું પડ્યું. દંભીનો દંભ ઊઘાડો પડે છે ત્યારે તેને ભારે શરમાવું પડે છે, ને ત્યાંથી નાસી છૂટવું પડે છે. એના સંબંધમાં એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક વાર એક ઓમ્નીબસ મોટરમાં (ભાડુતી મોટી મોટરમાં) કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો બેઠાં હતાં, તેમાં એક મગજનો ચસ્કેલ દંભી જુવાન માણસ બેઠો હતો. ગદ્ધાપચીશી શિક્ષિત માણસના મનને પણ ડગમગાવે છે ત્યારે આ ભાઈ કે જે અર્ધમગજના ને સુધારાના પવનમાં તણાયેલા, તેમજ ડોળી સ્વભાવના હતા તેનું પૂછવુંજ શું? તે ઊતારુઓને શાંત કરી પોતાની મેળેજ બોલવા લાગ્યાઃ—

"બાનુઓ! અને ગૃહસ્થો! આ તક મળતાં આપ સૌને એક બહુ

જરૂરની વાત હું કહેવા માગું છું તે સાંભળવા તમે સૌ મહેરબાની કરો. હાલમાં ધર્મનો ઢોંગ કરનારાઓ જ્યાં ત્યાં બકવાદ કરી રહ્યા છે કે દારૂ પીવો એ મહાપાપ છે, અને આપણાં શાસ્ત્રમાં દારૂ પીવાની મનાઇ કરવામાં આવી છે, પણ હું આપને આપણા શાસ્ત્રનો ને તેમાં પણ વૈષ્ણવોમાં પરમ પવિત્ર મનાતા ભાગવતનો એક શ્લોક કહું છું, જેમાં દારૂ પીવાની ના પાડવામાં આવી નથી, પણ ઊલટી દારૂ પીવાની વારંવાર ભલામણ કરવામાં આવી છે. તે શ્લોક સાંભળો:—

"पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ।
पुनरुत्थाय वै पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ "

જુઓ, આ શ્લોકમાં શું કહ્યું છે? માણસે દારૂ કયાંસુધી પીવો તો કહે છે કે દારૂ પીપીને બેભાન થતાં તે ભૂમિપર પડી જાય ત્યાંસુધી તેણે પીવો. ફરીને ઊઠીને પણ તે માણસ દારૂ પીએ. આમ કરવાથી તેને પુનર્જન્મ થતો નથી.

ધર્મધૂતારાઓ કેવું જૂઠાણું ચલાવે છે તેની આ શ્લોકપરથી આપની ખાત્રી થશે." એક વિદ્વાન્ માણસ કે જે એ મોટી મોટરના એક ખૂણામાં બેઠેલો હતો, ને આ દંભી માણસનું ભાષણ અર્ધજાગ્રત્ સ્થિતિમાં સાંભળતો હતો તેણે જાગ્રત્ થઇ તેને કહ્યું:—"ભાગવતમાં કયે સ્થલે એવું કહેવામાં આવ્યું છે?" પ્રત્યુત્તરમાં તે ભાઈ બોલી ઊઠ્યા:— "મેં કહેલો શ્લોક એકાદશસ્કંધના ૨૫ મા અધ્યાયનો ૪૫ મો છે." ઠાવકું મોઢું રાખી તે વિદ્વાને તુરતજ પોતાના ખીસ્સામાં ભાગવતના મૂલ શ્લોકનો ગુટકો હતો તે બહાર કાઢી તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—"લો ભાઇ! આ ભાગવત. આપે કહેલો શ્લોક આમાંથી કાઢી બતાવો." પેલા ભાઇ ઝંખવાણા પડી ગયા, ને ભાગવતનાં પાનાં ફેરવી શ્લોક શોધવાનો ડોળ કરતા બોલ્યા:—"નહિ નહિ, મારી ભૂલ થાય છે; એ તો અધ્યાત્મરામાયણના ઉત્તરકાંડના વીશમા સર્ગનો ૧૫ મો શ્લોક છે." પેલા વિદ્વાન્ માણસે પોતાનાં ધાર્મિક પુસ્તકો પુનઃ બંધાવવા-

માટે આપેલાં તે બાંધનારને ત્યાંથી લઈને તે આવતો હતો, એટલે પોતાની પાસેના દફતરમાંથી અધ્યાત્મરામાયણનું પુસ્તક કાઢી શાંતિથી તે જુવાનને આપી કહ્યું:–"આ બહુ સારી છાપનું અધ્યાત્મરામાયણ છે. મહેરબાની કરીને આપે કહેલો શ્લોક આમાંથી બતાવો." પેલો જુવાનીઓ વધારે શરમીંદો થઇ ગયો, છતાં ધીરજ રાખી તે પુસ્તક હાથમાં લઇ તેનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં તે બોલ્યો:–"અરે! મારી સ્મૃતિમાં ફેર થઇ ગયો. એ તો મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મના ૧૫ મા અધ્યાયનો ૨૫ મો શ્લોક છે." શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ આ વિદ્વાન્‌ના દફતરમાં હતું. તે બહાર કાઢીને તે બોલ્યો:–"લો ભાઈ, આ શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ અહીં હાજર છે; તેમાંથી આપે કહેલો શ્લોક શોધી આપો." આ સાંભળી પેલા ભાઇ તો ગભરાઇ ગયા, ને શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક હાથમાં લઇ નકામાં તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા. તે પુસ્તકમાંથી કાંઇ તે શ્લોક તો મળે તેમ નહોતું, ને પોતે કહેલો શ્લોક કયા શાસ્ત્રનો છે તેની તેને કાંઇ ખબર પણ નહોતી. છેવટ તે મોટરના હાંકનારની સામે જોઇ રાડો પાડવા લાગ્યો:–"મિસ્તર! મોટર ઊભી રાખો, મારે ઊતરી જવું છે. અહીં તો એક માણસ આખી લાયબ્રેરી સાથે લઈને બેઠો લાગે છે!" મોટર હાંકનારે મોટર ઊભી રાખી, ને પેલા ભાઈ ઠેકડો મારી ઊતરી ચાલતા થયા. મોટરમાં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષો તેના દંભીપણાપર હસવા લાગ્યાં.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે શાસ્ત્રના કથનનું રહસ્ય સમજ્યાં વિના કેટલાંક દંભી માણસો શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મિથ્યા દંભ કરે છે, ને તેમાં પણ અમુક ગ્રંથના અમુક વિભાગનો આટલામો શ્લોક મેં તમને કહ્યો એવું શ્રોતાની આગળ કેવલ અસત્ય કહેવામાં આવે છે, ને જ્યારે જાણનાર તેમને પૂછે ત્યારે તેમને નાસતાં ભોં ભારે થાય છે એ ઉપરના ઉદાહરણથી સારી રીતે સમજી શકાય છે.

ઊલટી વાણીની સમજ. કેટલાક કવિઓ ને સંતો પોતાને

કહેવાની વાતને વધારે અસરકારક કરવાને કેટલીક વાર તે વાત ઊલટી વાણીમાં કહે છે. સુંદરદાસજીની, કબીરસાહેબની ને મીરાંની ઊલટી વાણી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવા કેટલાક શ્લોકો છે. પેલા જુવાનીઆએ કહેલો શ્લોક પણ ઊલટી વાણીનો જણાય છે. તેમાં આપાતદૃષ્ટિએ જોતાં દારૂ પીવાનું જણાય છે, પણ ખરી રીતે તેમાં દારૂ પીવાની વાતજ નથી. જો દારૂ પીવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેની કિંમત ચાર છ પૈસા કે ચાર છ આના થાય! અને તે સૌને માટે બહુજ સહેલી થઇ જાય, પણ એવું કશું છેજ નહિ. "**यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम**" (જેને પામીને મુક્ત પુરુષો પાછા અહીં આવતા નથી-પુનર્જન્મ પામતા નથી-તે મારું પરમ ધામ છે,) એ પ્રમાણે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાન્ કહે છે તેવી મુક્તિ જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગવિના મળી શકતી નથી. તેને માટે માણસે જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ પ્રાપ્ત કરવાસારુ તેને પરાયણ થવું જોઇએ-તેની પાછળ ગાંડાજેવા થવું જોઇએ-અન્ય વસ્તુની આસક્તિ મૂકીને આદર-પૂર્વક તેમાં સતત જોડાયેલા રહેવું જોઇએ. જ્યારે એમ થાય ત્યારેજ તે મોક્ષસાધકને આત્મસ્વરૂપની કે પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો ભાવ **पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा** ઇ૦ શ્લોક પેલા જુવાન માણસે કહ્યો તેમાં કોઇ કવિએ દર્શાવેલો પ્રતીત થાય છે. એ કોઇ પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રનો શ્લોક જણાતો નથી. "**रसो वै सः**" (પરમાત્મા રસરૂપ છે.) વિચારવડે, ધ્યાનવડે કે પ્રેમભક્તિવડે તે પરમાત્મરસનું પાન મોક્ષેચ્છુ મનુષ્યે ક્યાંસુધી કરવું કે જ્યાંસુધી તેને પોતાના દેહનું ભાન ન રહે ત્યાંસુધી. કદાચ તેને ભાન આવે, ને તે પોતાના આત્મવિચારમાંથી, આત્મયોગમાંથી કે પ્રેમભક્તિના આવેશથી પ્રાપ્ત થયેલા ભાવાવેશમાંથી જાગ્રત્ થઇ જાય તો પુનઃ પણ તેણે આત્મવિચારાદિવડે પરમાત્મરસનું પાન કરીને દેહાભિમાન મૂકવું. આમ કરવાથી પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થયે તેને પુનર્જન્મ ન થાય એમ એ શ્લોકનો ભાવ છે. બાકી દારૂ કે જે વગરભલામણે હજારો અકલના

આંધળાઓ ઠાંશી રહ્યા છે તેને માટે શાસ્ત્રે ભલામણ શી કરવાની હતી? ખરી મસ્તી ને ખરો આનંદ આપનાર પ્રભુના પ્રેમરૂપી દારૂ પીવો, એવો કવિના કહેવાનો આશય જણાય છે. સમજુ અભ્યાસીઓ આ આશય સમજે છે, ને તેથી તેમને પોતાના કર્તવ્યમાં બમણો ઉમંગ પ્રકટે છે. અણસમજુ માણસો આશય સમજ્યા વગર માત્ર શબ્દોપર નાચે છે, ને તેથી સંસારસાગરમાં ઊલટાં ગોથાં ખાય છે. શાંતરસનાં કાવ્યો સમજવામાં તેના શબ્દોપર ન જોતાં તેના ભાવપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઇએ.

દંભ લાંબો નભી ન શકે. દંભીનું પોકળ થોડા સમયમાંજ ખુલ્લું થાય છે. સાચી વાત હમેશાં નભી શકે છે. ખોટી વાત લાંબી ચાલી શકતી નથી. જે ડોળ કરે છે તેને જ્યાંત્યાં ખોટુંજ દેખાડવું પડે છે. અજાણ્યા માણસોમાં કદાચ થોડો સમય એ ચાલ્યું જાય, પણ કોઈ જાણકાર માણસ મળી આવ્યો, એટલે દંભીનો દંભ તુરત પરખાઇ જાય છે: વળી અજાણ્યાં માણસો પણ લાંબા સહવાસથી સાચુંખોટું ઓળખતાં શીખી જાય છે, કેમકે અંતર્યામી સૌના હૃદયમાં વસી રહ્યા છે. એટલે તેમની પાસે પણ દંભીનો દંભ લાંબો સમય ચાલતો નથી. દંભ કરનારનો દંભ જ્યારે ઊઘાડો પડે છે ત્યારે તેને અપમાન કે તિરસ્કાર ખમવાં પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ કોઇવાર તેને બીજી પણ હાનિ થાય છે. તેના કરતાં માણસ સાદાઇ, સરલતા ને નમ્રતાથી વર્તે તો લોકો તેના ઉપર ઊલટો વધારે પ્રેમ કરે છે, ને પ્રસંગોપાત્ત તેને જોઇતું સાહાય્ય પણ આપે છે. પરિણામે ખરુંખોટું અછતું રહેતું નથી. ખોટું કેટલું નભે? કોઇ પ્રસંગે તો તે તુરતજ ખુલ્લું થાય છે. નવી ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં "ટપ્પાની મુસાફરી" એ મથાળાનો એક પાઠ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક માણસની હાસ્યજનક વાત છે, જે અહીં સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. અગાઉ રાજકોટ ને વઢવાણકેંપવચ્ચે ઘોડાના સીગરામના ટપ્પા ચાલતા. અમુક ટપ્પે (મજલે) ઠરાવેલ સ્થલે ઘોડા બદલાતા જાય, એટલે તેવા ભાડુતી

સીગરામને ટપ્પા કહેતા. રાજકોટ ને જેતપુરવચ્ચે પણ એવા ટપ્પા ચાલતા. હજી પણ કોઇ કોઇ સ્થળે તેવા ટપ્પા ચાલતા હશે. એક પ્રસંગે રાજકોટ ને વઢવાણકેંપવચ્ચે ચાલતા ચાર માણસો ને સામાનથી ખીચોખીચ ભરાયેલા ટપ્પામાં બેસવામાટે ભારે શરીરનો એક માણસ ઉતાવળે ઉતાવળે આવ્યો. ઉતારૂઓની દાઝથી નહિ, પણ ઘોડાની દાઝથી ગાડીવાને તેને સ્પેશિયલ ટપ્પામાં જવાનું કહ્યું, એટલે એ તે તરફ દોડ્યો, પણ ત્યાંથી તેને પાછો કાઢ્યો. અંતે કેટલીક રકઝક પછી ગાડીવાને પોતાના ટપ્પામાં એ પાંચમા માણસને દાખલ કર્યો. ગાડીમાં દાખલ થયા પછી તેણે પોતાનો ગભરાયેલો ને દયામણો ચ્હેરો બદલી નાંખ્યો. સીગરામમાં ઘણી સંકડાશ હતી, છતાં તે પોતાને માટે વધારે જગા કરાવવાને બીજા ઉતારૂઓને જરા આઘા બેસો, માર્ગ કરો, તમે તો મોટો પલાંઠો વાળીને બેઠા છો તે જરા ટુંકા થઇને બેસો એમ કહેવા લાગ્યો. તે જાણે પોતે પહેલો આવી બેઠો હોય ને વધારે હકદાર હોય તેમ બીજાઓને ધમકાવવા લાગ્યો. સરખેસરખા સામસામા મળે તો કેવી લડાઇ જામી પડે છે તે રેલગાડીમાં કોઇ કોઇ વાર તમે જોયું હશે, પણ સજ્જનો થોડા સમયસારૂ કોઇની સાથે બગાડતા નથી. સજ્જનો તો પ્રાપ્ત પ્રસંગને સુખેદુઃખે નીભાવી લે છે. આ ભાઇની વગરહકની ને નકામી કડકાઇને સહન કરી ટપ્પામાં ભલા ઉતારૂઓ સાંકડેમોકળે ગોઠવાઈ ગયા, ને ટપ્પો ઉપડ્યો. જેનાં મન ને વાણી પોતાને વશ ન હોય તે માણસો ક્યાંઈ પણ સખણાં રહેતાં નથી. ઉતારૂઓની સાથે લડાઇ પતી ગયા પછી તેણે ગાડીવાનસાથે લડાઇ આરંભી. તેણે ગાડીવાળાને કહ્યું: "જરા જલ્દી હાંકો. આમ તે ક્યારે પહોંચાશે? ઘોડા કેવા મુડદાલ છે? હાંકનારાઓ પણ કોણ જાણે કેવા છે?" આ સાંભળી ગાડીવાનથી ન રહેવાયું, એટલે તેણે કહ્યું: "રોજ હાંકીએ છીએ તેજ છીએ. આજ તમે નવાઇના આવ્યા તે ઘોડાને શું મારી નાંખીએ?" પેલા ભાઈ બોલ્યા: "અમે કાંઇ ગાંધીઆણું તોળનાર દુકાનદાર નથી,

અમલદાર છીએ. અમારા વિના સ્ટેટમાં કેટલાંએ કામ અટક્યાં છે. તમે ઘોડાનાં પૂછડાં આમળનારા સરકારીદરબારી કામમાં શું સમજો ?" લડાઇ બરાબર જામી, ને બંને પક્ષતરફથી પરસ્પર ઘણા વાક્પ્રહાર થયા, અને તેમાં પેલા ભાઇએ પોતાની અમલદારીસંબંધી વાત વારંવાર કહી સંભળાવી. થોડી વારપછી તે યુદ્ધ શાંત થયું. અમલદાર માણસમાં આવા છાલકાવેડા નજ ઘટે એમ વિચારીને, તથા પેલા માણસના દેખાવપરથી શંકા કરીને, ટપ્પામાંના એક અનુભવી માણસે તેને પૂછ્યું: "આપ ક્યાં શા ખાતામાં નોકર છો?" તેણે કહ્યું: હું રાણપુરમાં પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છું. તમામ પોલીસખાતું મારા હાથનીચે છે." પૂછનારે પુનઃ કહ્યું: "રાણપુરમાં તો શામજીભાઇ પોલીસસુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા ને ?" તેના ઉત્તરમાં એ માણસે કહ્યું: "હા તે છે, ને હું તેમના હાથનીચે નાયબ પોલીસસુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છું. નાયબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના અને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના અધિકારમાં તફાવત શો ? બધા હુકમો લખવાના અમારે અને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તે પર માત્ર સહીઓ કરે." પૂછનારે કહ્યું: "એવું લખવાનું કામ કરનારને તો અમારે ત્યાં શિરસ્તેદાર કહે છે." તેણે કહ્યું: "અમારે ત્યાં પણ શિરસ્તેદાર કહે છે, પણ બધાં લખાણ અમારા હાથમાં થઇને જાય, ને શેરા લખવાનું અમારા હાથમાં રહ્યું, એટલે સૌ પોલીસવાળાને અમારી ગરજ રહી, તેથી નાયબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પણ કહેવાઇએ." પૂછનારે પુનઃ પૂછ્યું: "આપના હાથનીચે કારકુનો હશેજ તો ?" તેણે કહ્યું: "ના, બીજા કારકુનો તો નથી. બધું લખાણ અમારેજ કરવાનું. અમારા વગર કોઇને ચાલે નહિ." પૂછનારે કહ્યું: "ત્યારે આપની જગા તે કારકુનની કહેવાય કે શિરસ્તેદારની ?" પેલાએ કહ્યું: "જે કહો તે કહેવાય." પેલા દંભી માણસનો દંભ આમ સાવ ઊઘાડો થઇ ગયો. માણસને જો માનની ઇચ્છા હોય તો તેણે માનને માટે પ્રયત્ન કરી યોગ્યતા મેળવવી જોઇએ. યોગ્યતા ન હોય તો દંભ કરવાથી માન મળતું નથી, પણ

અપમાનજ મળે છે ને તેવા માણસપરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. દંભીને પોતાનો દંભ નભાવવાને ઘણી ચિંતા વેઠવી પડે છે, છતાં અંતે તો તેનો દંભ ખુલ્લો થયા વગર રહેતો નથી; ને જ્યારે તે ખુલ્લો થાય છે ત્યારે તેને પોતાના મનમાં ભારે પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

સમજુનું નિર્દંભ વર્તન. સમજુ માણસો સરલ ને નિષ્કપટ જીવન ગાળે છે. તેઓ સૌની સાથે ભલાઇથી ને નમ્રતાથી વર્તે છે, ને પરમાત્માને સાક્ષિભૂત જાણીને કદીપણ દંભ કરતા નથી; અને લોકો તેમની સ્તુતિ કરે તે પ્રત્યક્ષ સ્વીકારતાં તેમને પોતાના અંતઃ-કરણમાં કેટલીક વાર અણગમો પેદા થાય છે. જેને પોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય તેણે આવું નિર્દંભ જીવન ગાળવું જોઇએ.

૭ કુતૂહલ

અંતઃકરણના દોષો નિવૃત્ત કરવાનો હેતુ. જ્યારે મોક્ષ-સાધકના અંતઃકરણમાંથી આળસ તથા પ્રમાદ આદિ તમોગુણના, ને કામક્રોધ આદિ રજોગુણના ધર્મો ન્યૂન થાય છે ત્યારે તેના અંતઃકરણની મલિનતા તથા ચંચલતા ન્યૂન થાય છે. એ પ્રમાણે જ્યારે અંતઃકરણમાંથી તમોગુણનું તથા રજોગુણનું બલ ઘટે ત્યારે તે અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ બલવાન્ થાય, અને તેમ થતાં તેમાં વિવેકનું બલ વધે, ને તેને પરિણામે તે અંતઃકરણમાં સંસારના અનિત્ય તુચ્છ ને દુઃખદ વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકટે, તથા પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાની તીવ્ર શુભેચ્છા—મુમુક્ષુતા ઉપજે. એ વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ થતાં મનુષ્ય કોઇ જ્ઞાતા સદ્‌ગુરુનો શોધ કરી, તેમનો અનુગ્રહ મેળવી, તેમણે ઉપદેશેલાં સાધનો સિદ્ધ કરી કૃતાર્થ થાય છે. વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતા એ સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો ગણાય છે. વૈરાગ્યવડે સંસારના તુચ્છ વિષયોમાં ભટકતું અંતઃકરણ રોકાય છે, ને પુનઃ પુનઃ તેને પરમતત્ત્વમાં જોડવારૂપ અભ્યાસવડે તે અંતઃકરણ પરમતત્ત્વમાં સ્થિર થાય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય સદાગ્રહ રાખીને રજોગુણના અને તમોગુણના દોષોને પોતાના

અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત ન કરે ત્યાંસુધી તે અધ્યાત્મમાર્ગમાં આગળ વધી શકતો નથી.

રજોગુણના કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર ને દંભ એ દોષોવિષે કહેવાયું. કુતૂહલ ને અટ્ટહાસ્ય એ પણ રજોગુણજન્ય દોષ છે, ને તે પણ દૂર કરવાની અગત્ય છે. તેમાં પ્રથમ કુતૂહલવિષે કહેવાય છે. પછી અટ્ટહાસ્યવિષે કહેવાશે

મલિનતા દૂર કર્યા વિના નવો રંગ ન લાગે. મેલું કપડું ને મેલું શરીર જેમ ખરાબ, તેમ મલિન અંતઃકરણ પણ ખરાબ. મેલા કપડાથી ને મેલા શરીરથી જેમ પોતાને કંટાળો આવે છે તેમ તેની પાસે બેસનાર અન્યને પણ કંટાળો આવે છે. મલિન હૃદયનું પણ એજ પ્રમાણે જાણવું. જેમ મરકીના જંતુઓ જેના શરીરમાં પેઠા હોય તેને ને તેના સંબંધમાં આવનારને હાનિ કરે છે તેમ અંતઃકરણના દોષો પણ તેને પોતાને ને પરને હાનિ કરે છે. જેમ મનુષ્યે કપડાં ધોવાં જોઇએ, ને શરીર ધોવું જોઇએ તેમ તેણે પોતાના અંતઃકરણને પણ ધોવું જોઇએ, તેમાંથી તમોગુણથી ને રજોગુણથી ઉપજેલા દોષો નિવૃત્ત કરી નાંખવા જોઇએ. જ્યાંસુધી કપડામાં ઘાટો મેલ હોય ત્યાંસુધી તેને બીજો રંગ લાગી શકતો નથી, તેમ અંતઃકરણમાં જ્યાંસુધી ઘાટા દોષો હોય ત્યાંસુધી તેને પરમાત્માનો રંગ લાગી શકતો નથી. જે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા દોષોને જિતવા પ્રયત્ન કરતા નથી, ને વગર-વિચારે પોતાનું ગાડું જેમતેમ ચલાવે જાય છે તે સો વરસે પણ પોતાના કાર્યનું પોતાને સંતોષ થાય એવું શુભ પરિણામ ઉપજાવી શકતા નથી. જેને કાર્યસિદ્ધિરૂપ પરિણામ લાવવું હોય તેણે તો પોતાના અંતઃકરણ-માં રહેલા દોષોને દુશ્મન જેવા સમજી તેને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ.

કુતૂહલનું સ્વરૂપ. હું આ જોઉં ને હું તે જોઉં, હું આ ખાઉં ને હું તે ખાઉં, હું આને મળું ને હું તેને મળું, હું આ વાંચું ને હું તે વાંચું, હું આમ કરું ને હું તેમ કરું, એમ નવાનવા વિષયોમાં ને

નવાનવા પ્રસંગોમાં વા ક્રિયાઓમાં ચિત્તવૃત્તિ ચકિત થઇ ભટક્યા કરે તે કુતૂહલ વા આશ્ચર્ય કહેવાય છે. કાંઇ નવીન વાત સાંભળી કે છાપામાં એવી વાત વાંચી તો આ ચાલ્યા તેને લગતો તપાસ કરવા. ફલાણું નાટક નવું બહાર પડયું છે, સીનેમાની ફલાણી ફીલ્મ બહુ વખણાય છે, ચાલો તે જોવા જઇએ. ફલાણા ભટ્ટ આવ્યા છે, ઘણા સારા જોષી છે, ફલાણા સાધુ આવ્યા છે, તે ભવિષ્ય કહી આપે છે ને બહુ ચમત્કારી છે, તે સાંભળી આ દોડ્યા તેના તરફ. આમ વર્તનારો મનુષ્ય પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર પણ સારો ન કરી શકે, તો પછી સ્થિર ચિત્તવિના પોતાનો પરમાર્થ તો ક્યાંથીજ સુધારી શકે? એવા પ્રસંગોમાં સર્વથા નજ જવું, એમ કહેવાનો આશય નથી, વખતે અગત્ય જણાય ને ઇચ્છા થાય તો જવું, પણ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર ને પારમાર્થિક સાધન મૂકીને ભટક્યા ન કરવું જોઇએ.

જીવન્મુક્ત પુરુષનું કુતૂહલરહિતપણું. જીવન્મુક્ત પુરુષ કુતૂહલરહિત હોય છે:—

“ चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।
इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ ”

(અહીં પરમાત્માને આશરે રહેલી માયામાંથી પ્રતીત થતી આ સર્વશક્તિઓ ઉપજે છે એ પ્રમાણે જાણનાર જીવન્મુક્ત પુરુષને માયાના કાર્યરૂપ આશ્ચર્યના સમૂહોમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું નથી.)

કદાચ કોઇ મનુષ્ય સૂર્ય શીતલ પ્રતીત થયાનું, ને ચંદ્ર ગરમ પ્રતીત થયાનું જણાવે તોપણ તેમાં તેમને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. તે અગ્નિની જ્વાલાને નીચે જતી જુએ, ને પાણીને ઉંચું ચાલતું જુએ તોપણ તેઓ આશ્ચર્યને વશ થતા નથી. “**मायायां सर्वसंभवः**” (માયામાં સર્વશક્તિઓનો સંભવ છે)એમ જાણીને તેઓ શાંતજ રહે છે.

જો વિચાર કરવામાં આવે તો આ વિશ્વમાં સઘળું આશ્ચર્યરૂપજ છે. અહીં આશ્ચર્ય ક્યાં લેવા જવું છે? આશ્ચર્ય તો

પોતાની પાસેજ રહેલાં છે. રજોવીર્યમાંથી મનુષ્ય ને પશુપક્ષીઓ આદિનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં શરીરો કેમ ઉપજે છે? શરીરમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિવાળી ઇંદ્રિયો ને તેમનાં ગોલકો તેમજ અંતઃકરણ શી રીતે ઉપજે છે? એકજ પ્રકારના અન્નજલમાંથી ભિન્ન ભિન્ન ગુણવાળી ને શક્તિઓવાળી અષ્ટ ધાતુઓ કેમ થાય છે? તેમજ એકજ અન્નમાંથી હાડકાં ધોળાં થાય છે, વાળ કાળા થાય છે, ને લોહી તથા નખ રાતાં થાય છે, એ બધું શી રીતે બને છે? તેનો જો વિચાર કરીએ તો તે આશ્ચર્યમાં ડુબાડે તેવું છે. ધન્વંતરી જેવા વૈદ્ય કે સમર્થ ડૉક્ટરો પણ એનો સંતોષકારક ખુલાસો કરી શકે એમ નથી.

જગત્‌ની અચિંત્ય રચનાઓ. આ જગત્‌માં એવી અનેક રચનાઓ છે કે જેનાં કારણો શોધવા જતાં અંતે અજ્ઞાનનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો થતો નથી. શ્રીપંચદશીકાર પણ કહે છે કેઃ—

> "निरूपयितुमारब्धे निखिलैरपि पंडितैः ।
> अज्ञानं पुरतस्तेषां भाति कक्षासु कासुचित् ॥"

આ પૃથિવીપરના સર્વ પંડિતો ભેળા થઇને આ જગત્‌ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો (કારણોની પરંપરા શોધવાનો) આરંભ કરે તો તેમને આરંભમાં થોડો ખુલાસો મળી શકશે, પણ આગળ જતાં અંતે તેમની પાસે કોઈ પણ કક્ષામાં અજ્ઞાન આવીને ઊભું રહે છે. અર્થાત્ આગળ જતાં હવે અમને સમજાતું નથી એમ તેમને કહેવું પડે છે. આમ હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરુષો માયાની વાતોમાં આશ્ચર્યને વશ થતા નથી, તેમ તેમાં ઉંડા ઊતરી સમયનો નકામો વ્યય કરતા નથી.

ભગવાન્ દત્તાત્રેયની કુતૂહલરહિતતા. જીવન્મુક્ત પુરુષો અતિસરલ, દુરાગ્રહવિનાના ને કોઇ પણ વાતના કુતૂહલરહિત હોય છે. એના સંબંધમાં શ્રીદત્તભગવાનનું ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. તેમના સંબંધની દંતકથા એવી છે કે ઋતુધ્વજનામના કોઇ ભાગ્યશાલી રાજાને મદાલસાનામનાં રાણી પ્રાપ્ત થયાં હતાં, જે મદાલસા પૂર્વના સુસંસ્કારથી ને વર્તમાન પુરુષાર્થથી તત્ત્વજ્ઞ થયેલાં હતાં. એ ગંધર્વ-

श्री खरतरगच्छीय ज्ञान मन्दिर, ...

જાતિનાં હતાં. રાજા તેમની સાથે ઠરાવથી બંધાયેલા હતા કે તેમને જે જે પુત્રો થાય તેમની જીવનસ્થિતિની બાબતમાં તેમણે વચ્ચે ન આવવું. ક્રમે કરીને મદાલસાને સાત પુત્રો થયા. "મારે પેટે આવેલા જીવો પુનઃ જન્મમરણની ઘટમાળમાં ન પડે તો સારું," એવી શુભેચ્છાથી તેઓ પ્રત્યેક પુત્રને તેમની બાલ્યાવસ્થામાંજ હાલરડું ગાઇ સંભળાવી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરતાં, ને સંસારની દુઃખરૂપતા સમજાવતાં. તે હાલરડાનો પ્રથમશ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"शुद्धोऽसि बुद्धोऽसि निरंजनोऽसि,
संसारमायापरिवर्जितोऽसि ।
संसारस्वप्नं त्यज मोहनिद्रां,
मदालसा वाक्यमुवाच पुत्रम् ॥"

(હે પુત્ર! તું શુદ્ધસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, નિરંજન—માયારૂપ અંજનથી રહિત સ્વરૂપવાળો—છે, સંસારરૂપ માયાથી અત્યંતરહિત છે, તુ સંસારરૂપ સ્વપ્નને અને મોહરૂપી નિદ્રાને છોડી દે, એવાં વચન મદાલસાએ પોતાના પુત્રને કહ્યાં.)

મદાલસાના હાલરડાના આ અને બીજા શ્લોકો શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધન્ય છે એવી માતાઓને, કે જે આ પ્રમાણે પોતાનો સંસારિક સ્વાર્થ ન જોતાં પુત્રનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધે છે.

ગોપીચંદની માતા મેનાવતી પણ પરમ શ્લાઘ્ય છે. શ્રીનિષ્કુળાનંદ કહે છે કેઃ—

"જનની જીવો રે ગોપીચંદની, જેણે પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્યજી."

ધ્રુવજીની માતાએ પણ તેમને ખરા કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. જ્યારે ધ્રુવની અપર માતાએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો, ને તેમને રાજાને ખોળે ન બેસવા દીધા ત્યારે ધ્રુવ પોતાની માતાપાસે આવી રોવા ને ખેદ કરવા લાગ્યા. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમની માતાએ તેમને આવા ભાવનું કહ્યુંઃ—

"સુની સુત અપનો કો નહિ, એક બિના જગદીશ;
જનગોપાલ* ભજી લીજીએ, સબ તજી બિરાવા બીશ."

(હે પુત્ર! સાંભળ, અહીં એક જગદીશવિના આપણું કોઇ સાચું સગું નથી. તેથી આ બધું ત્યજી દઇને આપણે પ્રભુને ભજી લઇએ તેમાં આપણું હિત રહેલું છે.)

માતા પોતાના પુત્રને આવો વૈરાગ્યનો ને ત્યાગનો ઉપદેશ કરે એ વ્યવહારપક્ષે બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જોકે પાછળથી જ્યારે ધ્રુવ પ્રભુને ભજવામાટે વનમાં જવાને તૈયાર થયા ત્યારે સંસારની માયાને વશ થઇ તેમની માએ તેમને નીચેના ભાવનુ કહ્યું હતું:—

"ગિરિ જંગલ બહુ ડુંગરા, વળી વાનરનો ઠાઠ;
પંથ દીઠો નથી આગળે, કેમ તું જાણીશ વાટ?
બોરડી બાવળ ગોખરુ, કઠણ કાંકરા ઘણું;
પંથ જતાં કેમ ચાલશે? કોમળ તારા ચર્ણ."
"પુત્ર! ધરણીપર પોઢવું, નથી રે તહાં પલંગ;
ચરણ કોણ ત્યાં ચાંપશે? નથી સેવક પણ સંગ."

માતાપાસે પુત્રપરનો પ્રેમ આમ બોલાવે એ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ પહેલાં તેમણે જે વાત કરી હતી તેજ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સત્ય હતી, ને ધ્રુવે તેને અનુસરી, માતાને સમજાવી, આગ્રહ કરી તે વનમાં ગયા, ને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું.

મદાલસાના ઉપદેશથી ક્રમે કરીને તેમના સાતે પુત્રો વયમાં આવતાં વનમાં ચાલ્યા ગયા, ને મહાજ્ઞાની તથા મહાયોગી થયા. આઠમા પુત્ર **અલર્ક**નો જન્મ થયો ત્યારે ઋતુધ્વજથી ન રહેવાયું, એટલે તેમણે **મદાલસા**ને કહ્યું કે:—"હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરી આને ત્યાગનો બોધ ન કરતાં રાજનીતિ શીખવો તો સારું." તે સાંભળી **મદાલસા**એ કહ્યું: "આપણો થયેલો ઠરાવ આપે ત્રોડ્યો, તેથી હવે હું અહીં નહિ રહી શકું. આપની આજ્ઞાપ્રમાણે હું આને

* જનગોપાળ—ગોપાળદાસ. એ કર્તાનું નામ છે.

રાજનીતિ શીખવીને તથા તેના હિતની ગોઠવણ કરીને ચાલી જઈશ." રાજાએ કહ્યું: "નિરુપાયે ઠરાવ ત્રોડવો પડ્યો. ભવિષ્યમાં રાજ્ય સંભાળનાર કોઇ જોઇએ, માટે મેં તમને એ પ્રમાણે કહ્યું છે." મદાલસાએ અલર્કને રાજનીતિ શીખવી ખરી, પણ આ મારો પુત્ર છે, તો એ પણ ચોરાશીના ફેરામાં પાછો ન પડવો જોઇએ એમ વિચારીને અલર્ક યોગ્ય વયનો થયો ત્યારે ભોજપત્ર મંગાવી તેમાં પોતાને જે લખવું હતું તે લખી તે ભોજપત્ર સુવર્ણના માદળિયામાં મૂકી તે માદળિયું અલર્કને હાથે બાંધ્યું; ને તેને કહ્યું કે:–"પુત્ર! તારે રાજ્યભાર વહન કરવાનો છે તે તું ધૈર્ય ને સાવધાનથી શ્રુતિ-સ્મૃતિપ્રમાણે વહન કરજે. મનુષ્યના જીવનમાં સર્વદા સુખ હોતું નથી. દુઃખના પ્રસંગો પણ તેના જીવનમાં આવે છે, તે વેલા ધૈર્ય ને જાગૃતિ રાખી યોગ્ય ઉપાય કરજે, પણ જ્યારે બહુ કષ્ટનો પ્રસંગ આવે ને તને કાંઇ માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે આ માદળિયું ઉખેળીને તેમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કરજે." અલર્કને એ પ્રમાણે કહીને મદાલસાએ ગંધર્વલોકભણી પ્રયાણ કર્યું. પાછળથી ઋતુધ્વજના દેહત્યાગપછી અલર્કનો રાજ્યાભિષેક થયો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી અલર્કના સાત મોટા ભાઇઓ કે જે વનવાસી થયા હતા તેમણે વિચાર્યું કે અલર્ક આપણો બંધુ છે તે સંસારસાગરમાં ડુબી જાય એ ઠીક નહિ. તેને બચાવવો જોઇએ. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેમણે મોટી માયાવી સેના ઉપજાવીને અલર્કના રાજ્યપર ચઢાઈ કરવા મોકલી. માર માર કરતું કોઇ રાજાનું અસંખ્ય લશ્કર આવી પહોંચ્યાના ને તેણે પોતાની રાજધાની ઘેરી લીધાના વર્તમાન અલર્કને મળતાં તેણે તપાસ કરાવ્યો તો પોતાથી તેમને પહોંચી શકાય એવી પોતાની સ્થિતિ ન જણાઇ. બહારથી મિત્ર રાજાઓનું સાહાય્ય મેળવી શકાય એટલો સમય ને એવો માર્ગ રહ્યો નહોતો. અચાનક આવી આપત્તિ આવી પડતાં તેને ઘણી મુંઝવણ થઇ. મોટા અગ્નિમાં જલની અલ્પ આહુતિ હોમવાની પેઠે પોતાની નાની સેના શત્રુના મહાદળની સામે મોકલી તેનો નાશ

કરાવવાનું તેને ઉચિત ન જણાયું. પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી વગરયુદ્ધે શત્રુનું શરણ સ્વીકારતાં પણ તેને બહુ ગ્લાનિ થવા લાગી. શું કરવું તેનો નિશ્ચય તેને અલ્પ સમયમાંજ કરવાનો હતો. બહારનું યુદ્ધ થવા પહેલાં તેના અંતરમાં ભિન્ન ભિન્ન વિપરીત વિચારોનું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું, પણ કોઇ યોગ્ય માર્ગ તેને સૂઝ્યો નહિ. એવામાં તેને પોતાની માતાએ કહેલું વચન ને તેમણે બાંધેલું પેલું માદળિયું સાંભરી આવ્યાં. તુરતજ તેણે તે માદળિયું બાહુપરથી છોડીને ઉખેળ્યું, ને તેમાંની પત્રિકા વાંચી. એ પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

સંસારનો ત્યાગ કરી ભગવાન્ દત્તાત્રેયને શરણે જા. ભગવાન્ દત્તાત્રેય તેને જાણ, કે જેમને કાંઈ કુતૂહલ તથા અભિનિવેશ નથી. તારા સાત વનવાસી ભાઈઓની પેઠે તું પણ પરિણામે પરમસુખી થા.''

તુરતજ અલર્ક સાધુનો વેશ ધારણ કરી ભગવાન દત્તાત્રેયને શોધવા છાનોમાનો નીકળી પડ્યો. માયાવી સૈન્યમાંના કોઈ યોદ્ધાએ તેને રોક્યો નહિ. ક્યા મહાપુરુષ દત્તાત્રેય છે તેનો નિશ્ચય પોતાની માતાએ સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમના ગુણની પરીક્ષા કરીને કરવાનો હતો. વનોમાં ને પર્વતોમાં ભિન્ન ભિન્ન સાધુસંતોને તે મળવા લાગ્યો. એક વૃક્ષની નાની લીલી ડાંખળી લઇને અલર્ક તેમને "આ ક્યા વૃક્ષની ડાંખળી છે?" એમ પૂછે તો તે જે વૃક્ષની ડાંખળી હોય તે વૃક્ષની કહે, પણ અલર્ક પ્રત્યુત્તરમાં તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરવા માટે બીજા વૃક્ષની ડાંખળી કહે. દાખલાતરીકે જો પોતાની પાસે આંબલીની ડાંખળી હોય ને તે સંત આંબલીની ડાંખળી કહે તો પોતે કહે કે:—"મહારાજ! આ તો પીપળાની ડાંખળી છે." કેટલાક તે સાંભળી શાંત રહેતા, તો કેટલાક આના જવાબમાં તેને કહેતા હતા કે:—"શું તું ગાંડો થઇ ગયો છે કે આંબલીની ડાંખળીને પીપળાની ડાંખળી કહે છે. ચાલ્યો જા." કોઇ કહે:—"મગજ ઠેકાણે રાખી વિચારીને બોલો." કોઇ કહે:— "આવી નકામી માથાકૂટ શામાટે કરો છો?" શોધતાં શોધતાં

કોમ પર્વતના એકાંતભાગવાળી ગુફામાં તેને એક સંતપુરુષ શાંતપણે બેઠેલા જોવામાં આવ્યા. તેમને સવિનય નમન કરી અલર્કે પૂછ્યું:– "પ્રભો! જો આજ્ઞા હોય તો મારે થોડુંક પૂછવાનું છે તે પૃછું." મહારાજે કહ્યું:–"ભલે પૂછો" અલર્કે કહ્યું:–"મહારાજ! આ ડાંખળી કયા વૃક્ષની છે?" મહારાજ બોલ્યા:–"આંબલીની." અલર્કે કહ્યું:– "પીપરની છે." મહારાજે કહ્યું;–"તેની પણ હોય." અલર્કે પુનઃ કહ્યું:–"પ્રભો! આંબાની છે." મહારાજે તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું:–"તેની પણ હોય." અલર્કે કહ્યું:– કૃપાનાથ! હું જે કહું છું તે બધી વાતની આપ હાજી પાડો છો, પણ ના પાડતા નથી, તેનું શું કારણ?" તે મહારાજે કહ્યું:–"તમે તમારી કલ્પનાપ્રમાણે જે કહો તે તમારે માટે ઠીક ગણાય. સૌનો કલ્પિત સંસાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે." અલર્કે પ્રણામ કરી વિનયપૂર્વક કહ્યું:–"હે પ્રભો! આપ ભગવાન્ દત્તાત્રેય છો?" મહારાજે કહ્યું:–"હશે." અલર્કે જણાવ્યું:–"કૃપાસિંધો! મારી માતાએ મને સૂચવ્યું હતું તેથી મારે આપશ્રીની શોધને અર્થે આવો અવિનય કરવો પડ્યો છે, તે ક્ષમા કરશો." એમ કહી અલર્કે તેમની બહુ બહુ પ્રકારે ક્ષમા માગી, ને પોતાનો સઘળો વૃત્તાંત તેઓશ્રીને કહી સંભળાવ્યો, તથા પોતાને શરણ આપવા પ્રાર્થના કરી. પછી ભગવાન્ દત્તાત્રેયે અલર્કને શરણે લઇ તેને દીક્ષા આપવાની કૃપા કરી. માતા જ્ઞાની ને બુદ્ધિશાલી હતી તો આઠમા પુત્રને પણ આમ રસ્તે ચઢાવી દીધો. આપણે અહીં ભગવાન્ દત્તાત્રેયનું અક્રોધીપણું, શાંતિ ને આશ્ચર્યરહિતપણું જોવાનાં છે. **જો મોક્ષની સાચી ઇચ્છા હોય તો મનુષ્યે આવા કુતૂહલરહિતપણાનો ગુણ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.** વ્યવહાર સારો કરવો હોય તેને પણ એ ગુણની આવશ્યકતા છે. જે કુતૂહલને વશ થઇ જ્યાં ત્યાં ફર્યા કરે; જે તે જોયા કરે, જે તે ખાધા કરે, ને એવી બીજી ક્રિયાઓ પણ કર્યા કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો શી રીતે કરી શકે? નજ કરી શકે. પ્રયત્ન કર્યા વિના લાંબા કાલનાં કુસંસ્કારવાળાં ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ

એની મેળે સુધરી જતાં નથી. તેમને સુધારવા માટે ને વશ કરવા માટે રાતદિવસ આદરપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે.

માયામાં અનેક આશ્ચર્યો ભર્યાં છે. તમે જો તમારું પોતાનું શરીર જુઓ તો તે એક આશ્ચર્યનું પૂતળું છે. વર્તમાનમાં ડાક્ટરોએ શરીરની રચનાસંબંધી ઘણી શોધો કર્યા છતાં પણ અમુક અવયવોની રચનાનો ખુલાસો તેઓ હજુ પણ મેળવી શક્યા નથી. રક્તવાહિનીઓમાં નાની નાની રુંવાંટી સદા હાલ્યા કરે છે તેનું શું કારણ છે તે વિષે હજી શારીરવિદ્યા ખુલાસો કરી શકતી નથી. મગજની રચના પણ પૂરી સમજવી હજી કઠિન જણાય છે. તમે ગમે તેટલું જાણો તોપણ દૃશ્યનું સ્વરૂપ જાણવામાં અપૂર્ણતા રહેવાનીજ. યુરોપ ને અમેરિકામાં અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક શોધો થઇ છે, ને હજી થતી જાય છે, છતાં તે અપૂર્ણજ ગણાય છે. આર્યાવર્તમાં પૂર્વે વિમાન હતાં એમ ઇતિહાસપુરાણાદિ શાસ્ત્રોથી જણાય છે, પણ વચલા કાલમાં લોકોને તે વાત ગપાટાજેવી લાગતી. હમણાં એરોપ્લેન (વિમાન) ચાલવા લાગ્યાં છે, ને તેથી પૂર્વનાં વિમાનો સાચાં ઠર્યાં છે. માયામાં અનેક બલો રહ્યાં છે. હજી પણ કંઇક નવી શોધો થશે, ને ઘણી અવનવી વાતો બહાર આવશે.

ઈશ્વર બહુરૂપી છે. ઈશ્વર મનુષ્યોની ભાવનાપ્રમાણે અનેકરૂપે જણાય છે. તેમાં નકામો વિવાદ કરવો હિતકર નથી. એ ઉપર એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. આ પૃથિવીપર લંડનના કરતાં પણ કોઇ એક મોટું નગર હતું; કરોડ મનુષ્યોના કરતાં પણ ત્યાંની વસતિ વધારે હતી. તેની બજારો, રસ્તાઓ ને મકાનો વિશાલ હતાં. દેશદેશના લોકો વ્યાપારને અર્થે ત્યાં આવતા હતા. તે શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓઉપર માણસોની અવરજવર બહુ થતી. એ નગરની બહાર એક સ્થલે ચાર મોટા રસ્તા ભેગા થતા હતા. તે સ્થલથી થોડે દૂર એક વડના ઝાડની ડાળે સોનાના પિંજરામાં એક અદ્‌ભુત પક્ષી જોવામાં આવતું હતું. એ પક્ષી ખરેખર અદ્‌ભુત હતું. એક વાર ત્યાં

થઇને કોઇ શ્વેતવર્ણવાળો બહારગામથી આવેલો બ્રાહ્મણ પંડિત નીકળ્યો. તેની સાથે તે પક્ષી ધોળા સ્વરૂપમાં ને સંસ્કૃતભાષામાં વાત કરવા લાગ્યું. તે પંડિત ગયા પછી ત્યાં થઇને એક પીળા રંગનો જાપાની નીકળ્યો. તે તેને જોવા ઊભો રહ્યો, તો તે પક્ષી તેને પીળા રંગનું જણાયું, ને તેની સાથે તે જાપાનીભાષામાં બોલવા લાગ્યું. ત્યારપછી ત્યાંથી એક કાળા રંગનો આરબ નીકળ્યો. તેને તે પક્ષી કાળા રંગનું જણાયું, ને તે તેની સાથે અરબ્બીમાં વાતચીત કરવા લાગ્યું. એમ ત્યાંથી બીજાં પસાર થનાર ભિન્ન ભિન્ન માણસોનાં શરીરના જેવા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણ ધારણ કરીને તે પક્ષી તેમની સાથે તેમની તેમની ઇંગ્રેજી, રુશીયન, સ્વીડીશ, ચાઇનીઝ આદિ જૂદી જૂદી ભાષામાં બોલવા લાગ્યું. થોડા સમયપછી ત્યાંથી પસાર થનારા મુસાફરો એક વિશ્રામસ્થાનમાં ભેગા થયા, ને તે પક્ષીવિષે વાતો કરવા લાગ્યા. એક કહે:—“ તે પક્ષી ધોળું છે, ને તે સંસ્કૃત બહુ સારું જાણે છે.” બીજો કહે:—“ તે પીળું છે, અને જાપાની બહુ ઉંચું બોલે છે.” ત્રીજો કહે:—“ તે કાળું છે, ને અરબ્બીભાષા એક વિદ્વાન્ આરબ બોલતો હોય તેવી તે બોલી શકે છે.” ચોથો કહે:—“ તે પક્ષી ઘઉંવર્ણું છે, ને પંજાબીભાષામાં કુશલ છે.” એમ તે પક્ષી જોનારા ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવાસીઓ તેનો વર્ણ ને તેની ભાષા ભિન્ન ભિન્ન જણાવવા લાગ્યા, ને પોતાની વાત સાચી છે, અને અન્યની વાત ખોટી છે એમ આગ્રહભર્યો વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. તે અજાણ્યા મુસાફરોને આમ પરસ્પર ઝગડો કરતા જોઇ એક ડાહ્યો પુરુષ કે જે તે પક્ષીને સારી રીતે જાણતો હતો તેણે તેમને વિવાદ કરતા અટકાવી કહ્યું કે:—“ ભાઇઓ ! નકામો ટંટો શામાટે કરો છો ? એ પક્ષી તો બહુરૂપી છે. તે સર્વે પ્રકારના રંગ ધારણ કરી શકે છે, તેમજ તે સર્વે પ્રકારની ભાષા બોલી શકે છે, તમારી સૌની વાત સાચી છે. **તમે જેવું કહો છો તેવું તે છે, ને તેથી અન્ય પ્રકારનું પણ** તે છે.” આ વાત સાંભળી સૌ શાંત થયા. આ દૃષ્ટાંત તો એક રૂપક છે. **શ્રીઈશ્વર**

આ બહુરૂપી પક્ષીજેવા છે, સર્વરૂપ ને સર્વભાષા તેમનાં છે. તમે હૃદયની સુદૃઢ ભાવનાથી શંકરને જો વિશ્વના નાથ માનો, ને સાચા પ્રેમથી તેમને ભજો તો તે તમારી ભાવનાપ્રમાણે તમને શંકરરૂપે દર્શન દેશે, ને તમારી ભાષામાં વાત કરવાની કૃપા કરશે. તમે તેમને વિષ્ણુરૂપે ને તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણરૂપે, શ્રીરામચંદ્રજીરૂપે કે વિષ્ણુના અન્યરૂપે ભજશો તો તે તમારી ભક્તિના પરિપાકે તમને તે તે રૂપે દર્શન દેશે. તમે તમારી રુચિપ્રમાણે તેમને શ્રીગણેશ, શ્રીસૂર્ય કે શ્રીભુવનેશ્વરીરૂપે પણ ભજી શકો, ને તમારી ભાવનાપ્રમાણે તેમનો તમે સાક્ષાત્કાર કરી શકો. સર્વ ધર્મના ને સર્વ સંપ્રદાયના મનુષ્યો પોતપોતાની ભાવનાપ્રમાણે તેમની ઉપાસના કરી શકે, ને પોતપોતાની ઉપાસનાના પરિપાકે પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે તેમને મેળવી શકે. આ રીતે શ્રીઈશ્વર ભિન્ન ભિન્ન દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાવાળા, ને ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલનાર પોતાના ભક્તોને તેમની ભાવનાપ્રમાણે દર્શન આપે છે, એટલે તેમનું આવુંજ રૂપ ને આવીજ ભાષા છે એમ કહી શકાય એમ નથી. સર્વરૂપ ને સર્વભાષા ઈશ્વરનાં છે. પોતાને આશરે રહેલી માયાશક્તિવડે તે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે; અને આમ હોવાથી શ્રીઈશ્વરના સ્વરૂપસંબંધે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના ને ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના મનુષ્યોની માન્યતાઓ તેમને તેમને માટે સાચી ઠરે છે. જ્યારે શ્રીઈશ્વર આમ બહુરૂપી છે ત્યારે તેમના સ્વરૂપના સંબંધમાં ઝગડો કે કલહ કરવો ઉચિત નથી. સૌએ પોતપોતાના ધર્મની આજ્ઞાપ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરી તેમને ભાવપૂર્વક ભજવા એજ વાત આવશ્યક છે. કોઇ કહે કે–**સર્વવ્યાપક ઈશ્વર અવતાર કેમ લઇ શકે?** તો તેને કહેવાનું કે તમારી આ શંકા નકામી છે. જો તમે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન્ કહો છો તો પછી તમારી એ શંકા વદતોવ્યાઘાતજેવી છે. તે સર્વશક્તિમાન છે તો પછી તે સર્વ કરી શકે. તે અવતાર કેમ ન લઇ

શકે? લઈ શકેજ. જો તમે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન્ આદિ અનેક શુભ ગુણવાળા કહીને તે અવતાર ન લઈ શકે એમ કહો તો તમારું તે કહેવું જેમ કોઈ માણસ કોઈ કામસંબંધે એક મોટો દસ્તાવેજ લખી આપે, ને છેવટે તેમાં લખે કે:–"ઉપર લખેલું સર્વે અમારા જાણવામાનવાપ્રમાણે ખોટું છે." તેના બરાબર છે. ઈશ્વરને નોકરની પેઠે બાંધી ન શકાય. તે અમુક કરી શકે, ને અમુક ન કરી શકે એમ મનુષ્ય કેમ કહી શકે? મનુષ્યની શી વિશાત છે? મનુષ્યથી ન સમજી શકાય એવું ગમે તે તે કરી શકે.

ઈશ્વરના સમર્થ ભક્તો પણ જે ધારે તે કરી શકે. જો ઈશ્વરના ભક્તો પણ મનુષ્યના ધારવામાં ન આવી શકે તેવું કામ કરી શકે છે, તો ઈશ્વર મનુષ્યની બુદ્ધિ ન પહોંચી શકે એવું કામ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય? પ્રભુને ભજીને જે પ્રભુરૂપ થઇ માયાજિત થયા હોય તે આ જગત્માં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કરી શકે છે. એના સંબંધે એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

એક ગૃહસ્થને પ્રજા નહોતી. તે સાધુસંતની સેવા કરનારો માણસ હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવીજ ભલી હતી. એકવાર તેમને ત્યાં નારદજી જઇ ચઢ્યા. નારદજીનું તેમણે બહુ ભાવથી આતિથ્ય કર્યું. નારદજીએ તે દંપતીના મુખપર ઉદાસીનતા જોઇને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે:–"તમે વ્યવહારમાં ધનધાન્યથી સુખી જણાઓ છો, છતાં તમારા બંનેના મુખપર ઉદાસીનતાની છાયા કેમ જોવામાં આવે છે?" તે દંપતીએ તેમને હાથ જોડી કહ્યું કે:–"મહારાજ! પ્રભુની દયાથી અમને સર્વ વાતે સુખ છે; પણ એક શેર માટીની ખામી છે. આપ પ્રભુના સમર્થ ભક્ત છો. આપ જ્યારે પ્રભુના ધામમાં જાઓ ત્યારે પ્રભુને અમારી વતી પ્રાર્થના કરવા કૃપા કરશો કે અમારા પર કૃપા કરે, ને અમને પુત્રસુખનો અનુભવ કરાવે." નારદજીએ કહ્યું:–"બહુ સારું. હું તમારા માટે પરમદયાલુ પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશ, ને પ્રભુ કૃપા કરી જે આજ્ઞા કરશે તે તમને જણાવીશ." ત્યારપછી કેટલેક સમયે

નારદજી પ્રભુના ધામમાં ગયા, ને પ્રસંગ મળતાં પેલાં ભક્તદંપતીની વિનતિ પ્રભુસેવામાં નિવેદન કરી; અને તેમને ત્યાં પુત્ર થવામાટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. પ્રભુએ કહ્યું:–"તેમના પ્રારબ્ધમાં આ જન્મમાં તો શું? પણ સાત જન્મસુધી પુત્ર થાય એવો સંભવ જણાતો નથી." નારદજીને આ વાત ઠીક ન લાગી, પણ પ્રભુની આજ્ઞાસામે શું કહી શકાય? તેઓ ફરતા ફરતા પાછા પેલા ભક્તને ત્યાં જઇ ચઢયા, ને પ્રભુએ કહેલી વાત તેમને કહી. ઠીક, પ્રભુની જેવી ઇચ્છા, એમ વિચારી તે દંપતીએ શાંતિ પકડી; પણ પુત્રવાસનાને લઇને તેમના હૃદયમાંથી ઉદાસીનતા જતી નહોતી, ને ઝીણી નજરે જોનારને તે ઉદાસીનતાની છાપ તેમનાં મુખપર જણાઇ આવ્યા વિના રહેતી નહિ.

"ઘટમાં જે ઘુંટાય, છાનું છેક રહે નહિ;
એ બાંકે દેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં."

અંતઃકરણમાં જે ઘુંટાઇ રહ્યું હોય તે છેક છાનું રહેતું નથી. તે નેત્રરૂપી બે કાણાંથી દેખાય છે. નેત્ર એ જાણે કાચનાં પારદર્શક ઢાંકણ હોય તેવાં છે, કે જેવડે મનુષ્યના હૃદયની અંદરનું વિવેકીને સ્પષ્ટ જણાય છે, જેમ નેત્રમાંના ભાવથી હૃદયમાંનો આશય અટકળી શકાય છે તેમ મુખપર પણ હૃદયના ભાવની છાયા પડતી હોવાથી મુખના દેખાવવડે પણ બુદ્ધિમાન્ પુરુષો બીજાના હૃદયના વિચારોની અટકળ કરી શકે છે, ને તે અટકળ બહુધા સાચી હોય છે. જેની વાત ચાલે છે તે દંપતીના સુભાગ્યે તેમને ત્યાં એક વાર કોઈ પાંચમી ભૂમિકાવાળા સંત પુરુષ આવી ચઢયા. એ વેલા પોતાના હીનભાગ્યને માટે તે દંપતી રુદન કરતાં હતાં. સંતને પધારતા જોઇ તેઓ પોતાનું રુદન બંધ કરી, હર્ષભેર સંતનાં ચરણારવિંદમાં પડ્યાં, ને બહુ ભાવપૂર્વક તેમની મીઠી વાણી, આસન ને ખાનપાન આદિકથી સેવા કરી. સંત પુરુષ તેમના હૃદયનો આશય સમજી ગયા હતા, તોપણ વ્યાવહારિક રીતે તેમને તેમની ધાટી ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછતાં તેમણે પુત્રના અભાવનું કારણ વિનયપૂર્વક કહ્યું. તુરતજ તે સમર્થ સંતપુરુષે કહ્યું:—

"એમાં શું? તમારે ત્યાં પ્રભુની દયાથી પુત્ર થશે." તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નારદજીનો પ્રસંગ ને પ્રભુએ સાત જન્મસુધી પુત્ર નહિ થાય એમ કહ્યું છે તે વાત કહી બતાવી. સંત પુરુષ બોલ્યા:—"તમને એક નહિ, પણ બે પુત્ર થશે." પુનઃ તે દંપતીએ કહ્યું:—"મહારાજ! પણ પ્રભુએ ના પાડી છે, ને બે પુત્ર કેમ થઇ શકશે?" તુરત તે મહાપુરુષે કહ્યું:—"જાઓ, તમને ત્રણ પુત્રો થશે." એમ પરસ્પર વાત કરતાં તે મહાત્માએ ક્રમથી તેમને સાત પુત્રો થવાનું કહ્યું. દંપતી આથી બહુ પ્રસન્ન થયાં. પછી સમય જતાં તેમને ત્યાં ક્રમે કરીને સાત પુત્રો થયા.

તે પછી કોઈ સમયે નારદજી ત્યાં આવી ચઢ્યા, તો તે ભક્તજનના ઘરમાં નાનામોટા પુત્રોનો કોલાહલ થતો સાંભળી તેમને પૂછ્યું કે:—"આ કોના પુત્રો છે? તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે ભક્તે કહ્યું:—"આપના સરખા સંતપુરુષની કૃપાનું આ ફલ છે," એમ કહેતાં તેમણે સંતના સંબંધમાં બનેલી સર્વે વાર્તા વિગતવાર કહી બતાવી. નારદજીએ તે સાંભળી પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી; અને પછી તેઓ ત્યાંથી વિદાય થયા. જતાં જતાં તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રભુએ તો સાત જન્મસુધી એને પુત્ર થવાનો સંભવ નથી એમ કહ્યું હતું ને આને સાત પુત્રો થયા, આ બન્યું શી રીતે? પછી તેઓ ભગવાન્‌પાસે ગયા, ને પ્રભુને તે વાત કહી. પછી તેમણે પ્રભુને કહ્યું કે:— "કૃપાનાથ! આપ મને કેટલીક વાર જૂઠો શા માટે પાડો છો? આપને જો તે ભક્તને સાત પુત્રો આપવા હતા તો મારે મોઢે સાત જન્મસુધી તેના પ્રારબ્ધમાં પુત્ર નથી એવું શામાટે કહ્યું?" પ્રભુએ કહ્યું:—"મેં તેને એ પુત્રો આપ્યા નથી. મારા કોઇ ભક્તે આપ્યા હશે." નારદજીએ કહ્યું:—"કૃપાનાથ! આપ ન આપો, ને આપનો ભક્ત આપે એ તે કેમ બને?" પ્રભુ વદ્યા:—"નારદજી! મારા સામાન્ય નિયમપ્રમાણે જીવોનાં શુભાશુભ કર્માનુસાર તેને માટે જે યોગ્ય હોય તે તેને મળી શકે છે, પણ સમર્થ ભક્તની ઇચ્છા થાય તો પોતાની ભક્તિના પ્રભાવથી તે કોઇ અસામાન્ય નિયમવડે જે ધારે તે

કરી શકે છે." ત્યારે **નારદે** કહ્યું:–"કૃપાસિંધો! આપના એવા એ સમર્થ ભક્તનાં દર્શન મને કરાવો તો બહુ સારું." પ્રભુએ કહ્યું–"ભલે ચાલો."

પછી **નારદજીને** સાથે લઇ પ્રભુ મર્ત્યલોકમાં આવ્યા. રસ્તે ચાલતાં પ્રભુએ **નારદજીને** કહ્યું:–"**નારદજી**! મને કાળજામાં બહુ દુઃખે છે. અહીંથી હવે મારાથી આગળ ચાલી શકાશે નહિ." આમ કહી પ્રભુ બેસી ગયા, ને થોડી વારમાં વધારે પીડા થવાનું જણાવી વ્યાકુલજેવા થઇ ભૂમિપર પીતાંબર પાથરી સૂઈ ગયા, **નારદજીએ** કહ્યું:–"મહારાજ! આપ આમ રસ્તાવચ્ચે કેમ અટકી જાઓ છો?" પ્રભુએ ધીમે સાદે કહ્યું:–"શું થાય? મારાથી લગારે ચલાતું નથી." **નારદજીએ** ગભરાઇને કહ્યું:–"કૃપાલો! હું આપને માટે આપ કહો તે ઓસડ લઇ આવું." પ્રભુએ કહ્યું:–"જો કોઇ દેવનું કે મનુષ્યનું કાળજું લઈ આવો તો તેને હૃદયે લગાડવાથી તુરત મને શાંતિ થાય." **નારદજીએ** કહ્યું:–"કૃપાનાથ! પોતાનું કાળજું કોણ કાઢી આપે?" પ્રભુએ પીડાથી બહુ અકળાયાજેવા થતાં કહ્યું:–"તપાસ તો કરો. જુઓ, પેલા વડના ઝાડનીચે કોઈ માણસ બેઠેલ જણાય છે તેને કે બીજા કોઇને તેમાટે પૂછો." **નારદ** ઊતાવળા ઊતાવળા તે માણસભણી દોડ્યા, ને ત્યાં જઇ ફાટતે સાદે તેને કહ્યું:–"ભાઇ! ભાઇ! પ્રભુને કાળજામાં બહુ દુઃખવા આવ્યું છે, ને ક્યાંય રહેવાતું નથી, તેથી પ્રભુએ કહ્યું છે કે જો મને કોઇ માણસનું કે દેવનું કાળજું મળી આવે તો તેને હૃદયપર લગાડવાથી મારું આ દર્દ મટે." તે માણસે કહ્યું:–"અરે! એમાં શું? પ્રભુને માટે મારું કાળજું વગેરે સર્વ તૈયારજ છે. જો બીજા કોઇને માટે તે જોઇતું હોય તોપણ લઇ જાઓ." એમ બોલતાં તે માણસે પોતાની પાસેનું મોટું ચાકુ ઝટ કાઢી પોતાની છાતીમાં માર્યું, ને કાળજું છૂટું પાડી તે **નારદજીના** હાથમાં મૂક્યું. **નારદજી** તે લઇને દોડતા દોડતા પ્રભુપાસે પહોંચ્યા, એટલે પ્રભુએ બેઠા થઇ મંદહાસ્યપૂર્વક **નારદજીને** કહ્યું:–"હવે મારું શરીર સ્વસ્થ થઇ ગયું છે. શું તમારી પાસે કાળજું નહોતું કે તમે બીજે લેવા દોડ્યા હતા? જે

આરે માટે કાળજું આપી શકે તે સાત પુત્રો પણ આપી શકે. તમે જે સાત પુત્રો જોયા તે એ સંતના આપેલા છે.” નારદજીને પોતાની ભૂલ જણાતાં તે શરમાઇ ગયા, ને પ્રભુને વિનંતિ કરી કે:–“ કૃપાસિંધો! આપની માયા અટપટી છે.”

પછી ભગવાન્ અને નારદજી પેલા મહાભક્તપાસે ગયા, ને તેમનું કાળજું તેમના શરીરમાં પાછું મૂકી ભગવાને તેમની છાતીપર હાથ ફેરવી તેમને પૂર્વની પેઠે સાજા કર્યા. પશ્ચાત્ તે ભક્તે પ્રભુનાં ચરણારવિંદ પકડી લીધાં, ને તે સ્થલે આનંદ આનંદ વર્તાઇ રહ્યો.

પ્રભુના મહાભક્તનું બીજું પણ એક દૃષ્ટાંત અપાય છેઃ— જ્યાંજ્યાં પ્રભુની સાચી ભક્તિ હોય–કેવલનિષ્કામભક્તિ હોય–ત્યાંત્યાં પ્રભુની માયાશક્તિનો અદ્‌ભુત પ્રભાવ પ્રભુના ભક્તમાં જોવામાં આવે છે. પછી તે હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે અન્ય ગમે તે ધર્મનો માણસ હોય. પ્રભુપાસે જાતિનો ભેદ નથી. સર્વ જાતિના મનુષ્યો તેમના છે. જેમ હિંદુધર્મમાં લોકોની બુદ્ધિરુચિઅનુસાર–લોકોના ભિન્ન ભિન્ન અધિકારાનુસાર–ભિન્નભિન્ન સંપ્રદાયો છે તેમ મુસલમાનધર્મમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન તરીકાઓ (સંપ્રદાયો) છે. એ તરીકાઓમાં સુફીમતનામનો પણ એક તરીકો છે. સુફીમતમાં શમ્સતબ્રેજ કરીને એક સમર્થ મહાત્મા થઇ ગયા છે. એઓ પ્રથમ ઇરાનના તબ્રેજનામના શહેરમાં રહેતા. એમનું મૂલ નામ બીજું હતું, પણ તેમનું જ્ઞાન ને દૈવીશક્તિ જોઇ લોકોએ પાછળથી તેમને શમ્સતબ્રેજ (તબ્રેજના સૂર્ય) એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. એ મહાપુરુષ કોઇ વાર મુલતાનભણી ગયેલા. ત્યાં શહેરબ્હાર જંગલમાં તેઓ રહેતા હતા. સૂર્યને સૌ ઓળખે છે તેમ એઓ ત્યાં મહાત્મા પુરુષતરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા. મુલતાનમાં એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે ત્યાંના શાહનો શાહજાદો ગુજરી ગયો, તેથી શાહ બહુ શોક કરવા લાગ્યો, ને કોઇ આ શાહજાદાને ઊઠાડે એવા ઓલીઆને શોધી લાવો એમ રડતો રડતો કહેવા લાગ્યો. ત્યાં બેઠેલો એક મનુષ્ય શાહનું આ કથન સાંભળી બોલ્યો કે:–“ ગરીબપરવર! શહેરબહાર જંગલમાં એક ઓલીઆ

ફકીર ખુદાની ભારે બંદગી કરનારા રહે છે, ને હું ધારું છું કે નક્કી તે શાહજાદાને બેઠા કરશે." બાદશાહને આથી ધીરજ આવી, ને તેમણે કાજી વગેરે કેટલાક દરબારીઓને તે ફકીરને આગ્રહપૂર્વક સમજાવીને પોતાની પાસે તેડી લાવવા હુકમ કર્યો. તે દરબારીઓએ મહાત્મા શમ્સતબ્રેજપાસે જઇ તેમને શાહજાદાને લગતી હકીકત જણાવી; અને શાહની માંગણીપ્રમાણે દરબારમાં પધારવામાટે તેમને વારંવાર અરજ ગુજારી. શમ્સતબ્રેજે તેમને કહ્યું:—"હું ત્યાં આવું ખરો, ને તમારું કામ કદાચ સિદ્ધ પણ થાય, તથાપિ પછી તમે મને જીવવા નહિ દ્યો." દરબારીઓએ બહુ બહુ વિનયપૂર્વક તેમને કહ્યું કે:—"સાંઇ બાવા! એવું તે ક્યાંઇ હોય? આપ મહેરબાની કરીને પધારો." શમ્સતબ્રેજ બોલ્યા:—"ઠીક ત્યારે ચાલો શું થાય છે તે જોઇએ." તુરતજ શમ્સતબ્રેજ મુલતાનભણી ચાલવા લાગ્યા, ને થોડી વારમાં તેઓ શાહના રાજમહેલમાં પહોંચી ગયા. મુએલા શાહજાદાભણી જોઇ તેમણે કહ્યું—"કુંમેજની અલ્લા"—ખુદાકે હુકમસેં ખડા હો. પણ શાહજાદો જીવતો ન થયો. પછી તુરતજ શમ્સતબ્રેજે કહ્યું:—"કુંમેજની"—મેરે હુકમસેં ખડા હો. તુરતજ શાહજાદો સજીવન થઇ બેઠો થયો. શાહજાદાને જીવતો થયો જોઇ શાહ ને અન્ય સૌ ઘણા રાજી થયા, પણ શહેરના મુખ્ય કાજી ને બીજા દરબારીઓએ શાહને અરજ કરી કે:—"આ કામ શરિયતથી વિરુદ્ધ થયું છે,—ખુદાથી પોતાને મોટા માની તેમણે આ કામ કર્યું છે, માટે શરિયતના (કર્મકાંડના) કાયદાપ્રમાણે તેને મોતની શિક્ષા વા બીજી ભારેમાં ભારે શિક્ષા થવી જોઇએ." પછી શમ્સતબ્રેજનો તથા તેના દૈવી કાર્યનો મહિમા સમજ્યા વગર, તેમજ તેમના કથનમાં જે રહસ્ય હતું તે જાણ્યા વગર માત્ર સ્થૂલ ન્યાયને ખાતર તેમના શરીરપરની ખાલ (ચામડી) ઊતરાવી નાંખવાનું ઠર્યું; ને તે પ્રમાણે તેમના શરીરપરની ચામડી ઊતરાવી નાંખી. મહાત્મા શમ્સતબ્રેજ જો ધારત તો પોતાની અલૌકિક શક્તિથી આ વાત અટકાવી શકત, પણ તેમને દેહાભિમાન નહોતું,

જાય, ને જો તેને રાંધતાં ન આવડે તો તેનાં સાસરીઆં તેની માને ઉદ્દેશીને કહે કેઃ–"રાંડે જણીને ઓટલે નાંખી દીધી છે." મતલબ કે તેને કાંઇ શીખવ્યું નથી. જેને પ્રસંગાનુસાર વર્તતાં આવડતું નથી તેનામાં પૂરું મનુષ્યત્વ નથી એમ જાણવું. વેપારી જો ઘરાકની સાથે ભાવ ઠરાવતાં હસે તો ઘરાકને તેની વાતમાં શક પડે ને તેમ થતાં તે ઘરાક ચાલ્યું જાય. ધંધામાં તો ગંભીરતા જાળવવાની બહુ આવશ્યકતા છે. પ્રસંગવશાત્ તમારું મુખ જરા મલકે–સહેજ હસે-મંદહાસ્ય થાય, તેની અડચણ નહિ. હસવું નેત્રમાં સારું છે. કદાચ સહેજ દાંત દેખાય તેટલું હસાય તોપણ ચાલે, પરંતુ ખીખીઆટા કરવા ને તાળીઓ કૂટવી એ પ્રતિષ્ઠિતનું લક્ષણ નથી. જે એવી રીતે વર્તે છે તે હલકટ ગણાય છે, ને તેથી વ્યવહારમાં તે અન્યના વિશ્વાસપાત્ર થઇ શકતા નથી, ને આગળ વધી શકતા નથી.

પુણ્યને વહાલું કરો. જો તમારે સુખી થવું હોય તો તમે પુણ્યનો સંચય કરો, પણ પુણ્યનો નાશ ન કરો. અટ્ટહાસ્યથી તમારા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે માટે તમે અટ્ટહાસ્ય ન કરો. જો તમને ધન વહાલું હોય તો તમે પુણ્યને તેના કરતાં પણ વધારે વહાલું કરો, કેમકે પુણ્યવિના ધનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. ધન કરતાં મનુષ્ય છોકરાં-છૈયાંને, ને અન્ય નિકટનાં સગાંવહાલાંને વધારે વહાલાં ગણે છે, કારણકે પ્રસંગવશાત્ તેમને માટે તે ધનને જતું કરે છે, પરંતુ તેમના કરતાં પણ તેણે પુણ્યને વધારે વહાલું કરવું જોઇએ.

"વહાલાં વહાલાં તમે શું કરો? વહાલાં વેળાવીને વળિયાં;
વહાલાં જંગલનાં લાકડાં, જે ભેળાં બળિયાં."

તમે જંગલમાં એકલા ચાલો છો ત્યાં તમારી કોણ રક્ષા કરે છે? રાત્રિએ ભરનિદ્રામાં તમે પથારીમાં ગમે તેમ પડ્યા હો છો ત્યાં તમારું સર્પાદિથી કોણ રક્ષણ કરે છે? તમારા સૂવાના ખાટલા વા પલંગઉપર સર્પ કેમ ચઢતો નથી? જાણો કે આ બધામાં **તમારું પુણ્ય તમારી રક્ષા કરે છે.** મરણપછી પણ જીવનું કલ્યાણ

કરવાને પુણ્ય તેની સાથે જાય છે સુખનાં સાધનતરીકે માનેલાં ધનાદિક તો મરણપછી અહીંજ પડ્યાં રહે છે, માત્ર સુખ ઉપજાવનારું પુણ્યજ જીવની સાથે ચાલે છે.

મરણ તો સર્વેને માટે છેજ. "मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ॥" (મરણ તો શરીરધારીઓનો સ્વભાવ છે, અને જીવન તેને માટે એક વિકારરૂપ છે એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે.)

"उद्घाटिते नवद्वारे पिंजरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥"

પિંજરું બંધ હોય તો તેમાં પક્ષી રહે. શરીરરૂપી પિંજરાનાં તો નવ બારણાં ઊઘાડાં છે તેમાં પ્રાણરૂપી પક્ષી સ્થિત રહે છે એ આશ્ચર્ય છે. તે ઊડી જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, માટે તમે જેમ બને તેમ સુખી થવાને માટે પુણ્યની વૃદ્ધિ કરો, ને પાપવડે પુણ્યનો નાશ નજ થવા દ્યો. પુણ્યરૂપી સામગ્રી આ લોક ને પરલોક બંનેમાં સુખ આપનારી છે, માટે જેને સુખની ઇચ્છા હોય તેણે તે સામગ્રી અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઇએ. સામગ્રીવિના કોઇ કાર્ય બનતું નથી. જેમ કોઇ પૈસાદાર મનુષ્યની ઇચ્છા થાય તો તે યુરોપ, અમેરિકા કે ગમે ત્યાં જઇ શકે, ને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાને માટે જોઇતી સગવડ મેળવી શકે. ધારો કે તેને લંડન જવું છે, તો ઊતારાને માટે અમુક હોટેલપર તાર કર્યો એટલે ખાવાપીવાની, શયનની, બેસવાઊઠવાની ને અન્ય સર્વે પ્રકારની સગવડ તેને માટે તૈયાર રહે. જો આ લોકમાં પૈસાવડે એ પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પુણ્યરૂપી પૈસો જેની પાસે હોય તેનો સમાસ તે જ્યાં જાય ત્યાં કેમ ન થાય? થાયજ, માટે મનુષ્યે અટ્ટહાસ્યવડે પુણ્યને નજ ખોવું જોઇએ.

સ્ત્રીઓએ પુરુષોના કરતાં વધારે મર્યાદા પાળવી જોઇએ. તેમણે પોતાના દાંતનાં પેઢાં બહાર દેખાય તેમ નજ હસવું જોઇએ. સસરા કે અન્ય મોટેરાં સાંભળે તેમ તેમણે નજ હસવું જોઇએ. કોઇ

માણસને જ્યાંત્યાં ફરવાની ને હસવાની કુટેવ હતી તેની ચર્ચા ચાલતાં કોઇએ કહ્યું કેઃ—"જો મન હોય હાથ, તો જઇએ વેશ્યાની સાથ." બીજો માણસ તે કહેવત સાંભળી બોલ્યોઃ—"તમને એ કહેવત કહેતાં ન આવડી, ખરું તો આમ કહેવું જોઇએઃ—"જો મન હોય હાય, તો શીદ જઇએ વેશ્યાની સાથ?"

ગેરવાજબી છૂટનું માઠું પરિણામ. જો આરંભમાં થોડી ગેરવાજબી છૂટ લઇએ તો આગળઉપર વધારે છૂટ લેવાનું મન થાય. બહિર્મુખ મન બહુ લુચ્ચું છે; તે આંગળી આપતાં પોંચો ગળી જાય એવું છે. જેમ ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા (ટીબેટમાં સાંપુ) અને સિંધુ આદિ નદીઓનાં મૂલ ઘણાં નાનાં છે, પણ સમુદ્રપાસે પહોંચતાં તો તે નદીઓ બહુ વિશાલ થયેલી છે, તેમ એક નાનીસરખી સદોષ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે ધીરે ધીરે વધતાં ભવિષ્યમાં તેનું પરિણામ બહુ નઠારું આવે છે. એક સ્ત્રી વિનાવિચારે પરપુરુષ-સાથે થોડું હસે, તો ધીરે ધીરે ભવિષ્યમાં તેનું શું પરિણામ આવે? સોરાબજીની દારૂની દુકાને કોઇ બ્રાહ્મણ બેસવા જાય તો લોકો તેને માટે કેવો વહેમ લે? ને "સોબતે અસર" હોવાથી તેનું પરિણામ કેવું અનિષ્ટ આવે? ચોરની સંગે જવાથી મનુષ્ય ચોરી કરતાં શીખે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. જો નિશાળે ભણવા જતો છોકરો કોઇ છોકરાની પેન્સિલ, ટાંક, કાગળ, ચોપડી કે એવી બીજી નાની વસ્તુ ચોરી લાવે તેને માબાપ અટકાવે નહિ, પણ ઊલટાં તે કામમાટે તેને સાબાશી આપે, ને તેનો વાંસો થાબડે, તો જાણો કે છોકરાની ને તેનાં માબાપની કમનસીબી બેઠી. **ઘરનાં માણસોને થોડી ગેરવાજબી છૂટ લેવા દીધી, નાનું પણ ગેરવાજબી કામ તેમને હાથે થવા દીધું, તો જાણો કે ઘરના માઠા દિવસોની શરૂઆત થઈ.** એક છોકરો બાલ્યાવસ્થામાં નાની નાની ચોરી કરતાં શીખ્યો. નિશાળે જાય ત્યાંથી લાગ પડે ત્યારે અથવા બીજા છોકરા-ની નજર ચૂકવીને તેની ભણવાગણવાની પેન ને પેન્સિલ આદિ નાની

નાની ચીજો ચોરીને તે પોતાને ઘેર લઇ જતો. તેની વિધવા મા તે જાણતી તોપણ તેને કાંઇ કહેતી નહિ, પણ તે પોતાના પુત્રની હોશિયારી માની મનમાં રાજી થતી, ને તેને તે કામથી ન અટકાવતાં ઊલટું ઉત્તેજન આપતી. આથી તે છોકરો મોટો થતો ગયો તેમ વધારે ને વધારે ચોરી કરતાં શીખતો ગયો. થોડુંઘણું ભણી તે નિશાળેથી ઉઠી ગયો, એટલે તેની માએ પોતાના ઓળખીતા કોઇ વેપારીને ત્યાં તેને નોકર રખાવ્યો. તેને ચોરી કરવાની કુટેવ પડેલી એટલે થોડા દિવસમાં લાગ મળતાં ત્યાં પણ તેણે ચોરી કરી, જેથી તે વેપારીએ તેને રજા આપી. બજારમાં તે વાત ચર્ચાઇ, તેથી બીજા કોઇ વેપારીએ તેને નોકર રાખ્યો નહિ. ધંધો ન હોવાથી તે જ્યાં-ત્યાં રખડવા લાગ્યો, ને હલકાં માણસની સોબતમાં પડ્યો, તેમજ બીજાં પણ કુલક્ષણ ધીરે ધીરે શીખ્યો. જુવાન થતાં તે ચોરની ટોળીમાં મળ્યો, ને ચોરીનો ધંધો કરવા લાગ્યો. એક વાર તેણે ને બીજા ચોરોએ મળી એક જાન લૂટી, ને તેમાં એકાદ માણસનું ખૂન કરી નાંખ્યું. તપાસ ચલાવતાં પોલીસે તે ગુન્હેગારોને પકડ્યા, જેમાં પેલો છોકરો પણ હતો. કોર્ટમાં તેનો કેસ ચાલતાં તે છોકરા-પર ખૂનનું તહોમત સાબિત થયું, ને તેને શૂળીની શિક્ષા થઇ. શૂળીએ ચઢાવવા લઇ જતાં પહેલાં મોતની સજાવાળા અપરાધીઓને તેની કોઇ પ્રાણિપદાર્થમાં અંતિમ વાસના ન રહી જાય માટે તેને કોઇને મળવાની કે કાંઇ ખાવાની ઇચ્છા હોય તો તે વિષે પૂછવામાં આવે છે તેમ તેને પણ પૂછવામાં આવ્યું કે:—"તારે કાંઇ ખાવું પીવું છે? વા તારે તારાં કોઇ સગાંવહાલાંને મળવું છે?" તેના ઉત્તરમાં તે છોકરાએ કહ્યું કે:—"મારી માને મારે મળવું છે." ન્યાયાધીશે તેની માને ત્યાં તેડાવી મગાવી, ને તેના છોકરાની તેને મુલાકાત કરાવી. પેલા ચોર છોકરાને તેની માને જોઇ તેના પર ઘણો ગુસ્સો આવ્યો, પણ તે દબાવી તેણે તેની માને કહ્યું કે:—"મા! તારી જીભ બહાર કાઢ, મારે તે જોવી છે." તેની માએ કહ્યું:—"ભાઇ! જીભમાં શું જોવું

છે ?" છોકરે-કહ્યું:-"નહિ મા ! મારે તે જોવી છે. મરતી વખતે તું મારી એટલી ઇચ્છા પૂરી નહિ કરે ?" એટલે તેની માએ પોતાની જીભ બહાર કાઢી. જે તે ચોર છોકરાએ તુરતજ કરડી ખાધી, ને તેનું મોઢું લોહીલોહાણ કરી મૂક્યું. પોલીસના માણસો જરા છેટે ઊભા હતા તે આ કરપીણ બનાવ જોઇ ત્યાં દોડી આવ્યા, ને તે ચોર છોકરાને મારતા મારતા કહેવા લાગ્યા કે:-"તું કેટલો નીચ છે? મરતી વખતે પણ આવું મહાપાપ તેં કર્યું! તારી માની જીભ કરડવાનું તારે શું કારણ હતું ?" તે ચોર છોકરો ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલ્યો:-"હું જે શૂળીએ ચઢું છું તે આ જીભડીનો પ્રતાપ છે. જો એ જીભડી જરાક વળી હોત, ને મને નાનપણમાં ચોરી કરતાં અટકાવ્યો હોત તો મારી આ દશા ન થાત." છોકરો ઘણો ક્રૂર ને દુષ્ટ કહેવાય, પણ તેની વાત તો સાચી હતી એમ સૌ કોઇ કબુલ કરશે. આ દૃષ્ટાંતપરથી માબાપે પોતાનાં છોકરાંને ઊછેરવામાં કેવી રીતની સંભાળ રાખવી જોઇએ તેનો પણ એક પાઠ મળે છે. જે લોભલાલચને વશ થઇ છોકરાંને અવળે માર્ગે ચાલવા દે છે. અથવા અવળે માર્ગે ચાલવાનું ઉત્તેજન આપે છે તેની અંતે બુરી દશા થાય છે. સ્ત્રી જો મર્યાદા મૂકીને વર્તે તો તેના પતિને માઠું લાગે, ને તેથી વખતે ઘરમાં કલેશ થાય, તથા સાસુસસરા આદિ વડીલ જનોને પણ તેના તરફ અણગમો ઉપજે; ને શિષ્ટજનોમાં તેને માટે હલકા વિચાર ફેલાય. ઉપરાંત પાપ બંધાય તે જૂદું, માટે સ્ત્રીઓએ કદીપણ પુરુષો સાંભળે તેમ નિર્લજ્જપણે અટ્ટહાસ્ય ન કરવું, અને કોઈને દુઃખી જોઈને તો ક્યારે પણ તેમ નજ કરવું, કેમકે તેમ કરવાથી વિશેષ પાપ બંધાય છે.

પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા. સ્ત્રીઓની પરાધીન સ્થિતિ છે. જો પુણ્ય હોય તો પરાધીન સ્થિતિમાં પણ પ્રાણી સ્વતંત્ર-જેવી સ્થિતિ ભોગવી શકે છે. દાખલાતરીકે કોઇ ધનાઢ્યનો કે રાજાનો પાળેલો કૂતરો પોતાના પાલકની સાથે મોટરમાં બેસીને ફરી શકે છે. તેને ખવરાવવાપીવરાવવાની, નવરાવવાની ને સૂવરાવવાની સારી

તજવીજ રહે છે. તેને માટે નોકર હોય છે. નોકર કે શેઠ જાતે પ્રેમથી તેના વાળ સાફ ને સરખા કરે છે. કેટલીક વાર તે પોતાના શેઠના ખોળામાં રમતો હોય છે. બીજો કૂતરો ખાવા માટે ઘેરઘેર રખડે છે. જ્યાં જાય ત્યાં હડહડ થાય છે. લાકડીઓના માર ખાય છે, ને તેમ કરતાં વખતે ક્યાંઈથી ટાઢા ટુકડા મેળવે છે. બકાલીના ઘોડાને ત્રણ ભાઠાં પડેલાં હોય છે, ને મહારાજાનો અરબ્બી ઘોડો કેટલો સુખી હોય છે? માણસોની સ્થિતિમાં પણ જમીનઆસમાનનું અંતર જોવામાં આવે છે. કોઇ દેવજેવા જણાય છે, ને કોઇ રાક્ષસજેવા જણાય છે. એક રાજા કે રાજાજેવો હોય છે, ને બીજો ભીખારી હોય છે; એક ઇચ્છા થાય ત્યાં સ્વતંત્રપણે વિચરી શકે છે, ને બીજો જેલજાત્રા કરતો હોય છે; અને એક બૃહસ્પતિજેવો બુદ્ધિમાન્ હોય છે, ને બીજો કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવો હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આ ને બીજી સ્થિતિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ જીવોને તેના પુણ્યવડે ને નિકૃષ્ટ (ઊતરતી) સ્થિતિઓ તેના પાપવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણો, ને પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા સમજી પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવામાટે ને પાપથી દૂર રહેવામાટે સદા આદરપૂર્વક પ્રયત્નવાન્ રહો. અટ્ટહાસ્ય ઓછેવધતે અંશે પુણ્યને કાપનારું, ને પાપને આપનારું છે, માટે તે ત્યાજ્ય છે. મોક્ષેચ્છુઓને તેના પરમાર્થના અભ્યાસમાં તે વિશેષ વિઘ્નકર્તા છે, માટે તેણે તો પોતાથી અટ્ટહાસ્ય ન થઇ જાય તેની બહુ સંભાળ રાખવી જોઇએ.

અટ્ટહાસ્યવિષેનું કથન પૂરું થયું. રજોગુણજનિત મુખ્યમુખ્ય દોષોસંબંધી કથન પણ પૂરું થયું.

ત્રણ ગુણથી રહિત થવાની અગત્ય.

મનુષ્યે કૃતાર્થ થવાને માટે ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ કરવું જોઇએ. —ગુણાતીત થવું જોઇએ. અંતઃકરણ તમોગુણ, રજોગુણ ને સત્ત્વગુણ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય હોવાથી તે ત્રણ ગુણોની નિઃશેષ નિવૃત્તિ અંતઃકરણમાંથી થઇ શકતી નથી, પણ તેનાથી ઉપજતા હાનિકર ધર્મો

શાસ્ત્રીય પ્રયત્નવડે અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે, અને એનેજ ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ વા ગુણાતીતપણું કહેવામાં આવે છે.

સત્ત્વગુણનું અતિક્રમણઃ—તમોગુણજન્ય તથા રજોગુણજન્ય દોષોના ત્યાગવિષે વિસ્તારથી કહેવાયું. હવે સત્ત્વગુણજન્ય દોષોના ત્યાગવિષે સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. જોકે જ્ઞાનનો ને સુખનો અનુભવ કરાવનારો સત્ત્વગુણ તમોગુણની તથા રજોગુણની અપેક્ષાએ ઘણો ચઢિયાતો છે, તથાપિ પૂર્ણ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્યે તેનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું જોઈએ. શ્રીગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે મુમુક્ષુએ નિસ્ત્રૈગુણ્ય થવું જોઇએ. જેમ લોઢાની બેડી ભાર કરે છે તેમ સોનાની બેડી પણ ભાર કરે છેજ. તમોગુણ તથા રજોગુણ લોઢાની બેડીજેવા છે, ને સત્ત્વગુણ સોનાની બેડીજેવો છે. સત્ત્વગુણ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન ને સુખ ઉપજાવનારો છે. સત્ત્વગુણથી ઉપજતા જ્ઞાનનું ને સુખનું એ આત્માના ધર્મો છે એવું અભિમાન કરવું એ સત્ત્વગુણજન્ય દોષ છે, અને તે ત્યાગવાયોગ્ય છે. અનુકૂલ પરિસ્થિતિથી અંતઃકરણમાં ઉપજતાં જ્ઞાન ને સુખ એ આત્માના ધર્મ નથી, પણ સત્ત્વગુણના ધર્મ છે એમ દૃઢપણે સમજવું ને અનુભવવું એ જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો ત્યાગ કહેવાય છે. વ્યાવહારિક પદાર્થોનું વા ક્રિયાઓનું જ્ઞાન ભિન્નભિન્ન પુરુષોથી કે શાસ્ત્રોથી અથવા સ્વાનુભવથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનું અભિમાન તેણે ન કરવું જોઇએ. એ બધાં જ્ઞાનો વૃત્તિજન્ય, સાતિશયદોષવાળાં, માયિક અને વિનાશી છે. વળી તે જ્ઞાનો આત્માને કાંઇ પણ વાસ્તવિક ઉપકાર કરતાં નથી, પણ જો તેનું અભિમાન કરવામાં આવે તો આત્મસ્વરૂપમાં વિરમવામાં તે ઊલટી અડચણ કરે છે, માટે મુમુક્ષુએ તેનું અભિમાન ત્યજવાયોગ્ય છે. જે મોક્ષસાધક પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી પ્રથમ તમોગુણના ને રજોગુણના દોષો જિતી, પછી જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો પણ ત્યાગ કરીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે તે જીવન્મુક્ત થઇ જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે. તે મહાપુરુષ આવા કે આને મળતા ઉદ્ગારો કાઢવા સુભાગી થાય છેઃ—

"अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः।
अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम्॥"

(અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે; સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે; સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે; અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે; અને બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે, બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે.)

"અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે."

"અમ હમ પાયઓ, પાયઓ બ્રહ્મજ્ઞાન;
સહજસમાધિ સુખમેં રહીઓ, કોટિ કલ્પ વિશ્રામ. ૧
ગુરુ કૃપાલ કૃપા જબ કીન્હી, હરદે કમલ બિગાસા;
ભાગા ભરમ દશો દિશ સૂઝા, પરમજ્યોતિ પ્રગાસા." ૨

"બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે, બીછડે પંચ તત્તકી રચના,
તબ હમ રામહીં પાવહીગે. ટેક
પૃથ્વીકા ગુન પાની સોખા, પાની તેજ મીલાવહીંગે;
તેજ પવન મિલી પવન શબ્દ મિલી, સહજસમાધિ લગાવહીંગે;
બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે."

સર્વાત્મભાવને પામેલા મહાપુરુષો નીચે પ્રમાણે સ્વાનુભવરૂપ સામગાન કરતા છતા મુમુક્ષુને ઉપદેશ કરવામાટે પૃથિવીપર વિહાર કરે છે:—

"अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्।
अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः॥

(હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું. હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું.)

એ પ્રમાણે ભોક્તાનો ને ભોગ્યનો વાસ્તવિક અભેદ ભગવતી શ્રુતિએ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે. અભેદનો—અદ્વૈતનો દૃઢ અનુભવ થયા

વિના કોઇ પણ મનુષ્ય પરમ નિર્ભય ને પરમ સુખી થઇ શકતો નથી, માટે તેવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા સચ્છાસ્ત્રના ને સદ્ગુરુના ઉપદેશ-પ્રમાણે પ્રયત્નશીલ રહી પોતાના ઉત્તમ મનુષ્યજન્મને સફલ કરવા એ પ્રત્યેક વિચારવંત મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

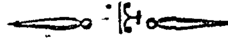
ત્રણ ગુણના અતિક્રમણનો વિષય આજે પૂરો થાય છે. કૃતાર્થતા-ની કોટિપર ચઢવાને ઇચ્છતા સર્વે મનુષ્યો કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી શ્રીમહેશ્વરની કૃપાથી અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના અનુભવવડે ત્રણ પ્રકારના દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરો એમ ઇચ્છી ચિત્તવૃત્તિ ને વાણી વિરામ પામે છે. હરિઃ ૐ

સમાપ્ત

ॐ

પરિશિષ્ટ પહેલું

શ્રીશ્રૌતસ્માર્તધર્મપ્રતિષ્ઠાપક વિદ્વત્પરિષદ્‌નાં ષાણ્માસિક મહોત્સવનિમિત્તનાં સાપ્તાહિક સંમેલનો

સ્થલ: મુંબઈ, કાંદાવાડી, કહાનબાઇની વાડી.
મિતિ:-સં. ૧૯૮૧ ના ચૈત્રવદિ ૫ રાત્રિના ૭ા પછી.

પ્રમુખ: પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીમન્મથુરામશર્મા

—0—

વ્યાખ્યાનનો વિષય—**બ્રહ્મકર્મ**

[આ પરિષદ્‌નાં સાપ્તાહિક સંમેલનો ચૈત્રવદિ ૨ તા. ૧૧-૪-૨૫ શનિવારથી ચાલુ છે. આજે પ્રમુખસ્થાને **પૂજ્યપાદ શ્રોત્રિય-બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીમથુરામશર્મા**ની યોજના કરવામાં આવી હતી, અને તેઓશ્રીને માટે વ્યાખ્યાનનો વિષય "**બ્રહ્મકર્મ**" રાખવામાં આવ્યો હતો. કાંદીવલીથી તેઓશ્રી મોટરમાં પધારતાં સર્વ સભાજનોએ ઊભા થઈ તેઓશ્રીને વંદનપૂર્વક માન આપ્યું, અને સનાતનધર્મનો જયઘોષ કર્યો. તેઓશ્રી પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા બાદ કેટલાક ભક્તજનોએ તેઓશ્રીને પુષ્પના હાર પહેરાવ્યા અને સભાનું કામ શરુ થયું. પંડિત શ્રીરમાપતિ મિશ્ર, પંડિત શ્રીરમાનાથમિશ્ર, પંડિત શ્રીબણુનંદન ઝા, પંડિત શ્રીગૌડગોપાલશર્મા, શાસ્ત્રી જીવરામભાઇ તથા વિદ્વત્પરિષદ્‌ના મંત્રીઓ વગેરે વિદ્વ-મહાશયો હાજર હતા. સભાસ્થાન શ્રોતાઓથી ભરાઇ ગયું હતું. શ્રોતાઓની સંખ્યા આશરે ૩૦૦ હશે. સ્ત્રીમંડળમાટેની બેઠકમાં વનિતાવિશ્રામવાળાં બહેનો અને શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈ કરમશી દામજી આદિ બહેનો પણ હાજર હતાં.]

આરંભમાં મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલ હરિશંકર દવેએ સભાજનોને મહાત્માશ્રીનું ઓળખાણ કરાવતાં જણાવ્યું કેઃ—

કાઠિયાવાડમાંના **બીલખાના આનંદાશ્રમવાસી** પૂજ્યપાદ મહાત્મા **શ્રીનથુરામશર્મા** વિદ્વત્પરિષદ્‌ના આમંત્રણને માન આપી અત્રે પધારેલા છે, અને સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવા કૃપા કરી છે. તેઓશ્રીએ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતમાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મનો પ્રચાર કરાવી સનાતનધર્મની ઘણી સારી સેવા કરી છે. વળી સિંધમાં પધારીને પણ તેઓશ્રીએ લોકોમાં સનાતનધર્મની જાગૃતિ કરાવી છે. પોતે યોગી તથા શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ છે. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, કચ્છ ને સિંધમાં તથા અત્રે મુંબઈમાં પણ તેઓશ્રીના શિષ્યો ઘણા છે, ને તેઓમાંના કેટલાક આ સભામાં હાજર છે. પોતે **ભીમડીથી** ૪૨ માઇલની મુસાફરી કરીને કાંદીવલી આવેલા હોવાથી થાકેલા છતાં પરિષદ્‌ના આમંત્રણને માન આપી તેઓશ્રીએ કાંદીવલીથી અહીં પધારવા શ્રમ લઈ આપણને આભારી બનાવ્યા છે.

[બાદ પંડિત **શ્રીરમાનાથમિશ્રજીએ** "શ્રાદ્ધકર્મ" વિષે શ્રીવેદાદિના પ્રમાણપૂર્વક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

તે પછી પૂ૦ મહાત્માશ્રીએ મંગલાચરણપૂર્વક પોતાનું "બ્રહ્મકર્મ" વિષેનું વ્યાખ્યાન શરુ કર્યું હતું.]

વિદ્વન્મહાશયો ! ને સજ્જનો !

આજનો વિષય બ્રહ્મકર્મનો છે. બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા—એકરસ, વ્યાપક, સદ્રૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ અદ્વિતીય વસ્તુ. તેની પ્રાપ્તિ-માટેનાં કર્મ એવો એક અર્થ એ શબ્દનો થઈ શકે. બ્રહ્મની એટલે પરમાત્માની પ્રાપ્તિના ઉપાયો વેદમાં દર્શાવેલા હોવાથી—વેદવડે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી—બ્રહ્મશબ્દનો બીજો અર્થ વેદ પણ થાય છે, અને એ રીતે અર્થ કરીએ તો બ્રહ્મકર્મ એટલે વેદમાં દર્શાવેલાં કર્મ એવો તેનો અર્થ કરી શકાય. આ બંને અર્થનો આ સ્થલે ઉપયોગ નથી. અહીં તો બ્રહ્મ એટલે બ્રાહ્મણજાતિ, તેનાં કર્મ એટલે કર્તવ્ય,

એવો તેનો પ્રચલિત અર્થ કરીને **બ્રાહ્મણોનાં કર્તવ્યને** લગતો વિષય આજે ચર્ચવાનો છે.

બ્રાહ્મણનાં ગીતાજીમાં કહેલાં સ્વાભાવિક કર્મો:—

"शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥"

આ શ્લોકમાં **શ્રીભ**ગવાને બ્રાહ્મણનાં સત્ત્વગુણજન્ય સ્વભાવથી ઉપજતાં કર્મો દર્શાવ્યાં છે. બ્રાહ્મણમાં પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણ વર્તે તોજ તેમાં શમદમાદિ શુભકર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

બ્રાહ્મણશબ્દનો અર્થ:—બ્રાહ્મણશબ્દનો મુખ્ય અર્થ **ब्रह्म जानाति स ब्राह्मणः**—જે બ્રહ્મને જાણે તે બ્રાહ્મણ. બધાને બ્રહ્મનું જ્ઞાન સુલભ ન હોય એટલે બ્રહ્મને જણાવનાર વેદ જે ગૌણરીતે બ્રહ્મ કહેવાય છે, તેનું એટલે વેદનું જ્ઞાન જેને છે તે પણ બ્રાહ્મણ એ અર્થમાં ચાર વેદ જાણનાર, ત્રણ વેદ જાણનાર, બે વેદ જાણનાર કે એક વેદ જાણનાર તે બ્રાહ્મણ. બુદ્ધયાદિની અશક્તિ આદિને લઇને આખો વેદ ન જાણતાં જે પોતાના વેદનો એક ભાગ જાણે તે પણ બ્રાહ્મણ કહેવાય. એ ન્યાયે પુરુષસૂક્ત ને રુદ્રસૂક્તાદિ વેદભાગ જાણનાર પણ બ્રાહ્મણ કહેવાય. એટલું પણ ન જાણી શકે ને વેદમાં મુખ્ય જે ગાયત્રીમંત્ર છે તે અર્થસહિત જાણે ને તેનો જપ કરે તે પણ બ્રાહ્મણ કહી શકાય.

વર્તમાનમાં બ્રાહ્મણોની દુર્દશા:—વાસ્તવિકરીતે તો બ્રાહ્મણે વેદનું જ્ઞાન શુદ્ધ ઉચ્ચાર, અર્થ ને તાત્પર્યપૂર્વક મેળવવું જોઇએ, પણ શોકની વાર્તા છે કે અત્યારે બ્રાહ્મણનો ઘણો ભાગ—વિશેષે ગામડાના બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ—વેદનું કે વેદના એક ભાગનું પણ જ્ઞાન મેળવતો નથી. અરે! ઘણાને ગાયત્રી પણ આવડતી નથી, અને આવું અશુદ્ધ બોલનારા બ્રાહ્મણ પણ પડયા છે કે "અમને શકલે ગાવંત્રી શીખવી'તી પણ ભૂલી ગ્યા!" શુક્લને શકલ કહે, ને ગાયત્રીને ગાવંત્રી કહે

આ બ્રાહ્મણની કેવી સ્થિતિ! બ્રાહ્મણોએ પ્રયત્ન કરીને પોતાની આવી દુર્દશા દૂર કરવી જોઇએ. હવે બ્રાહ્મણનાં સત્ત્વગુણથી ઉપજતાં જે શમદમાદિ કર્મો છે તે વિષે કહીએ:—

શમ એટલે અંતકરણનો નિગ્રહ—અંતઃકરણની શાંતિ—મન જે વિષયોમાં ચારે તરફ દોડ્યા કરે છે તેની દોડનો અભાવ—તેની ધ્યેયમાં એકાગ્રતા. આ અંતઃકરણના નિગ્રહઉપરજ મનુષ્યની ઉન્નતિનો આધાર છે.

"मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।
बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्" ॥

(મનજ માણસના બંધનું અને મોક્ષનુ કારણ છે. વિષયમાં આસક્ત થયેલું મન બંધને માટે થાય છે, ને વિષયરહિત થયેલું મન મનુષ્યના મોક્ષને માટે થાય છે.)

બંધ એટલે સંસારની પ્રાપ્તિ—જન્મમરણરૂપ બંધ, અને મોક્ષ એટલે તે જન્મમરણરૂપ બંધની નિવૃત્તિ. **બ્રાહ્મણનો જન્મ તો મુખ્યત્વે આ મોક્ષમાટેજ** છે. જે પુરુષ શમવાળો હોય તેજ પોતાનો વ્યવહાર સારો સાધી શકે, ને પરમાર્થમાં તો શમની બહુ આવશ્યકતા છે દાખલાતરીકે દુકાને બેઠા મેળવવાનું કામ હોય. ને વેપારી સીનેમા કે નાટક જોવાના કે બીજા પ્રયોજનવિનાના વિચાર કર્યા કરે, વા સીનેમા કે નાટક જોવા જાય તો તેની દુકાન કેમ ચાલે? અથવા નોકર નોકરીને લગતું કામ મૂકીને બીજા વિચારો કર્યા કરે, વા ફરવા જાય તો તેનાથી નોકરી શી રીતે થાય?

સર્વ મનુષ્યોને પોતપોતાનો વ્યવહારપરમાર્થ સુધારવાને શમની જરૂર છે ત્યારે બ્રાહ્મણ કે જેણે પોતાનુ જીવન પરમાર્થમય કરવું જોઇએ તેને તેની વિશેષ જરૂર હોય તેમાં કહેવુંજ શું?

આ શમ અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અંતઃકરણનો નિગ્રહ ક્રમે ક્રમે થઇ શકે છે, ઉતાવળે થઇ શકતો નથી, એટલામાટેજ

શ્રીગીતાજીમાં शनैः शनैरुपरमेत्-ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું-એમ કહ્યું છે.

દમ:—બ્રાહ્મણનું બીજું કર્મ દમ એટલે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની ઇંદ્રિયો વશ રાખવી જોઇએ ત્યારે બ્રાહ્મણે તે વિશેષ વશ રાખવીજ જોઇએ એ કહેવાનું રહેતું નથી. જેની ઇંદ્રિયો વશ ન હોય તે માણસ પોતાના કુટુંબમાં પણ ન પોષાય.

"વશ ઇંદ્રિયો જો નહિ, દુ:ખનો તે કહેવાય;
વશ હોય તો સુખનો, ફાવે ત્યાં પછી જાય."

જેને બે સ્ત્રીઓ હોય તે મનુષ્ય પણ જ્યારે દુ:ખી હોય છે ત્યારે જીવરૂપ એક પુરુષ કે જેને દશ ઇંદ્રિયોરૂપી દશ સ્ત્રીઓ વળગી છે તે કેમ દુ:ખી ન હોય? એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

"બહુ બણજ બહુ બેટિયાં, દો નારી ભરતાર;
તાકું કહા મારનાં? માર દિયા કરતાર."

પરસ્પર અણબનાવવાળી બે સ્ત્રીઓનો પતિ જેમ મુઓ પડ્યો છે તેમ જેને પોતપોતાના વિષયોભણી ખેંચતી ને પરસ્પર દ્વેષ કરતી ઇંદ્રિયો વશ નથી તેવો જીવાત્મા પણ મુઓ પડ્યો છે. જીવાત્માને એક ઇંદ્રિય જોવાને ખેંચે છે, બીજી ઇંદ્રિય ગાયન સાંભળવા લલચાવે છે, અને ત્રીજી ઇંદ્રિય સારા સારા સ્વાદ લેવાને તાણે છે. આમ દશ ઇંદ્રિયોની તાણાતાણ થઇ રહી છે તેમાં જીવાત્માને સુખ ક્યાંથી હોય? માટે મનુષ્યે પોતાની ઇંદ્રિયોને વશ રાખતાં શીખવું જોઇએ. જેને ઇંદ્રિયો વશ નથી તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કેમ કરી શકે? આ સંબંધે એક પખાલીનું ઉદાહરણ છે. કોઇ પખાલી નદીઉપર પાણી ભરવા ગયો હતો. આગલી રાત્રિએ તેની પખાલ ઉદરોએ કાતરી નાંખીને તેને દશ કાણાં કરી નાંખ્યાં હતાં, પણ પખાલીને તેનો કાંઇ ખ્યાલ નહિ. તે તો ડોલવડે પખાલમાં ઉપરથી પાણી રેડવા મંડ્યો. ઘણું પાણી રેડ્યું, પણ પખાલ તો ભરાયજ નહિ, એટલે પખાલીએ મુંઝાઇને ત્યાં થઇને એક પ્રવાસી જતો હતો તેને પૂછ્યું કે:—"ભાઇ! આ

પખાલ ભરાતી કેમ નથી ?" પ્રવાસીએ કહ્યું:–" અરે ! તું નીચે તો જો, આ દશ કાણેથી પાણી ચાલ્યું જાય છે તો તારી પખાલ શી રીતે ભરાય ? જા, પખાલ સંધાવીને કાણાં બંધ કરાવ, એટલે પાણી ભરાશે." આમ જેની ઇંદ્રિયો છૂટી છે તે ધર્મરૂપી જલ પોતાના મનમાં શી રીતે ભરી શકવાનો હતો ? **બહારના શત્રુને જિતવામાં મોટાઈ નથી, પણ ઇંદ્રિયોરૂપી અંદરના શત્રુઓને જિતવામાંજ ખરી મોટાઈ છે.** જે અંદરના શત્રુઓને જિતે છે તેને બહારના શત્રુઓ એની મેળે વશ થઈ જાય છે, માટે વ્યવહારમાં સુખી થવાને અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાને મનુષ્યે ઇંદ્રિયનિગ્રહરૂપ દમને પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. બ્રાહ્મણનું તો આ ખાસ કરીને કર્તવ્ય છે.

તપ:–ધર્મસાધનાર્થે કરવામાં આવતી જે જે ક્રિયાઓથી અંતઃકરણ તપે, ને તેની અશુદ્ધિ દૂર થાય, તે તે ક્રિયાઓ તપ કહેવાય છે. ધાતુને તપાવવાથી જેમ તેનો કાટ દૂર થાય છે તેમ તપવડે અંતઃકરણનો કાટ–મેલ–દૂર થાય છે. શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને નિયમમાં લાવવામાટે તપ એ આવશ્યક કર્મ છે..

તપ અનેક પ્રકારનાં છે:—કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણાદિક વ્રત કરવાં, એકાદશી તથા શિવરાત્રિ આદિના ઉપવાસ કરવા, વા એકભુક્ત કરવું, પ્રભુકીર્તનમાટે કે જપાદિકમાટે જાગરણ કરવાં, એ તપ છે. આસન-પ્રાણાયામાદિકનો અભ્યાસ કરવો એ પણ તપ છે. એ બધાં તપમાં **"मनसश्चेंद्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः" (અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયોની પરમાત્મામાં એકાગ્રતા કરવી એ પરમ તપ છે.)** આ તપ સિદ્ધ કરવામાટે બીજાં બહારનાં તપ છે. જો આ ચિત્તની અને ઇંદ્રિયોની એકાગ્રતારૂપ તપ ન સધાય તો બીજાં તપથી કાંઈ વિશેષ ફલ નથી. શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણના દુષ્ટ વેગોને રોકીને કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય એમ વર્તવું એ પણ તપ છે, ને તે બહુ આવશ્યક છે.

બ્રાહ્મણનું એ તપરૂપ કર્તવ્ય ને તેનું માહાત્મ્યઃ—

“अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनं द्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥”

(અઢાર પુરાણોમાં શ્રીવ્યાસજીનાં બે વચન મુખ્ય છે, તે એ કે કોઇનું પણ ભલું કરવું એ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવામાટે છે, ને અન્યને દુઃખ દેવું તે પાપને માટે છે.)

બ્રાહ્મણે પરોપકારવડે પુણ્ય સંપાદન કર્યાંજ કરવું જોઇએ. તેણે મન, વાણી ને શરીરથી અન્યને પીડા કરવારૂપ પાપથી સદા દૂરજ રહેવું જોઇએ. પરોપકાર યથાશક્તિ કરવો, પણ પરપીડનરૂપ પાપ તો બ્રાહ્મણે નજ કરવું જોઇએ. પોતાના શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ પરપીડનરૂપ પાપભણી વેગ કરતાં હોય તો તેને તેમ કરતાં અટકાવવા-રૂપ તપ બ્રાહ્મણે કરવુંજ જોઇએ. બ્રાહ્મણને માટે તપ એ સારામાં સારી ક્રિયા છે. જે તપસ્વી બ્રાહ્મણ છે તે પોતાના આત્માની ઉન્નતિ સાધે છે એટલુંજ નહિ, પણ લોકમાં પણ તે પૂજાય છે. પૂર્વે બહુ તપસ્વી સમર્થ બ્રાહ્મણો હતા કે જેમનાં ચરણમાં રાજાઓના મુકુટ ઘસાતા, ને તેમની આજ્ઞાની રાજાઓ રાહ જોતા. **તપ એ બ્રાહ્મણનું ધન છે.** તપોધન એ બ્રાહ્મણને બોલાવવામાટે ઉત્તમ પ્રકારનું સંબોધન છે. બ્રાહ્મણની એક જ્ઞાતિનું નામ તપોધન પડ્યું છે તે પણ તપના કારણથી પડ્યું હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. જોકે હાલમાં તો એ સ્થિતિ કેવલ બદલાઇ ગઇ છે.

તપનું ફલઃ—તપસ્વી બ્રાહ્મણને પોતાની આજીવિકાની ચિંતા રહેતી નથી. પ્રભુની દયાથી તેને આજીવિકામાટે જોઇએ તે કરતાં ઘણું મળી રહે છે. તપસ્વી બ્રાહ્મણ પોતાનો પરલોક સુધારી શકે છે, અને તપસ્વી બ્રાહ્મણ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બ્રહ્મા પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા પછી સૃષ્ટિ રચના કરવાનું કામ કેવી રીતે કરવું તે વિષે તે મુંઝાવા લાગ્યા એટલે પરમાત્મામાં મન લગાડીને બેસી ગયા. કેટલેક સમયે પરમાત્માએ આકાશવાણીદ્વારા જણાવ્યું કે સ્પર્શાક્ષરના ૧૬ મા ને

૨૧ મા અક્ષરનું એટલે તપનું આચરણ કરો. બ્રહ્માએ તે પ્રમાણે તપ કર્યું અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સામર્થ્યથી તેમણે સૃષ્ટિરચનાનું કામ સુલભતાથી કર્યું.

તપ એ સાધુપુરુષનું ભૂષણ છે:—પરમાત્મપ્રાપ્તિમાટે જેણે સંસારનો ત્યાગ સ્વીકાર્યો હોય તેનામાં વૈરાગ્ય ને તપ અવશ્ય હોવાં જોઇએ. જેનામાં વૈરાગ્ય ન હોય તે ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણને વશ રાખવારૂપ તપ નજ કરી શકે. વૈરાગ્યહીન ત્યાગીની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે જુઓ:—

"અંગ આળસુ ને તપસી થયો, ઘર તજીને વનમાં ગયો;
કામબાણ ન શક્યો જાળવી, રડવડતી એક રાખી નવી;
કૂતરાં ભસાવે ને હીંડે છક્યો, કહે અખો હગ્યોય નહિ ને ઘર ન રખ્યો."

શૌચ એટલે પવિત્રતા. તે બ્રાહ્મણમાં સ્વાભાવિક હોવીજ જોઇએ. શૌચ બે પ્રકારનાં છે. બાહ્યશૌચ ને આંતરશૌચ.

બાહ્યશૌચ:—મૃત્તિકા તથા જલાદિવડે શરીરાદિની સ્વચ્છતા રાખવી તે બાહ્યશૌચ. બ્રાહ્મણ તેના તેજસ્વી મુખ, પવિત્ર શરીર ને પવિત્ર વસ્ત્રથી વર્તાઇ રહેવો જોઇએ. તેનું ઘર સ્વચ્છ હોવું જોઇએ, ને તેમાંની વસ્તુઓ પણ બહુ સ્વચ્છ ને વ્યવસ્થિત રીતે રાખેલી હોવી જોઇએ. બ્રાહ્મણનું ઘર ભલે નાનું હોય પણ તેમાં પેસતાં મન બહુ પ્રસન્ન થાય એવું તે સ્વચ્છ હોવું જોઇએ. જો બ્રાહ્મણનું ઘર ગંદું હોય, તેના ફળિયામાં કે ઘરની આસપાસ છોકરાંએ મલમૂત્ર કર્યાં હોય, ને તેથી ત્યાં માખીઓ બણબણતી હોય, ઘરમાં જ્યાં ત્યાં મેલાં લુગડાં આડાંઅવળાં પડ્યાં હોય, અથવા ઠમે આવે તેમ વસ્તુઓ પડી હોય, છોકરાં પણ ગંદાં હોય, ને ગમે તેમ વર્તતાં હોય, તો પછી બ્રાહ્મણના ને મેલા મેમણના ઘરમાં શો તફાવત ગણાય? બ્રાહ્મણનાં વસ્ત્ર મલિન કે ફાટેલાં નજ હોવાં જોઇએ. નિત્ય નવાં વસ્ત્ર પહેરવાં એમ કહેવાની મતલબ નથી. વસ્ત્ર ભલે જૂનાં કે સાધારણ હોય, પણ તે મલિન કે ફાટેલાં ન રાખવાં. તે તો તેના પોતાના હાથમાં છે.

જો વસ્ત્ર મલિન કે ફાટેલાં હોય તો તેમાં તેનું આળસજ કારણરૂપ છે. એ આળસ બ્રાહ્મણમાં નજ ઘટે. "**आचारहीनं न पुनंति वेदाः**" (આચારહીનને વેદો પાવન કરી શકતા નથી.) આચાર તો પ્રથમ ધર્મ છે, ને તે બ્રાહ્મણે તો આગ્રહપૂર્વક પાળવો જોઈએજ.

આંતરશૌચ:—મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓવડે અંતઃકરણને પવિત્ર રાખવું તે આંતરશૌચ. સુખી પ્રાણીમાં **મૈત્રીની** ભાવના કરવી, એટલે જેમ પોતાના મિત્રને સુખી જોઇને મનુષ્ય પ્રસન્ન થાય છે તેમ તેણે પોતાની સમાન સ્થિતિના ને ચઢીઆતી સ્થિતિના સુખી મનુષ્યોને જોઈ તેમાં મૈત્રીની ભાવના કરી સંતોષનો અનુભવ કરવો જોઇએ. કોઇનું સુખ જોઇને મનમાં બળવું ન જોઇએ. દુઃખી મનુષ્યો કે અન્ય દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈ મનુષ્યે **કરુણાની** ભાવના ઉપજાવવી જોઇએ, અને તેમનુ દુઃખ નિવૃત્ત કરવાને યથાશક્તિ સાહાય્ય પણ કરવું જોઇએ. કોઇને દુઃખી જોઇને "ઠીક થયું. એજ લાગનો હતો." એવી દુર્ભાવના તેણે નજ ઉપજવા દેવી જોઇએ. પુણ્યશાલી મનુષ્યોને જોઇને અથવા તેમના લોકોમાં ગવાતા યશને સાંભળીને મનમાં હર્ષની ભાવના કરવી જોઇએ. "એમનાં પૂર્વનાં પુણ્ય છે તેથી તેમની આવી શુભ પ્રવૃત્તિ છે. ભલે પ્રભુકૃપાથી તેમ હો, ને તેઓ વધારે ને વધારે પુણ્ય કરો." એવી શુભભાવના—**મુદિતા**—પ્રસન્નતા—સાધકે ઉપજાવવી જોઇએ. અસૂયા ને મત્સર—અદેખાઈ—નજ ઉપજવા દેવાં જોઇએ. અસૂયા કે મત્સરવડે પોતાને કાંઈ મળી જતું નથી, પણ ઊલટું પોતાનું અંતઃકરણ ક્લેશયુક્ત ને મલિન થાય છે. પાપી કે મૂર્ખ માણસો પાપનાં કે ભૂલભરેલાં કામ કરતાં હોય તેની **ઉપેક્ષા** કરવી જોઇએ. તેમના દોષો જોઇને તેમની નિંદા નજ કરવી જોઇએ. નિંદા કરવાથી તેઓ કાંઈ સુધરતા નથી, પણ ઊલટા આપણી સામા થાય છે. સમજુએ પરનિંદા કરીને શત્રુઓ વધારવા ન જોઇએ. બધા સજ્જનો ન હોય. અયોગ્ય મનુષ્યો ન હોય તો સંસાર ચાલે કેમ? પ્રકૃતિ જીવના ભોગ ને મોક્ષ બંનેમાટે પ્રવર્તે છે.

કેટલાક જીવો પ્રધાનપણે ભોગભણી પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે. ભોગ પણ સંસારપ્રવાહનું કારણ છે. વળી જીવો પોતપોતાના સંસ્કારને અધીન થઇને વર્તે છે જેથી **ભૂલ કરનારાઓ કૃપાને પાત્ર છે, ક્રોધને પાત્ર નથી.** ગળીના કુંડમાં પથ્થર નાંખીને આપણે આપણાં કપડાં ખરાબ ન કરવાં. જેવી જેની બુદ્ધિ તે પ્રમાણે તે વર્તે. નવું લાવે ક્યાંથી ? માટે જેમ રસ્તામાંના કાંકરા, કાંટા કે મલિન પદાર્થોની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ–તેના તરફ લક્ષ આપતા નથી–તેમ માણસની ભૂલભરેલી પ્રવૃત્તિની પણ સમજુએ ઉપેક્ષા કરવી જોઇએ. જેને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવી હોય તેણે આ ચાર ભાવનાઓનો અભ્યાસ આદરપૂર્વક કરવો જોઇએ, અને બ્રાહ્મણનું તો તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

ક્ષમાઃ—ક્ષમા એટલે ક્ષાંતિ પણ બ્રાહ્મણમાં સ્વાભાવિક હોવી જોઇએ. પોતે શક્તિમાન્ છતાં પોતાને દુઃખ આપનારપ્રતિ નિષ્ક્રોધ રહીને તેને તેના અપરાધની કાંઇ પણ શિક્ષા પોતે ન કરવી, વા બીજા-પાસે ન કરાવવી તે ક્ષમા. આવી ક્ષમા પરાક્રમી જ્ઞાની પુરુષોનું ભૂષણ છે. "क्षमा वीरस्य भूषणम्" (ક્ષમા વીરપુરુષનું ભૂષણ છે.) જે ક્ષમાવાળો છે તે સર્વદા સુરક્ષિત છે.

"क्षमा खड्गं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ॥"

(ક્ષમારૂપી તરવાર જેના હાથમાં છે તેને દુર્જન શું કરી શકે એમ છે? ઘાસરહિત પ્રદેશમાં પડેલો અગ્નિ એની મેળેજ ઓલાઇ જાય છે તેમ ક્ષમા કરવાથી દુર્જન પોતાની મેળેજ શાંત થઇ જાય છે.)

જેને પોતાના તપનું રક્ષણ કરવું છે, પોતાની શાંતિનો ભંગ થવા દેવો નથી તેણે તો અવશ્ય ક્ષમા રાખવી જોઇએ.

"ખુંદી તો ધરતી ખમે, વાઢી ખમે વનરાય;
વેણકવેણ તો સંત ખમે, જેમ સાયરાં નીર સમાય."

"દુષ્ટ બચન શરતેં બુરે, ભલે શત્રુકે બાન;
શ્રીધર જો નર સહત હૈ, તાસમ સાધુ ન આન."

(મનુષ્યાદિ અનેક પ્રકારના અપકાર કરે છે તોપણ પૃથ્વી તે સહન કરે છે, અને વૃક્ષોને કુહાડા આદિવડે કાપવામાં આવે છે તોપણ વૃક્ષો તે સહન કરે છે. વળી વૃષ્ટિનાં તથા અનેક નદનદીઓનાં જલ સાગરમાં સહજ સમાઇ જાય છે, તેમ સંતપુરુષો વેણકવેણને સહન કરે છે, અર્થાત્ પોતાના સાગરજેવા પેટમાં (અંતઃકરણમાં) શમાવી દે છે.)

(દુષ્ટ વચન એટલે કઠોર વચન બાણથી પણ ભુંડાં છે. તેનાં કરતાં શત્રુનાં બાણ સારાં ગણાય છે. બાણનો કે તરવાર આદિનો ઘા સમયે રૂઝાઇ જાય છે, પણ "કુવાક્યનો કાપ કદી ન રૂઝે." શ્રીધર કહે છે કે આવાં કુવાક્ય—કુવચન—જે પુરુષ સહન કરે છે તેના જેવો બીજો સાધુ નથી.)

બ્રાહ્મણોએ આવી ક્ષમા અવશ્ય રાખવી જોઇએ. તેમણે બહુ સહનશીલ રહેવું જોઇએ. તેમણે તો નીચેના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ.

"क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥"

(ક્રોધ કરનારપ્રતિ સામો ક્રોધ ન કરવો. તિરસ્કાર કરનારને કુશલ વચન કહેવું, નિંદાને સહન કરવી. કોઇનું પણ અપમાન ન કરવું.)

બ્રહ્મને જાણવામાટે—બ્રહ્મવેત્તા થવામાટે—બ્રાહ્મણનો જન્મ છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો પરમશાંત હોય છે. કોઇ માણસે એક સંતને કહ્યું કેઃ— "મહારાજ ! અમુક માણસો આપની બહુ નિંદા કરે છે." તે સંતપુરુષે તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેને કહ્યું કેઃ—

"आत्मानं यदि निंदन्ति स्वात्मानं स्वयमेव हि ।
शरीरं यदि निंदन्ति सहायास्ते जना मम ॥"

(જો તે મારા આત્માની નિંદા કરતાં હોય તો તે પોતે પોતાનીજ નિંદા કરે છે, કેમકે મારો ને તેમનો આત્મા એકજ છે. કદાચ તે મનુષ્યો આ શરીરની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ મારા મદદગાર છે–મારા મિત્ર છે, કેમકે હું પણ આ મલમૂત્રથી ભરેલા શરીરની નિંદા કરું છુ, ને તેમાં રહેલા દોષો કહી તેનાથી છૂટવા માગું છું. બંને રીતે મારે તેમના ઉપર તપવાનું કશું કારણ નથી.)

જ્ઞાનાંકુશમાં પણ કહ્યું છે કેઃ—

"मन्निंदया यदि जनः परितोषमेति,
नन्वप्रयत्नजनितोऽयमनुग्रहो मे ।
श्रेयोर्थिनो हि पुरुषाः परतुष्टिहेतोर्,
दुःखार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥ १ ॥"

"सततसुलभदैन्ये निःसुखे जीवलोके,
यदि मम परिवादात् प्रीतिमाप्नोति कश्चित् ।
परिवदतु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा,
जगति हि वहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः ॥ २ ॥"

(મારી નિંદા કરીને કોઇ પણ મનુષ્ય સંતોષ પામતો હોય તો મને કોઇપણ પ્રકારનો શ્રમ પડ્યા વગર આ તેની મારા ઉપર કૃપા ઉતરી એમ હું માનું છું, કારણકે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરૂષો બહુ દુઃખે કરીને મેળવેલું ધન બીજાના સંતોષને ખાતર ખર્ચી નાખે છે. મતલબ કે મારે કોઇ પણ જાતનો શ્રમ લેવો પડતો નથી, ને તેઓ માત્ર મારી નિંદાથી પ્રસન્ન થાય છે તે મોટા હર્ષની વાત છે.)

(જેમાં દીનતા સતત સહજ પ્રાપ્ત છે એવા સુખરહિત આ મનુષ્યલોકમાં જો કોઈ પણ માણસ મારી નિંદાથી અલ્પકાલ પણ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતું હોય તો તે મારી સમક્ષ વા મારી પાછળ તેની ઇચ્છાપ્રમાણે મારી નિંદા ભલે કરે, કેમકે બહુદુઃખવાળા આ જગતમાં પ્રસન્નતાનો યોગ બહુ દુર્લભ છે.)

મહાપુરુષો માનાપમાનમાં પરમસમભાવવાળા ને પરમસ્થૈર્યયુક્ત હોઇ પોતાને નિંદનારને નહિ ગણકારતાં હાથીની પેઠે શાંત રહે છેઃ–

" મેગળ* નીસરી બહાર, ચાલતો મહાસુખ માણે,
નહિ શત્રુ નહિ મિત્ર, વિશ્વને સરખું જાણે;
પુંઠે ભસે બહુ શ્વાન, કેટલાંક બેસી રહે છે;
મેગળને મન નહિ, માન અપમાનજ દે છે;
તેમ હરિજન મેગળરૂપ છે, જેને હરિનું ધ્યાન છે;
કહે **નરભેરામ** ગુરુથકી, દુર્જન એટલા શ્વાન છે."

શુદ્ધ–શાસ્ત્રીય–બ્રાહ્મણપણું મેળવવામાટે બ્રાહ્મણે આ બધી વાતો અનુસરવાયોગ્ય છે.

ક્ષમા અશક્તને અને શક્તને બંનેને ઉપકારક છે. અશક્ત મનુષ્ય પોતાને અપકાર કરનારની સામે ન થતાં તેને ક્ષમા આપે તો તેનાથી વધારે અપકાર થવાની અડચણ થતી નથી. એક તપે–અગ્નિનું રૂપ ધારણ કરે–તે વેલા બીજો શાંત–જલજેવો–રહે તો કજીઓ એની મેળે ઓલાઇ જાય. શક્ત માણસ ક્રોધ ન કરતાં ક્ષમાશીલ રહે તો તેના તપનું, તેની શાંતિનું, તેના હૃદયબલનું અને તેના ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, અને શત્રુ પણ ક્રમાત્ શાંત થાય છે. બ્રાહ્મણે તો સર્વદા ક્ષમાશીલ રહેવું જોઇએ.

સરલતાઃ—આર્જવ અથવા સરલતા એ પણ બ્રાહ્મણનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. સૌની સાથે નિષ્કપટપણે અને ભલાઇથી તથા ડોળદંભરહિત વર્તવું, કોઇની સાથે કોઇ વાતનો મિથ્યા આગ્રહ ન બાંધવો, અને કઠોર વાણીનો તથા વક્રતાનો ત્યાગ રાખવો એ સરલતા છે. કોઇ કોઇ મનુષ્યો બહુ અસરલ–વક્ર–હોય છે, અને સહેજ સહેજમાં ઉંધું બોલે છે. એક માર્ગે ચાલ્યા જતા માણસે ઓટલાપર બેઠેલા એક અસરલસ્વભાવના માણસને પૂછ્યુંઃ–" કેમ ભાઇ ! બેઠા છો ?" તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે કહ્યુંઃ– "ત્યારે શું ઊભા છીએ ?" બીજા

* હાથી.

એક માણસને કોઇએ પૂછ્યું:–"આ છોકરાં આપનાં છે ?" પેલાએ કહ્યું:–"મારાં નહિ તો શું તમારાં છે ?" આવા વક્રસ્વભાવના નમુના પણ જગતમાં હોય છે ! એવાની સાથે કોણ પનારો પાડે ? સરલતા વિશ્વમાં ઘણી ઉપયોગી છે. સરલ માણસને સૌ ચાહે છે, ને અસરલથી (વક્રથી) જેમ બને તેમ માણસો દૂર ભાગે છે. કઠોર વાણી ને વક્ર વર્તન કોને ગમે ? એવા આટોડીઆ માણસો પરિણામે હાનિજ ભોગવે છે. સીધાં લાકડાં ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે છે, ને વાંકાં લાકડાં ચૂલામાં પડે છે તે સૌ કોઈ જાણે છે.

જ્ઞાન:– કર્મનું પરોક્ષજ્ઞાન, ઉપાસનાનું શાસ્ત્રથી મળતું જ્ઞાન, અને જીવ, જગત, ઇશ્વિર તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ આદિનું શાસ્ત્રદ્વારા મળતું જ્ઞાન બ્રાહ્મણમાં હોવું જોઇએ. જોકે એવું પરોક્ષજ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થતું નથી, ખરેખરું ઉપયોગી તો અપરોક્ષજ્ઞાન–અનુભવનું જ્ઞાન–થાય છે, તથાપિ અપરોક્ષજ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રથમ પરોક્ષજ્ઞાન મેળવવાની ઘણી આવશ્યકતા છે.

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यंध एव सः ॥

" પરોક્ષ અર્થ દેખાડીને, છેદે સંશયબંધ;
શાસ્ત્ર આંખ સઘળાતણી, વિના શાસ્ત્ર સૌ અંધ."

(પરોક્ષ અર્થ બતાવીને શંકા ને કુતર્ક આદિ પ્રતિબંધને શાસ્ત્ર મટાડે છે. શાસ્ત્ર બધાની આંખરૂપ છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનવિના સૌ અંધજેવા છે.)

વ્યાવહારિક ઇંદ્રિયગમ્ય વિષયોમાં પણ તે તે વિષયોનાં શાસ્ત્ર જાણવાની અગત્ય રહે છે ત્યારે જીવ, જગત્ ને ઇશ્વિર આદિના સ્વરૂપસંબંધી અતીંદ્રિય વિષયોમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય એમાં કહેવુંજ શું ?

જેને બીજાને ઉપદેશ કરવો છે, બીજાને જ્ઞાન આપવું છે–તેણે તો–બ્રાહ્મણોએ તો–જ્ઞાનના ભંડારરૂપ થવું જોઇએ, અને એટલામાટે

સ્વપરને અર્થે બ્રાહ્મણે યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી શ્રીગુરુપાસે વિદ્યાભ્યાસ કરીને, શાસ્ત્રવાચન કરીને તથા બહારના જે જે પ્રસંગો ને અનુભવો પ્રાપ્ત થાય તેપરથી ઉપયોગી પરોક્ષજ્ઞાન મેળવેજ રાખવું જોઇએ. જ્ઞાનવગરનો બ્રાહ્મણ પાણીવગરના નવાણજેવો છે.

વિજ્ઞાનઃ–વિશેષે કરીને જ્ઞાન–અનુભવનું જ્ઞાન–તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનથી કોઇ વાસ્તવિક જ્ઞાની થઇ શકે નહિ. કોઈ ભારતવર્ષનાં અને વિશ્વનાં સઘળાં શાસ્ત્રો જાણે (જોકે એમ બનવું કઠિન છે) તોપણ તેટલાવડે તે કૃતાર્થ થઇ શકે નહિ. કૃતાર્થ થવાસાટે અનુભવજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. કોઇ મહીસુરનું કે મદ્રાસનું પાકશાસ્ત્ર ને બીજાં પણ આખા હિંદુસ્તાનનાં પાકશાસ્ત્ર તથા આપણી પકવાન્નપોથી ભણી જાય, પણ તેથી તેને બીજું તો શું? પણ એક બાજરાનો રોટલો પણ બનાવતાં આવડે નહિ. તાવડી તપવા દેવી, ને પછી યોગ્યરીતે ઘડેલો રોટલો તેમાં નાંખવો, તથા તેમ કરતાં રોટલામાં ભમરો પડવા ન દેવો એ કઠણ વાત છે, પ્રથમ તો તાવડી તપી છે કે નહિ તે જાણવું પણ ભેદભરેલું છે. પાણીના છાંટા નાંખીને તાવડી તપ્યાની ખાત્રી કરવી જોઇએ તે અનુભવથી જાણીને પાકો અનુભવ કર્યા વિના આવડે તેવું નથી. રોટલો ઘડવામાં તો ખાસ કરીને તેનો અભ્યાસ (મહાવરો) જોઇએ. જેને જે વાતનો અનુભવ નથી તે તે વાતમાં કાંઇને બદલે કાંઇ કરી બેસે છે, ને હાસ્યપાત્ર થાય છે. ઉદાહરણતરીકે કેટલાક બ્રાહ્મણોની દુર્દશાની વાત કરવી પડે છે કે વસતિપત્રકવેલા તમારી શાખા કયી એમ શાખા–શાખ–વિષે પૂછવામાં આવતાં ગામડાના કોઇ કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના વેદની શાખા પૂછે છે એમ સમજવાને બદલે બારણાની–બારસાખની–સાખ સમજીને પ્રત્યુત્તર આપતા હતા.

મનુષ્યને મોક્ષ મેળવીને કૃતાર્થ થવું હોય તો તેણે શ્રીસદ્‌ગુરુ ને સત્‌શાસ્ત્રદ્વારા પરમાત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન મેળવી તેનું આનુભવિકજ્ઞાન–પ્રત્યક્ષજ્ઞાન–મેળવવું જોઇએ. બ્રાહ્મણોનું તો એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રાહ્મણનું જીવન છેઃ—

"ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानंतसुखाय च ॥"

(બ્રાહ્મણનું આ પવિત્ર શરીર તુચ્છ ભોગોમાટે નથી. બ્રાહ્મણ-શરીર તો અહીં કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણાદિરૂપ તથા ઇંદ્રિયો–અંતઃકરણની પરમાત્મામાં એકાગ્રતા કરવારૂપ તપને માટે અને તેમ કરીને દેહપાત-પછી મોક્ષરૂપ અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરવામાટે છે.)

કોઇ કહે કે આ બધું કરવા બેસીએ તો આજીવિકા કેમ ચાલે ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કેઃ—

"લિખનેવાલા લિખ ચુકા, ખુંદ પડેકી મોર."

મળવું ન મળવું પ્રારબ્ધકર્મઉપર છે. પ્રભુ પરાઙ્મુખ ને પાપી મનુષ્યને પણ આજીવિકા પૂરી પાડે છે ત્યારે પોતાના ભક્તને તે આજીવિકાની ઉણપ રહેવા દે એ કેમ બને ? મનુષ્યને ધીરજ રહેતી નથી બાકી.

"મુએકું હરિ દેત હૈ, કપડા લકડી આગ;
જીવત નર ચિંતા કરે, વાકી બડી અભાગ."

(મરેલા મનુષ્યને તેના કાંઇ પણ પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થવિના પ્રભુ આચ્છાદનનું કપડું, (ઢાંકવાનું ખાપણ,) બાળવાનાં લાકડાં ને અગ્નિ આપે છે, છતાં જીવતો માણસ આજીવિકાની ચિંતા કરે તો તેનું મોટું અભાગ્ય જાણવું.)

બ્રાહ્મણે સ્વધર્મપાલન કરવુંજ જોઇએ. મનુષ્ય સ્વધર્મ-પાલનમાં અલ્પ પણ સમય ન લે; ને આખો દિવસ દુકાને બેસે, વા બીજું કામ કરે તેથી તેને વધારે દ્રવ્ય મળી જાય એમ ન જાણવું. પ્રભુને આપવું હોય તો એક માણસ આખો દિવસ બેસીને જેટલું કમાય તેટલું તે પોતાના ભક્તને બે કલાકમાં આપી દે. વર્તમાનમાં

કેટલાક બ્રાહ્મણો વ્યાપાર કરવા લાગ્યા છે-વૈશ્યવૃત્તિ કરવા લાગ્યા છે. જોકે તેમને માટે તે કામ ઊતરતું તો છેજ, છતાં તેને દેશકાલ જોતાં કદાચ અયોગ્ય ન માનીએ તોપણ આ સ્થળે એટલું તો ખાસ કરીને કહેવાનું કે ભલે સ્વધર્મને બાધ ન આવે એવો કોઇ પણ ધંધો બ્રાહ્મણ કરે પણ તેણે સમય મેળવીને પોતાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ તો બરાબર કરવાંજ જોઇએ. જો તે માત્ર વ્યાપારજ કર્યાં કરે, ને સ્વધર્મનું પાલન ન કરે તો પછી કાલે કરીને બ્રાહ્મણજાતિનો છતાં તેનું વાસ્તવિક બ્રહ્મત્વ નષ્ટ થઇ જાય છે. ડાહ્યા મનુષ્યને મન સ્વધર્મ સર્વથી વધારે મૂલ્વાન્ ને પરમપ્રિય હોવો જોઇએ. સ્વધર્મને ગુમાવીને-તેનો ભોગ આપીને-સમજુ મનુષ્યે બીજું કાંઇ પણ મેળવવા નજ ઇચ્છવું જોઇએ. **બ્રાહ્મણ તો ધર્મની મૂર્તિરૂપ હોવો જોઇએ.**

આસ્તિક્ય:—સત્શાસ્ત્રનાં ને આપ્તપુરુષોનાં વચનોમાં જે વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા વા આસ્તિક્ય છે. ભ્રમ, પ્રમાદ, વંચનેચ્છા ને ઇંદ્રિયશૈથિલ્યથી રહિત જે જ્ઞાની પુરુષ હોય તે આપ્ત કહેવાય છે. સંસારમાં સત્યપણાની બુદ્ધિરૂપ ને દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિરૂપ ભ્રમ જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં હોતો નથી. સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ તેઓ કરતા નથી. તે પોતાનાં વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક કર્તવ્યો જાગૃતિ રાખીને યથાયોગ્ય રીતે કર્યે જાય છે. તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધવો બાકી રહ્યો હોતો નથી. તેમનું અંતઃકરણ સ્વાર્થરહિત-પરમ-નિર્મલ હોય છે, એટલે તેમનામાં વંચનેચ્છા (બીજાને ઠગવાની ઇચ્છા) હોતી નથી. તેમની ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ શિથિલતાથી રહિત એટલે પોતાના પ્રાપ્ત કાર્યમાં જાગ્રત ને બલવાન્ હોય છે. આવા ચાર ગુણવાળા પુરુષ આપ્ત કહેવાય છે. સર્વાત્મભાવને પામેલા ને તેથી સર્વના મિત્રરૂપ, પદાર્થના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા, તથા પરમપાવનકર હોઇ પરમવંદ્ય એવા એ પુરુષ સર્વથા વિશ્વસનીય હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રદ્ધા એ સર્વ કાર્યમાં પાયારૂપ છે. વ્યવહારમાં પણ

પરસ્પર શ્રદ્ધા ન હોય તો વેપારીઓ વેપાર ન કરી શકે, અને બીજા ધંધાઓ પણ ન ચાલે. શ્રીભગવાન કહે છે કે "**श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः**" (શ્રદ્ધાવાળો, પરમાત્માને પરાયણ થયેલો ને ઇંદ્રિયોના નિગ્રહવાળો પુરુષ જ્ઞાન મેળવે છે.) શ્રીપતંજલિભગવાન પણ "**श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥**" (ઉપાય-પ્રત્યયનામના બીજા યોગીઓને શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, એકાગ્રતા ને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનદ્વારા અસંપ્રજ્ઞાતયોગનો લાભ થાય છે) એમ કહે છે. મનુષ્યને જો પ્રાપ્તવ્ય વિષયમાં શ્રદ્ધા હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્સાહ ઉપજે છે. ઉત્સાહ એ કાર્યસિદ્ધિમાટે અતિ આવશ્યક સામગ્રી છે, ને તેનું મૂલ શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા હોય તો ઉત્સાહ અવશ્ય પ્રકટે છે.

પુણ્યનો મહિમા. શ્રદ્ધાનું મૂલ માહાત્મ્યજ્ઞાન છે. માહાત્મ્ય-જ્ઞાનનું કારણ સત્શાસ્ત્ર ને સત્પુરુષોનો સમાગમ છે, અને સત્શાસ્ત્ર તથા સત્પુરુષોનો સમાગમ પૂર્વના પુણ્યવિના પ્રાપ્ત થતો નથી એટલા માટે મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે. કોઇ પણ પ્રાણીને નાનામોટા કોઈ પણ સત્કર્મવડે સંતોષ આપવાથી પુણ્ય થાય છે, અને આવાજ આશયથી શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં આ શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે:—

"**येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनम् ।**
संतोषं जनयेद्राम ह्येतदीश्वरपूजनम् ॥"

(હે રામ! જે તે-કોઈ પણ યોગ્ય-ઉપાયવડે કોઈ પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉપજાવવો તે નિશ્ચય ઈશ્વરપૂજન છે.)

એ પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપર્યંતનાં સર્વ સાધનોની પ્રાપ્તિ કરાવી જીવને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોથી અત્યંતરહિત ને પરમાનંદરૂપ મોક્ષ અપાવનાર પુણ્યકર્મ છે. સર્વ મનુષ્યોએ, અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણો-એ તો ખાસ કરીને આવું પુણ્ય મન, વાણી ને કર્મવડે સંપાદન

કર્યાંજ કરવું જોઇએ કે જેથી તેના અંતઃકરણની યોગ્ય શુદ્ધિ થવાથી તેનામાં પરમ કલ્યાણ કરનારી આસ્તિક્યબુદ્ધિ બની રહે.

શ્રદ્ધાજ કાર્યસિદ્ધિમાટે બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે, માટે જેમ બને તેમ તેને વધારે પોષવી જોઇએ. શ્રદ્ધાવિના કોઇ કાર્ય આગળ ચાલી શકતું નથી. એટલા માટેજ કહ્યું છે કેઃ—"શ્રદ્ધા આંક લખ્યો નહિ એક, તો એકડાવોણાં મીંડાં અનેક." શ્રદ્ધા એ એકડારૂપ છે, ને બીજાં સાધનો મીંડાંરૂપ છે. એકડાઉપર એક એક મીંડું ચઢતું જાય તો તેની દશ દશ ગણી કિંમત વધતી જાય. એકડાઉપર એક મીંડુ ચઢે તો ૧૦, બે મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦, ત્રણ મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦૦, ને ચાર કે વધારે મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦૦૦ કે વધારે કિંમત થાય, પણ જો એકડો કાઢી લેવામાં આવે તો લાખો ને કરોડો મીંડાં નકામાં થઇ જાય. શ્રદ્ધાવિનાનાં જપતપાદિ સર્વ સાધનો દંભરૂપ ગણાય છે, ને તેનું યથાયોગ્ય ફલ થતું નથી. **શ્રદ્ધા એ સર્વ સાધનોની માતા** છે. મનુષ્યોએ જે કાંઇ ધર્મકાર્ય કરવું તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવું જોઇએ, દેખાદેખીથી માત્ર વ્યાવહારિક વિવેકને ખાતર જે કાર્ય કરવામાં આવે તેનું વ્યવહારપૂરતુંજ ફલ થાય છે. તેનુ શાસ્ત્ર કહે છે તેવું ઉત્તમ ફલ થતું નથી. કેટલાક મનુષ્યો લોકોમાં પૂજાવામાટે દંભવડે ધર્મ પાળે છે. જેવી ભાવના તેવું ફલ છે. વળી દંભીનો દંભ પરિણામે તેના કાર્યવડે ઉઘાડો પડે છે, ને તેમ થાય છે ત્યારે તેની પૂરી ફજેતી થાય છે.

રામાયણના એક પ્રસંગમાં કોઇ કવિ પ્રભુ રામચંદ્રજીપાસે લક્ષ્મણજીપ્રતિ હાસ્યમાં કહેવરાવે છે કેઃ—

"पश्य लक्ष्मण पंपायां बकः परमधार्मिकः।
धत्ते शनैः शनैः पादं प्राणिनां वधशंकया॥"

(હે લક્ષ્મણ! પંપાસરોવરમાં આ પરમધાર્મિક બગલાને જુઓ. તે મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓના નાશની શંકાથી ધીમે ધીમે પગ મૂકે છે.)

આ સાંભળી એક મોટા શરીરવાળો વૃદ્ધ મત્સ્ય (માછલો) કહે છેઃ-

"पथिका नैव जानन्ति जानन्ति सहवासिनः ।
अनेन दुष्टचित्तेनास्मत्कुलं निष्कुलीकृतम् ॥"

(અરે ! આ બગલો ધાર્મિક નથી. આ તો ભારે ઠગ છે. આ દુષ્ટચિત્તવાળા બગલાએ તો અમારા કુલને નિર્વંશ કરી મૂક્યું છે. આપના જેવા પ્રવાસીઓ એને જાણતા નથી. અમારા જેવા તેની સાથે વસનારા એને જાણે છે.)

મનુષ્યે જે જે ધર્મકાર્ય કરવું તે તે તેના માહાત્મ્યજ્ઞાનવડે ઉપજતી સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાથી કરવું. દેખાદેખી કે દંભથી ધર્મકાર્ય કરવાથી તેનું ચિત્તશુદ્ધિરૂપી વાસ્તવિક ફલ થતું નથી.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલાં બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ કહેવાયાં.

બ્રાહ્મણનાં ષટ્કર્મો:—હવે બ્રાહ્મણનાં નિત્યપ્રતિનાં આવશ્યક ષટ્કર્મોવિષે કહેવાય છે. ભગવાન્ પરાશર દ્વિજોને કહે છેઃ—

"संध्यास्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
वैश्वदेवातिथेयश्च षट्कर्माणि दिने दिने ॥"

(**સ્નાનસંધ્યા, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, ઇષ્ટદેવનું પૂજન ને વૈશ્વદેવપૂર્વક અતિથિસત્કાર** એ નિત્ય નિત્ય દ્વિજોએ (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ને વૈશ્યે) કરવાનાં **ષટ્કર્મો** છે.)

બ્રાહ્મણોએ તો એ ષટ્કર્મનું પાલન બહુ આગ્રહથી કરવું જોઇએ. ઉપરના શ્લોકમાં **સ્નાનસંધ્યા**ને સ્થલે **संध्यास्नानं** એવો ઊલટો પાઠ છે તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં યોગીનાં બાહ્ય આસનનો પ્રકાર દર્શાવતાં "**चैलाजिनकुशोत्तरम्**"[1] એમ કહ્યું છે તેના જેવો, અથવા **શ્રીપાતંજલયોગદર્શન**માં સંપ્રજ્ઞાતસમાધિના અભ્યાસનો ક્રમ દર્શાવતાં "**गृहीतृग्रहणग्राह्येषु**"[2] એમ કહ્યું છે તેના જેવો

---

૧ અધ્યાય ૬ ઠો શ્લોક ૧૧ મો જુઓ.
૨ સમાધિપાદ સૂત્ર-૪૧ મું જુઓ.

જાણવો. "चैलाजिनकुशोत्तरम्" એ વચનમાં પ્રથમ વસ્ત્ર, પછી મૃગચર્મ ને પછી દર્ભાસન એમ ક્રમ કહ્યો છે ત્યાં પ્રથમ દર્ભાસન, પછી મૃગચર્મ ને પછી વસ્ત્ર એમ ક્રમ સમજવો; ને "ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु" એ વચનમાં સંપ્રજ્ઞાતસમાધિના અભ્યાસમાટે દ્રષ્ટા પુરુષરૂપ ગ્રહીતામાં, ગ્રહણ કરનાર ઇંદ્રિયોમાં ને ગ્રહણ થવાયોગ્ય વિષયોમાં અંતઃકરણની તદાકારતા કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં ભૂમિકાના ક્રમપ્રમાણે પ્રથમ ગ્રહણ થવાયોગ્ય વિષયોમાં, પછી ગ્રહણ કરનાર ઇંદ્રિયોમાં ને પછી દ્રષ્ટા પુરુષરૂપ ગ્રહીતામાં અંતઃકરણની તદાકારતા કરવાનો ક્રમ સમજવો, કેમકે હમેશાં પાઠક્રમના કરતાં અનુષ્ઠાનક્રમ વિશેષ બલવાન્ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી "संध्यास्नानं" માં પણ પ્રથમ સ્નાન ને પછી સંધ્યા એવો ક્રમજ સમજવો ઘટે.

સ્નાનઃ—સંધ્યાવંદન કરતા પહેલાં દ્વિજે સ્નાન અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ. બ્રાહ્મણે તો ત્રિકાલસ્નાન કરવું જોઈએ. સ્નાનમાં પણ પ્રાતઃ-સ્નાન મુખ્ય છે. સાંજે શરીરે બ્રાહ્મણે પ્રાતઃસ્નાન કર્યા વિના નજ રહેવું જોઈએ. સ્નાન વિધિપૂર્વક થવુ જોઈએ. ઊભા ઊભા માથે ઘડો ઢોળી નાંખ્યો, ને વસ્ત્ર બદલાવી લીધું એવું મન મનાવવાનું સ્નાન ન કરવું જોઈએ. જલાભિમંત્રણ તથા સંકલ્પપૂર્વક સ્નાન કરવું જોઈએ, ને શરીર બરાબર ચોળીને તેના પરનો મેલ ને પ્રસ્વેદ દૂર કરવાં જોઈએ.

સંધ્યાઃ—સ્નાનપછી પોતાના વેદ તથા પોતાની શાખાના વિધિ-પ્રમાણે સંધ્યાવંદન શાંતિથી કરવું જોઈએ. કેટલાક દ્વિજો સંધ્યાવંદનવેલા વિધિપૂર્વક પ્રાણાયામ કરતા નથી. માત્ર નાસિકાએ હાથ અડાડીને ચલાવી લે છે એમ ન કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામ તો સંધ્યાનું એક મુખ્ય અંગ છે, ને એમાં કાંઈ વિશેષ શ્રમ પડે તેમ નથી, વા સમય જાય તેમ નથી. માત્ર જ્ઞાતા પુરુષપાસેથી તેનો વિધિ જાણીને તે કરવા એટલીજ વાત છે. બ્રાહ્મણે એમાં આળસ નજ કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણે ત્રણ કાલની સંધ્યા અવશ્ય આચરવી જોઈએ. વ્યાવહારિક-પ્રવૃત્તિના કારણથી માધ્યાહ્નસંધ્યા બપોરે ન બની શકે તેમ હોય તો

પ્રાતઃસંધ્યા કર્યા પછી સૂર્યોદયપશ્ચાત્ તે થઇ શકે. સાયંસંધ્યા પણ યથાકાલે બ્રાહ્મણે કરવીજ જોઇએ. કદાચ કોઇ સમયે અસાધારણ કારણથી કાલનો લોપ થાય તો ચિંતા નહિ, પણ કર્મનો લોપ તો નજ થવા દેવો જોઇએ. શ્રદ્ધાલુ મુસલમાનો પાંચ વખતની નિમાજ પઢે, ને બ્રાહ્મણથી ત્રિકાલસંધ્યાવન્દન ન બને તો એ બ્રાહ્મણને માટે શરમાવનારું છે. શરીરની નબળી પ્રકૃતિને લઇને વા અન્ય કારણથી કોઇથી કોઇ વેલા સાયંસ્નાન ન બને તો હાથપગ ધોઇ, માર્જન કરી, વસ્ત્ર બદલાવીને પણ સાયંસંધ્યા તો કરવીજ જોઇએ. વેદભગવાનની આજ્ઞા છે કે "**अहरहः संध्यामुपासीत**" (દ્વિજ નિત્ય નિત્ય સંધ્યાની ઉપાસના કરે.) વળી પણ શ્રીવેદભગવાન્ કહે છે કે "**अकृत्वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेन्नरः**" (સંધ્યાવંદનાદિ વૈદિક નિત્યકર્મ નહિ કરીને પુરુષ-દ્વિજ-પ્રત્યવાયી-પાપયુક્ત અંતઃકરણ-વાળો-થાય છે. બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મત્વ રક્ષવા માટે સંધ્યાવંદન એ બહુ અગત્યની ક્રિયા છે, ને એટલા માટે સૂતકમાં પણ અમુક ફેરફાર કરીને પણ સંધ્યાવંદન કરવાની સર્વજ્ઞ ઋષિઓએ સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે.

જપઃ—દ્વિજોનાં ધાર્મિક ષટ્કર્મોમાં બીજું કર્મ જપ છે. સંધ્યા-વંદનપછી ગાયત્રીમંત્રનો તથા શ્રીસદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ઇષ્ટમંત્રનો જપ દ્વિજે નિત્યપ્રતિ નિયમપૂર્વક કરવો જોઇએ. કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાથી રહિત હોવાથી જપ એ પરમ નિર્મલ કર્મ છે. જપકર્તાને **જપ પોતાના ઇષ્ટદેવની સમીપ લઈ જનારો છે.**-તેની સાથે જોડનારો છે. વાચ્યવાચકનો ભેદ જણાતાં છતાં વાસ્તવિક રીતે તેનો અભેદ છે. વાણી જેમ મનને અનુસરે છે, તેમ મન વાણીને પણ અનુસરે છે. વાચક એટલે કોઇ પણ ઇષ્ટમંત્ર તેનું શ્રદ્ધાભક્તિસહિત ઉચ્ચારણ કરવાથી તથા તે કાલે અન્તઃકરણની વૃત્તિને બહારના વિષયોમાંથી પાછી વાળીને તે મંત્રવડે પ્રતિપાદ્ય દેવના સ્વરૂપમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પ્રયત્નના પરિપાકે વૃત્તિ તે મંત્રવડે પ્રતિપાદ્ય દેવનો (ઇષ્ટદેવનો) સાક્ષાત્કાર કરે છે. જપનું આવું માહાત્મ્ય હોવાથી

શ્રીભગવાને "यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि" (સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું એ વચનથી **જપનું યજ્ઞપણું, સર્વ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠપણું તથા સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપપણું** દર્શાવ્યું છે. જપના વાચિક, ઉપાંશુ, માનસ ને ધ્યાનસહિત માનસ એવા કૃતિભેદે ચાર પ્રકાર છે તે બ્રાહ્મણે જાણવા જોઈએ, ને ઉત્તરોત્તર પોતાનો અધિકાર વધારી વાચિક જપથી માંડીને ધ્યાનસહિત માનસજપસુધી તેણે પહોંચવું જોઈએ. સર્વ ભક્તિસંપ્રદાયોમાં પણ પ્રભુના નામસ્મરણરૂપ જપનો મહિમા બહુ બહુ કહેવામાં આવ્યો છે. નામનો મહિમા કહેતાં મહાત્મા તુલસીદાસજી કહે છે કે:—

"राम एक तापसतिय तारी, नाम कोटी खल कुमति सुधारी।"
"नाम लेत भवसिंधु सुखाहीं, करहु विचार सुजन मनमांहीं."

(શ્રીરામચંદ્રજીએ માત્ર એક તપસ્વીની (ગૌતમઋષિની) સ્ત્રીને તારી છે, પણ શ્રીરામનામે તો કરોડો ખલપુરુષોની કુબુદ્ધિને સુધારી છે. શ્રીરામનામ લેવાથી ભવસિંધુ સૂકાઇ જાય છે. હે સજ્જનો! તમે પોતાના મનમાં શ્રીપ્રભુના આ નામમહિમાનો વિચાર કરો.)

"जपात् सिद्धिः" (જપવડે ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે,) એ વચન પણ જપનો મહિમા પોકારીને કહે છે, અને એટલા માટે દ્વિજે એક પણ દિવસ જપરહિત ન રહેવું જોઈએ એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. યથાકાલે સંધ્યા તથા જપાદિ નિત્યકર્મ કરવાથી અંતઃકરણ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિવડે એકાગ્ર, પ્રકાશવાળું ને પ્રસન્ન રહે છે, ને તે ન કરવાથી રજોગુણનો તથા તમોગુણની વૃદ્ધિવડે અંતઃકરણ ચંચલ, મલિન ને મૂઢ થતું જાય છે. તેથીજ ધર્મશાસ્ત્ર દ્વિજને કહે છે કેઃ—

"एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनत्रयम्।
द्वादशाहमनग्निश्च शूद्र एव न संशयः॥"

(જો દ્વિજ એક દિવસ પણ જપરહિત રહે, ત્રણ દિવસ

સંધ્યાહીન રહે, અને બાર દિવસપર્યંત અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો રહે તો નિશ્ચય શૂદ્રસમાનજ થાય છે.

સંધ્યાદિ ષટ્કર્મ ન્યૂનપણે કરવાથી વા નહિ કરવાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું માનસિક શૂદ્રપણું સમજુ બ્રાહ્મણે યોગ્ય શાસ્ત્રીય ઉપાયોવડે વેલાસર દૂર કરવું જોઇએ, અને પુનઃ તેવું શૂદ્રપણું પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે ઘણામાં ઘણી સભાળ રાખવી જોઈએ.

હોમઃ—હોમ એ દ્વિજોનું ત્રીજું નિત્યકર્મ છે. કોઇ પણ હવિષ્દ્રવ્યને મંત્રવડે અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક હોમવાની ક્રિયાને હોમ કહે છે. તે બે વેલા કરાય છે. પ્રાતઃકાલે ને સાયંકાલે. ઘૃતાદિ હવિષ્દ્રવ્યના હોમવડે દેવતાઓની પ્રસન્નતા થાય છે એ હોમનો ધાર્મિક લાભ છે, ને ઘરનું તથા તેની આસપાસનું વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે એ તેનો લૌકિક લાભ છે. સંસારપ્રતિના રાગદ્વેષને બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં હોમવા એ આધ્યાત્મિક હોમ છે. હોમ પણ દ્વિજનું આવશ્યક કર્મ છે. ઘૃત, દૂધ તથા દહીં આદિના હોમવડે અગ્નિનું યજન-ઉપાસન–પ્રાચીન ઋષિઓનું એક મુખ્ય કર્મ હતું ને તેને માટે ઋષિઓ ગાયો પાળતા, શિષ્યો ગાયોની સેવા કરતા, ને હોમમાં સમિધ્ આદિ સાહિત્યો ગુરુને પૂરાં પાડતા. શિષ્યે ગુરુને શરણે જવું ત્યારે સમિત્પાણિ થઇને (હાથમાં સમિધ્ લઇને) જવું એવી પ્રાચીન પ્રણાલિકા હતી તે હોમનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. હાલ પણ કેટલાક શ્રદ્ધાલુ બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્ર વા આવસથ્ય લઇ અગ્નિની સેવા કરે છે. ધર્મશાસ્ત્ર નીચેના શ્લોકમાં હોમનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટપણે વર્ણવે છેઃ—

“यो दद्यात्कांचनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।
तत्सायंप्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा ॥”

(જે સુવર્ણના મેરુનું તથા સાગરસહિતની પૃથ્વીનું દાન કરે તે સાયંપ્રાતર્હોમની બરાબર થાય કે ન થાય.)

પૂર્વકાલની પેઠે ભારતવર્ષમાં દ્વિજોને ઘેરઘેર સાયંપ્રાતર્હોમ, ધૂપ, વૈશ્વદેવ અને ઘૃતદીપ થતાં હોય તો ધાર્મિક લાભઉપરાંત વાતાવરણની શુદ્ધિવડે પ્રજાના અંતઃકરણની પવિત્રતામાં તથા શરીરના આરોગ્યમાં પણ ઘણો ઉપકાર થાય. જ્યાં ઘૃતાદિકનો હોમ થતો હોય ત્યાં સર્પ નિવાસ કરી શકતો નથી એ ઘણાના અનુભવની વાત છે. ઘરમાં નીકળેલા સર્પને દૂર કરવા માટે ઘીનો ધૂપ વા ઘીનો દીવો મૂકાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આપણી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં લૌકિક અનુકૂલતાઓની પણ ગોઠવણ છે. વિચારવંત પુરુષો આ બધું સમજી શકે છે.

જો બ્રાહ્મણોએ ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું પાલન કર્યું હોત તો તેમના મોટા ભાગની હાલ જે દુર્દશા જોવામાં આવે છે તે ન થાત.

સ્વાધ્યાયઃ—પોતાના વેદનો અથવા અન્ય સતશાસ્ત્રનો પોતાના ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી રીતે શુદ્ધ ઉચ્ચારથી અર્થતાત્પર્યની સમજપૂર્વક યથાશક્તિ પાઠ કરવો એ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. જાણેલું શાસ્ત્ર ભૂલી ન જવાય તે માટે તથા પોતાના અંતઃકરણમાં પડેલા જ્ઞેયધ્યેયહેય આદિના પરોક્ષજ્ઞાનના સંસ્કારો દૃઢ થવાને માટે તેમજ તાજા રાખવામાટે વેદાદિ સતશાસ્ત્રોનો નિત્યપ્રતિ સ્વાધ્યાય કરવાની દ્વિજને અતિ અગત્ય છે. અન્ય શાસ્ત્રના અભ્યાસીએ અન્ય શાસ્ત્રનો તેમ વેદાંતના અભ્યાસી દ્વિજે શ્રીઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતદર્શન ને શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા આદિ શાસ્ત્રોમાંથી તેનો ક્રમે કરીને નિત્યપ્રતિ થોડો થોડો સ્વાધ્યાય કરવો જોઇએ.

શ્રીગુરુપાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની તથા તેનું મનનનિદિધ્યાસન કરવાની આવશ્યકતા. જો બની શકે તો તે શાસ્ત્રોનું વા વેદાંતના અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું કોઇ જ્ઞાતા પુરુષપાસેથી ક્રમે કરીને નિત્યપ્રતિ થોડું થોડું શ્રવણ કરી તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઇએ. મનનનિદિધ્યાસનવિનાનું શ્રવણ બહુ ઉપકાર કરતું નથી. જો વાગોળનારાં પશુઓ પોતે ખાધેલું ઘાસ આદિ પુનઃ

વિના પોતાની મેળે મેળવી શકાય એમ નથી. વર્તમાનમાં પુસ્તકોના બહુ પ્રચારને લઇને ઘણાને જ્ઞાનનું ખોટું અભિમાન ઉપજે છે. અમુક ગ્રંથ મેં વાંચી લીધો, ને તેથી મેં તત્ત્વને જાણી લીધું એવું મિથ્યાભિમાન કરવાથી કાંઇ ફલ નથી, પણ સ્પષ્ટપણે હાનિજ છે. એક કુંભાર તાજો ખાખી થયેલો. તે બીચારાને આચારના કાંઈ સસ્કાર નહિ તેથી આચારની બાબતમાં વારંવાર તે ભૂલ કરતો હતો, એટલે બીજા કેટલાક ખાખીઓ તેને કુંભારજેવા કહી પજવતા હતા. આથી એને ઘણું માઠું લાગતું, પણ પોતે કુંભારજાતિનો હોવાથી કાંઈ બોલી શકતો નહિ. એકવાર તે ખાખીની જમાતના મહંત ગીતાજીના ધ્યાનનો પાઠ કરતા હતા તે અશુદ્ધ ઉચ્ચારથી બોલ્યા કેઃ—"**सरवोपनिषदो गावो दो गधा गोपालनंदनः**" આ સાંભળીને પેલો કુંભારજાતિનો ખાખી પોતાને ખીજવનારા ખાખીઓને લક્ષીને બોલી ઉઠયો કેઃ—"તમે મને કુંભાર કુંભાર કહી શા માટે ખીજવો છો? જુઓ, સાંભળો. ગીતાજીમાં કહે છે કે આપણા ગોપાલ ભગવાન્ ગાયો પાળતા હતા, ને તેની સાથે **दो गधा** (બે ગધેડા) પણ પાળતા હતા!" ગુરુપાસેથી શીખ્યા સાંભળ્યા વિનાની વાત આવી છે. **दोग्धा** એટલે દોહનારને બદલે **दो गधा** (બ ગધેડા) એવો અર્થ થઇ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય કે જિજ્ઞાસુએ જ્ઞાતા પુરુષપાસેથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પછી તેનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ.

દેવતાર્ચનઃ—સ્માર્તઉપાસના-મૂર્તિપૂજન—નું રહસ્ય. દેવતાર્ચન અથવા દેવપૂજન એ દ્વિજનું પાંચમું નિત્યકર્મ છે. પ્રત્યેક સતાતનધર્મીએ એમાં પણ પ્રત્યેક દ્વિજે, ને તેમાં પણ પ્રત્યેક બ્રાહ્મણે સગુણબ્રહ્મરૂપ પોતાના ઇષ્ટદેવનું બહુમાન ને બહુભાવપૂર્વક પૂજન અવશ્ય કરવું જોઇએ. **શ્રીગણેશ, શ્રીસૂર્ય, શ્રીવિષ્ણુ, શ્રીશંકર** ને **શ્રીભુવનેશ્વરી** એ પાંચ સગુણબ્રહ્મનાં સ્વરૂપો છે તેમાંથી જે સગુણબ્રહ્મરૂપ દેવતાના સ્વરૂપમાં પોતાને શ્રદ્ધાભક્તિ ઉપજે તેમનુ પૂજન આદરપૂર્વક કરવું જોઈએ. કેટલાક ઉક્ત પંચદેવની પ્રતિમાને સાથે

પધરાવીને તેમનું ગૌણમુખ્યભાવે પૂજન કરે છે, ને તેમ કરવાનો પણ શાસ્ત્રવિધિ છે. કેટલાક પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુનું સગુણબ્રહ્મરૂપે પૂજન કરે છે. પૂજનના બે પ્રકાર છે. બાહ્યપૂજન ને માનસપૂજન. પૂજનનો હેતુ અંતઃકરણની બહાર ભટકતી વૃત્તિઓને પોતાના ઇષ્ટદેવમાં એકાગ્ર કરવાનો છે, ને એ રીતે **દેવપૂજન એ ધ્યાનરૂપ યોગનું સ્થૂલ, પણ ઉપયોગી અંગ છે.** પ્રથમ બાહ્યપૂજન સિદ્ધ થયા પછી માનસપૂજનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતાને અર્થે પૂજન જેમ બહુમાન ને બહુભાવપૂર્વક થવું જોઇએ, તેમ વિધિપૂર્વક પણ થવું જોઇએ. પૂજન કરનારે પૂજનની પ્રત્યેક ક્રિયામાં ભણવાના મંત્રના ઉચ્ચાર શુદ્ધ કરવા જોઇએ, તેમજ તે મંત્રોના અર્થ કે ભાવ જાણવા જોઇએ. મંત્રોની સમજવગરનું પૂજન જોઇએ તેવું ફલદાતા થતું નથી. યોગ વા નિદિધ્યાસન એ આત્મસાક્ષાત્કારનું પરમસાધન છે, ને દેવપ્રતિમાનું બાહ્યપૂજન તથા માનસપૂજન એ તે પરમસાધન સિદ્ધ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનાં ક્રમિક પગથીઆં છે, અને આમ હોવાથી મૂર્તિપૂજા એ સનાતનધર્મનું એક અગત્યનું અંગ છે એમ શિષ્ટપુરુષોનો અભિપ્રાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન દેવના પૂજનનો હેતુ:—ભિન્નભિન્ન દેવનું પૂજન એ રુચિભેદે વા અધિકારભેદે સમજવાનું છે. બુદ્ધિની ભિન્નતાને લઇને સૌને એક દેવમાં શ્રદ્ધા ઉપજતી નથી, એટલે શાસ્ત્રે જેને જે દેવમાં શ્રદ્ધા ઉપજે તેને તે દેવની ભક્તિ કરવાની સંમતિ આપી છે. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીભગવાન્ કહે છે કે:—

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

(જે જે ભક્ત જે જે દેવની પ્રતિમાને શ્રદ્ધાવડે પૂજવાને ઇચ્છે છે તેની તેની તે દેવમાંજ અચલ શ્રદ્ધા હું સ્થાપું છું.)

ધર્મશાસ્ત્રોએ ભિન્ન ભિન્ન દેવની પૂજા મનુષ્યોમાં ઝગડા ઉપજાવવા કે એકબીજાના દેવની નિંદા કરી પાપ વહોરવામાટે દર્શાવી નથી,

પણ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને અર્થે મનુષ્યોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિને અનુકૂલ આવે એવા સરલ માર્ગની યોજનામાટે દર્શાવ્યા છે. વિવિધતા એ પ્રકૃતિનો વા માયાનો સ્વભાવ છે, ને તેને લઇને ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોનો ધર્મમાં પણ રુચિભેદ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આર્યાવર્તમાં તેમ અન્ય દેશોમાં પણ મૂલના એક ધર્મમાં કાલે કરીને ઘણા ફાંટા પડવામાં મનુષ્યનો સંસ્કારભેદ તથા તજ્જન્ય રુચિભેદ એ કારણ છે. સનાતનધર્મમાં મનુષ્યોના આવા સ્વાભાવિક રુચિભેદને અનુકૂલ એવું નિર્દોષ પોષણ આપી તેમને ક્રમે કરીને ધર્મમાર્ગમાં આગળ વધારવાને, અને અંતે અદ્વૈતતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરાવવાને સગુણબ્રહ્મરૂપે ભિન્ન ભિન્ન દેવોના પૂજનની ને તેમને લગતાં શાસ્ત્રોની નિર્દોષ યોજના કરવામાં આવી છે. માનસશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને ધર્મમાં આવી રચના કરવામાં પૂર્વપુરુષોનું અગાધ ડહાપણ જણાઇ આવે છે.

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ કે સંપ્રદાયવાળાઓએ પરસ્પર સહાનુભૂતિ રાખવી જોઇએઃ—ઉપરના વિવેચનથી વિચારવંતો એ પણ સમજી શકશે કે પ્રકૃતિની ધર્મવિષયમાં પણ બહુરૂપે થવાની આવી સ્વાભાવિકતા દ્વેષપાત્ર નથી, પણ પ્રેમપાત્ર વા ઉપેક્ષાપાત્ર છે. મનુષ્યો એકબીજાના શરીર આદિના આકાર, આહાર, વિહાર, પોષાક, સ્થાન ને રીતભાત આદિની ભિન્નતાનો ક્યાં દ્વેષ કરે છે? જો તેની અનેક ભિન્નતાનો તેઓ દ્વેષ કરતા નથી તો પછી તેમણે ધર્મની ભિન્નતાનો શામાટે દ્વેષ કરવો જોઇએ? જો ધર્મની ભિન્નતા નાશપાત્ર હોત તો સર્વશક્તિમાન્ પ્રભુ તેનો નાશ કરી નાંખત, વા તેને ઉપજવાજ ન દેત, પણ જ્યારે પરમદયાલુ પ્રભુ તે વિષયમાં તટસ્થ રહે છે ત્યારે મનુષ્યોએ તેને માટે શાસારુ કલહ કરવો જોઇએ? મનુષ્યો પોતપોતાના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારપ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાર્ગે ચાલે છે, ને તે તેમને માટે ઠીક છે એમ માનીને સજ્જનોએ ધર્મના વિષયમાં બહુ ઉદારતાથી વર્તવું જોઇએ.

જેમ એક પિતા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિવાળા ને જ્ઞાનવાળા,

ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાળા, અને ભિન્ન ભિન્ન શરીરબલવાળા ચાર પુત્રોને તેમને માટે યોગ્ય એવા ધંધાના લાભ, અને અન્ય ધંધાના ગેરલાભ સમજાવી ક્રમે કરીને ખેતી, વ્યાપાર, નોકરી ને વિદ્યાભ્યાસમાં યોજે છે તેમ કર્મફલપ્રદાતા સત્તા (ઈશ્વર) મનુષ્યોનાં પૂર્વકર્માનુસાર તેમને યોગ્ય દેશમાં, યોગ્ય જાતિમાં ને યોગ્ય સ્થિતિમાં જન્મ આપી યોગ્ય ધર્મમાં યોજવાની પણ સગવડ કરી આપે છે, ને તેમના પુરુષાર્થાનુસાર તેમાં ફેરફાર પણ કરે છે. **જેમ બધા મનુષ્યો પ્રભુના છે તેમ બધા ધર્મ પણ પ્રભુના છે, ને કર્મનો મહિમા ગહન છે** એમ જાણી સજ્જનોએ અન્ય ધર્મીઓને વા અન્ય દેવના પૂજકોને બની શકે તો તેમનો ધર્મ યથાયોગ્યરીતે પાળવાનું પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપવું જોઇએ, અને તેમ ન બની શકે તો પોતે તેમનો દ્વેષ ન કરતાં ઉપેક્ષા ધારણ કરી પ્રસન્ન રહેવું જોઇએ. **ધર્મવિષયમાં પોતાનો સ્વીકારેલો ધર્મ પોતે બરાબર સમજીને ઘણામાં ઘણા પ્રયત્નથી યોગ્યરીતે પાળવો એ મુખ્ય આવશ્યક વાત છે.** કેટલાક પોતાના ધર્મનું રહસ્ય સમજવા તથા પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ પોતાના ધર્મના મિથ્યાભિમાનવડે પોતાનો ધર્મ અન્યપાસે પળાવવાનો આગ્રહ રાખે છે એ તેમની મોટી ભૂલ છે. ધર્મ એ અંતઃકરણની માન્યતાનો વિષય છે, વાણીનો કે બાહ્યાચારનો વિષય નથી, **એટલે કોઇની પાસે તે પરાણે પળાવી શકાતો નથી.** વળી પ્રત્યેક ધર્મમાં નીતિનાં તથા પ્રભુભક્તિનાં ઓછાંવધતાં તત્ત્વો હોય છે એટલે **પ્રત્યેક ધર્મ માનને પાત્ર છે.** જે મનુષ્ય જ્યાંત્યાં પોતાના ધર્મનાં વખાણ ને અન્યના ધર્મની નિંદા કર્યા કરે છે તે પરિણામે પોતાના ધર્મની નિંદા કરાવે છે, ને પોતે તેને માટે પાપભાગી થાય છે. સમજુ મનુષ્યો આવી અઘટિત પ્રવૃત્તિ કયારે પણ કરતા નથી. આ પ્રતિપાદનથી એમ સમજવાનું નથી કે ધર્મનાં તત્ત્વોસંબંધી ચર્ચા નજ કરવી. ભલે તે કરો, પણ ધર્મને નામે પરસ્પર દ્વેષ કે ઝગડા ન કરો એજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ વા સંપ્રદાયોમાં

સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન્ ને સર્વસદ્‌ગુણસંપન્નરૂપે પૂજાતા ભિન્ન ભિન્ન દેવો તે એકજ સગુણબ્રહ્મનાં (ઈશ્વરનાં) ગુણભેદે તથા કાર્યભેદે માનેલાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ છે, ને તેથી જો મનુષ્ય એકબીજાના દેવની નિંદા કરે તો એકજ માબાપનાં અજ્ઞાન બાલકો પોતાનાં માબાપને પરસ્પર ગાળો દે તેના જેવું થાય, એટલે પોતાનાજ ઇષ્ટદેવની નિંદા કર્યાજેવું થાય. વિચારવંત પુરુષો આવી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી સર્વદા દૂર રહે છે.

વૈશ્વદેવ તથા અતિથિસત્કારઃ—વૈશ્વદેવપૂર્વક અતિથિસત્કાર એ દ્વિજોનું છઠ્ઠું નિત્યકર્મ છે. ગૃહસ્થના ઘરમાં ચૂલો, પાણીઆરું, ઘંટી, ખાડણી તથા ખાંડણીઓ ને સાવરણી તથા લીંપવા ધુંપવાંનાં સાધનો એ પાંચ સૂના એટલે હિંસાસ્થાન છે. બનતી સંભાળ રાખવામાં આવે તોપણ એ સ્થલોએ જીવજંતુની ઓછીવધતી હિંસા થવાનો સંભવ છે. એ હિંસાજન્ય દોષની નિવૃત્તિ કરવા માટે તથા તે દોષની નિવૃત્તિવડે ભોજનના અન્નને પવિત્ર કરવા માટે ગૃહસ્થે નિત્યપ્રતિ વૈશ્વદેવ કરવો જોઇએ. સમગ્ર વિશ્વને દેવસ્વરૂપ (ઈશ્વરસ્વરૂપ) ગણી તેમને યથાશક્તિ તૃપ્તિ આપવાની જે ક્રિયા તે વૈશ્વદેવ. વિશ્વના દેવોને અને પોતાની મર્યાદામાંનાં અન્ય સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના ઉપાસ્ય દેવસ્વરૂપે જોઇ તેમને પોતાના ઘરમાં રાંધેલા અન્નાદિવડે યથાશક્તિ તૃપ્ત કર્યા પછી–તેમને માટેનો ભાગ અર્પણ કર્યા પછી–ગૃહસ્થે ભોજન કરવું એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આર્યનો ગૃહસ્થાશ્રમ માત્ર સ્વાર્થને માટે નથી, પણ પોતાની મર્યાદામાંનાં સર્વ પ્રાણીઓને યથાશક્તિ સંતોષ આપવા માટે છે. વૈશ્વદેવનું અન્યનામ પંચમહાયજ્ઞ છે. દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્ય-યજ્ઞ ને બ્રહ્મયજ્ઞ એ પાંચ મહાયજ્ઞનાં નામો છે. શ્રૌત અગ્નિમાં (અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં,) સ્માર્ત અગ્નિમાં, (આવસથ્યના અગ્નિમાં) વા લૌકિક અગ્નિમાં (જે અગ્નિપર રસોઇ કરી હોય તે અગ્નિમાં) રાંધેલા ઘૃતયુક્ત હવિષ્યાન્નનો દેવોને નિમિત્તે હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, સર્વભૂતોને (સામાન્ય દેવોને) અર્થે બલિ મૂકવા તે ભૂતયજ્ઞ, પિતૃઓને

ઉદ્દેશીને બલિ આપવા તે પિતૃયજ્ઞ. સનકાદિ ઋષિઓને ઉદ્દેશીને બલિ અર્પણ કરવા તે અથવા અતિથિ વા અન્નના યાચકોને યથાશક્તિ અન્ન આપવું તે મનુષ્યયજ્ઞ, અને સંકલ્પપૂર્વક વેદમંત્રો ભણવા તે બ્રહ્મયજ્ઞ. વૈશ્વદેવમાં ગાય, શ્વાન, વાયસ (કાગડા) ને કીટપતંગાદિને અર્થે પણ રાંધેલા અન્નનો ભાગ કાઢવામાં આવે છે. વૈશ્વદેવ કર્યા પછી પૂજ્ય અતિથિ, વૃદ્ધ ને બાલકોને ભોજન કરાવ્યા પછી ગૃહસ્થે ભોજન કરવું એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે.

વૈશ્વદેવ કરવાના લાભ ને તે કરવાની અગત્ય:–અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવામાં વૈશ્વદેવની ક્રિયા બહુ ઉપકારક છે. ગૃહસ્થને વૈશ્વદેવવડે નિર્લોભતા, કૃતજ્ઞતા, પરોપકારિતા ને નિઃસ્વાર્થતાની શનૈઃ શનૈઃ પ્રાપ્તિ થાય છે, ને એવડે તે પરમાર્થના માર્ગમાં ક્રમથી આગળ વધતો જાય છે. ઉપરાંત દેવાદિને પ્રસન્નતા ઉપજાવવાથી થતા પુણ્યવડે તે ધનધાન્યાદિથી સુખી રહે છે. શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈશ્વદેવ કરવાનો આગ્રહ દર્શાવતાં કહે છે કેઃ—

"यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥"

(વૈશ્વદેવ કરતાં શેષ રહેલું અન્ન જમનાર સંતપુરુષો ક્રમથી સર્વપાપથી મુક્ત થાય છે, ને જે પાપીઓ પોતાને માટેજ રાંધે છે તેઓ પાપનું ભોજન કરે છે.)

વળી જે ગૃહસ્થ વૃષ્ટિવડે અન્નાદિ ઉપજાવનાર દેવોને અર્થે વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞોવડે અન્નાદિ અર્પણ કર્યા વિના જમે છે તેને "**तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः।**" એ વચનવડે શ્રીભગવાને શ્રીમુખે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દેવોનો ચોર કહ્યો છે. શાસ્ત્રમાં જેને વર્ણોના ગુરુતરીકે કહેવામાં આવ્યા છે એવા બ્રાહ્મણોએ વૈશ્વદેવહીન રહીને દેવોના ચોર થવું ઉચિત નથી.

અતિથિસત્કાર:—અતિથિસત્કાર એ વૈશ્વદેવસાથેનું એક મુખ્ય નિત્યકર્મ છે. જેના આગમનની તિથિ નિશ્ચિત નથી હોતી, અથવા

જે પૂરી એક તિથિ નિવાસ કરતો નથી, પણ જે માત્ર એક ટંકજ નિવાસ કરે છે તે અતિથિ. અતિથિને જાતિ કુલ આદિ પૂછ્યા વિના તેનો ઈશ્વરરૂપ ગણીને સત્કાર કરવો એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અતિથિસત્કારનું પુણ્ય મોટું છે. કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો અનાયાસે અતિથિની પ્રાપ્તિ ન થાય તો કોઇ સ્થલેથી શોધી લાવીને પણ તેને ભોજન કરાવે છે. અતિથિ ત્યાગી હોય વા ગૃહસ્થ હોય તેનો અન્નાદિવડે યથાશક્તિ સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે. વિશેષ ન બની શકે તો ભૂખ્યા યાચકોને થોડું પણ અન્ન આપવું એ ઘર માંડીને બેઠેલાનો પવિત્ર ધર્મ છે. વૈશ્વદેવને સમયે ભૂખ્યા યાચકને ગૃહસ્થે ક્યારે પણ ખાલી હાથે પાછો નજ વાળવો જોઇએ.

પરોણા કે મેમાનઃ—વર્તમાનમાં યોગ્ય અતિથિની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. વળી આ પ્રવૃત્તિમય જમાનામાં વ્યાપારાદિને અર્થે શહેરોમાં તથા કસ્બાઓમાં લોકોનું આવવુંજવું વધ્યું છે, ને તેમને ઊતરવાનાં સાધનોની–ધર્મશાલા તથા વીશીઓ વગેરેની–સગવડ ઘણે સ્થલે હોય છે, એટલે વર્તમાનમાં એકબીજાને ત્યાં અતિથિતરીકે જવાનો પ્રચાર શહેર તથા કસ્બાઓમાંથી લગભગ નીકળી ગયો છે. ગામડામાં પટેલને કે સુતાર વા કુંભારને ઘેર બ્રાહ્મણાદિ અજાણ્યા અતિથિઓ કોઇ કોઇ વાર ઊતરે છે, ને તેમનો યથાશક્તિ સત્કાર કરવાનું ગામડામાં હજી ચાલુ છે. વર્તમાનમાં તો સગાંવહાલાં વા ઓળખીતાંઓ ગામ-પરગામ જાય ત્યારે પરોણા વા મેમાનતરીકે એકબીજાને ત્યાં ઊતરે છે.

ઘરનો રોટલો બહાર આવો છેઃ—પરોણા વા મેમાનનો યોગ્ય સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થોનું વ્યાવહારિક કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય જો તે પોતાની શક્તિપ્રમાણે ન બજાવે તો તે વ્યવહારમાં નિંદાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે અન્યને ત્યાં જાય ત્યારે યોગ્ય સત્કાર પામી શકતો નથી. એક વણિક વ્યાપારીની સ્ત્રી લોભી ને આળસુ સ્વભાવની હતી. તે વાણીઆને ત્યાં વ્યાપારના પ્રસંગને લઇ આસપાસનાં ગામડાંનાં માણસો આવતાં, પણ તે બાઇ તેમનો કાંઇ

સત્કાર કરતી નહિ. શેઠનું સ્ત્રીપાસે કાંઇ ચાલતું નહિ. કોઇ કોઇ વાર શેઠ ગામડે ઊઘરાણીએ જતા ત્યારે તેની સ્ત્રી તેને ઢેબરાં કરી આપતી. તે રસ્તામાં ખાઇને શેઠ જવાના ગામમાં જતા, કેમકે પોતાને ત્યાં કોઇનો સત્કાર થતો નહિ એટલે તેમને ભોજનનું કોણ પૂછે? કેટલાંક વર્ષોપછી શેઠની એ સ્ત્રી ગુજરી ગઇ, ને શેઠ નવી સ્ત્રી પરણ્યા. એ બાઇ ઘણી સુશીલ ને ચતુર હતી. પોતાને ત્યાં જે આડતીઆઓ વગેરે આવતા તેની તે યોગ્ય સરભરા કરવા લાગી. એક વાર શેઠને ગામડે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે શેઠે પોતાની તે નવી સ્ત્રીને ભાતું કરવાનું કહ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં તે ચતુર સ્ત્રીએ કહ્યું:— "આપને માટે મેં ભાતું અગાઉથી મોકલી આપ્યું છે. આપ સુખેથી પધારો." શેઠ ગામડે ગયા તો ત્યાંનાં પરિચિત માણસોએ તેમને જમવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો, ને પ્રેમથી જમાડ્યા. શેઠે ઘેર આવી પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:— તારી વાત સાચી પડી. આજસુધી તો મને કોઇ જમવાનું પૂછતું નહોતું પણ આ વેલા તો મને બહુ તાણ કરીને આડતીઆઓએ જમાડ્યો." નવી શેઠાણીએ કહ્યું:—"ઘરનો રોટલો બહાર ખાવો છે. આપણે કોઇનું કરીએ તો બીજા આપણું કરે." પોતાની સ્ત્રીના આવા સદ્‌ગુણથી શેઠ બહુ પ્રસન્ન થયા. જે ઘરમાં આવી ભલી ને આવડતવાળી સ્ત્રી હોય છે તે ઘરની શોભા વધે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. ઘરના શણગારરૂપ આવી દેવીજેવી સ્ત્રીઓ પોતાનાં સત્કર્તવ્યોવડે સામાન્ય સ્થિતિવાળા પોતાના નાનાસરખા ઘરને પણ નાના સરખા સ્વર્ગજેવું બનાવી આપે છે.

અતિલોભી હાસ્યને પાત્ર થાય:—કેટલાક ચમડી તૂટે પણ દમડી ન છૂટે એવા મખ્ખીચુસ હોય છે. તેવાને ત્યાં કોઇ મેમાન થાય છે ત્યારે તે મેમાનના ભોગ મળે છે. કોઇ વાર મેમાન માથાનો મળે તો એવા મખ્ખીચુસને પણ મૂકતો નથી, ને તેને હાસ્યપાત્ર બનાવે છે. એક વૈશ્ય અતિલોભી હતો. એકવાર સંધ્યા-કાલે તે પોતાના ઘરની ઓશરીમાં ખાટલાપર બેઠો હતો, ત્યાં છેટેથી

તેણે પોતાના એક ઓળખીતાને ખભે ખડીઓ લઇને આવતો જોયો. લોભીઆએ જાણ્યું કે ચોક્સ આ રાત રોકાશે, ને તેને જમાડવો પડશે, એટલે તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કેઃ—"હું માથે ઓઢીને સૂઇ જાઉં છું. તું મારા પગ દબાવ. હમણાં દીવોબીવો કરીશમાં, ને ઓલી લપ આવે છે તે પૂછે તો કહેજે કે શેઠને તાવ આવ્યો છે." લોભીઓ સૂઇ ગયો, ને તેની સ્ત્રી તેના પગ દબાવવા મંડી. આવનાર માણસ પક્કો હતો. લોભીઆની આ યુક્તિ તે સમજી ગયો, ને મનમાં તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ભલે તે મને છેતરવાનું કરે, પણ આજ તેને છોડવો નથી—તેને ત્યાં જમવુંજ છે. તે શેઠના ખાટલા-પાસે બેઠો. ૦ાા—૦ાાા કલાક થયો, પણ તે ઊઠ્યો નહિ, ને અંધારું બહુ થયું, ત્યારે તે સ્ત્રી તેના પતિના પગ દબાવવાનું કામ બંધ કરી દીવો કરવા ઊઠી. જેવી તે ઊઠી કે તેની જગાએ પેલો આવનાર મેમાન હળવેક દઇને બેસી ગયો, ને તે લોભીઆના પગ દબાવવા મંડ્યો. લોભીઓ જાણતો હતો કે પોતાની સ્ત્રીજ પોતાના પગ દબાવે છે, એટલે તેણે મોઢાપર ઓઢેલી સ્થિતિમાં પૂછ્યું કેઃ—"પીડા ટળી, કે છે?" આ સાંભળી પેલા મેમાને જવાબ દીધો કેઃ—"પીડા તો પગે વળગી છે." આ સાંભળી લોભીઓ ઊઠ્યો, ને બોલ્યો કેઃ—"હેં હેં શેઠ! તમે ક્યાંથી? બહુ સારું, ભલે આવ્યા." સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને તે કહેવા લાગ્યોઃ—"ક્યાં ગઇ? જો આ શેઠ આવ્યા છે, તેમને માટે કંઇ ખીચડી બીચડી ઓર, મારે તો જમવું નહોતું, પણ હવે શેઠની હારે બે કોળીઆ ખાશું" **આવા લોભીઆ બીજાને ત્યાં જઇને શો સત્કાર પામે?**

ઘેર આવતા અતિથિને વા મેમાનને અટકાવવો નહિઃ— સમજુએ આશા કરીને પોતાને ત્યાં આવતા અતિથિને વા મેમાનને અટકાવવો નહિ, કેમકે પોતાને ત્યાં એવી રીતે કોઇ આવે એવા ઊજળા દિવસો પુણ્યવડે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પ્રારબ્ધવશાત્ સ્થિતિ બદલાઇ જાય છે ત્યારે કોઈ તેને બારણે ચઢતું નથી. સમય નિત્ય

સરખો રહેતો નથી. વ્યવહારમાં પણ ચઢતીપડતીના દશકા કહેવાય છે. વિચારવંતે પોતાની સારી સ્થિતિનો લાભ લઇ લેવો–બની શકે તેટલો અન્યઉપર હાથ રાખવો, ને અન્યને સંતોષ આપવો

એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનાં નિત્યપ્રતિનાં ષટ્કર્મોવિષે કહ્યું. હવે **બ્રાહ્મણોનાં અન્ય સત્કર્મો તથા બ્રાહ્મણોની વૃત્તિવિષે–ધંધાવિષે–** કહેવાય છેઃ–અધ્યયન, (વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો,) યજન, (વૈદિક તથા સ્માર્ત યજ્ઞો કરવા) ને દાન (સત્પાત્રે યથાશક્તિ અન્નાદિ આપવું) એ ત્રણ દ્વિજનાં–ત્રિવર્ણનાં–બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યનાં–સામાન્ય કર્મો છે; ને અધ્યાપન, (ત્રિવર્ણને વેદાદિનો અભ્યાસ કરાવવો,) યાજન (ત્રિવર્ણને યથાશાસ્ત્ર યજ્ઞો કરાવવા,) ને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ ત્રણ બ્રાહ્મણનાં વિશેષ કર્મો છે આપત્કાલવિના ક્ષત્રિયવૈશ્યે એ ત્રણ કર્મો ન કરવાં એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. બ્રાહ્મણે પોતાનાં એ ત્રણ વિશેષકર્મોવડે પોતાની આજીવિકા ચલાવવી જોઇએ. સમય બદલાતાં સર્વે બ્રાહ્મણો પોતાની આજીવિકામાટે એ વૃત્તિ–ધંધો–રાખી શક્યા નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયની વૃત્તિ સ્વીકારી છે, ને કેટલાક બ્રાહ્મણોએ વૈશ્યની–વ્યાપારની ને ખેતીની–વૃત્તિ સ્વીકારી છે. જોકે બ્રાહ્મણે તો બ્રાહ્મણની વૃત્તિથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવી જોઇએ, છતાં સમયપરત્વે ન ચાલતાં એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ક્રમે કરીને ક્ષત્રિયવૈશ્યની વૃત્તિ સ્વીકારવાની ધર્મશાસ્ત્રે છૂટ આપી છે, એટલે તેથી બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણપણું નષ્ટ થતું નથી; પણ શોકની વાત છે કે ઘણા અભણ કે અલ્પ ભણેલા બ્રાહ્મણોએ વર્તમાનમાં શૂદ્રની વૃત્તિ–હલકી સેવાવૃત્તિ–સ્વીકારી છે, ને તેમાં બ્રહ્મત્વ નામનુંજ રહે છે. વિદ્વાન્ ને ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણોએ એવા બ્રાહ્મણોને એ સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાને બની શકે તેટલા શાસ્ત્રીય ને વ્યાવહારિક ઉપાયો યોજવા જોઇએ. બ્રાહ્મણ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તોપણ તેણે બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક ગુણો મેળવવા તથા પોતાનાં ષટ્કર્મોનું પાલન કરવા આગ્રહ રાખવો જોઇએ. એમ કરવાથી તે પોતાના બ્રહ્મત્વનું રક્ષણ કરી શકશે, અન્યથા નહિ કરી શકે.

સ્વપરને અર્થે બ્રાહ્મણોએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની આવશ્યકતા:—સોનારૂપાના કટકા એ બ્રાહ્મણોનું ધન નથી, બ્રાહ્મણોનું ધન તો વિદ્યા છે. બ્રાહ્મણ વિદ્યોપજીવી હોવો જોઇએ. વર્તમાનમાં ચારે વર્ણની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ છે એ દેશના મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે. જો ગુરુવર્ગ (બ્રાહ્મણવર્ગ) પોતાની સ્થિતિ સુધારે ને પોતાનો મૂલનો ધંધો હાથમાં લે, તો પોતાને ને ક્ષત્રિયાદિ ત્રિવર્ણને ઘણો લાભ થાય. બ્રાહ્મણોનું અધ:પતન એ દેશમાં સનાતનધર્મની હાનિ થવામાં પણ કારણરૂપ છે. દેશમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વધર્મનું પાલન કરનારા ને અન્યને ધર્મોપદેશ કરનારા પુષ્કલ ઋષિબ્રાહ્મણો તૈયાર થાય તો સનાતનધર્મની રક્ષા થાય, ને તેવા પવિત્ર બ્રાહ્મણોથી ઉપદેશ પામેલા લોકો સ્વકર્તવ્યના પાલનવડે વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધી સુખી થાય. ધર્મરક્ષાથી વ્યવહારની નીતિની પણ રક્ષા થાય છે, ને તેમ થવાથી લોકો વ્યવહારમાં ધનધાન્યાદિવડે સુખી થઇ પોતાનો પરલોક સુધારી શકે છે, વા મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધી શકે છે. જ્ઞાતા બ્રાહ્મણોએ ને અન્ય સનાતનધર્મી જ્ઞાતા તથા ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ સ્વપરના કલ્યાણને અર્થે આ વિષય સદાગ્રહપૂર્વક હાથ ધરવાજેવો છે.

ઉપસંહાર:—બ્રહ્મકર્મનો વિષય બહુ વિશાલ છે. એ ઉપર જેટલું કહેવાય તેટલું થોડું છે. હવે તે વિષે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં છેવટ કહેવાનું એજ કે આ સંસારમાં ભરતખંડમાં જન્મ, ને તેમાં પણ બ્રાહ્મણશરીરની પ્રાપ્તિ બહુ દુર્લભ છે. પૂર્વના મોટા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલો બ્રાહ્મણનો જન્મ બ્રાહ્મણે અર્થકામની તૃષ્ણામાંજ ન ગુમાવી દેવો જોઇએ. તેણે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલા બ્રાહ્મણના શમદમાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાટે તથા પોતાનાં ષટ્કર્માદિરૂપ સ્વધર્મનું પાલન કરવામાટે બહુ ઉત્સાહી ને પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ. ધર્મમય વા ધર્મયુક્ત જીવન એજ વાસ્તવિક મનુષ્યજીવન છે. બ્રાહ્મણે એવું જીવન ખાસ કરીને પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ.

બ્રાહ્મણે તો દર્શનવડે તથા આશીર્વાદવડે અન્યનું કલ્યાણ કરનાર ધર્મમૂર્તિરૂપ થવું જોઇએ. ધર્મહીનતા એ બ્રાહ્મણોના અધઃપાતનું મુખ્ય કારણ છે. શાસ્ત્રાધ્યયનવડે ને શાસ્ત્રાજ્ઞાના પાલનવડે બ્રાહ્મણોએ કાલવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની ધર્મહીનતા દૂર કરવી જોઇએ. વિદ્વાન્ ને ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણોએ તથા અન્ય જ્ઞાતિના તેવા પુરુષોએ બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારમાટે યોગ્ય ઉપાયો યોજવા જોઇએ. બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારની સાથે દેશના ધાર્મિક, નૈતિક ને આર્થિક ઉદ્ધારને ગાઢ સંબંધ છે, એટલે દેશની સમગ્ર હિંદુપ્રજાતરફથી બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારને માટે બહુ પ્રયત્ન થવાની આવશ્યકતા છે. બ્રાહ્મણના ને બ્રાહ્મણેતરના કજીઆ આર્યાવર્તમાં ન શોભે. સનાતનધર્મના તથા બ્રાહ્મણોના ઉદ્ધારમાટે વિદ્વત્પરિષદ્નો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. હરિઃ ૐ.

[એ પ્રમાણે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરતાં વ્યાખ્યાનના અંતનું મંગલાચરણ થયું, ને શ્રોતાઓએ તાળીઓના ગડગડાટવડે પોતાનો હર્ષ જણાવ્યો. ત્યારપછી હિંદી પંડિત શ્રીમાન્ રમાપતિમિશ્ર ઊભા થયા, ને સહર્ષ સોત્સાહ મધુરવાણીથી નીચેની મતલબનું બોલ્યાઃ—

बहुत दिनसें हम जिस्की बडी प्रशंसा सुनते रहे। जिस्की प्रशंसाका शब्द हमेरे कर्णपर बहुत वर्षोंसें आ रहा था। जिस्के दर्शनकी बडी इच्छा थी। वो वयोवृद्ध ब्रह्ममूर्तिका अब दर्शन हो गया। और उस्का व्याख्यान वी सुना गया। जिससें वडा आनंद प्राप्त हुआ॥ ऐसे विद्वान्, अनुभवी औ संयमी पुरुषसें देश भाग्यशाली है ॥ हमारे जैसे युवानोने उस्की पाससें बहुत शीखनेका है ॥ इ० इ०

[લોકોનો હર્ષનાદ, અને તાળીઓ]

ત્યારપછી વિદ્વત્પરિષદ્‌ના મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલજીએ પૂ૰ મહાત્માશ્રીની યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી આજે લીધેલા શ્રમમાટે ઉપકાર માન્યો, ને વિદ્વત્પરિષદ્‌ના કાર્યપ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા તથા વિદ્વત્પરિષદ્‌ને સ્મરણમાં રાખવા તેઓશ્રીને પ્રાર્થના કરી.

છેવટ હરહર મહાદેવ, તથા સનાતનધર્મના જયની ગર્જનાઓ-સાથે સભા વિસર્જન થઇ, અને ભાવિકો પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીના ચરણારવિંદના સ્પર્શમાટે ઊલટી પડ્યા. વિદ્વત્પરિષદ્‌ની એ મહાસભા ને એ મંગલમય રાત્રિનો આનંદ હજી પણ અંતઃકરણમાં તરવરી રહ્યાં છે.]

પરિશિષ્ટ બીજું

श्रीशंकरजयन्तीमहोत्सव

પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીનથુરામશર્માનું વ્યાખ્યાન

સુરત, વૈશાખસુદિ ૫ સં૰ ૧૯૮૧

[શ્રીમહેશ્વરાવતારરૂપ આચાર્યભગવાન્‌ની-આદ્યશંકરાચાર્યજીની -મહામંગલ જયન્તી ઊજવવામાટે શ્રીસુરત સનાતનવૈદિકધર્મસભાની યોજનાથી સનાતનધર્મી સજ્જનોની એક સભા સુરતમાં આજે સાંજે સાત વાગે મળી હતી. પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી દહેણુથી આજે એકાદ કલાકપહેલાંજ પધારેલા હોવા છતાં ને પ્રવાસથી શરીરે શ્રમિત છતાં સનાતનવૈદિકધર્મસભાના અગ્રગણ્ય પુરુષોના આગ્રહથી તેઓશ્રીએ સભાનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. તે વેલાના તેઓશ્રીના વ્યાખ્યાનનો અગત્યનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યજીનું મહત્કાર્ય અને તેઓશ્રીના ગ્રંથો. શ્રીઆચાર્યભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ કેરલદેશના કાલ્ટીગામમાં થયો હતો. તે સમયે બુદ્ધધર્મના તથા જૈનધર્મના પ્રાબલ્યથી વૈદિકકર્મમાર્ગ શિથિલ થયો હતો. ઉપાસકોના નાનાપ્રકારના ઝગડા ચાલી રહ્યા હતા, અને સકામતંત્રાદિનું જોર વધી ગયું હતું. બાલ્યાવસ્થામાંજ વેદાદિ શાસ્ત્રોનો

અભ્યાસ પૂર્ણ કરી તેઓશ્રીએ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો માત્ર ૩૨ વર્ષપર્યંત તેઓશ્રી આ પૃથ્વીઉપર વિરાજ્યા હતા. એટલા ટુંકા સમયમાં તેઓશ્રીએ અદ્‌ભુત કાર્ય કર્યું હતું. પ્રસ્થાનત્રય—શ્રીઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતસૂત્રો ,(બ્રહ્મસૂત્રો) અને શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા—પરનાં તેઓશ્રીનાં અદ્‌ભુત ભાષ્યો એઓશ્રીની અદ્‌ભુત જ્ઞાનશક્તિની, અલૌકિક બુદ્ધિબલની ને બ્રહ્મનિષ્ઠાની સાક્ષી આપે છે. ઈશાદિ દશ ઉપનિષદોપર તેઓશ્રીનાં ભાષ્યો છે. શ્વેતાશ્વતરનામના ૧૧મા ઉપનિષદ્‌પરના તેઓશ્રી-ના નામથી પ્રચલિત ભાષ્યવિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. તે વાદગ્રસ્ત વિષય હોવાથી તેની તકરારમાં આપણે ન પડતાં તેઓશ્રીનાં દશ ઉપનિષદોઉપર ભાષ્ય હોવાની વાત જે સર્વસંમત છે તેજ આપણે તેઓશ્રીનાં રચેલાં છે એમ કહીશુ. એ ભાષ્યો મનોહર ને અદ્વૈત બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા ઉપજાવનારાં છે. ભગવદ્‌ગીતાઉપર તેઓશ્રીનુ સુંદર, ગંભીર અને પ્રૌઢ ભાષ્ય છે, અને વેદાંતસૂત્રોઉપર પણ તેઓશ્રીનું શારીરકભાષ્યનામનું પ્રૌઢ અર્થવાળું તથા પ્રમાણો ને યુક્તિથી ભરેલું અતિ અદ્‌ભુત ભાષ્ય છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયની ગહનતાથી એ ભાષ્યોમાં પંડિતોવિના બીજા સામાન્ય જનોનો પ્રવેશ થઇ શકે એમ નથી, એટલે સામાન્ય મનુષ્યોઉપર કૃપા કરીને તેઓશ્રીએ ઉપદેશસાહસ્રી, વિવેકચૂડામણિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ ને શતશ્લોકી ઇત્યાદિ વેદાંતનું પ્રતિપાદન કરનારાં રત્નરૂપ ઘણા નાના ગ્રંથો ને સ્તોત્રો લખ્યાં છે, જેમાંનાં અષ્ટાદશરત્નોનું મૂલસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. બત્રીશ વર્ષજેટલી નાની વયમાં તેઓશ્રીએ જે અદ્‌ભુત સંખ્યાબંધ ગ્રંથો રચ્યા છે તે રચવાનું કામ અન્ય સામાન્ય મનુષ્યથી નજ બને એટલુંજ નહિ, પણ તે સમજવાનું કામ પણ સામાન્ય મનુષ્યને અત્યંત કઠિન છે. બત્રીશ વર્ષમાં—ખરેખરી રીતે સત્તર વર્ષમાં—તેઓશ્રીએ જે લખાણ કર્યું તે બત્રીશ વર્ષમાં કે સત્તર વર્ષમાં સામાન્ય માણસથી વાંચીને સમજાય એવું પણ નથી. તેઓશ્રીના ગ્રંથો એટલા બધા છે કે તે સર્વનાં નામ પણ ઘણા મનુષ્યોના

પોતાના ભાષ્યમાં સાંખ્યયોગનું જે ખંડન દર્શાવ્યું છે તે શમદમાદિ સાધનોનું તેમજ યમાદિ અષ્ટાંગયોગનું ખંડન નથી, પણ પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર અને અનંત (નિત્ય) છે, ઈશ્વર જીવથી સદા ભિન્ન છે, તથા પુરુષો ઘણા છે, આ તેની મિથ્યા માન્યતાનુંજ માત્ર ખંડન છે, ને તે માત્ર શ્રુતિએ જણાવેલા સત્યના પ્રતિપાદનમાટે છે." તેમની આ વિરોધી માન્યતાઓનો પણ જો સમન્વય કરવો હોય તો તે સારગ્રાહી વિચારવડે થઇ શકે છે. ન્યાય અને વૈશેષિક જે સોળ ને સાત પદાર્થો માનીને સૃષ્ટિના સ્વરૂપ આદિનુ પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં પણ નાસ્તિકને આસ્તિક કરવાનો હેતુ છે. કર્મમાર્ગનુ પ્રતિપાદન કરનાર પૂર્વમીમાંસા પણ આનંદરૂપ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ પુરુષાર્થને પોષવામાટે છે, અને તે તેના અધિકારીઓને માટે ઠીક છે. વળી પરિણામે તાત્ત્વિકદૃષ્ટિમાં જો મુખ્યમાન્યતા–પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ સત્ય છે, અને પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે તે-એકજ થઇ જતી હોય તો પછી તેને અનુભવમાં લાવવાનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનોને માટે ભગવાન્ શંકરાચાર્યજીએ કાંઇ વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. શ્રીવાચસ્પતિમિશ્રે પણ સ્પષ્ટપણે એમજ જણાવ્યું છે:—

"यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वीत्याचार्यभाषितम्" ॥

(જે જે પ્રક્રિયાવડે મોક્ષસાધકની પ્રત્યગાત્માના (અહંકારાદિને પ્રકાશનાર અંતરાત્માના) સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થાય તે તે પ્રક્રિયા તેને માટે સારી છે એમ આચાર્યભગવાને કહ્યું છે.)

મતલબ કે જે મનુષ્યને અદ્વૈતજ્ઞાનના લાભમાટે જે પ્રક્રિયા ઠીક લાગે તે પ્રક્રિયાદ્વારા તે મનુષ્ય અદ્વૈતતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે. પ્રક્રિયાની ભિન્નતા તેને અપકારક થતી નથી.

ઉપાસનાના તથા કર્મના સંબંધમાં આચાર્યભગવાનનો સમભાવ. એક અદ્વૈતતત્ત્વના જ્ઞાનવિના મુમુક્ષુને સકલ દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે તેણે

અદ્વૈતતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવું–બ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન અનુભવવું,–એ આચાર્યભગવાનના સિદ્ધાંતપ્રમાણે પરમપુરુષાર્થ છે. એ પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓમાટે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો તેઓશ્રીએ દર્શાવેલા છે. તેઓશ્રીએ બહુ ભાર મૂકીને જણાવ્યું છે કે ઉચ્ચ અધિકારી તત્ત્વવિચારવડે પોતાના અંતઃકરણની એકાગ્રતા ને સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરી તેવડે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો અનુભવ કરે. જે મુમુક્ષુ એમ ન કરી શકે તે મુમુક્ષુ ઉપનિષદાદિમાં જણાવેલી ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનાઓમાંથી પોતાને જે બહુ અનુકૂલ આવે એવી કોઈ ઉપાસના સિદ્ધ કરી તે દ્વારા થયેલી પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતાવડે તથા સૂક્ષ્મતાવડે બ્રહ્મજ્ઞાનનો લાભ મેળવે. વળી મહેશ્વરાદિ પાંચ મુખ્ય દેવો, જે સગુણબ્રહ્મનાં સ્વરૂપ ગણાય છે તેમનાં પંચાયતન–શિવપંચાયતન, વિષ્ણુપંચાયતન, સૂર્યપંચાયતન, ગણેશપંચાયતન, ને દેવીપંચાયતન–દર્શાવી તેમની ભક્તિવડે તેમનો અનુગ્રહ મેળવવાદ્વારા પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો–સ્માર્ત ઉપાસનાનો–માર્ગ પણ તેઓશ્રીએ સ્ફુટ કર્યો છે. વળી **શ્રી**મહેશ્વર તથા **શ્રી**વિષ્ણુ આદિ પાંચ દેવોની સ્તુતિઓ સ્તોત્રરૂપે તેઓશ્રીએ બહુભાવપૂર્વક કરી છે. એટલુંજ નહિ, પણ નર્મદાષ્ટકજેવાં સ્તોત્રો પણ લખ્યાં છે. શુદ્ધ અને એકાગ્ર અંતઃકરણવાળા ઉત્તમ અધિકારીઓમાટે પરમતત્ત્વાદિના વિચારરૂપ ઉપાયની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાને જેમ તેઓશ્રીએ ક્રિયાઓરૂપ યોગાદિનું પ્રકારાન્તરે કનિષ્ઠપણું જણાવ્યું છે તેમ પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓના અધિકારીઓમાટે અષ્ટાંગયોગનું ઉપયોગીપણું પણ પ્રસંગવશાત્ તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે. ચિત્તશુદ્ધિમાટે વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરવાની અને તદંતર્ગત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાની આવશ્યકતા પણ તેઓશ્રીએ તેના અધિકારીઓમાટે સ્પષ્ટ જણાવી છે. આમ પોતાના અંતઃકરણના પૂર્ણ સમભાવથી નિષ્પક્ષપાતપણે તેઓશ્રીએ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પરંપરાએ ઉપયોગી એવાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અને ચિત્તસ્થૈર્યના હેતુભૂત ઉપાસનાનું ઉપયોગીપણું સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે.

પક્ષપાતવડે કોઇ પણ એકજ દેવની ઉપાસનાનો આગ્રહ તેઓશ્રીએ દર્શાવ્યો નથી. સર્વ ધર્મ-સંપ્રદાયના મનુષ્યો પોતપોતાના ધર્મમાં કે સંપ્રદાયમાં દર્શાવેલાં નિયમો કર્યા તથા ઉપાસના કરતા છતાં જો અદ્વૈતસિદ્ધાંતને સ્વીકારી આત્મ સંબંધી સાત્વિક પ્રયત્ન કરે તો તેઓ સુખપૂર્વક પરમગતિ પામવાનું જ્ઞાન મેળવી શકે એવું પણ તેઓશ્રીના લખેલા ગ્રંથોમાંથી સારગ્રાહી બુદ્ધિવાળાને સ્પષ્ટ સમજાય છે. આવી રીતે એક અદ્વૈતતત્ત્વનું જ્ઞાન સર્વેસર્વ મનુષ્યોના હિતાર્થે આ વિશ્વમાં ફેલાવવાને પરમ સમતા, પરમ ઉદારતા ને પરમ-સહિષ્ણુતાવડે ભગીરથ પ્રયત્ન તેઓશ્રીએ કર્યો છે.

શ્રીશંકરજયંતી ઉજવી સાચી ક્યારે કહેવાય? જગદ્‌ગુરુ આપણે માટે એવો મહાભારત પ્રયત્ન કર્યો અને ભારતવર્ષમાં અદ્વૈતવાદનો પુનરુદ્ધાર કર્યો તેઓશ્રીની જયંતી ઉજવવી એ આપણું ધાર્મિક કર્તવ્ય છે, પણ તે જયંતી ઉજવી સાચી ક્યારે કહેવાય કે જ્યારે આપણે તેઓશ્રીના સિદ્ધાંતો વ્યવહારમાં લાવીએ, ને તેમના ગ્રંથોનું વાચન-મનન કરીએ. વધારે નહિ તો આપણા વૈશ્યજ્ઞાતિ જ જુઓમાં તેઓશ્રીનો એક નાનો લેખ-આત્મબોધ, વિવેકચૂડામણિ કે અન્ય કોઈ પણ-જેમણે તે ન વિચાર્યો હોય તેઓ વાંચે ત્યારે તેમજ તેઓશ્રીની જયંતી ઉજવી સાર્થક ગણાય. બાકી વર્ષમાં એકવાર તેઓશ્રીની જયંતીવેળા ભેગા થઈ, ને બે શબ્દ બોલીને ચાલ્યા જઈએ તો તેથી શો સ્વાર્થ સાધ્ય છે? તમારામાંથી જે સમર્થ વિદ્વાનો હોય તે શારીરકભાષ્ય વાંચે, અથવા ગીતાભાષ્ય કે ઉપનિષદ્‌ભાષ્ય વાંચે તો ઘણી સારી વાત છે. બુદ્ધિમાન્ અને વિદ્વાન્ પુરુષોએ તો એમજ કરવું જોઈએ, ને બ્રહ્મવિચારવડે "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म"-આ સર્વ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપજ છે-એ આચાર્યભગવાનના સિદ્ધાંતને હૃદયસ્થ કરી લેવો જોઈએ. બાહ્યદૃષ્ટિએ ભેદ પ્રતીત થાય છે, છતાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ તે સાચો નથી. શ્રુતિસ્મૃતિ, યુક્તિ ને વિદ્વાનોના અનુભવ-પ્રમાણે અભેદજ સત્ય છે. બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રાણિપદાર્થનાં નામરૂપ ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે તે વ્યવહારપક્ષે ભલે ઠીક હોય, પણ તે સર્વમાં

સચ્ચિદાનંદરૂપે વ્યાપીને રહેલું ચેતન ભિન્ન નથી, એકજ છે. પદાર્થમાત્રમાં પાંચ અંશ જણાય છે, સત્, ચિત્, આનંદ, નામ અને રૂપ. તેમાં પહેલા ત્રણ અંશ એટલે સત્, ચિત્, ને આનંદ એ સાચા છે, ને બાકીના બે અંશ એટલે નામ ને રૂપ પરમાર્થની દૃષ્ટિએ મિથ્યા છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં જે છે એવો અંશ છે તે સત્ અંશ છે; પ્રત્યેક વસ્તુ ભાસે છે, એટલે જ્ઞાનનો વિષય થાય છે, તે તેમાં રહેલા ચિત્ અંશને લઇને છે; અને પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રથમની દૃષ્ટિએ પ્રિય જણાય છે, તે તેના પ્રિય અંશને લઇને છે. કોઇ કહે કે સર્પ ને વ્યાઘ્ર ઇત્યાદિ ઝેરી ને હિંસક પ્રાણીઓ ક્યાં પ્રિય જણાય છે? તેને જોતાંજ મનુષ્યને ભય કે દ્વેષ ઉપજે છે, તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે પ્રથમની દૃષ્ટિએ-ઝટરૂપે-આ એવા સામાન્યજ્ઞાનની વેલાએ-પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થ પ્રિયજ જણાય છે; પણ પછી તત્કાલ બીજી વ્યાવહારિક વૃત્તિ ઊઠે છે ત્યારે તે મનુષ્યના મનમાં ભય કે દ્વેષ ઉપજે છે. એ બે વૃત્તિઓ ક્રમે કરીને ઊઠે છે એ વાત નિશ્ચિત છે. જેમ નાગરવેલનાં સો પાન ક્રમે કરીને એકઉપર એક એમ ગોઠવીને રાખ્યાં હોય, પછી તેના ઉપર મોચીની આર એકદમ મારવામાં આવે તો તે પાન એકસાથે વિંધાઈ ગયાં એમ લાગે, પણ જો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તે પાન ક્રમે કરીને વિંધાયાં છે, એકસાથે વિંધાયાં નથી. તે પાનોમાં ક્રમે કરીનેજ આર પેઠી છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થના આ કંઇક છે એવા સામાન્યજ્ઞાનકાલે તેમાં પ્રિયતાનુંજ ભાન થાય છે, અને પછી તેના વિશેષજ્ઞાનકાલે વ્યાવહારિક અનુભવના સંસ્કાર જાગતાં જોનારને ભયદ્વેષાદિકની બીજી વૃત્તિ ઊઠે છે. જો સર્પ, સિંહ ને વ્યાઘ્રાદિક સર્વથા અપ્રિય હોય તો સર્વદાજ તે અપ્રિય લાગવાં જોઇએ, પણ તેમ બનતું નથી. જો કોઈ કારણથી ભયનું કારણ નિવૃત્ત થાય તો તે સર્પવ્યાઘ્રાદિ પણ પ્રિય-આનંદરૂપ-લાગે છે. વાદીપાસેના સર્પને જોઇને મનુષ્યોને આનંદ થાય છે. સિંહવાઘને જો પિંજરામાં પૂર્યા હોય તો મનુષ્યો તેને જોવા જાય છે, ને આનંદ મેળવે છે. સરકસમાં સિંહના ખેલ જોઇને પણ મનુષ્યો આનંદ પ્રાપ્ત

પછી પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિનું રક્ષણ સર્વ ભાવથી તે [illegible] એમને [illegible] પ્રયત્ન કરે છે. [illegible] પણ પોતાનાં [illegible] કરતાં પોતાનું [illegible] વધારે પ્રિય લાગે છે. એક વખત એક રાજાએ પોતાના મંત્રીને પૂછ્યું કે [illegible] આ પૃથ્વીમાં સૌથી વધારે [illegible] પ્રિય છે? [illegible] પોતાના [illegible] કરીને પણ પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ઇચ્છે છે." રાજાએ એ આ વાત ખરાખર ન [illegible] તે વાત [illegible] સિદ્ધ કરી બતાવવા માટે એક હોજમાં [illegible] ને તેમાં એક વાંદરીને બચ્ચાં સહિત રાખી. પછી તે હોજમાં ધીરે ધીરે પાણી [illegible] જેમ જેમ પાણી વધતું ગયું તેમ તેમ વાંદરી બચ્ચાંને [illegible] ને જ્યારે પાણી બહુ વધવા માંડ્યું, ને [illegible] ત્યારે [illegible] પોતાના [illegible] ને પોતે તેના ઉપર ચઢી [illegible] પાણી [illegible] ઉપાડી લીધું. [illegible] ન આવી. આ ઉપરથી રાજાને મંત્રીના વચનની ખાત્રી થઈ. પોતાના શરીરમાં પણ શરીરના બીજા અવયવોના કરતાં કર્મેન્દ્રિયો વધારે પ્રિય છે, કેમકે તે કર્મના સાધનરૂપ છે. કર્મેન્દ્રિયોના કરતાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો વધારે પ્રિય છે, કેમકે તે જ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી વધારે ઉપયોગી છે. આંખપર વાગવાનો પ્રસંગ આવે તો મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો હાથ આડો ધરીને પોતાની આંખનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ કર્મેન્દ્રિયોના ભોગે પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયનું રક્ષણ કરવા મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણ વિશેષ પ્રિય છે. રાજા કોઈ મોટા અપરાધીને પ્રાણાંતદંડની એટલે ફાંસીની કે શૂળીની શિક્ષા કરે તો તે અપરાધી પોતાની આંખ ફોડાવીને કે બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયો નાશ

કરાવીને પ્રાણ બચાવવામાટે રાજાને પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાણના કરતાં પણ આત્મા વિશેષ પ્રિય છે. જ્યારે પોતાને થયેલા કોઇ અસહ્ય વ્યાધિથી અથવા કોઇ નિમિત્તે આબરૂ જવાના ભયથી માણસનો જીવાત્મા બહુ પીડાતો હોય ત્યારે તે દુ:ખમાંથી છૂટવામાટે માણસ મારો પ્રાણ નીકળી જાય તો ઠીક એમ બોલી પોતાનો પ્રાણ ત્યાગવા ઇચ્છે છે, ને વખતે આપઘાત કરી પ્રાણનો ત્યાગ પણ કરે છે. આથી પ્રાણના કરતાં આત્મા વધારે પ્રિય છે એમ સમજાય છે. આમ જેને માટે જે અનુકૂલ હોય તે બધું પ્રિય લાગે છે તે આત્મા—પોતે—પોતાને પરમપ્રિય છે. જે આનંદરૂપ વા આનંદના સાધનરૂપ હોય તેજ પ્રિય લાગે છે. જે કષ્ટરૂપ હોય વા કષ્ટજનક હોય તે અપ્રિય વા દ્વેષ્ય લાગે છે. આત્મા પરમપ્રિય હોવાથી તે પરમાનંદરૂપ છે એમ નક્કી થાય છે, માટે પ્રતીત થતા વ્યાવહારિક ભેદની નિવૃત્તિ કરી, "**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**"—નિશ્ચય આ બધું બ્રહ્મ છે—એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તેમજ "**वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः**—" આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ જાણનારા મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે—આ સ્મૃતિમાં (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં) કહ્યા પ્રમાણે સર્વત્ર પોતાના પરમાનંદસ્વભાવવાળા આત્માનો અનુભવ કરવો.

ભેદભાવ ભયજનક છે. ભેદભાવમાં જગત્, જીવો ને ઇશ્વર મારાથી જૂદાં છે એવી માન્યતા હોય છે. "**द्वितायाद्वै भयं भवति**"—બીજાથી નિશ્ચય ભય થાય છે. અલ્પ પણ બેપણું—જૂદાઇ—હોય તો તે ભયનું કારણ છે. જ્યાંસુધી સર્વત્ર પૂર્ણ અભેદભાવ ન અનુભવાય ત્યાંસુધી પ્રયત્ન કરીને વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે તેવા અભેદભાવને—સર્વાત્મભાવને—અનુભવી મનુષ્યે કૃતાર્થ થવું જોઇએ.

શૂન્યવાદ અસંગત છે. પોતાના અભાવને કોઇપણ સમજુ માણસ ઇચ્છતું નથી, અને અભાવનો અથવા શૂન્યનો કોઇ સાક્ષી હોવો જોઇએ, કેમકે સાક્ષીવિના તે શૂન્યના સદ્ભાવનો નિશ્ચય થઇ શકે નહિ. એવી રીતે પોતાના (આત્માના) અભાવનું પ્રતિપાદન કરનારો શૂન્યવાદ અસંગત છે.

જો મનુષ્ય આત્માને જાણે તો તેનાં સર્વ દુઃખોનો વિલય થાય છે.

"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥"

આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે જો પુરુષ આત્માને (પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને) જાણે તો કયા કલ્પિત ભોક્તાને માટે કયા કલ્પિત ભોગ્યને ઇચ્છતો છતો પૂર્વની પેઠે શરીરની પાછળ સંતાપ પામે? મતલબ કે જો મનુષ્ય પ્રયત્ન કરીને પરમાનંદરૂપ ને અદ્વૈત એવું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જાણે તો તેને સર્વ કામનાઓનો ઉચ્છેદ થઇ જવાથી ને પરમતૃપ્તિ પ્રાપ્ત થવાથી કાંઇ પણ કષ્ટ રહેતું નથી. જે પોતાથી ભિન્ન કોઇ સત્ય વસ્તુજ ન જુએ તેને ભોગ્યની કામનાનો સંભવ ક્યાં છે? સર્વાત્મભાવને પામેલા જ્ઞાની પુરુષને સર્વદેશમાં ને સર્વકાલમાં અખંડશાંતિ અનુભવાય છે. તે કોઇનો દ્વેષ કરતા નથી. તેઓ સર્વધર્મોને, સર્વમતોને ને સર્વગ્રંથોને મનુષ્યોના અધિકારાનુસાર તેની તેની કક્ષામાં ઠીક માને છે, કોઇનો દ્વેષ કરતા નથી, ને સૌનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે.

અંતમાં સર્વ શ્રોતૃવર્ગને કહેવાનું કે જેમ કોઇ યુરોપિયનની દુકાનમાં કોઇ ગૃહસ્થ જાય તો તેણે જેન્ટલમેનતરીકે-સારા ગૃહસ્થતરીકે-તે દુકાનમાંથી કાંઇક પણ ખરીદવુંજ જોઇએ. છેવટ બે આનાનીજ ચીજ પણ ખરીદવી જોઇએ, તેમ તમે પણ તમારા માટે આજના વ્યાખ્યાનમાંથી કાંઇક લઇ જજો. ખાલી હૃદયે ઘેર નજ જશો. ભગવાન્ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતને સમજવાનો ને તેને પોતાનો કરી લેવાનો નિશ્ચય કરજો, ને તેને કર્તવ્યમાં મૂકી આવતા વર્ષના વૈશાખસુદિ ૪ સુધીમાં તમારા અંતઃકરણને શાંત અને સુખી બનાવજો. હરિઃ ૐ.

આશૌચવિવેક: રૂ.૦-૧-૦ વર્ણવિચાર: રૂ.૦-૧-૦ શ્રીભગવદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશસંબંધી વિચાર: રૂ. ૦-૨-૦ ગુરુગીતાસાર: રૂ. ૦-૦-૮ મુમુક્ષુપ્રતિ શ્રીઅંતર્યામીના આદેશો સટીક: રૂ. ૦-૯-૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અન્વયાર્થદીપિકાટીકાસહિત: રૂ. ૦-૧૧-૦.

મહાત્માશ્રીનાં કાવ્યો:—નાથકાવ્ય ભાગ ૧ લો: રૂ. ૦-૫-૦ નાથકાવ્ય ભાગ બીજો: રૂ. ૦-૧૪-૦

તખ્તા મઢવાયોગ્ય:-પ્રણવપટ્ટ: (ૐકારનું રંગીન ચિત્ર ગાયત્રીસાથે.) રૂ. ૦-૨-૦ પ્રણવવિસ્તાર પટ્ટ: રૂ. ૦-૧-૦

વૈદિકગ્રંથો:-યજુર્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશ: અઢારમી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૯-૦ શ્રીસામવેદીય આહ્નિકપ્રકાશ: આઠમી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૮-૦ શ્રીરુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત ને ઈશાવાસ્યાદિ: રૂ ૦-૪-૬ સામવેદીયરુદ્રપૂજાદિ: રૂ. ૦-૪-૦ શ્રીસૂક્ત: રૂ. ૦-૦-૯

આનંદાશ્રમોનું ટ્રસ્ટડીડ (ખલાસ છે.)

વિનામૂલ્યે અપાતાં પુસ્તકો

નીચેનાં પુસ્તકો પોસ્ટની ટિકિટો મોકલનારને સગવડપ્રમાણે મોકલવામાં આવશે:—

શ્રીઋગ્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ. શ્રીયજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ. શ્રીસામવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, શ્રીઅથર્વવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ. ચારે વેદની ત્રિકાળી લઘુસંધ્યા, લઘુવૈશ્વદેવ. મંગલાચરણ અર્થસહિત. જયશંકરમહિમ્નસ્તોત્ર સટીક. મંત્રપુષ્પાંજલિ.

અન્ય સજ્જનોનાં રચેલાં પુસ્તકાદિ:—

જ્ઞાનદર્પણ: યોગ ને વેદાંતસિદ્ધાંત વર્ણન કરનાર નકશો રૂ. ૧-૬-૦ (અર્ધી કિંમતે રૂ. ૦-૧૧-૦) વેદાંતદર્પણ: વેદાંતસિદ્ધાંત દર્શક નકશો રૂ. ૦-૧૪-૦ નિદિધ્યાસનદર્પણ રૂ. ૦-૩-૦ નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ: ગર્ભાધાનસંસ્કારથી આરંભી અંત્યેષ્ટિસંસ્કારપર્યંતના સંસ્કારો પ્રયોગસહિત, તથા સમસ્ત શ્રાદ્ધો વગેરે, મંત્રો, પદ્ધતિ ને ગુજરાતીભાષામાં સમજુતીસહિત

પુષ્કળ સુધારાવધારાવાળી ચોથી આવૃત્તિ છપાય છે. શ્રીકર્તવ્યબોધઃ રૂ. ૦-૮-૦ શ્રીયોગવાસિષ્ઠસારઃ રૂ. ૦-૧૫-૦ શ્રીસદ્‌ઉપદેશક પદ્યોઃ રૂ. ૦-૧-૬ શ્રીસદ્‌ગુરુપૂજનપદ્ધતિઃ રૂ. ૦-૧-૬ દ્વિજસ્ત્રીઓનું આહ્નિકઃ રૂઃ ૦-૫-૦ વિધવા સ્ત્રીઓનું નિત્યકર્મઃ રૂ. ૦-૧-૦ હિંદુસંસ્કૃતિઃ રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીનાથસ્તુતિશતકમ્‌ઃ રૂ. ૦-૨-૦ શ્રીનાથસદ્‌ગુરુસ્તોત્રાણિઃ રૂ. ૦-૦-૬ શ્રીનાથકીર્તનાવલિઃ રૂ. ૦-૨-૬ શ્રીનાથગુરુસ્તવનઃ રૂ. ૦-૧-૦ શ્રીનાથસંકીર્તન રૂ. ૦-૩-૦ ઉપદેશસાહસ્રી ગદ્યબંધઃ ગુજરાતી ટીકાસાથે રૂ. ૦-૧૦-૦

વિનામૂલ્યેઃ—શાંતિસૂક્ત સટીક. સ્ત્રીઓનું નિત્યકર્મ, પુરાણોક્ત નિત્યકર્મ.

સર્વપુસ્તકો ને મોટું સૂચીપત્ર મળવાનું ઠેકાણુંઃ—

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ પો. બીલખા—કાઠિયાવાડ

ઉપરનાં પુસ્તકો નીચેના બહારગામના બુકસેલરોપાસેથી પણ મળશેઃ—

<u>રાજકોટ</u> શ્રીમોડર્નસીઝનસ્ટોર્સ—પરા બજાર.

<u>અમદાવાદ</u>

1 પટેલ ચતુરભાઈ આશાભાઈ ચાહવાળા, ઠેઃ રીચીરોડ,ચારરસ્તા, નં. ૬૪૯

૨ બુકસેલર રામચંદ્ર જાગુષ્ટે ઠેઃ ત્રણ દરવાજા.

<u>મુંબઈ—૨</u>

૧ શેઠ દામોદરદાસ મ.ધવજી જેરાંગભાઈ ૨૨, ચંપાગલી.

૨ પંડિત નારાયણ મૂળજી ઠેઃ ઝવેરબાગ, કાલબાદેવીરોડ.

૩ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની ઠેઃ પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ.

<u>અમરેલી</u> શ્રી. કામેશ્વર એન્ડ કંપની.

<u>કરાંચી</u>

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ ઠેઃ શ્રીકૃષ્ણમેટલમાર્ટ, નાનકવાડા.

શ્રીભગવતસિંહજી ઇલેક્ટ્રિક લિથો ઍન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ—ગોંડલ
માલિકઃ—પારેખ કેવળચંદ કાનજીભાઈએ છાપ્યું.